

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİMDALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİMDALI

**XVIII. YÜZYIL'DA YAYIMLANMIŞ FETVA
MECMUALARINA GÖRE OSMANLI'DA İKTİSADÎ HAYAT**

Doktora Tezi

ABDULKADİR ATAR

İstanbul, 2015

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİMDALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİMDALI

**XVIII. YÜZYIL'DA YAYIMLANMIŞ FETVA
MECMUALARINA GÖRE OSMANLI'DA İKTİSADÎ HAYAT**

Doktora Tezi

ABDULKADİR ATAR

Danışman : PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU

İstanbul, 2015

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi
ABDULKADİR ATAR'ın XVIII. YÜZYIL'DA YAYIMLANMIŞ FETVA
MECMUALARINA GÖRE OSMANLI'DA İKTİSADİ HAYAT adlı tez çalışması, Enstitümüz
Yönetim Kurulunun 08.01.2015 tarih ve 2015-1/14 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy
birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 28.01.2015

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

		İmzası
1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. AHMET TABAKOĞLU
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. GÜLFETTİN ÇELİK
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. MUSTAFA ÇELEN
4.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. HAMDİ GENÇ
5.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. GÖKÇEN COŞKUN

ÖZET

Osmanlı Devleti, kurulduğu 1299 yılından itibaren sona erdiği tarihe kadar temel itibariyle İslâm hukuku hükümleri çerçevesinde idare edilmiş bir devlettir. İlmiye teşkilâtının başı olan ve devlet protokolünde önemli bir konumda bulunan şeyhülislâmların kendilerine sorulan sorulara verdikleri cevapların yani fetvaların, - Osmanlı Devleti'nin idarî yapısını ve toplumunun sosyal ve iktisadî yaşantısını aksettirmesi bakımından- çok önemli tarihî belgeler olduğunda her hangi bir şüphe bulunmamaktadır.

Doktora tezinin konusu, “*XVIII. Yüzyılda Yayınlanmış Fetva Mecmualarına Göre Osmanlı'da İktisadî Hayat*”tır. Bu araştırmada, Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi (ö.1103/1692), Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (ö.1115/1703), Şeyhülislâm Menteşzâde Abdürrahim Efendi (ö.1128/1716), Şeyhülislâm Abdullah Efendi (ö.1156/1743) ve Şeyhülislâm Dürrizâde Mehmed Ârif Efendi (ö.1215/1800) gibi şeyhülislâmların fetvaları ışığında XVIII. yüzyılda Osmanlı'nın iktisat anlayışı ve faaliyetleri belirlenmeye çalışılmıştır. Osmanlı'da ekonomi; “tarım ve hayvancılık”, “sanayi” ve “ticaret” olmak üzere üç temel üzerine kurulmuş ve Osmanlı Devleti'nin kendine özgü bir iktisadî hayatı mevcut olmuştur.

Bu tezde, XVIII. yüzyılda yayınlanmış şeyhülislâm fetvalarından hareketle, bu asırda Osmanlı Devleti'nde tarımsal üretimin tarafları olan reâyâ ile askerî sınıfın yani sipahilerin ilişkileri, toprak sistemi ve ziraâ üretim, timar sistemi, İslâm medeniyetinde özellikle sosyal hizmetlerin görülmesi anlamında özel bir yeri olan vakıf müessesesi, esnaf teşkilâtının yapısı, esnaf birlikleri, sınaî üretim, devlet hazinesinin temel girdisi olan vergilerin tarh, tahsil ve sarf yerleri, iç ve dış ticaret, ticarî, sınaî ve ziraâ şirket neveleri, bir ödeme aracı olan para, finans ve kredi sistemleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: XVIII. yüzyıl, şeyhülislâm fetvaları, fetva mecmuaları, fetva, ticaret, esnaf, kredi, tarım, timar, vergi, para, sınaî, vakıf, reâyâ, sipahi.

ABSTRACT

Ottoman Empire is a state mainly ruled by Islamic laws from its emergence date 1299 until its fall.

There is no doubt that the answers or in other words fetvas, given by seyhülislâms, the head of İlmiye organization and an important role in the state protocol, are very important in terms of reflecting of Ottoman Empire's administrative structure and social and economical life of its society.

The subject of the doctorate thesis is "*Economical Life in Ottoman According to Fetva Journals, Published in XVIII Century*". In this research, it is tried to reveal the economical mentality and activities of Ottoman in XVIII century in light of seyhüislam fetvas such as Seyhüislam Catalcali Ali Efendi (d.1103/1692), Seyhüislam Feyzullah Efendi (d.1115/1703), Seyhüislam Menteszade Abdurrahim Efendi (d.1128/1716), Seyhüislam Yenisehirli Abdullah Efendi (d.1156/1743), Seyhüislam Durrizade Mehmed Arif Efendi (d.1215/1800). During the Ottoman Empire, the economy is based on three fundamentals, 'agriculture and livestock', 'industry' and 'trade'. Ottoman Empire has a unique economical life.

In this thesis, it is examined that, with reference to seyhülislâms fetvas, published in XVIII century, in this century in Ottoman Empire, the relationship of reaya and sipahi which is the sides of agricultural production, territory system and agricultural production, timar system, vakif institution which has a unique role especially in the field of carrying out social services in Islam civilization, the structure of artisan organization, industrial production, levying and collecting and expenses areas of taxes which is main input of state treasury, domestic and foreign trade, kinds of commercial, industrial and agricultural companies, money which is a payment instrument, finance and credit systems.

Key words: XVIII century, seyhüislam fetvas, fetva journals, fetva, trade, artisan, credit, agriculture, timar, tax, money, industrial, vakif, reaya, sipahi.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nde 129 şeyhülislâm görev yapmıştır. Şeyhülislâmlar tarafından verilen fetvalar, ya kendi dönemlerinde veya sonraki dönemlerde belirli bir sistematik kullanılarak tasnif edilmiş ve her bir şeyhülislâma ait fetvalar bir mecmua haline getirilmiştir. Bu fetva mecmualarından bir kısmının yazma nüshaları hâlen kütüphanelerde kayıtlı bulunmaktadır. Ancak pek az şeyhülislâmın fetva mecmuası yayımlanmıştır. Şeyhülislâmların Osmanlı devlet ve toplum düzeni üzerinde etkin konumlarının bulunduğu bilinmektedir. Mecmualarda yer alan fetvaların toplumda en çok karşılaşılan somut olaylar için verilmiş dinî çözümler olduğu dikkate alındığında, bunların birer tarihî belge niteliği taşımasının yanı sıra, daha sonra fetva verecek müftüler veya davaları hükme bağlayacak kadılar için örneklik teşkil etmesi yönüyle pratik faydası da olmuştur. Şöyle ki müftiler fetva verirken kadılar davaları hükme bağlarken teorik bilgileri içeren fıkıh kitaplarının yanı sıra, fetva mecmularını da bilgi kaynağı olarak kullanıyorlardı. Mecmualarda yer alan şeyhülislâm fetvalarının genellikle soru-cevap şeklinde olması, çeşitli aktüel meselelere temas edip çözümünü net olarak olarak açıklaması, bu fetvaları bilgi kaynağı olarak kullanan müftilerin fetva verirken, kadıların da karar verirken işlerini kolaylaştırıyordu. Başka bir ifade ile müftiler fetva verirken, kadılar da karar verirken teorik bilgileri içeren fıkıh kitaplarından daha çok pratik çözümleri içeren bu mecmualardan istifade ediyorlardı. Yine kadılar, davaları hükme bağlarken davalara ilişkin verdikleri kararlarının şikayet halinde Dîvân-ı Hümayun gibi bir üst yargı mercii tarafından bozulmaması için şeyhülislam fetvalarını dikkate alıyorlardı. Öte yandan fetva mecmuları, Osmanlı'nın iktisadî-ticarî durumu, arazi yapısı ve ziraî üretimi, sanayii, esnaf ve sanatkârları, toplum yapısı ve benzeri konularda çok değerli bilgileri içermektedir. Tüm bu yönleriyle bu fetva mecmuaları günümüz İslâm hukukçuları kadar, tarihçiler, iktisatçılar ve sosyologlar bakımından da vazgeçilmez kaynak niteliğine sahiptirler.

Bu çalışmada, yayımlanmış fetva mecmualarından hareketle Osmanlı'nın 18. yüzyılda iktisadî hayatı konusu incelenmiştir. Bu çalışmada en çok kullanılan temel kaynaklar, 18.yüzyılda şeyhülislâm olarak görev yapmış olan beş şeyhülislâma ait fetva mecmuaları olmuştur. Ayrıca bu çalışmada İslâm hukuku ve iktisat tarihi ile ilgili pek çok eser de kaynak olarak kullanılmıştır.

Bu çalışma bir giriş ve sekiz bölümden oluşmuştur. Tezin girişinde, araştırmanın amacı, çerçevesi ile doktora tezinin temel kaynakları olan fetva mecmuaları ile bu fetvaları veren şeyhülislâmların hayatları ve eserleri hakkında kısa bir bilgi verilmiş, ardında da bu fetva mecmuaları ışığında sırasıyla birinci bölümde fetva kavramı ve şeyhülislâm fetva mecmuaları; ikinci bölümde Osmanlı Devleti'nin vergi sistemi ve bütçesi; üçüncü bölümde Osmanlı vakıf sistemi; dördüncü bölümde Osmanlı toprak sistemi; beşinci bölümde Osmanlı'da tarım ve hayvancılık; altıncı bölümde Osmanlı'da ticaret hayatı; yedinci bölümde Osmanlı'da esnaf ve sanatkârlar ile sınaî üretim ve sekizinci bölümde Osmanlı'da para, finans ve kredi ve sistemi incelenmiştir. Mecmualarda yer alan fetvaların analizi sonucunda Osmanlı'nın 18. yüzyılda ticarî, ziraî, sınaî ve bezzeri alanlardaki ekonomik faaliyetiyle ilgili aydınlatıcı bilgiler elde edilmiştir.

Bu çalışma esnasında bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca tez jüri üyeleri Prof. Dr. Gülfettin Çelik, Prof. Dr. Mustafa Çelen, Doç. Dr. Hamdi Genç ve Yrd. Doç. Dr. Gökçen Coşkun Albayrak hocalarıma da değerli katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul, 2015

Abdulkadir ATAR

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
TABLolar LİSTESİ	viii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	i
ARAŞTIRMANIN AMACI, ÇERÇEVESİ VE KAYNAKLARI	i
I. ARAŞTIRMANIN AMACI	i
II. ARAŞTIRMANIN ÇERÇEVESİ	2
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	5
BİRİNCİ BÖLÜM	7
FETVA KAVRAMI VE ŞEYHÜLİSLÂM FETVA MECMUALARI	7
I. FETVA, KAZÂ VE MÜFTİ KAVRAMLARI	7
II. ŞEYHÜLİSLÂMLIK VE FETVA MECMUALARI	9
A. ŞEYHÜLİSLÂMLIK	9
B. ŞEYHÜLİSLÂMların FETVA MECMUALARI	11
1. Fetâvâ-yı Ali Efendi	11
2. Fetâvâ-yı Feyziyye	12
3. Behcetü'l-Fetâvâ	13
4. Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi	13
5. Nefîcetü'l-Fetâvâ	14
C. ŞEYHÜLİSLÂM FETVA MECMUALARIN MUHTEVASI VE DEĞERİ	15
1. Genel Bilgi	15
2. Siyasî Durum	16
3. Osmanlı'da Toplum Yapısı, Yönetenler ve Yönetilenler	16
a. Reâyâ ve Yönetenlerin Hak ve Görevleri	18
b. Yönetenlerle Yönetilenler Arasındaki İlişkiler	18
4. Fertler Arası İlişkiler ve Uyulması Gereken Kurallar	20
5. Dönemin Özellikleri Dikkate Alınarak Verilen Fetvalar	23
İKİNCİ BÖLÜM	25
FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI VERGİ SİSTEMİ VE BÜTÇE	25
I. OSMANLI VERGİ SİSTEMİ	25
A. GENEL BİLGİ	25
B. OSMANLI'DA VERGİLER ve TÜRLERİ	26
1. Şer'i Vergiler (Tekâlîf- Şer'iyye)	28
a. Zekât	28
b. Öşür	30
c. Harâc	35
(1) Harâc-ı Mukâseme	36
(2) Harâc-ı Muvazzaf	47
d. Cizye	60
e. Ticaret ve Gümrük Vergisi	62
f. Vakıf Topraklardan Alınan Vergiler	65

2. Örfi Vergiler (Tekâlif-i Örfiyye).....	67
a. Genel Bilgi	67
b. Örfi Vergi Türleri.....	69
(1) Rûsûm-ı Örfiyye	69
(2) Tekâlif-i Dîvânîyye.....	75
II. OSMANLI KAMU MALİYESİ VE BÜTÇESİ.....	77
A. GENEL BİLGİ	77
B. OSMANLI'DA BÜTÇE (GELİR-GİDER FASILLARI).....	78
C. OSMANLI'DA MALİYE İDARESİ.....	80
D. FETVALARDA VERGİ SARF YERLERİ.....	82
1. Vergi Sarf Yerlerine İlişkin Genel İlkeler	82
2. Fetvalarda Arazinin Vergi Nevi ve Oranının Defterlere Kaydedilmesi	85
3. Vergilerin Timarlara Tevcihi ve Toplanması	86
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	93
FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI VAKIF SİSTEMİ	93
I. İSLÂM'DA VAKFIN TARİHÇESİ VE GELİŞMESİ	93
II. VAKFIN TANIMI VE İLGİLİ TERİMLER.....	99
A. VAKIFLA İLGİLİ TERİMLER.....	99
B. VAKFIN TANIMI VE UNSURLARI (RÜKÜNLERİ: VÂKIF, MEVKÛF, MEVKÛFUN ALEYH, İRADE BEYANI)	101
1. Tanım	101
2. Vâkif.....	102
3. Mevkûf	102
4. Mevkûfun Aleyh	103
5. İrade Beyanı	104
C. VAKFIN KURULUŞU	104
1. Tescil Suretiyle Vakfın Kuruluşu.....	105
2. Şifahi Bildirimle Vakfın Kuruluşu	106
3. Vasiyet İle Vakfın Kuruluşu.....	107
4. Fiil ve Hareketle Vakfın Kuruluşu	108
D. VAKFIN HUKUKİ YAPISI.....	108
1. Vakfiye	108
2. Vakfın Malları	109
3. Vakfın Organları	110
a. Mütevellî'nin Tayin ve Görevleri	110
b. Mütevellinin Değiştirilmesi	111
c. Vakıf Yönetiminin Denetimi ve Mütevellinin azli	113
E. VAKFIN NEV'İLERİ	115
1. Mahiyeti Bakımından Vakıflar.....	116
a. Hayrî Vakıflar	116
b. Zürrî Vakıflar	116
2. Mülkiyet Bakımından Vakıflar	117
a. Sahih Vakıflar	117
b. Gayr-i Sahih Vakıflar.....	118
3. İdaresi Bakımından Vakıflar	120
a. Mülhak Vakıflar	120
b. Müstesna Vakıflar.....	120
c. Avârız Vakıflar	120
d. Mazbut Vakıflar	120
4. Kiraya Verilmesi Bakımından Vakıflar.....	121

a.	İcâre-i Vâhideli Vakıflar	121
b.	İcâreteynli Vakıflar	121
c.	İcâre-i Vâhide-i Kadîmeli Vakıflar	123
d.	Mukataalı Vakıflar	123
5.	Dinî Eğitim ve Sosyal Hizmetleri İfa Etmesi Bakımından Vakıflar	125
F.	PARA VAKIFLARI	125
G.	VAKIFLARIN HÜKÜMLERİ VE İSTİBDÂLİ	131
H.	VAKIFLA İLGİLİ FETVALARDA GEÇEN GAYRİMENKULLERİN KİRA VE SATIŞ FİYATLARI.....	133
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM		136
FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI TOPRAK SİSTEMİ.....		136
I.	GENEL BİLGİ	136
II.	ARAZİ KAVRAMI VE TARİHTE VE İSLÂM TOPLUMLARIN ARAZİ MÜLKİYETİ ANLAYIŞLARI	136
A.	ARAZİ KAVRAMI ve TARİHTE ARAZİ MÜLKİYETİ ANLAYIŞI	136
B.	İSLÂM'DA ARAZİ MÜLKİYETİ ANLAYIŞI.....	137
C.	İSLÂM HUKUKU'NDA ARAZİ NEVİLERİ	138
1.	Ahalisi Müslüman Olan Arazi.....	138
2.	Barış Yoluyla Elde Edilen Arazi	138
3.	Savaş Yoluyla Elde Edilen Arazi	139
4.	Ahalisi Sürgün Edilen Arazi.....	139
III.	OSMANLILAR'DA ARAZİ, NEVİLERİ VE ARAZİ ÜZERİNDE TASARRUF HAKKI	139
A.	ARAZİ VE NEVİLERİ	139
1.	Arazi-yi Memlûke	141
2.	Arazi-yi Mîriyye.....	142
3.	Arazi-yi Mevkûfe	142
4.	Arazi-yi Metrûke	142
5.	Arazi-yi Mevât	143
B.	ARAZİ ÇEŞİTLERİ ÜZERİNDE TASARRUF HAKKI.....	143
1.	Mülk Arazide Tasarruf Hakkı	143
2.	Vakıf Arazide Tasarruf Hakkı.....	143
3.	Arazi-yi Metrûkede Tasarruf Hakkı	144
4.	Arazi-yi Mevâtta Tasarruf Hakkı	144
5.	Mîrî Arazide Tasarruf Hakkı.....	144
IV.	TİMAR SİSTEMİ	146
A.	TİMAR KAVRAMI ve TARİHÇESİ.....	146
B.	TİMAR NEVİLERİ.....	151
C.	ŞEYHÜLİSLÂM FETVALARINDA TİMAR SİSTEMİ	152
D.	TİMARIN TEVCİHİ ve İNTİKALİ	158
E.	TİMAR SİSMİNDE BOZULMA, İLTİZAM ve MÂLİKÂNE'YE GEÇİŞ	159
V.	İLTİZAM SİSTEMİ.....	160
A.	İLTİZAM KAVRAMI ve TARİHÇESİ	160
B.	FETVALARDA İLTİZAM	162
VI.	MÂLİKÂNE SİSTEMİ	167
BEŞİNCİ BÖLÜM		171
FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI'DA TARIM VE HAYVANCILIK		171
I.	GENEL BİLGİ	171
II.	OSMANLI'DA TARIM VE HAYVANCILIK.....	171

A.	ZİRÂİ ÜRETİM	171
B.	HAYVANCILIK	173
III.	FETVALARDA ZİRÂİ ÜRETİM VE HAYVANCILIK.....	175
A.	FETVALARDA ZİRÂİ ÜRETİM.....	175
B.	FETVALARDA HAYVANCILIK.....	181
ALTINCI BÖLÜM		187
FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI'DA TİCARET HAYATI.....		187
I.	OSMANLI'DA TİCARET, ULAŞIM VE HABERLEŞME	187
A.	OSMANLI'DA TİCARET	187
B.	OSMANLI'DA ULAŞIM VE HABERLEŞME, TİCARET YOLLARI	189
II.	FETVALARDA TİCARET HAYATI	191
A.	TİCARET VE ALIM-SATIM İŞLEMLERİ	191
1.	Ticaret Kavramı.....	191
2.	Alım-Satım İşlemleri ve Kapsamı	192
a.	Bey'in Tanımı	192
b.	Alım-Satım İşlemlerinin Meşrûiyet Delilleri.....	193
3.	Bey' Nevileri	195
a.	Satılan Mal İtibariyle Bey' Nevileri.....	195
(1)	Mutlak Bey	195
(2)	Sarf	195
(3)	Selem	195
(4)	Mükâyaza.....	197
(5)	İstisnâ'	197
b.	Kâr Miktarının Belirtilmesi Yönünden Alım-Satım Nevileri	198
(1)	Musâvemeli Bey'	198
(2)	Murâbaha Satışı	199
(3)	Tevliye Satışı	199
(4)	Vazîa Satışı	199
4.	Satım Konusu Mallar ve Alım-Satımda Kullanılan Ölçü Birimleri	199
a.	Satım Konusu Mallar	199
b.	Ölçü ve Tartı Birimleri.....	201
5.	Riba, İhtikâr, Tağrîr ve Narh	201
a.	İhtikâr	202
b.	Tağrîr ve Gabn-i Fâhiş	202
c.	Narh.....	203
B.	ŞİRKET VE NEVİLERİ.....	205
C.	İÇ TİCARET, DIŞ TİCARET, ULAŞIM VE TİCARETİ YASAK MALLAR.....	210
1.	İç ve Dış Ticaret, Ulaşım.....	210
a.	İç Ticaret	210
b.	Dış Ticaret ve Ulaşım	212
2.	Ticareti Yasak Mallar	220
YEDİNCİ BÖLÜM		222
FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI'DA ESNAF VE SANATKÂRLAR, SİNÂİ ÜRETİM		222
I.	OSMANLI'DA ESNAF VE SANATKÂRLAR	222
A.	OSMANLI'DA ESNAF TEŞKİLATI	222
B.	ESNAF TEŞKİLATI VE AHİLİK ARASINDAKİ İLİŞKİ.....	224
C.	ESNAF TEŞKİLATI'NIN OSMANLI EKONOMİSİNDEKİ YERİ.....	226
D.	GEDİK SİSTEMİ	227

II. FETVALARDA ESNAF VE SANATKÂRLAR.....	229
A. ESNAFLA İLGİLİ TERİMLER, USTA-ÇIRAK İLİŞKİSİ, ESNAF BİRLİKLERİNDE GÖREVLİLER VE YETKİLERİ	229
1. Esnafla İlgili Terimler	229
2. Sanat Eğitim ve Öğretimi	230
3. Usta-Çırac İlişkisi, Esnaf Birliklerinde Görevliler ve Yetkileri.....	233
4. Esnaf Birliklerinde Görevliler ve Yetkileri	234
5. Çarşı- Pazar'ın Düzenlenmesi ve Denetimi	238
6. Dükân ve İşyeri Açma ve Kapama Kuralları	241
B. ESNAF ve SANATKÂRLAR	243
1. Gıda ve Baharat Maddeleri İle İştigal Eden Esnaf	244
a. Ağdacı	244
b. Arpacı.....	244
c. Aşçı	244
d. Bakkal	245
e. Balıkçı.....	246
f. Helvacı	246
g. Karcı/karcıbaşı	246
h. Kasap.....	247
i. Pastırmacı ve Pirinççi.....	248
j. Peynirci	248
k. Şerbetçi	248
2. Dokumacılık ve Dericilik İlgili İştigal Eden Esnaf ve Sanatkârlar	248
a. Haffâf	248
b. Boyacı	249
c. Kassâr.....	250
d. Dokumacı, Çulha	251
e. Bezzâz , Bâyi'-i Kettân	253
f. Hallâc	253
g. Yorgancı.....	254
h. Kürkçü.....	254
i. Kavukçu	254
j. Kazzâz (ipekçi,, ipek işleyen adam).....	254
k. Serrâc	254
l. Terzi	255
3. Madencilik İle İlgili Esnaf ve Sanatkârlar.....	256
a. Bıçakçı	256
b. Bakır/Bakırcı.....	256
c. Kuyumcu ve Sarrâf	256
d. Saatçi ve Tamircisi.....	259
e. Kalaycı	260
f. Demirci	260
g. Ekserci.....	261
h. Keserci	261
i. Çinici.....	261
j. Hakkâk	262
k. Nal Yapımcısı	262
4. İnşaatçılık ve Mimarlık İle İlgili Esnaf ve Sanatkârlar	262
a. Nakkâş.....	262
b. Neccâr	263
c. Mimar.....	265

d.	Doğramacı.....	265
5.	Eğitim-Öğretim İle Meşgul Olanlar	265
a.	Sahhâf	265
b.	Matbaacı.....	266
c.	Müstensih.....	266
d.	Müzehhib ve Mücellid	266
e.	Eğitim-Öğretim Hizmetleri ile Meşgul Olanlar	266
6.	Sağlık Sektöründe Çalışanlar	268
a.	Tabîb	268
b.	Kehhâl	269
c.	Cerrâh.....	269
d.	Haccâm ve Fassâd.....	270
e.	Kâbile.....	271
f.	Sünnetçi.....	271
g.	Baytar ve nalbant	271
h.	Attâr	272
7.	Taşımacılık İle Meşgul Olanlar	273
a.	Mellâh	273
b.	Mükârî, Menzilci, Katırcı.....	276
c.	Araba/Arabacı	278
d.	Hammal.....	279
e.	At Hammalı, Hayvan Kiralama	279
f.	Sakâ.....	280
8.	Bazı Hizmet Erbabı	280
a.	Berber ve Kadın Kuaförü.....	280
b.	Zurnacı	281
c.	Pâspân, Ev, Bağ Bekçisi	281
d.	Dellâl.....	282
e.	Cânbâz.....	282
f.	Çoban, Sığırtmaç.....	283
g.	Hamam ve Hamamcı.....	284
h.	Han ve Hancı.....	285
C.	OSMANLI'DA İŞYERLERİ /KÂRHÂNE/ ATÖLYELER	286
1.	Genel Bilgi	286
2.	İşyerleri (İmalathâneler).....	286
a.	Değirmenci/ Değirmen.....	286
b.	Kiremidçi ve Kiremidhâne.....	288
c.	Mumcu, Mumhâne	289
d.	Boyahâne.....	290
e.	Bezirhâne	291
f.	Debbâğ/ Debbâğhane/Tabakhâne	291
g.	Sabunhâne.....	293
h.	Ekmekci, Börekçi ve Çörekçi Fırını	293
i.	Kömür/kömürhâne	295
j.	Yağhâne/Yağcı.....	295
k.	Nişasta Kârhânesi.....	296
l.	Selhhâne.....	296
m.	Bozahâne.....	297
III.	OSMANLI'DA VE FETVALARDA SINAÎ ÜRETİM	299

SEKİZİNCİ BÖLÜM 302

FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI PARA, FİNANS VE KREDİ SİSTEMİ... 302

I. OSMANLI'DA KURULUŞTAN XVIII. YÜZYILIN SONUNA KADAR PARA, FİNANS VE KREDİ.....	302
A. OSMANLI'DA PARA	302
B. OSMANLI'DA FİNANS VE KREDİ	307
II. FETVALARDA PARA VE FİNANS VE KREDİ	308
A. FETVALARDA PARA	308
B. FETVALARDA FİNANS ve KREDİ	317
SONUÇ.....	328
KAYNAKÇA	335

TABLolar LİSTESİ

	Sayfa No
Tablo 2.1: Osmanlı'da Vergi Türleri.....	27
Tablo 2.2: İslâm Devleti Beytûlmâlinin Gelir ve Gider Fasılları.....	79
Tablo 3.1: Osmanlı'da Vakıf Türleri.....	116
Tablo 3.2: Fetvalarda Geçen Gayrimenkul Kira ve Satış Fiyatları.....	134
Tablo 3.3: Fetvalarda Geçen Bazı Çalışanlar ve Ücretleri.....	135
Tablo 4.1: Osmanlı'da Arazi Nevileri.....	141
Tablo 5.1: Fetvalarda İsmi Geçen Hayvanlar.....	186
Tablo 5.2: Fetvalarda En Çok İsmi Geçen Ziraâ Ürünler, Sebzeler ve Meyveler....	186
Tablo 6.1: Bey' Nevileri.....	194
Tablo 6.2: Fetvalarda Geçen Şehirler/Bölgeler Arası Ulaşım Yolları ve Taşınan Mallar.....	209
Tablo 7.1: Fetvalarda İsmi Geçen Esnaf ve Sanatkârlar.....	298
Tablo 8.1: Fetvalarda Geçen Osmanlı'da Kullanılan Paralar.....	308
Tablo 8.2: Öldürülen Erkek Kişinin Diyet Miktarı.....	311

KISALTMALAR

<i>Abdürrahim</i>	: Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi
<i>Ali</i>	: Fetâvâ-yı Ali Efendi
<i>Behce</i>	: Behcetü'l-Fetâvâ
<i>b.</i>	: İbn
<i>bk.</i>	: Bakınız
<i>C.</i>	: Cilt
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>F.</i>	: Fetâvâ-yı Feyziyye
<i>Feyziyye</i>	: Fetâvâ-yı Feyziyye
<i>gr.</i>	: Gram
<i>haz.</i>	: Hazırlayan
<i>kg.</i>	: Kilogram
<i>Netice</i>	: Neticetü'l-Fetâvâ
<i>ö.</i>	: Ölümü
<i>s.</i>	: Sayfa
<i>yay.</i>	: Yayın, Yayınları

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN AMACI, ÇERÇEVESİ VE KAYNAKLARI

I. ARAŞTIRMANIN AMACI

Doktora tezinin konusu, “*XVIII. Yüzyılda Yayınlanmış Fetva Mecmualarına Göre Osmanlı’da İktisadî Hayat*”tır. Günümüzde iktisat tarihini ve iktisadî faaliyetleri inceleyen pek çok araştırma yapıpı yayımlanmıştır. Ayrıca Osmanlı’nın ekonomik yapısını konu alan araştırmalar da yapılmıştır. İktisat tarihi ve faaliyetleri ile ilgili araştırmalar ister kavramsal, ister bölgesel, ister dönemsel olsun daha ziyade tarihî eserler ve arşiv belgeleri ışığında yapılmıştır. Son zamanlarda iktisat tarihiyle ilgili yapılan bazı araştırmalarda kullanılan kaynaklar arasında fetva mecmualarının da yer aldığı görülmektedir¹.

Osmanlı Devleti geniş bir coğrafyaya yayılmış, farklı din ve mezheplerin birlikte yaşadığı bir devlet hüviyetini daima korumuştur. Bu devlette, İslâm ülkelerinde uygulanmakta olan İslâm’ın dört mezhebinden biri olan Hanefî mezhebi devletin resmî mezhebi olarak kabul ediliyordu. Bir ülkede bir mezhebin resmî mezhep olarak kabul edilmesi yargı ve fetva birliğinin sağlanması bakımından önemlidir. Ancak bir mezhebin resmî mezhep olarak kabul edilmesi, o mezhebe mensup olmayan müslümanların veya gayrimüslimlerin inanç ve ibadet hürriyetlerinin kısıtlanması anlamına gelmez. Fetvalarda gerek diğer mezheplere mensup müslümanların ve gerekse gayrimüslimlerin her türlü inanç ve ibadet hürriyetlerinin garanti altında olduğu görülür.

Osmanlı döneminde şeyhülislâmların bazılarının fetvaları, fıkıh kitaplarının sistematığına uygun bir biçimde derlenip kitap halinde yayımlanmıştır. Söz

---

¹ Konuya Tahsin Özcan’ın “Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı”, (İstanbul 2003) adlı eseri örnek olarak gösterilebilir.

konusu fetva kitapları, ibadet, muamelat ve ukûbât konularını içermektedir. Daha açık bir ifade ile fetva kitapları: namaz, hac, zekât gibi ibadetlere; alım-satım, kiralama, ticaret, evlenme gibi hukukî muamelelere; hırsızlık, gasb, adam öldürme gibi suçlara ilişkin sorulan sorulara fıkıh hükümlerine göre verilen cevapları içermektedir. Klasik fetva ve fıkıh kitaplarında “iktisad” kelimesi günümüzdeki terim anlamıyla kullanılmamıştır. Bu kelime, İslâm ülkelerinde “ekonomi” teriminin karşılığı olarak 20. asırda kullanılmaya başlanmıştır². Ancak günümüz ekonomi ilminde ele alınan konuların ekserisinin fıkıh ilminin alanına girdiği söylenebilir. Dolayısıyla fetva mecmualarında yer alan özellikle de hukukî muamelelere ait sorulardan ve bunlara verilen cevaplardan bir kısmı doğrudan doğruya veya dolaylı bir biçimde Osmanlı'nın iktisat anlayışını aksettirmektedir. Buna göre Hanefî fikhî dikkate alınarak verilen fetvaları içeren bu mecmualar, Osmanlı toplumunun ictimâî, iktisadî, hukukî ve benzeri alanlarda yaşayış ve yapısını yansıtan tarihî belgelerden biri sayılabilir. Nitekim iktisadi düşünce tarihi alanındaki çalışmalarıyla maruf Sabri Orman da Osmanlı fetva mecmualarının iktisat tarihinin kaynaklarından biri olduğuna işaret etmiştir.³

Bu araştırmanın temel amacı, Çatalcalı Ali Efendi, Feyzullah Efendi, Yenişehirli Abdullah Efendi, Dürrişâde Mehmed Ârif Efendi, Menteşzâde Abdürrahim Efendi gibi şeyhülislâmların fetvaları ışığında XVIII. yüzyılda Osmanlı'nın iktisat anlayışı ve faaliyetlerini belirlemeye çalışmaktır. Çalışmanın amaçları arasında şu husus da bulunmaktadır: Şimdiye kadar hukukçuların ve iktisat tarihçilerinin Osmanlı'nın iktisat anlayışı ve uygulamaları hakkında ileri sürdükleri görüşler ile fetvalardaki bilgileri mukayese etmek ve söz konusu görüşler ile fetvalardaki bilgiler arasındaki uyuşan ve çelişen noktalara işaret etmektir.

II. ARAŞTIRMANIN ÇERÇEVESİ

Burada Osmanlı iktisat tarihine ilişkin kaleme alınan eserlerden yararlanılarak Osmanlı'nın iktisat anlayışı hakkında özet bir bilgi vermek faydalı olacaktır. Bu özet

---

² Ahmet Tabakoğlu, “Giriş”, **İslâm İktisadı Araştırmaları I**, Birinci Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988, s. 9.

³ Sabri Orman, “Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları”, **Dîvân Dergisi**, Sayı 6, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 1999, s. 26.

bilgi, aynı zamanda araştırmamızın çerçevesinin belirlenmesi hususunda yardımcı olacak ve araştırmamızın devamınca bir ölçü ve pusula görevi ifa edecektir.

İktisatçılar, bir ülkede üretim, dağıtım ve tüketim ilişkilerinin tümüne birden “ekonomi” adını vermişlerdir. Osmanlı iktisat tarihçileri, Osmanlı’da ekonominin; “tarım ve hayvancılık”, “sanayi” ve “ticaret” olmak üzere üç temel üzerine kurulduğunu ve Osmanlı Devleti’nin kendine özgü bir iktisadî hayatının mevcut olduğunu ifade etmişlerdir. İslâm bilginleri de başlıca meşru kazanç yollarını ticaret, sanat ve ziraat olarak sıralamışlardır⁴.

Osmanlı’da ekonomik faaliyetlerin tümü, reâyanın sıkıntıya düşmeden, mütevazı bir hayat yaşamasını sağlamak amacıyla düzenlenmişti. Bunu da arz yönlü bir ekonomi modeli ile sağlamıştır⁵. İktisat tarihçisi Mehmet Genç bahsi geçen anlayışı “iaşecilik” (provizyonizm) olarak ifade etmektedir⁶. Bu anlayış, sanayi inkılabına kadar yani XVIII. yüzyılın sonlarına kadar hemen hemen değişmeden devam etti⁷.

Osmanlı ekonomisinin tabiî kaynakları insan ve toprak olarak iki temele dayanıyordu. İnsan kaynağı “reâya” denilen üretici kesimdi. Toprak ise Osmanlı ekonomisinin en önemli kaynağı idi. Toprakların mülkiyetinin bir kısmı fertlere, bir kısmı vakıflara ve önemli bir kısmı da devlete ait idi. Mülkiyeti devlete ait olan ve “mîrî” diye adlandırılan topraklar kullanılmak üzere halka verilmişti.

Osmanlı ekonomisinin temeli tarıma dayalı idi⁸. Çünkü nüfusun çoğunluğu kırsal kesimde yaşıyordu. Tarımın temeli ise timar sistemine dayanıyordu. Timar topraklarının mülkiyeti devlete, tasarrufu halka, üreticinin devlete vermesi gereken vergiler ise timarlı sipahiye aitti. Osmanlı’da hayvancılık, hem tarım ekonomisinin hem de genel ekonominin temel unsurlarından biriydi. Beslenme, dericilik, dokuma gibi ekonomi dallarında önemli bir hammaddeydi. Aynı zamanda ulaşım ve taşıma sektörünün en önemli güç kaynağı idi.

---

⁴ Hamdi Döndüren, **Delilleriyle İslâm Ticaret ve İktisat İlmihali**, İstanbul: Erkam Yayınları, 2010, s. 100; Mustafa Çağrı, “Ticaret Ahlakı”, **DİA**, C. 41, 2012, s. 146-147.

⁵ Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, Altıncı Basılış, 2003, s.215.

⁶ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 4.Basım, 2005, s.45.

⁷ Erol Zeytinoglu, **İktisat Tarihi**, İstanbul: Süryay Sürekli Yayınlar, 1993, s.160.

⁸ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 215.

Sanayi genellikle tezgâhlar ve küçük işletmeler şeklindeydi. Bunlar da şehir ve büyük kasabalarda toplanmıştı. Sanayi alanında çalışanlara “esnaf” denirdi. Esnaf, “üreticiler” ve “hizmet erbâbı” olarak ikiye ayrılırdı. Üreticiler, ham maddeyi işlenmiş mamul haline getirip bunu pazarlayan esnafdır. Hizmet erbâbı ise toplumda ihtiyaç duyulan bir hizmeti ifa eden kimselerdir. Kuyumcu, marangoz üretici esnafa; berber, hamal ise hizmet erbâbına misal olarak verilebilir. Esnaf olmak isteyen önce çırak, sonra kalfa, en sonunda da usta olurdu. Osmanlı Devleti’nde esnaf ve sanatkârlar “lonca” adı verilen teşkilâtlara sahiptiler⁹. Her esnaf bir teşkilâta kayıt olur, loncasının koruması ve denetimi altında bulunurdu. Osmanlı’da dükkân açma hakkına “gedik” denirdi¹⁰. Ancak gedik kelimesi inhisar ve ticaret yapma ruhsatı anlamında XVIII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandı. Dükkân açabilme hakkına sahip olmak için ustalık belgesini almak gerekirdi. Ahmet Tabakoğlu’nun, gedik sistemini günümüzdeki memur kadrolarına benzetmesi isabetli bir benzetme olarak değerlendirilebilir¹¹. Öte yandan Erol Zeytinoğlu gibi bazı iktisat tarihçileri de gedik düzeninin küçük sanayiinin büyümesini ve birkaç alan dışında makineli sanayi haline dönüşmesini önlediğini dile getirmişlerdir¹².

İktisatçılara göre, üretilen malların tüketiciye ulaştırılması işlemine ticaret, bu işi yapanlara da tüccar denir. Osmanlı’da zengin ve hareketli bir ticaret hayatı vardı. Ekonominin ticaret kesimini ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan biri sanatkârların ürettiklerini dükkânlarında pazarlamasıdır. Diğeri ise yurt içi veya yurt dışında satma amacıyla mal getirmek veya götürmektir. Osmanlı Devleti, her zaman ticareti özendirilmiş ve tüccarları korumuştur. Bu amaçla şehir ve büyük kasabalarda han, bedesten gibi ticaret merkezleri, yol üzerlerinde ve yerleşim merkezlerinde hanlar ve kervansaraylar yaptırılmıştır.

---

⁹ Erol Zeytinoğlu, İktisat Tarihi, s.168.

¹⁰ Takriben hicrî 1040 (1631) yıllarında gedik usulü ihdas edildi. Bu gediklerin bir kısmı sınırlı idi. Mesela İstanbul’da 180 kalaycı gediği ihdas edilip esnafa satıldı. Bu sayıdan fazla kalaycı dükkânı açılmazdı. Ancak mevcut bir dükkân, içindeki araç ve gereçlerle birlikte bir başkasına devredilebiliyordu. Kunduracı gediği gibi sınırlı olmayan gedikler de vardı. Kim bu tür bir gediğe tâlip olursa, kendisine verilirdi, ancak gediksiz kunduracılık sanatı icra edilemezdi. Bu da bir yönden o sanatın icrasına ruhsat demek olur idi. Osmanlı’da gedik usulünün ihdası ve kapsamı hakkında fazla bilgi için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukukî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu**, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1969, C. 4, s.304,306.

¹¹ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s.284.

¹² Erol Zeytinoğlu, İktisat Tarihi, s.169.

Kamu maliyesi, genel olarak vergiler ve bütçe olarak özetlenebilir¹³. Osmanlı maliyesinin en önemli gelir kaynağı halkın ödediği vergilerdir. Vergiler iki ana grupta toplanabilir. Bunlardan biri şer'î vergiler (tekâlîf-i şer'îyye), diğeri örfî vergiler (tekâlîf-i örfîyye)'dir. Şer'î vergiler, fikhî hükümlere göre toplanırdı. Öşür, haraç ve cizye olmak üzere üç kısma ayrılırdı. Örfî vergiler ise padişahın (ülü'l-emr) şer'in kendisine tanıdığı sınırlı yasama yetkisiyle konulurdu. Örfî vergiler de çeşitli vergilerden oluşurdu.

Osmanlılar'da XIX. yüzyıla kadar bakır, gümüş ve altından yapılmış paralar kullanıldı. Bu paralar darphane denen yerlerde basılır ve genellikle "sikke" adı verilirdi. Gümüşten yapılan paraya "akçe", altından yapılan "sikke-i hasene" veya "sultânî", bakırdan yapılan da "mangır" adı verilirdi. Devletin bastığı bu paralar yanında başka ülkelerin paraları da kullanılırdı.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Bu çalışmanın girişinde şeyhüislâmlık, fetva, kazâ gibi kavramlar anlatılırken ilgili tarih ve fıkıh kitapları kaynak olarak kullanılacaktır. Şeyhüislâmların hayatları ve eserlerinden bahsedilirken bunlarla ilgili biyografi kitaplarına müracaat edilecektir. Osmanlı'nın iktisadî düşünce yapısı ve bu çerçevedeki uygulamaları incelenirken, Şeyhüislâm Çatalcalı Ali Efendi (ö.1103/1692), Şeyhüislâm Feyzullah Efendi (ö.1115/1703), Şeyhüislâm Menteşzâde Abdürrahim Efendi (ö.1128/1716), Şeyhüislâm Abdullah Efendi (ö.1156/1743) ve Şeyhüislâm Dürrişâde Mehmed Ârif Efendi (ö.1215/1800)'nin fetva mecmuaları temel kaynak olarak kullanılacaktır. Söz konusu fetva mecmularının en çok fetvayı içermiş olması ve ayrıca örfî hukuka en çok yer vermesi sebebiyle Abdürrahim Efendi'nin fetva mecmuası birinci sırada kaynak olarak kullanılacaktır. Bazı konularda Şeyhüislâm Ebüssuûd Efendi (ö.982/1574), Çivizâde Muhyiddin Efendi (ö.954/1547) gibi Osmanlı şeyhüislâmlarının fetvalarına da atıfta bulunulacaktır. Yer yer fetva mecmualarında yer alan fetvaların fıkıh kitaplarındaki dayanakları verilmesi gerektiğinde günümüzde yazılan İslâm hukuku (fıkıh) kitaplarına ve Diyânet İslâm Ansiklopedisi'ne de başvurulacaktır. Osmanlı iktisat anlayışını konu alan modern çalışmalar da yeri geldikçe kaynak olarak

¹³ Güneri Akalın, **Kamu Ekonomisi**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, İkinci Basım, 1986, s.5.

kullanılacaktır. Ayrıca Osmanlı döneminde çıkarılmış kanunnâmeler de kaynaklarımız arasında yer alacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

FETVA KAVRAMI VE ŞEYHÜLİSLÂM FETVA MECMUALARI

I. FETVA, KAZÂ VE MÜFTİ KAVRAMLARI

Fetva kelimesi, fıkıh terimi olarak “fakih bir kişinin, sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koyduğu hüküm” demektir. Örfte ise sorulan dinî sorulara müftüler tarafında yazı ile verilen cevaptır. Fetvanın çoğulu “fetâvâ”dır. Fikhî bir meselenin hükmünü fetvaya yetkili kişilerden soru sorup fetva istemeye istiftâ (sual), fetvayı isteyene müsteffî (sâil), böyle bir meseleyi açıklamaya veya meselenin hükmünü yazılı veya sözlü olarak cevaplandırmaya iftâ, verdiği fetva ile hükmü açıklayan da müftî (mücib) denir.¹⁴ Kazâ (yargı) kelimesi de fıkıh terimi olarak bir kadı/hâkimin bir davanın çözümüne ilişkin verdiği kararını ifade eder. Kazâ'nın çoğulu “akdiye”dir. Kadının hükmünü verirken yararlandığı kaynaklar ile müftinin fetvası için başvurduğu kaynaklar temelde aynıdır. Bu kaynakların başında Kur'an, Sünnet, icma gibi deliller veya bu delillerden çıkarılmış hükümleri içeren fıkıh kitapları gelir. Bununla birlikte kazâ ile fetva arasında bazı farklar bulunur. Bunların en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz. 1. Fetva istişârî mahiyette olduğu için, müftü kendisinden fetva alan kimseyi fetvasıyla amel etmeye zorlayamaz. Kazâ ise bağlayıcı nitelikte olduğu için taraflar kadının verdiği hükmü yerine getirmekle yükümlüdür. Aksi halde hüküm devlet gücüyle icra edilir. 2. Kazâ devletin hakkı olup kadı devlet otoritesi adına hükmeder. Bu yüzden kendisine kazâ görevi verilmeyen bir kişi müçtehit olsa bile yargılama faaliyetinde bulunamaz. İftâ (fetva verme) ise ilmî bir yetenek konusu olup bu yeteneğe sahip her fakih fetva verebilir. Ancak iftâ konusunda da bir takım hukukî düzenlemeler yapılabilir ve resmî müftüler de tayin edilebilir.

Tarihsel süreçte, kazâ müessesesi ilk zamanlardan itibaren kurumsallaşmışken, fetva makamının resmi bir müessese haline gelmesinin daha geç olduğu görülmektedir. İslâm'ın ilk dönemleri olan sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemlerinde resmî bir nitelik taşımayan müftülük görevi, ilmî iktidara sahip fakihler tarafından icra

¹⁴ Fahrettin Atar, “Fetva”, **DİA**, C. 12, 1995, s. 486,487; Emine Arslan, **Nuküllü Fetva Mecmuaları ve Mehmet Fikhî el-Aynî'nin el-Ecvibetü'l-Kâni'a 'An Es'ileti'l Vâkr'a Adlı Eserinin Bu Mecmualar Arasında Durduğu Yer**, İstanbul: M.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 4.

edilebiyordu. Müftülüğün resmî bir görev olması, fıkıh mezheplerinin teşekkül edip gerek devlet gerekse halk nezdinde kurumsallaşmasıyla birlikte başlamıştır. Abbasîler döneminde adlî işlerle kadıların, şer'î-dinî işlerle ise müftülerin ilgilenmesi konusunda bir kural oluşmuştu. Daha sonraki dönemlerde İslâm toplumlarında da şer'î mesele ve ihtilaflar kazâ-fetva ayırımına göre çözüme kavuşturulmuştur.

Osmanlılar'da “şeyhüislâm” denilen ve ulemânın mercii olan müftülerden başka vilâyet, sancak ve kazâlarda da halkın sordukları dinî ve şer'î sorulara cevaplar/fetvalar veren resmî müftüler de vardı¹⁵. Osmanlı şeyhüislâmları, müftileri ve vilâyet kadılarını tayin ve azletme yetkisine sahipti. Bu sebeple de şeyhüislâmların onlar üzerinde denetim yetkileri bulunmaktaydı¹⁶. Müftülerin, avam için verdikleri fetvaların kaynaklarını göstermek mecburiyeti yoktu. Ancak fetva isteyen kalbinin mutmain olması için ona fetvasının kaynağını şifahen açıklayabilirdi. Osmanlı'da müftiler, verdikleri fetvalarının kaynaklarını göstermek mecburiyetinde iken şeyhüislâmların böyle bir mecburiyetleri yoktu¹⁷. Şeyhüislâmların fetvalarının kaynaklarını göstermeleri istisnâ idi¹⁸. Bu sebeple şeyhüislâm fetvalarını sonradan derleyip kitap haline getiren kişiler, aynı zamanda bu fetvaların kaynaklarını da göstermişlerdir.

---

¹⁵ İsmail Hakki Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 174.

¹⁶ Hükmü geciktirmenin ve rüşvet almanın yasaklığına (**te'hîrû'l-hükm ve'l-irtişâ' ve'l-azl**) ve böyle davranışta bulunanların azledileceğine dair fetva örnekleri:

Soru: Hind'in Zeyd ile bir husûsa müte'allaka davası olup hak Hind'in yedinde olduğu sâbit olmuş iken kâdî, Zeyd'i himâye edip “Ben bu husûsu hükmetmem” deyu hükmünü te'hîr eylese kâdî-ı mezbûra ne lâzım olur? el-Cevâb: Âsım olup azle müstehak olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 414-415).

Soru: Bir belde kâdî olan Zeyd, Amr'ın Bekir ile bir husûsa müte'allaka olan davalarını istimâ' eder oldukda Amr'ın rüşvet bir mikdâr akçesini alıp husûs-i mezbûru Amr'a hükmeylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Aldığı akçe Amr'a reddolunup azl ile ta'zîr olunur. (Abdürrahim, C. 2, s. 415).

Soru: Zeyd-i nâib rüşvet alıp hükmeylese hükmü nâfiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 415).

Soru: Zeyd-i kâdî bir davada rüşvet aldıktan sonra ol davada hükmü sahîh ve nâfiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 415)

Soru: Bir kasabada kâdî olan Zeyd, Amr'dan Bekir'e hilâf-ı şer' şu kadar akçe hükmedip alıvermiş olsa hâlâ Amr, Zeyd'e “Hilâf-ı şer' benden niçin hükmetdin” dedikde Zeyd “Ben Bekir'in şu kadar akçe rüşvetini alıp ba'dehu hükmetdim, sen dahi bana şu kadar akçe verirken geri hükmederim” dese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Azl ve sedâdî zâhir olunca[ya dek] taklîd-i kadâ olunmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 415).

Soru: Bir kasabada kâdî olan Zeyd dâima zalemeye (zalimlere) mu'âvenet ve müzâheret edip icrâ-yı hükm-i şer'îye ve def'-i zaleme kâdir iken imtinâ' edip tekâsül üzere olsa Zeyd'e şer'an ne lâzım olur? el-Cevâb: Azl olunur.(Abdürrahim, C. 2, s. 415).

¹⁷ Atar, “Fetva”, **DİA**, C. 12, s. 494.

¹⁸ Feyziyye, s.117; Behce, s. 195-196.

II. ŞEYHÜLİSLÂMLIK VE FETVA MECMUALARI

A. ŞEYHÜLİSLÂMLIK

Osmanlılar'da “şeyhülislâm” kelimesi, ilmiye teşkilâtının başındaki âlim şahsa verilen ünvanı ifade eder. “Müftî'l-enâm” da denilen şeyhülislâmın makamı zamanla “meşihat” ve “meşihat-ı İslâmiyye” şeklinde de anılmıştır.¹⁹

Osmanlı'da şeyhülislâmlığın 1425'te (II. Murad zamanında) mütevazı bir fetva makamı olarak ortaya çıktığı fikri genel kabul görmüştür. Bu devletin idarî teşkilâtında şeyhülislâm, görünüşte sadrazamla aynı derecede sayılmış ise de mânen ondan daha yüksek bir itibara sahip olmuştur²⁰. Şeyhülislâmın en temel görevi kendilerine sorulan dinî, siyasî ve idarî konularda fıkha ve özellikle Hanefî fihhına göre fetva vermektir. İhtilaflarda, normal mahkemelerde görülmekte olan bir davada tarafların getirdiği şeyhülislâm fetvaları çok etkili olmaktadır.²¹ Şeyhülislâmlık makamı bir nevi günümüzdeki Yargıtay'ın görevini ifa etmekteydi. Nitekim Osmanlılar'ın son dönemlerine doğru temyiz incelemesi, Fetvâhâne ve Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye Dairesi'nde yapılmakta idi²². Şeyhülislâmın ahvâl-ı şahsiyyeye ve gündelik hayatın akışına dair vermiş oldukları fetvaların binlerce örneği kendi dönemlerinde veya sonraki dönemlerde derlenen fetva mecmualarında toplanmıştır. İdarî veya siyasî nitelikte önemli fetvalar bu mecmuaların “kitâbu's-siyer” bahsinde yer almıştır.

Şeyhülislâmın mâlî, idarî, hukukî konulara ilişkin fetvaları ve bilimsel görüşleri, Osmanlı Devleti'nin şer'î ve örfî hukukunun meydana gelmesinde çok etkili olmuştur. Mesela Ebüssuûd Efendi'nin arazi, vergi hukukuna ve para vakıflarına ilişkin görüşleri bu alanlara ait uygulamalarda kendisini göstermiştir.

Şeyhülislâmın başlangıçta idarî görevleri yok denecek kadar az olup iftâ teşkilâtının başı sıfatıyla müftilerin tayinleriyle sınırlıydı. Ancak XVI. asrın ortalarında mevleviyet (yüksek ve büyük) derecesindeki kadı ve müderrislerin tayin, terfi ve diğer

¹⁹ İpşirli, “Şeyhülislâm”, *DİA*, C. 39, 2010, s. 91-92.

²⁰ Uzunçarşılı, s. 178.

²¹ Abdurrahim, *Fetâvâ*, I,94-95; İpşirli, “Şeyhülislâm”, C. 39, s. 94.

²² Fahrettin Atar, *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000, s. 206.

işlemleri kazaskerlerden şeyhüislâmlara intikal edince, idari görevleri artmaya başlamıştır.²³

Şeyhüislâmlar, Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olmamakla birlikte, padişah ve sadrazamlar XVI. asırdan itibaren devamlı olarak onların görüşüne başvurmuş, XVII. asırdan itibaren şeyhüislâmlar idarenin fiilen içinde bulunmuştur. XVIII. asırdan itibaren de şeyhüislâmlar harp ilânı, barış akdi, İstanbul ve taşradaki huzursuzlukların giderilmesi gibi konularda toplanan meşveret meclislerinde etkili bir görev ifâ etmişlerdir²⁴.

Osmanlı'da kadılık müessesesinin başı olan kazaskerler davaları dinleyip hüküm vermeye memur olduklarından Divân-ı Hümâyûn'da bulunuyorlardı. Osmanlı'da, İstanbul'un fethinden önce Rumeli'de vazife sahası yalnızca Rumeli ile sınırlı bir şeyhüislâmlık, merkezde ise yetkisi genel bir müfti'l-enâmlık makamı bulunmaktaydı. Kazaskerler kadıların, müfti'l-enâmlar da müftülerin başı idi. İstanbul'un fethinden sonra ise müfti'l-enâmlık ile şeyhüislâmlık birleştirildi. Fatih Sultan Mehmed'in tedvin ettirdiği kanunnâmede şeyhüislâm ve müftü ünvanlarıyla zikredilen kişinin ulemanın başı olduğu ifade edildi. Sonraki vesikalarda, bu makamda bulunan kişi için hem müftü hem de şeyhüislâm ünvanları kullanıldı²⁵.

Osmanlı'da kazaskerler, yönetim organı olan Dîvân-ı Hümayûn'a katılıyorlar ve idari kararların alınmasında önemli roller oynuyorlardı. Pek çok kazasker sadrazamlığa tayin edildi. Dolayısıyla Osmanlı'nın ilk dönemlerinde kazaskerler, müfti'l-enâmlara nazaran daha önemli bir konuma sahipti. Ancak Kanuni Sultan Süleyman döneminde şeyhüislâmlık makamı, kazaskerlik makamının üstünde bir makam haline getirildi. Devrin şeyhüislâmı olan Ebüssuûd Efendi'nin yevmiyesi 600 akçeye çıkarıldı. Kazaskerin yevmiyesi 500 akçe idi. XVIII. asırdan itibaren şeyhüislâmlık makamına Rumeli kazaskeri getiriliyordu. Ancak istisnaen Anadolu kazaskeri de şeyhüislâmlık makamına tayin ediliyordu²⁶.

---

²³ İpşirli, "Şeyhüislâm", C. 39, s. 94.

²⁴ İpşirli, "Şeyhüislâm", C. 39, aynı yer.

²⁵ Arslan, s. 13.

²⁶ Arslan, s. 2,3,7,14,15.

B. ŞEYHÜLİSLÂMLARIN FETVA MECMUALARI

Çalışmamıza konu olan beş adet fetva mecmuası bulunmaktadır. Bunlardan Fetâvâ-yı Ali Efendi dışındakiler XVIII. yüzyıl içerisinde yayımlanmış olup Fetâvâ-yı Ali Efendi olarak bilinen şeyhüslâm Çatalcalı Ali Efendi'nin fetva mecmuası da basım tarihinin XVIII. yüzyıla yakın bir tarih (1689 ve 1691 senelerine ait yazma nüshalar mevcuttur) olması ve de fetvahâne tarafından muteber sayılan bir fetva mecmuası olması gibi nedenleriyle çalışmamıza dâhil edilmiştir. Doktora tezimizde aslî kaynak olarak istifade edilecek olan fetva mecmualarını zikretmek gerekirse; Şeyhüslâm Ali Efendi (ö.1103/1692)'nin Fetâvâ (Fetâvâ-yı Ali Efendi), Şeyhüslâm Feyzullah Efendi (ö.1115/1703)'nin Fetâvâ-yı Feyziyye, Şeyhüslâm Mentêşzâde Abdürrahim Efendi (ö.1128/1716)'nin Fetâvâ (Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi), Şeyhüslâm Abdullah Efendi (ö.1156/1743)'nin Behcetü'l-fetâvâ, Şeyhüslâm Dürrizâde Mehmed Ârif Efendi (ö.1215/1800)'nin Netîcetü'l-fetâvâ isimli fetva mecmualarıdır.

1. Fetâvâ-yı Ali Efendi

Şeyhüslâm Çatalcalı Ali Efendi'nin Fetâvâ adlı eseri çalışmamızın temel kaynaklarından birini teşkil edecektir. Ali Efendi, 1041 (1631) yılında Çatalca'da doğdu. Ordu kadılığı, müderrislik, Selânik ve Mısır kadılıkları görevlerinde bulundu. Rumeli kazaskeri olarak görev yaptı. 1084 yılında (1674) tarihinde şeyhüslâm oldu ve bu makamda on iki yılı aşkın bir süre kaldı. Bir ara azledildi. Ali Efendi azlinden iki yıl sonra 1103 (1692) yılında tekrar bu makama getirildi ve 51 gün sonra ise vefat etti. Ali Efendi, Edirne'de Zehrimâr Camii'nin bahçesine defnedildi²⁷.

Şeyhüslâm Ali Efendi'nin soru-cevap şeklinde fetvalarını içeren kitabı "Fetâvâ-yı Ali Efendi" diye meşhur oldu²⁸. Çatalcalı Ali Efendi daha hayatta iken verdiği fetvaları derlenip bir kitap haline getirilmişti. Yazma halinde olan bu fetva mecmuası, daha sonraki dönemlerde fetvaların kaynakları, Ahıskalı Ahmed Efendi, Gedizli Mehmed Efendi ve Salih b.Ahmed el-Kefevî tarafından tesbit edildi ve kaynaklarıyla birlikte neşredildi. Fetâvâ-yı Ali Efendi, Fetvahâne tarafından pek muteber bulunan dört fetva kitabından biridir. Diğerleri ise Fetâvâ-yı Feyziyye, Behcetü'l-fetâvâ ve Netîcetü'l-fetâvâ'dır.

²⁷ İpşirli, "Çatalcalı Ali Efendi", *DİA*, C. 8, 1993, s. 234.

²⁸ Bilmen, C. 1, s. 455.

4412 fetvayı içeren bu eser klasik fıkıh kitaplarındaki gibi “kitab” ve “bab”lara göre tanzim edilmiş ve elli üç bölümden oluşmuştur. Taharet, namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerle ilgili olarak 124 fetva bulunmakta olup ağırlıklı olarak fetvaların konusunu muamelât kısmı oluşturmaktadır. En çok fetva içeren kısmı ise “kitabü’l-vakf”tır. Bunu talak, dava, büyü‘, şehadet, icâre gibi bölümler izlemektedir²⁹.

2. Fetâvâ-yı Feyziyye

Fetâvâ-yı Feyziyye, Şeyhülislâm Fezzullah Efendi’ye aittir. 1048 (1639) yılında Erzurum’da doğan Fezzullah Efendi iki defa meşihat makamına getirildi³⁰. İranlı bir ulema ailesi soyundan gelen Fezzullah Efendi, sarayda nüfuzlu bir konumu olan ve himayesindeki kimseleri saray çevresine yerleştirebilen Padişahın imamı Şeyh Mehmed Vanî tarafından korunmaktaydı. Şehzâdeliğinde hocalığını yaptığı II. Mustafa’nın tahta çıkması, onun idarede güçlü bir konumda olmasını sağlamıştı. Ulemanın en üst makamı olan şeyhülislâmlık konumuna yükselen Fezzullah Efendi'nin oğlu Fethullah da nakîb-ül-eşrâf (Peygamber soyunun başı) tayin edilmişti. Fezzullah Efendi'nin çevresindeki kişileri kayırması, 1115 (1703) isyanında azline ve ölümüne yol açan sebeplerden biri olarak sayılmaktadır.

“Klasik fıkıh kitaplarındaki gibi “kitab” ve “bab”lara göre düzenlenen eser tertip ve üslup bakımından diğer Osmanlı fetva kitaplarından farklı değildir. “Kitabü’t-Tahâre” ile başlayan ibadet bölümünün ardından “Kitabü’n-Nikâh” ile başlayan muamelât bölümü fıkıhla ilgili bütün konulara temas ettikten sonra “Kitabü’l-Ferâiz” ile son bulmaktadır. Elli kitaptan oluşan eserde ferâizle ilgili kitabın sonunda arazi hukukuna dair fetvalar içeren bir bölüm bulunmaktadır. Hilmar Krüger’in, XVII-XIX. yüzyıl Osmanlı Şeyhülislâmları’nın milletlerarası hukuka dair fetvaları üzerinde yaptığı çalışmada esas aldığı eserlerden birisi de bu fetva mecmuasıdır³¹.

Fetâvâ-yı Feyziyye, Süleyman Kaya’nın başkanlığında bir heyet tarafından latinize edilerek 2009 yılında İstanbul’da Klasik Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

²⁹ Cengiz Kallek, “Fetâvâ-yı Ali Efendi”, *DİA*, C. 22, 1995, s. 438.

³⁰ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Meral Yayınevi, C. I, s. 317; Mehmet Serhan Tayşi, “Fezzullah Efendi”, *DİA*, C. 12, 1995, s. 527.

³¹ Salim Ögüt, “Fetâvâ-yı Feyziyye”, *DİA*, C. 12, 1995, s. 443.

3. Behcetü'l-Fetâvâ

Behcetü'l-fetâvâ, Osmanlı şeyhülislâmlarından Yenişehir doğumlu Abdullah Efendi'nin fetvalarını içeren bir fetva mecmuasıdır. Doğum tarihi bilinmeyen Abdullah Efendi, müderrislik, kadılık görevlerinde bulunduktan sonra Anadolu kazaskeri oldu. Rumeli kazaskerliği pâyesini alan Abdullah Efendi, 1718 yılında şeyhülislâmlığa getirildi. On iki yıl dört ay yirmi üç gün gibi uzun bir süre bu makamda kalan Abdullah Efendi, 1730 yılında azledildi. 1743 yılında vefat etti ve Kanlıca'da İskender Paşa Camii bahçesine defnedildi³².

Abdullah Efendi'nin verdiği fetvalar önce kendi hayatında toplanarak bir kitap haline getirilmişti. Daha sonra bir süre Abdullah Efendi'nin hizmetinde de bulunmuş olan fetva emini Mehmed Fıkhî el-Aynî eseri yeniden ele alarak klasik fıkıh kitaplarının tertibine göre düzenleyip buna Abdullah Efendi'nin daha sonra vermiş olduğu fetvaları da ekledi. Mehmed Fıkhî el-Aynî ayrıca kadı ve müftülerin kolaylıkla faydalanmasını sağlamak maksadıyla, fıkıh kitaplarında bu fetvalara mesned teşkil eden hükümleri ve kaynaklarını her fetvanın yanında Arapça metinleriyle kaydetti, bu fetva mecmuasına Behcetü'l-fetâvâ adını verdi.³³

Abdullah Efendi, Lâle Devri'nin önemli simalarından biri idi. Yeniliklere açık olması dolayısıyla bu dönemdeki icraatın lehine fetva verdi. Bunlar arasında matbaanın kurulmasına ve dinî olmayan eserlerin basımına dair verdiği fetva örnek olarak verilebilir³⁴.

İçinde 3474 fetvanın yer aldığı Behcetü'l-fetâvâ mecmuası, Süleyman Kaya'nın başkanlığında bir heyet tarafından latinize edilerek 2011 yılında İstanbul Klasik Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

4. Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi

Menteşzâde Abdürrahim Efendi, Sultan III. Ahmet zamanında şeyhülislâmlık makamına getirilen Bursalı bir âlimdir. Şer'î ve edebî ilimlerde ihtisası vardı. Bir

³² Mehmet İpşirli, "Abdullah Efendi, Yenişehirli", *DİA*, C. 1, 1988, s. 100-101.

³³ Ahmet Özel, "Behcetü'l-Fetâvâ", *DİA*, C. 5., 1992, s.346.

³⁴ Behcetü'l-Fetâvâ, İstanbul 1266, s. 552.

müddet müderrislik görevinde bulunduktan sonra kadılık mesleğine geçti. Şeyhüslâm Feyzullah Efendi'nin şeyhüslâmlık zamanına kadar Üsküdar, daha sonra Mısır kadısı oldu. Anadolu ve Rumeli kazaskerlik görevlerinde bulundu. 1715 yılında şeyhüslâmlığa tayin edildi. 1716 tarihinde vefat etti ve Edirne'de Zehrimâr Mescidi bahçesine defnedildi.³⁵

11.000'i aşkın fetvayı içeren Fetâvâ-yı Abdürrahim, klasik fıkıh kitaplarındaki gibi "kitap" ve "bab"lara göre tanzim edilmiştir. Taharet, namaz, zekât, oruç ve hac ibadetleriyle ilgili fetvalar bulunmakla birlikte, eserde fetva sayısı bakımından ağırlık muamelât konularına verilmiştir. En çok fetva ihtiva eden bölüm, "Kitabü'l- Vakf" olup, bunu sırasıyla nikâh, talak ve büyû gibi bölümler takip etmektedir.³⁶ Arazi ve vergi konusuyla ilgili pek çok fetva, örfî hukuk dikkate alınarak verilmiştir. Fetâvâ-yı Abdürrahim, İstanbul 1243'te iki cilt halinde basılmıştır. Gedizli Mehmed Efendi (ö.1253/1837), Abdürrahim Efendi'nin fetvalarının kaynaklarını Feyzû'l-kerîm adlı eserinde tesbit etmiştir. Bu kitabın yazmaları Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır³⁷.

5. Netîcetü'l-Fetâvâ

Netîcetü'l-fetâvâ, Şeyhüslâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'nin fetvalarını içeren bir fetva mecmuasıdır. Dürrîzâde Mehmet Arif Efendi 1740 yılında İstanbul'da doğdu. Bir müddet müderrislik yaptıktan sonra Bursa ve İstanbul'da kadılık görevinde bulundu. Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevinde de bulunan Dürrîzâde 1785 tarihinde şeyhüslâm oldu. Beş buçuk ay görev yaptıktan sonra azledildi. 1792'de III. Selim tarafından ikinci defa şeyhüslâmlığa getirildi. Bu görevde altı yıldan fazla kaldı ve 1798 yılında azledildi. 1800 yılında da vefât etti³⁸.

Klasik fıkıh sistematiğe uygun biçimde "Kitabü't-tahâre" ile başlayıp "Kitabü'l-ferâiz" ile başlayan sona eren Netîcetü'l-fetâvâ, Dürrîzâde döneminde fetva emini olarak görev yapan Ahmet Efendi tarafından tedvin olunmuştur.³⁹ Çeşmîzâde

³⁵ Bilmen, C. 1, s. 353; İpşirli, "Abdürrahim Efendi, Menteşzâde", C. 1, s. 289-290.

³⁶ Cengiz Kallek, "Fetâvâ-yı Abdürrahim", **DİA**, C. 12, 1995, s. 437.

³⁷ Kallek, "Fetâvâ-yı Abdürrahim", C. 12, s. 437.

³⁸ Mehmet İpşirli, "Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi", **DİA**, C. 10, 1994, s. 37; Uzunçarşılı, s. 256-257.

³⁹ Bilmen, C. 1, s. 455 .

Mehmed Hâlis Efendi de şer'î meselelerin cevabına ulaşmada kolaylık sağlamak üzere muteber saydığı altı fetva kitabını özetleyip hazırladığı ve sütunlar halinde kaydettiği Hulâsatü'l-Ecvibe adlı eserinde ilk sütunu Netîcetü'l-fetâvâ'ya ayırmıştır. Tezimize konu olan Çatalcalı Ali Efendi, Feyzullah Efendi, Mentешzâde Abdürrahim ve Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvaları da yine bu özetlenen altı kitap içerisinde yer almaktadır.

“Netîcetü'l-fetâvâ, Dürrîzâde Mehmet Ârif Efendi'nin altı yıldan fazla bir süre icrâ ettiği şeyhülislâmlik görevi sırasında Fetvahâne'ye sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluştuğu için eserde devrin dinî, kültüren ve sosyal hayatını ilgilendiren konular ön plana çıkmıştır. “Dürrîzâde'den önceki bazı şeyhülislâmların fetvalarını da içermesi ve meşihat makamının onayı sebebiyle resmî bir niteliğinin bulunması eserin değerini arttıran özelliklerdir”⁴⁰. Gedizli Mehmet Efendi'nin eklediği Arapça nukûl ile birlikte 1237 (1822) ve 1265 (1849) yıllarında İstanbul'da yayımlanmış olan Netîcetü'l-fetâvâ, matbaanın kurulmasından sonra basılan ilk fıkıh kitabı olma özelliğini taşımaktadır⁴¹.

C. ŞEYHÜLİSLÂM FETVA MECMUALARIN MUHTEVASI VE DEĞERİ

1. Genel Bilgi

Fetva mecmualarında yer alan fetvalar incelendiğinde, bu fetvaların fert ve toplum hayatının her alanına ilişkin hükümleri içerdiği görülür. Daha açık bir ifadeyle bu fetvalar hem ibadetler (namaz, oruç, hac, zekât gibi) hem aile, miras, mal ve akitler gibi sosyal hayat ilişkileri gereği bütün muamelelerde yapılacak veya sakınılacak cihetlere dair hükümleri içerir; bunlardan başka bu fetvalar ceza hükümleri ile yargılama usullerine ve nihayet devlet idaresi ve teşkilâtı ile harp hukukunu ilgilendiren hükümleri kapsar. Buna göre fetvalarda fert ile fert, fert ile toplum, fert ile devlet arasındaki ilişkilerin adalet, hakkaniyet ilkelerine uygun bir biçimde cereyan etmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Hanefi fikhına göre verilen bu fetvalar, verildiği dönemdeki

⁴⁰ Saffet Köse, “Netîcetü'l-Fetâvâ”, **DİA**, C. 33, 2007, s. 26-27.

⁴¹ Arslan, s.104.

toplumun sosyal, ailevî, iktisadî, hukukî, dinî yapısını gösteren önemli vesikalardan biri olarak sayılmaktadır.

İncelediğimiz fetva mecmularındaki fetvaların önemli bir kısmı, dönemlerinin siyasî, iktisadî ve sosyal şartları altında verildi. Burada Osmanlı Devleti'nin siyasî ve idarî yapısı ile toplumu hakkında kısa bir bilgi verilecek ve bu hususa ilişkin bazı fetva örnekleri gösterilecektir.

2. Siyasî Durum

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyıl padişahları şunlardı: II.Mustafa (1695-1703), III.Ahmed (1703-1730), I. Mahmud (1730-1754), III.Osman (1754-1757), III. Mustafa (1757-1774), I.Abdülhamid (1774-1789), III. Selim (1789-1807).

XVIII. yüzyılda Rumeli, Anadolu, Irak, Suriye, Hicaz, Yemen, Mısır ve Kuzey Afrika Osmanlı Devleti'nin toprakları içerisinde bulunuyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılda üç kıtada yani Avrupa, Asya ve Afrika'da hâkimiyetini sürdürüyordu. XVIII. yüzyıl, tezimizde fetvalarından istifade ettiğimiz şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin katledildiği, II. Mustafa'nın ise tahtan indirilmesiyle sonuçlanan Edirne Vak'ası (1703), Avusturya ve Venedik'le imzalanan Pasarofça Anlaşması'ndan sonraki dönemdeki uzun süreli barış, eğlence ve zevk dönemi olan Lâle Devri (1718-1730), İstanbul'da meydana gelen ve III. Ahmed'in tahtan indirilmesiyle sonuçlanan Patrona İsyanı (1730), Rusya ile yapılan savaşlar neticesinde imzalan Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) gibi bir çok önemli olaylara sahne olmuştur. Bu savaşlar, devletin siyasî, askerî ve iktisadî yönden büyük ölçüde yıpranmasına sebep oldu. Bunun doğal sonucu olarak ise toplumun sosyal yapısında olumsuz bir takım etkilere sebep olmuştur.

3. Osmanlı'da Toplum Yapısı, Yönetenler ve Yönetilenler

Osmanlılar'ın klasik döneminde toplum, askerî (yönetenler) ve reâyâ (yönetilenler) denilen iki gruptan meydana geliyordu. Askerîler de ehl-i şer' ve ehl-i örf adıyla iki kısma ayrılıyordu⁴². Kalemiye sınıfı da devletin bürokratları olarak sayılırdı. Ehl-i şer', genellikle medreselerde okuyup icâzet aldıktan sonra kazâ (yargı), eğitim ve

---

⁴² Neficetü'l-fetâvâ'da (s.533) askerî zümre şöyle sıralanmıştır: “Kanunda askerî dedikleri kadı ve müderris ve sipâh ve nizâm ve topçu ve cebeci ve kapucu ve çavuş bu sekiz taifedir. Bunlardan resm-i raiyyet alınmaz kanundur”.

din hizmetleri alanlarında görevlendirilen ulemâ zümresini⁴³, “seyfiyye ricâli” de denilen ehl-i örf ise Enderun veya Acemi Oğlanları Mektebi’nde yetişip, sipahilikten başlayıp sadrazamlığa kadar yükselebilen yöneticileri temsil ediyordu. Ehl-i örf, padişahın idarî, icraî ve askerî yetkilerini temsil ediyor ve kullanıyordu. Askerî grup içerisine yer alıp, devlet dairelerinde idarî görevlerde bulunan bürokratlar/memurlar sınıfı da “kalemiye” diye isimlendiriliyordu. Bunlar, Müslüman ailelerine mensup olup usta-çırak ilişkisi istikametinde yetiştirilirdi⁴⁴. Kalemiye sınıfının başı reisülküttâb idi. Osmanlı’nın XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren sadrazamlar, seyfiyye sınıfından değil, kalemiye sınıfından (reisülküttâblar) tayin edilmeye başlanmıştı. Önemli görevlere tayin edilen ehl-i örf, vergilerden muaf tutulma ve kazasker mahkemelerinde yargılanma gibi imtiyazlar tanınmış ve kendilerine sağlanan çeşitli devlet imkânlarıyla büyük servetler elde etmelerine fırsat verilmişti.⁴⁵

Kanunları yorumlama, adalet dağıtma, kamuoyu oluşturma ve eğitim-öğretimi düzenleme gibi dinî, adlî, idarî görevleri ifâ eden ulema sınıfı, itibar, mali haklardan yararlanma ve gelecek güvencesi bakımından ehl-i örfle nisbetle daha iyi bir durumdaydı. XIV. ve XV. asırlarda etkin biçimde kullanılan örfî hukuk özellikle XVI. asırdan itibaren etkinliğini yitirmeye başlamış ve şer’î hukukun hâkimiyeti pekişmiştir.⁴⁶

Reâyâ: Osmanlı toplumunda bütün yönetilenler “reâyâ” adı altında ifade edilmiş ise de, aslında reâyâ kitlesi kendi içerisinde farklı toplulukları barındırmaktaydı. Reâyâ; şehir, kasaba ve köylerde yaşıyordu. Kırsal kesimlerde yarı göçebe olarak yaşayan konar-göçerler de vardı. Reâyâyı dinî inanışlarına göre müslim-gayrimüslim reâyâ, hür olup olmadıklarına göre hür-köle reâyâ, mesleklerine göre çiftçi, esnaf, zenaatkâr, tüccar gibi sınıflara ayrılmaktaydı.

---

⁴³ Kadılık, müftülük, müderrislik, imamet gibi görevler yapan ilmiye ricâline ehl-i şer’ denir. Osmanlı’da şeyhülislâm, nakîbuleşraf, kazasker, kadı, müderris gibi ulemâ topluluğu ilmiye sınıfını oluşturuyordu. (Mehmet İpşirli, “İlmiye”, **DİA**, C. 22, 2000, s. 141); İlmiye Teşkilâtı hakkında fazla bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1965, s.45 ve dev.

⁴⁴ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 145.

⁴⁵ Mehmet İpşirli, “Ehl-i Örf”, **DİA**, C. 10, 1994, s. 519-520.

⁴⁶ Mehmet Akman, “Örf” (Osmanlı Devleti’nde), **DİA**, C. XXXIV, 2007, s. 93-94.

a. Reâyâ ve Yönetenlerin Hak ve Görevleri

Reâyânın idarecilere karşı en önemli görev ve yükümlülüğü, kanunlara uymak, kanunlar çerçevesinde idarecilere itaat etmek, kanunlarla belirlenen vergilerini ödemektir. Buna karşılık devletin de reâyâyâ karşı görev ve yükümlülüğü, onların can, mal ve namus güvenliğini sağlamak ve onlara huzur ve emniyet içerisinde ibadetlerini ifâ etme, üretim yapma fırsatını tanımak, hak ihlallerini önlemek, fertler arasında çıkan ihtilaflarda adaleti tecelli ettirmek ve hakkı hak sahibine vermektir.

b. Yönetenlerle Yönetilenler Arasındaki İlişkiler

Askerî zümre ile reâyâ zümresi arasındaki ilişkiler Osmanlı idare sisteminde hassas bir denge üzerine kurulmuş ve devlet bu dengenin korunması için büyük gayret sarfetmiştir. Merkezî idarenin güçlü, kurumların iyi olduğu dönemlerde bu denge sağlanmış, sonraları ise bir daha düzeltilemeyecek şekilde bozulmuştur. Özellikle ehl-i örf daima reâyâ üzerindeki nüfuzunu genişletmek ve onlardan daha çok vergi toplamak istemiş, devlet ise bunu dizginlemek için çeşitli tedbirlere başvurmuş, adalet dağıtan kadılara geniş yetkiler verilmiştir. Halk kitleleri, ehl-i örfün zulümlerine mani olunması için şikâyetlerini Dîvân-ı Hümâyûn'a bildirmiş, bunun üzerine devlet o bölgelerin kadılarına sık sık fermanlar göndererek reâyâyı onların zulmünden korunmasını istemiştir⁴⁷.

İnceleme altına aldığımız fetva mecmualarında, ehl-i örfün kendiliklerinden vergi oranlarını artıramayacağına, kanunsuz vergi tahsil edemeyeceğine dair birçok fetva örneği bulunmaktadır⁴⁸. Fetvalardan örnekler:

Soru: Bir tarlayı muharrir-i vilâyet tahrîr etdikde öşre muâdil mukâta'a takdîr eylese hâlâ ol tarlaya mutasarrıf olan Amr mukâta'a-ı mezbûreyi ber-mûceb-i emr ve defter-i hâkânî sâhib-i arza verirken ol tarlada zirâati ile hâsıl olan mahsûlünden hilâf-ı emr ve defter öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32).

⁴⁷ Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *DA*, C. 10, 1994, s. 520.

⁴⁸ Kanunsuz vergi konamayacağına dair birkaç fetva örneği:

Soru: Zeyd tapu ve mukâta'a ile mutasarrıf olduğu arazi-i emriyyenin ber-mûceb-i emr ve defter mukâta'a-ı kadîmesini sâhib-i arza verirken sâhib-i arz kanâat etmeyip hilâfına emr vârid olmadan ziyâde almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 33).

Soru: Zeyd mukâta‘alı çâyırında âhardan bazı kimesnelerin hayavanlarını ra‘y ettirip mukâbelesinde bir mikdâr akçe alsa hâlâ sâhib-i arz Zeyd’den mukâta‘asını aldıktan sonra ol akçeyi dahi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32).

Soru: Zeyd’in arazi-i emîriyeden tasarrufunda olan tarlalardan öşür bedeli senede şu kadar keyl arpa mukâta‘aya bağlı olup defter-i sultânîde dahi ol vech üzere mukayyed olup kadîmden bu âna dek mukâta‘a-ı mezbûre alınırken hâlâ sâhib-i arz olan Bekir-i sipâhî mukâta‘a-ı mezbûreyi tağyîr edip öşr-i mahsûl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32).

Soru: Zeyd-i sipâhinin timarı arazisinden olup Amr’ın tasarrufunda olan tarlalar kadîmden senede şu kadar akçe mukâta‘aya bağlı olup defter-i hâkânîde ol vech üzere bağlandığı mestûr ve ve mukayyed olmağla Amr mukâta‘a-ı mezbûreyi bermûceb-i emr ve defter Zeyd’e verirken Zeyd razı olmayıp hilâf-ı emr ve defter ziyâde almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32).

Soru: Zeyd-i sipâhinin timarı arazisinde tapu ve mukâta‘a-ı kadîme ile bir mikdâr yere mutasarrıf olan Amr ol yerin mukâta‘asını Zeyd’e verirken Zeyd ol yerde olan Amr’ın mülk eşcârinin meyvesinden dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32).

Soru: Zeyd mukâta‘a-ı kadîme ile mutasarrıf olduğu çâyırının bir mikdârını söküp zirâat etdikde sâhib-i arz öşür talebiyle mukâta‘a-ı kadîmeyi tağyîre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 33).

Yine fetvalarda hâkimlerin ve mahkeme çalışanlarının rüşvet almalarının, hükmü geciktirmelerinin, halka zulmetmek üzere ehl-i örfle işbirliği yapmalarının, mahkeme çalışanlarının cezanlandırılmasını ve görevden azledilmesini gerektiren sebepler olarak zikredilmiştir. Fetvalardan örnekler:

Soru: Zeyd-i nâib rüşvet alıp hükmeylese hükmü nâfiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 415).

Soru:Zeyd-i kâdî bir davada rüşvet aldıktan sonra ol davada hükmü sahîh ve nâfiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 415)

Soru: Bir kasabada kâdî olan Zeyd, Amr'dan Bekir'e hilâf-ı şer' şu kadar akçe hükmedip alıvermiş olsa hâlâ Amr, Zeyd'e "Hilâf-ı şer benden niçin hükmetdin" dedikde Zeyd "Ben Bekir'in şu kadar akçe rüşvetini alıp ba'dehu hükmetdim, sen dahi bana şu kadar akçe verirsen geri hükmederim" dese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Azl ve sedâdı zâhir olunca[ya dek] taklîd-i kadâ olunmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 415).

Soru: Bir kasabada kâdî olan Zeyd dâima zalemeye mu'âvenet ve müzâheret edip icrâ-yı hükm-i şer' iye ve def'-i zaleme kâdir iken imtinâ' edip tekâsül üzere olsa Zeyd'e şer'an ne lâzım olur? el-Cevâb: Azl olunur(Abdürrahim, C. 2, s. 415).

4. Fertler Arası İlişkiler ve Uyulması Gereken Kurallar

Fetvalarda fertler arası sosyal, ticarî, ailevî vb. ilişkilerde dürüstlüğün esas olduğu, insanların can, mal, namus, din ve ibadet hürriyetine karşı işlenen her çeşit fiilerin cezalandırılacağı belirtilmiştir. Fetvalarda padişah ve idarecilerin meşrû emirlerine⁴⁹, kamunun sulh ve sükûn içinde yaşamasını sağlayan kanunlara aykırı davrananlarının cezalandırılacağı⁵⁰, mesela bir fetvada yüzde onbeşten fazla bir oranda muamele ile akçe verilmesini yasaklayan veliyyü'l-emrin emrine rağmen fazlasıyla muamele yapanlara tâzîr cezası uygulanacağı ifade edilmiştir⁵¹. Yine fetvalarda resmî makamlara gerçeğe aykırı ihbarda bulunanlara, jurnalcilik yapanlara tâzîr cezası verileceği⁵²; devletin aleyhine, kamu zararına çalışanların, toplumun hayatını tehlikeye

⁴⁹ Abdurrahîm, C.1, s. 114.

⁵⁰ Soru: Zeyd fetvâ-yı şer' iyesini hasmı Amr'a gösterdikde Amr, Zeyd'e "Fetvâ ki yak da yüzüne tütüd" dese Amr'a ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdid-i imân ve nikâh. (Abdürrahim, C. 1, s. 94).

Soru: Zeyd'in Amr ile bir husûsa müte'allika şer'î davası olmağla Zeyd müd'âsına muvâfik şeyhülislâmdan aldığı fetvâ-yı şerîfeyi varıp hasmı Amr'a ibrâz edip gösterdikde Amr ol fetvâ-yı şerîfeye cimâ' lafzıyla şetm eylese Amr'a ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdid-i imân ve nikâh. (Abdürrahim, C. 1, s. 94).

Soru: Zeyd Amr ile olan davasını Bekir-i hâkime mürâfa'a olup Zeyd fetvâ-yı şerîfe ibrâz etdikde Bekir "Ol kitâb semâya urûc etdi" dese Bekir'e ne lâzım olur? el-Cevâb: İnkâr-ı şer'at-i şerîfe kasdı var ise tecdid-i imân ve nikâh lâzım olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 94.)

Soru: Fetvâ-yı şerîfe muvâfik şer'-i şerîf olan emr-i sultânî mücebince Zeyd'in Amr ile olan davasını Bekir istimâ' ve hükm etdikde "ben hükm-i şer'a ve fetvâ-yı şerîfeye râzî değilim" dese Amr'a şer'an ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdid-i imân ve nikâh (Abdürrahim, C. 1, s. 94).

⁵¹ Soru: "Onu on bir buçukdan ziyâde muâmele ile akçe vermeye" deyu emr-i 'âlfî vârid olmuş iken Zeyd onu on bir buçukdan ziyâde muâmele ile akçe verir olsa Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr ile zecr ve men'. (Abdürrahim, C. 1, s. 122). Ayrıca paraların kırılmasının cezası: için bk. Behce, s. 148, 152.

⁵² Soru: Bir kasabada sâkin olan Zeyd dâima halkın mesâlihine (işlerine) karışıp hile ve tezvîr ve şerret öğredip ekseriyâ vekîl olup ibtâl-i hukûka sa'y eder olsa Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ile zecr ve men'

düşürenlerin ve casusluk yapanların, devletin paralarını taklid, tağyir edenlerin, kalpazanlık yapanların tâzîren cezalandırılacağı⁵³; yetkisi olmadığı halde sahtekârlık yaparak halktan haksız yere vergi toplayanlara tâzîren ceza verileceği⁵⁴ belirtilmiştir. Fetvalardan örnekler:

Soru: Zeyd, defter-i hâkânîden ihrâc etdirip aldığı tuğrâlı ve memhûr sûret-i defterde tahrîr olunan esâmînin bazısını hakka edip içine murâd ettiği esâmîyi tahrîr eylese Zeyd'e böyle ettiğiçün ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr. (Abdürrahim, C. 1, s. 107).

Soru: Zeyd şirret ve tezvîr ile bazı kimesnelerin hatlarına (yazılarını) taklîd edip nice temessükât yazıp zarar ve fesâd üzere olsa Zeyd'e şer'an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ile zecr ve men' olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 107).

Soru: Zeyd-i imâm, hâkimü's-şer' olan Amr'ın ismine mutâbık müzevver mühür peydâ edip ekser-i evkâtda müzevver arzlar yazsa Zeyd'e böyle ettiğiçün ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 107).

Soru: Bir karye ahâlisinden Zeyd şerîr olup bazı Müslümanlar hakkında müzevver arz (sahte dilekçe) ve mahdar peydâ edip halkın nice zararlarına sebep olsa

---

olunur. Cevab-ı âhar: Ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd ile zecr ve men' olunur, bu mertebe ile memnû' olmazsa nefy olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 107)

Soru: Bir kasaba ahâlisinden Zeyd halka şerret ve telbîs ve hile ta'lîm ile nice kimesneler beynlerinde fesâdâta bâ'is olsa Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ve salâhu zâhir olunca[ya dek] habs olunur.

Soru: Zeyd, Amr'a "Sen benim esbâbımı sereka edenler ile imişsin" deyu dava edip isbât edememekle Amr'ı elh-i örf e ahz etdirip ve işkence etdirirken Amr'ın bir gözü görmez olsa Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ile habs olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 108)

Soru: Zeyd, Amr'ı ehl-i örf e gamz edip ehl-i örf Amr'ı tomruğa ûrmağla (vurmağla) tomrukta iki ayağı donup topuğundan düşmüş olsa Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd. (Abdürrahim, C. 1, s. 108)

Soru: Zeyd ve Amr şerîr ve gâmmâz olup dâima kâdî ve ehl-i örf yanına varıp ve bazı kimesnelerin müdde'âlarına zûr-i şehâdet (yalancı şahitlik) etmeleriyle ibtâl-i hakka sa'y edip ve nice halkın zararlarına sebep olsalar Zeyd ve Amr'a ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd ile zecr ve men' olunurlar, bu mertebe ile memnû' olmazlar ise nefy olunurlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 108).

Soru: Zeyd, Amr'ı ehl-i örf e gamz etmekle ehl-i örf Amr'ı habs edip siyâset (ta'zîr) eylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr. (Abdürrahim, C. 1, s. 108)

Soru: Zeyd, Amr'ı bi gayr-i hak ehl-i örf e gamz etmekle ehl-i örf Amr'ı katl eylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd. (Abdürrahim, C. 1, s. 108)

Soru: Zeyd bir beldede nâib olup dâima ehl-i örf yanına varıp müslümanları gamz ve tağrîm ettirmek mu'tâdı olsa Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Azle ta'zîr olunup bu mertebe ile rucû' etmezse salâhu zâhir olunca[ya dek] habs olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 108)

⁵³ Feyziye, s. 117; Netîce, s. 120-122; bk. Behce, s. 148,152.

⁵⁴ Soru: Zeyd bir karyeye varıp "Ben cizyedârım" deyu bir miktar sahte cizye evrâkını (kağıtlarını) karye-i mezbûre ahâlisinden bazı zimmîlere verip şu kadar akçelerin olsa mezbûrlar meblağ-i merkumu Zeyd'den istirdada kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar, Zeyd'e dahi ta'zîr lazım olur (Behce, s.149).

Zeyd'e şer'an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ve salâhı zâhir olunca[ya dek] habs olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 107)

Soru: Zeyd müzevver urûz (uydurma dilekçeler) ve emr peydâ edip ve tuğrây-ı sultânîyi taklîd üzere tuğrâ çeküp tezvîr 'ale's-sultân eylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ve habs. (Abdürrahim, C. 1, s. 107)

Soru: Zeyd bazı evkâfın müsteğallâtı için müzevver temessükler peydâ edip vakfın nice umûrunu muhtel eylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr ve salâhı zâhir olunca[ya dek] habs. (Abdürrahim, C. 1, s. 107)

Soru: Zeyd müzevver emr peydâ eylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ve salâhı zâhir olunca[ya dek] habs lâzım olur (Abdürrahim, C. 1, s. 107)

Soru: Bir diyâr ahâlisinden Zeyd dâima ehl-i örf yanına varıp ol diyâr ahâlisini dâima elh-i örf'e ğazm ve tağrîm mu'tâdı olup rencideden hâlf olmayıp birkaç def'a tenbîh olundukda mütenebbih olmasa ahâliy-i mezbûre Zeyd'in zararını def' için re'y-i hâkimle nefy ve ihrâc etmeğe kâdir olurlar mu? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 107)

Soru: Bir kasabada olan Zeyd ve Amr ve Bekir dâima ehl-i örf yanına varıp ahâliy-i kasabayı ehl-i örf'e ğamz ve tağrîm mu'tâdları olmağla haklarında men' olmaları için emr-i sultânî vârid olmuş iken mezbûrlar memnû'lar olmayıp amel ve itâat eylemeseler mezbûrlara ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd olunurlar, bu mertebe ile dahi memnû'lar olmazlar ise nefy (sürgün) olunurlar.(Abdürrahim, C. 1, s. 108)

Soru: Bir kasabada vâki' câmide imâm ve hatîb olan Zeyd dâimen şirret ve şekâvet üzere olup nâsdan rûşvet alıp ahâliy-i kasabaya cem'ıyyet etdirip bazı kimesnelere ğaraz ve te'assub ile iftirâ ve bühtân edip mallarını aldırıp bu mekûle fesâddan hâlf olmasa Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Aldığı alıverilip ta'zîr-i şedîd ve salâhı zâhir olunca (ya dek) habs olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 108)

5. Dönemin Özellikleri Dikkate Alınarak Verilen Fetvalar

Şeyhülislâmların hukukî muamelelere ilişkin konularda verdikleri fetvaların bir kısmının halkın kredi/finansman ihtiyaçlarının karşılanmasını kolaylaştırıcı nitelikte fetvalar olduğu, bu fetvaların bir diğer kısmının ise borçlanmalarda borçlanılan paranın tedavülden kalkması veya değerinin düşmesi halinde alacaklı ve borçlunun haklarının korunmasına yönelik fetvalar olduğu görülmektedir. İncelediğimiz fetva mecmualarında, muâmele-i şer'iyeye ve para vakıflarının câiz olduğuna, para vakfının câiz olmadığını iddia edenlerin cezalandırılacağına⁵⁵ ilişkin fetvalar da bu nitelikleri taşımaktadır. Fetvalardan örnekler:

Soru: Onu on bir hesâbı üzere muâmele ile Zeyd'den bin akçe istikrâz eden Amr bir metâ'ını Zeyd'e bin akçeye bey' ve teslîm ve kabz-ı semen etdikden sonra Zeyd'den geri bin yüz akçeye bir sene tamamına dek müeccelen iştirâ ve kabz edip Zeyd'e ecel-i mezkûre tamamına dek bin yüz akçe medyûn olsa muâmele-i şer'iyeye etmiş olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 82)

Soru: Zeyd, Amr'a karz verdiği akçesi için bir müddetde ilzâm-i ribh etmeden Amr'dan ribh nâmına şu kadar akçe alsa hâlâ Amr edâ-i deyn eder oldukda ribh-i mezkûru asla hesâba kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 82).

Soru: Zeyd, Amr'a muâmele-i şer'iyeye ile on altın verir oldukda bir çukasını Amr'a on bir buçuk altına bir sene tamamına dek nesieten (veresiye) Amr'a bey' ve teslîm Amr dahi ol çukayı on altına Bekir'e bey' ve teslîm edip Bekir dahi yine Zeyd'e on altına ol çukayı bey' ve teslîm eyledikde semeni olan on altını Zeyd, Bekir'e verip Bekir dahi Amr'a verse Zeyd Amr'a vech-i muharrer üzere devir etmekle ilzâm-ı ribh olunmuş olup sene tamamında Zeyd, Amr'dan on bir buçuk altın alsa muâmele-i şer'iyeye etmiş olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 82).

Soru: Zeyd medyûnu Amr'ın üzerine kırk gurûş ribh ilzâm etmek irâdesiyle bir atını Amr'a kırk gurûşa nesieten bey' ve teslîm edip ba'dehu ol meclisde bey'i fesh edip

---

⁵⁵ Soru: Bir belde de âlim namına Zeyd "vakf-ı nukûd haramdır, vakfedenler ehl-i nârdır, devr ile hasıl olan ribh dahi haramdır, anı ekleden (onu yiyen) imama iktidâ caiz değildir" deyip halkı vakf-ı nukûd olan mesâcidde imam olanlara iktidâdan men etmekle ekser mesâcidin ta'tiline ve ol belde ahâlisi beynlerinde ihtilâle bâis olup ve bunun emsâli kelimât ilkâsıyla fitne zuhuru havf olursa şer'an Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ile men ve zecrolunur, mûmteni' olmazsa rücu edinceye (dek) zindanda habsolunur (Behce, s.150).

atı Amr'dan alsa Amr'ın üzerine ol kadar ribh ilzâm etmiş olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

Soru: Zeyd, Amr'a verdiği dört yüz gurûş için Amr'ın üzerine ilzâm-ı ribh etmek irâdesiyle bir altın hâtemini (yüzük) yüz gurûşa Amr'a nesieten bey' ve teslîm etdikden sonra ol hâtemi yine Amr'dan almış olsa hâlâ Amr aldığı dört yüz gurûşu Zeyd'e verdikten sonra Zeyd ona kanâat etmeyip mücerred "Ben sana yüz gurûşa altın hâtem bey' etmiş idim" deyu Amr'dan nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

Fetva mecmualarında bu dönemdeki teknik gelişmeler dikkate alınarak verilen fetvalara da rastlanmaktadır. Bu konuda matbaanın cevazına dair verilen fetva örnek olarak verilebilir⁵⁶.

Netice olarak diyebiliriz ki, şeyhülislâmlar, Osmanlı Devleti'nde üstlendikleri görevin gereği olarak kanunların uygulanmasını sağlayacak, dolayısıyla halkın huzur ve güven içinde yaşamasını temin edecek pek çok fetva vermişler ve verdikleri bu fetvalar da birer mecmua halinde derlenip neşredilmiştir.

---

⁵⁶ Behce, s. 552.

İKİNCİ BÖLÜM

FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI VERGİ SİSTEMİ VE BÜTÇE

I. OSMANLI VERGİ SİSTEMİ

A. GENEL BİLGİ

Osmanlı Devleti, klasik dönemde bir “vergi devleti” olmamıştır. Vergi devleti olarak görülmeyişindeki ana etken, reâyâdan alınan vergilerin çoğunlukla timar ve zeâmet sahiplerine ödenmesidir. Devlet tarafından dirlik olarak kendilerine timar veya zeâmet toprağı verilen kimselerden beklenen iş, sefer vakitlerinde göreve gönderilmek üzere hazır asker bulundurmaktan ibarettir.⁵⁷ Böylelikle devlet, asker besleme masrafına katlanmıyor, ordusunu bu şekilde tesis etmiş oluyordu. Cizye, koyun resmi ve avâriz gibi vergileri devlet kendi tahsildarı aracılığıyla toplamaktaydı. Bunların dışında kalan vergilerin hiçbiri merkezi devlet hazinesine ulaşmıyordu. Avâriz-ı dîvâniyye ya da avâriz namıyla reâyâdan doğrudan almış olduğu vergiler bulunmaktadır. Önceleri bu vergiler savaş dönemlerinde uygulanır ve özellikle sınır boylarına doğru yürüyüşe geçen ordunun iâşesini temin amacıyla tahsil olunurdu. Avâriz vergisi, köylü hanelerinden ayrı ayrı toplanmaz, bir köyün tümünden gıda maddeleri, ordu için gerekli malzeme veya nakit gibi çeşitli şekillerde toplanırdı. 16. yüzyılın ikinci yarısında ordunun ve savaşların merkezi hazine üzerindeki mali yükü artmaya başlayınca, avâriz nakit olarak ve daha sık toplanmaya başlamıştır. Böylece normal şartlarda sipahinin topladığı gelirler merkezi devlet hazinesine kaymaya ve sipahiler de nispeten yoksullaşmaya başlamışlardı. Böylelikle bir üretim birimi olan reâyâ çiftliği, yalnızca ekonominin değil devletin maliyesinin de uzun vadeli temelini oluşturmaktaydı.⁵⁸ Reâyâdan alınıp merkezi bütçede en fazla yekûn tutan kalem, gayrimüslim tebaadan nakten alınan cizye vergisidir. Bir İslâm devleti olmanın zorunlu koşulu olarak Osmanlı Devleti vergi hukununu da İslâm vergi hukukuna dayandırmıştır. Böylelikle İslâm vergi hukukunda

⁵⁷ Kenan Bulutoğlu, *Türk Vergi Sistemi*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 3. Basım, 1970, s.1.

⁵⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.46, 47.

olduğu gibi Osmanlı vergi hukuku da şer'i ve örfi vergiler olmak üzere temel olarak iki vergi tipinden oluşmuştur.⁵⁹

B. OSMANLI'DA VERGİLER ve TÜRLERİ

Osmanlı'da vergiler yani malî yükümlülükler (tekâlif) “tekâlif-i şer'iyeye” ve “tekâlif-i fevkalâde (olağanüstü)” olmak üzere iki kısma ayrılmıştı⁶⁰. Hükümleri fıkıh kitaplarında açıklanan ve tekâlif-i şer'iyeye olarak adlandırılan vergilerin dışında kalan vergiler tekâlif-i fevkalâde diye isimlendirilmişti. İlk zamanlarda tekâlif-i şer'iyeye dışında ülü'l-emr tarafından konan fevkalâde vergiler de “tekâlif-i örfiyeye” diye isimlendirilmişti. Daha sonraları “tekâlif-i örfiyeye” olarak isimlendirilen vergiler “tekâlif-i örfiyeye” ve “tekâlif-i şakka (ağır vergiler)” şeklinde iki kısma ayrıldı⁶¹. Bazı araştırmacılar da tekâlif-i örfiyeyi; “rüsûm-i örfiyeye” ve “tekâlif-i dîvâniyye” şeklinde ikiye ayırmışlardır. Fetvalarda tekâlif-i örfiyeye'yi ifade etmek üzere “tekâlif-i örfiyeye ve şakka”, “tekâlif ve nevâib”, “tekâlif”, “nevâib”, “resim”, “rüsûm” ve benzeri terimler kullanılmıştır⁶². Buna göre, Osmanlı vergi sistemi iki temel vergi türü üzerine dayanmaktadır. Bunlar şer'î ve örfî vergilerdir. Şer'î vergiler (tekâlif-i şer'iyeye), zekât, öşür, haraç ve cizyeden oluşmaktadır⁶³. Ancak bunların kendi içlerinde sayısı seksene

⁵⁹ Coşkun Can Aktan, Dilek Dinleyici, Özgür Saraç, **Vergi, Zulüm ve İsyân**, Ankara: Phoneix Yayınevi, 2002, s.57.

⁶⁰ Ahmet Tabakoğlu, tekâlif kelimesinin Osmanlı maliyesinde devletin talep ettiği vergi ve harçların genel adı olduğunu söyledikten sonra vergi nevelerini şöyle göstermiştir: “Sözlükte “yükümlülük” anlamına gelen teklîf kelimesinin çoğulu olan tekâlif devletin talebini ifade etmek için belgelerde tekâlif-i emîriyye şeklinde de geçer. Toprak, hayvan mahsulleriyle arazi, bina vb.nden alınan vergi ve resimler tekâlif-i emîriyyeden sayılır. İslâm devletlerinde vergiler “tekâlif-i şer'iyeye” ve “tekâlif-i fevkalâde” diye ikiye ayrılabilir. Şer'î hükümlere dayanan ve ayrıntıları fıkıh kitaplarında yazılı bulunan tekâlîfe tekâlif-i şer'iyeye, bunların dışında kalan ve devlet tarafından halka yüklenen vergilere tekâlif-i fevkalâde denir. Fevkalâde vergiler de “tekâlif-i örfiyeye” ve “tekâlif-i şakka” olarak iki kısımdır. Tekâlif-i örfiyeye, aslında şeriatın kaynaklarından biri olan örfe dayanan ve genellikle savaş gibi ihtiyaçlarda tahsil edilen vergilerdir. Osmanlılar'da avâzır türü vergiler böyledir. Bu tür vergilere “tekâlif-i âdiye (mu'tâde)” adı da verilir. Tekâlif-i örfiyeye şeriatın cevaz verdiği genellikle kabul edilmiştir. Çünkü bu tür vergilerde hakkaniyet ve adalet olduğu var sayılır. Tekâlif-i şakka ise ağır vergiler olup haklarında şer'î cevaz bulunmayan ve genellikle haksız kabul edilen yükümlülüklerdir”. (Tabakoğlu, “Tekâlif”, **DİA**, C. 40, 2011, s. 336-337).

⁶¹ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyim ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, C. 3, s. 437-439.

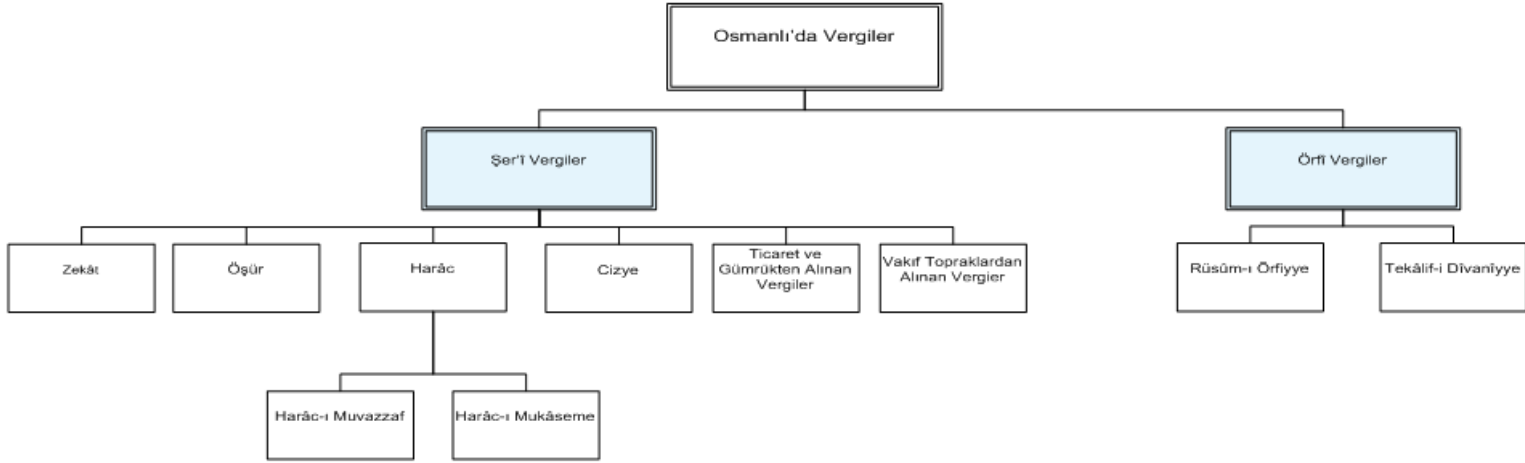
⁶² Abdürrahim, C. 1, s. 45,260; C. 2, s. 577-580; Netice, s.18,528.

⁶³ Ahmet Tabakoğlu tekâlif-i şer'iyeye hakkında şu bilgileri vermiştir (Tekâlif”, **DİA**, C. 40, s. 337): “Tekâlif-i şer'iyenin esasları dörttür: Zekât, öşür (çoğulu âşâr), haraç ve cizye. Osmanlılar'da alanı genişletilen ve tekâlif-i şer'iyeye arasında gösterilen vergi türleri ise şunlardır: Cizye, öşür, dimos, sâlâriyye, basma akçesi, boyunduruk, ağalık, kulluk hakları, çift akçesi, timar sisteminin uygulanmadığı yerlerin eyâlât-ı mümtâze vâridâtı, imaretler mâl-ı maktûu, gümrükler, madenler, emlâk-i emîriyye, emlâk-i mazbuta, hâsılât-ı mütenevvia, mukâtaat ve iltizâmat bedelâtı, selâmet akçesi, toprak bastı parası, çit parası, ağnam, kasaphâne, salhâne, serhâne, kellehâne, paçahâne bâclarıyla kelle, ayak, çiğer parası gibi vergiler ve âdet-i ağnâm, ondalık ağnam, geçit, otlak, yaylak, kışlak, ağıl, dem, balta, serçin, derçin, zebhiyye, mürde bâcı, deve, camus, öküz, inek, at, ester, merkep, canavar, dönüm, zemin, çift, çiftbozan, tapu, âsiyâb, bahçe, bostan, bağ, fevâkih, küvâre, kovan, penbe, harîr, şıra, mücerred, raiyyet, bennâk, bâd-ı hevâ, caba akçesi, arûs, ispenç, cürm ü cinâyet, ihtisap, yava ve kaçkun, beytülmâl resimleri gibi resim ve harçlar. Bunlar düzenli biçimde tahsil edildiğinden zekât, öşür, haraç ve cizye temel kavramları çerçevesine alınmış

varan çeşiti bulunmaktadır.⁶⁴ Örfî vergiler (tekâlif-i örfiyye) ise şerîat hükümlerine halel getirmemek şartıyla kendisine sınırlı yasama yetkisi verilen ülü'l-emr (Padişah) tarafından vaz edilen ve reâyâdan alınan vergilerdir. Devlet için şer'î vergilerin yeterli olmadığı hallerde, sultanın şer'î ahkâma ters düşmeyecek ve zamana göre de değişiklik olabilecek yeni vergiler koyma yetkisi bulunmaktadır.⁶⁵ Bu anlamda örfî vergiyi, şerîata uygun olmayan bir vergi türü gibi düşünmemek gerekir.

Tablo 2.1

Osmanlı'da Vergi Türleri

veya böyle yorumlanmıştır. Ebüssuûd Efendi'nin, Osmanlı timar sisteminin ve hazine gelirlerinin temelini oluşturan bu vergileri şer'î prosedüre uygun şekilde açıkladığı dikkati çekmektedir. XVII. yüzyılda bu tür vergilerin şer'î kategoriden çıkarıldığı ve "bid'at" olduğu gerekçesiyle yasaklandığı da vâkidir".

⁶⁴ Coşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Küre Yayınları, 2001, s.48.

⁶⁵ Erdoğan Öner, **Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare**, Ankara: Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı, 2005, s.133

1. Şer'i Vergiler (Tekâlîf- Şer'iyye)

Defter-i Muktesid'in yazarı Süleyman Sudi, fıkıh kitaplarının tertibatından çıkarılan duruma göre şer'i vergilerin; zekât, öşür, haraç, cizye gibi dört esastan ibaret olduğunu ve diğer vergilerin ise bunların fûruatından olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Çalışmamızda şer'i vergileri zekât (öşür dahil), haraç ve cizye olarak üç ana başlıkta inceleyeceğiz. Öşür vergisini de zekât ana başlığı altında açıklayacağız. Ayrıca ticaret mallarından alınan kazanç ve gümrük vergisini de burada inceleyeceğiz.

a. Zekât

Zekât, sözlük anlamı itibariyle arınmak, bereketli olmak, artmak gibi manalara gelir. Terim anlamı ise, belirli şartların gerçekleşmesi halinde bir malın belirli bir miktarını, hak sahiplerine vermektir. Zekâta, tasdik etme fiilinden türetilen bir kelime olarak "sadaka" denildiği de olur. Bu takdirde, imanın gereği sanki verilen mal ile tasdik edilmiş gibi bir anlam ilişkisi taşır. Zekât, sadece Hz. Muhammed'in (s.a.v.) getirdiği en son dine ait bir yükümlülük değil, aynı zamanda Hz. Adem ile başlayıp Hz. Muhammed ile kemale eren İslâm sürecinin her döneminde mevcut bulunan yükümlülüklerdir. Kur'an ve Sünnet'te, zekâtın farz oluşu hakkında pek çok nas bulunmaktadır. Örnekleme gerekirse; "Namazı kılın, zekâtı verin Allah'a güzel ödünç takdiminde bulunun; kendiniz için yaptığınız hayrı daha iyi ve daha büyük ecir olarak Allah katında bulursunuz. Allah'tan bağışlama dileyin, Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir" (el-Müzzemil 73/20), "Onların mallarından kendilerini temizleyen ve özlerini arındıran bir sadaka al" (et-Tevbe 9/113), "Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak fakirlere, yoksullara (mesâkin), üzerinde çalışanlara, kalpleri telif olacak olanlara verilir, boyunduruk altında olanlar, borçlular, Allah yolunda ve yolcu olanlar uğrunda sarfedilir. Allah bilendir, hikmet sahibidir" (et-Tevbe 9/60), "Ürün verdiği zaman ürününden yiyin, hasat edildiği gün hakkını verin" (el-En'âm 6/141). Özellikle zikredilen bu son ayet ziraî ürünlerden alınan vergilerin Kur'an'daki dayanağını oluşturmaktadır.

⁶⁶ Süleyman Sudi, **Defter-i Muktesid**, İstanbul: Şirket-i Mürettebiyesi Matbaası, 2. Baskı, 1307, s.23

Zekâta tâbi mallar “emvâl-i bâtime (el-emvâlü'l-bâtine)” ve “emvâl-i zâhire (el-emvâlü'l-zâhire)” olmak üzere iki sınıftır. Birinci sınıfa; altın, gümüş, paralar, evde ve mağazadaki ticaret malları/eşyaları girmektedir. İkinci sınıfa ise; toprak mahsulleri (ekinler, meyveler, yiyecekler), hayvanlar, gümrükten geçen ticaret malları, madenler ve defineler girer. Emvâl-i bâtime'den olan altın, gümüş, ticaret eşyasından nisâp miktarını geçtikten sonra muayyen bir kısmını fakirlere zekât olarak vermek müslümanlar için bir fariza olmakla birlikte bunu bizzat İslâm devleti almaz. Bu malların zekâtlarını vermek sahiplerinin dinî hassasiyetlerine bırakılmıştır. Esasen Asr-ı Saadet'ten Hz. Osman'ın hilafet dönemine kadar bu tür zekâtlar da devletin vergi memurlarınca tahsil olunmaktaydı. Ancak bu dönemde İslâm devletinin sınırları oldukça genişlemiş, müslümanlar çoğalmış ve memurlar nezdinde gerçekleştirilen bu organizasyon da haliyle bir takım zorluklara ve yolsuzluklara yol açmıştır. Bu sebeple emvâl-i bâtime sınıfına giren malların nisap miktarını aşan kısmı için tahakkuk eden zekât ödemesi müslüman fertlerin kendi sorumluluğuna bırakılmıştır⁶⁷. İncelediğimiz ve birazdan örneklerini sunacağımız fetvalarda da bu durumu müşahede etmekteyiz.

Zekatla ilgili bazı fetva örneklerini bilgi olması bakımından dipnotta gösteriyoruz⁶⁸.

---

⁶⁷ Bilmen, C. 4, s.78.

⁶⁸ Soru: Zeyd, kütüb-i hadis ve fıkıh ve âdâbdan kıymeti nisaba baliğ şu kadar kitaba yahud musannıf-i vâhidin tasnif ettiği kitaptan iki nüshaya malik olub ticaret niyet etmese Zeyd ol kitablar için zekât vermek vacib olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Behce, s.31).

Soru: Bu surette Zeyd hıfz ve tedris için olkadar kitaba ve tashih için iki nüsünhaya muhtaç olacak Zeyd'e ahz-ı zekât helal olur mu? el-Cevâb: Olur.(Behce, s.31).

Soru: Zeyd, malının zekâtını fakir olan Amr'a ve hâli (amcası) Bekr'e vermek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur.(Behce,s.32).

Soru: Hind malının zekâtını zevci Zeyd-i fakire vermek câiz olur mu? el-Cevâb:Olmaz.(Behce, s.32).

Soru: Zeyd, malının zekâtını oğlunun zevcesi Hind-i fakireye vermek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur.(Behce, s.32).

Soru: Taraf-ı saltanattan âdet-i ağnam cem'ine me'mur olan Zeyd, Amr'ın koyunlarını sayub resmini aldudta Amr verdiği koyunları zekât niyeti ile verecek zekâtı yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer.(Behce, s.32).

Soru: Zeyd, malının zekâtından nisabdan ziyade olan şu kadar akçeyi olkadar medyunu olan Amr'a deynin eda etmek için verse beis var mıdır? el-Cevâb: Yokdur.(Behce, s.32).

Soru: Arazi-yi emiriyeden tarlalara mutasarrıf olan kimesneler ol tarlaların rakabelerine malik olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar.(Behce, s.33). Bu surette arazi-yi merkûmeden şu kadar bin dönüm tarlalara tapu ile mutasarrıf olan Zeyd'in havâic-ı asliyesinden maadâ nisab-ı zekât miktarı malı olmasa Zeyd'e zekât almak câiz olur mu?m elCevab: Olur.(Behce, s.33).

Soru: Hind, havâic-ı asliyesinden ziyade on miskal altın bileziğe malike olub ondan ğayrı altun ve gümüş nesneye malike olmasa olkadar altun için Hind üzerine zekât vacibe olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.33).

b. Öşür

Sözlük anlamı onda bir olan öşür, İslâm toprak hukukuna göre sakinlerinin kendiliğinden müslüman olduğu yerler ile savaş yapmaksızın alınıp gaziler arasında paylaştırılan topraklar üzerinde yetiştirilen ürünlerin gayr-i safi miktarının 1/10 ve 1/20 oranında alınan bir arazi vergisini ifade etmektedir⁶⁹. Öşür ibadet niteliğinde olup, arazinin zekâtı olarak değerlendirilmekte ve sadece Müslümanların sahibi buldukları mülk araziden alınmaktadır. Zekâta ilişkin fetvaları incelediğimizde, bu fetvalardan bazılarının öşürle ilgili konuları içerdiği de görülmektedir. Burada zikredilmesi gereken bir husus, fetvalarda geçen öşürün, Osmanlı toplumunda ziraî bir şer'i vergi çeşidi olduğudur.

Osmanlı Devleti'nde önemli bir vergi niteliğinde olan öşür, fikhî muhtevasının dışında bir anlama sahiptir⁷⁰. Osmanlı, fethettiği toprakların rakabesini (soyut mülkiyeti) devlete bırakmış, tasarruf hakkını ise daimi ve irsi kiracısı olmak üzere tebasına vermiştir.⁷¹ Öşürün bir anlamda, mîrî (devlet mülkiyeti) bir sisteme dayanarak timar kesiminden bir çeşit kira olarak alınan harâc-ı mukâsemenin yerine isim olarak konulduğu ifade edilebilir.⁷² Ödenen bu vergi, arazinin mutasarrıfları açısından bedel-i icare (kira bedeli), devlet açısından ise haraç mesabesindedir. Bundan dolayı da bu yerlerde hâsıl olan mahsulattan öşür arazisinden alınan öşürün verilmesi lazım gelmemektedir.⁷³ Ödenen vergi hukuken öşür olmadığı halde bu verginin neden öşür ismiyle anıldığı noktasındaki soruya bazı araştırmacılar, haraç tabirinin halk arasında hoş karşılanmaması sebebiyle öşür ifadesinin kullanılmış olduğunu ifade etmektedirler.⁷⁴ İncelediğimiz fetvalardan Fetâvâ-yı Abdürrahim'de yer alan bir fetvanın cevap kısmında ise öşür namıyla alınan verginin aslen harâc-ı mukâseme olduğu ancak, alınan bu haracın genellikle 1/10 nispetinde olmasından dolayı harâc-ı mukâseme yerine kelime anlamı 10'da 1 olan öşür kelimesinin yaygın bir şekilde kullanıldığı ifade

⁶⁹ Mehmet Erkal, "Öşür", **DİA**, C. 34, 2007, s. 97-99.

⁷⁰ Osmanlılar'da öşür vergisi hakkında fazla bilgi için bk. Ahmet Tabakoğlu, "Öşür (Osmanlılar)", **DİA**, C. 34, 2007, s. 100-102.

⁷¹ Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, **Darende Temettuat Defterleri**, İstanbul: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2002, s.224.

⁷² Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s.203.

⁷³ Bilmen, C.4, s.85.

⁷⁴ Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, s.224.

edilmektedir.⁷⁵ Yani öşür lafzı, yaygın olarak 1/10 oranını taşıyan harâc-ı mukâseme vergisinin adı olmuştur, denebilir. Bir fetvada Anadolu'da “Öşr-i Dîvânî” ve Öşr-i Mâlikâne” adıyla öşür alındığı kaydedilmiştir⁷⁶. Mîrîden hâsıl olan mahsulat, eğer mutasarrıfın hususi ihtiyaçlarından fazla olarak ticaret maksadıyla anbarda bir kameri yıl (hali havelân) geçirmiş ve de nisab seviyesine de ulaşmış ise bu mahsulattan zekât (öşür) ödenmesi gerekmektedir. Zekâta ilişkin fetvalardan hareketle çıkardığımız sonuçları maddeler halinde sunalım:

1) Fetvalarda hangi mallardan zekât verilip, hangi mallardan öşür alınacağı belirtilmekte olup; zekât için vermek, öşür için ise almak tabirlerinin kullanılmasından anlaşılmaktadır ki öşür tabir edilen vergi devlet otoritesi tarafından ya da devlet otoritesinin yetki verdiği kimseler (sâhib-i arz) tarafından tahsil olunurken, zekât ise bireylerin kendileri tarafından kendi tasarruflarınca bir ibadet olarak verilmektedir.

İlgili fetvalar: Soru: Zeyd karındaşı Amr-ı fakire malının zekâtını vermek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur (Feyziyye, s.13; Abdürrahim, C.1, s. 20).

Fetvadan anlaşıldığı üzere zekâta konu olan mal, emvâl-i bâtine sınıfına giren bir zekât malı olup, zekât ödemesinin herhangi bir devlet görevlisi ismi zikredilmeksizin bizatihi mal sahibince yapılacağı belirtilmektedir.

Soru: Öşr-i mahsul alına gelen bağ hâsılında itibar, üzüm olduğunun ibtidasına mıdır yohsa üzümün kesilmesi midir? el-Cevâb: Üzümün kesilmesinedir (Abdürrahim, C. 1, s. 36).

Soru: Zeyd-i sipahi timarı toprağında araziye mutasarrıf olan Amr'ın ol araziye ekdiği susamın ber-mûceb-i emru defter kadimden alına gelen öşrünü Amr'dan almak istedikde Amr “Susamın öşrü olmaz” deyu bi-gayr-i vech vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Feyziyye, s.18)

---

⁷⁵ Abdürrahim, C. 1, s. .27.

⁷⁶ Soru: Vilâyet-i Anâdolu'da vâki' kadimden öşr-i dîvânîsi ve öşr-i mâlikânîsi alınan arazide Zeyd'in mutasarrıf olduğu öşr-i dîvânîsini sipâhiler ve öşr-i mâlikânîsi Amr'ın evlâdı ve evlâd-ı evlâdı ala gelip bu vech üzere defter-i sultânîde mestûr ve mukayyed iken hâlâ Zeyd öşr-i dîvânîsini sipâhiye vermekden imtinâ'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 29).

Bu fetvalarda ise, devletin vergi alacağını temlik ettiği timarlı sipahi yani bir devlet görevlisi tarafından verginin mal sahibinden alındığını, bu tür bir malın ise emvâl-i zâhire sınıfına giren toprak mahsulü olduğu görülmektedir.

2) Fetvalarda, öşrün kaldırılması ya da nispetlerinin değiştirilmesinin ancak ülû'l-emir (Padişah) tarafından gerçekleştirilebileceği, bundan başka kimsenin değişiklikte bulunamayacağı ifade edilmektedir⁷⁷.

Soru: Bir vilâyetin bağçe ve bağları öşrî olub defter-i hâkâniyede dahi öşür kaydolmuş iken sipahi öşürden harac enfa'dır deyü haraç almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Bu vilâyette aslen arz-ı öşriyye yoktur, öşür deyü alınan "harâc-ı mukâseme"dir. Ekser-i mevâziin harâc-ı mukâsesi 10'da 1 olmağı öşür adına şâyî' (yaygın) olmuştur. Arzın harâc-ı mukâsesi öşürden ziyadeye mütehammil değilse asla arturulmak mümkün değildir, mütehammil ise dahi emr-i sultanîsiz vaz'-ı kadim tağyîr olunmaz (değiştirilmez) (Abdürrahim, C.1, s. 27).

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı toprağında tarlası olan Amr soğan ektikte Zeyd ber müceb-i emr-i defter ol soğanın kadimden alına gelen öşrünü Amr'dan talep ettikte Amr "Soğanın öşrü olmaz" deyüb vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Ali, C. 1, s.17)

Soru: Zeyd'in timarı karyesinde olan çeltik yerlerinde hâsıl olan çeltikten kadimden nisf-ı mahsul alına gelüb ba'de çeltik suyu çekilüb ekilmek mümkün olmamağla reâyâ buğday eküb hasıl olsa reâyâ buğdaydan öşr-i mahsul vermek murad ettiklerinde Zeyd razı olmayub nisfini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Emr-i âliye menuttur (bağlıdır). (Abdürrahim, C. 1, s. 37-38)

3) Fetvalarda, fetva müessesesinin bir bakıma mali konularda kontrol görevini ifa ettiği anlaşılmaktadır. Yani vergilerin fazla alınmasına müsaade edilmemiş, bu suretle de tebaanın iktisadi hakları korunmuştur. Ya da tam tersi durumları, yani devletin hakkı olan vergi alacağının mükelleflerce kaçırılmasının karşısında yer alınmıştır. Denilebilir ki fetvalar, vergi mükellefi ile vergi toplayıcılarının arasında çıkan vergi ihtilafında bir çeşit hakemlik görevi ifa etmiştir.

---

⁷⁷ bk. Bilmen, C. 4, s. 86.

Soru: Bir karyenin hududu dâhilinde olan bağların dönüm başına senevi şu kadar akçe vazîfe (ücret)-i kadimesi (harâc-ı muvazzaf) olmağla kadimden ol bağların ashabından vazîfe-i mezbura alınurken hala ol bağların ashabı vazîfe-i kadimeyi sâhib-i arza vermeyüb ol mukabelede hasıl olan üzümün öşrünü (harâc-ı mukâseme) al demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz(Abdürrahim, C. 1, s. 33)

Yukarıdaki fetvada bir vergi mükellefi olan reâyânın sâhib-i arz ismiyle anılan tımarlı sipahiden senelik belirlenen muayyen bir vergiyi ödemekten imtina ederek bunun yerine o değere tekabül edecek kadar ürün verme talebine cevaz verilmediği görülmektedir.

Soru: Zeyd sipahinin timarı arazisinde Amr'ın bağından resm-i bağ alınurken bağ harab olub yerini Amr sürüb tarla eylese Zeyd ol tarlada olan mahsulden öşrünü aldıktan sonra resm-i bağ namına dahi bir miktar akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C.1, s. 34).

Bu fetvada ise bir reâyânın bağının harap olmadan önceki haline resm-i bağ ödediği, bağ harap olduktan sonra ise bu verginin artık ödenmeyeceği, yani böyle bir verginin toprağın tımarlı sipahisi tarafından talep edilemeyeceği ifade edilmektedir. Yani burada fetva kurumu tarafından reâyâ haksız bir durumdan korunuyor gözükmektedir.

Soru: Zeyd-i sipahinin timari toprağında tarlası olan Amr ol tarlaya keten ektikte Zeyd hasıl olan ketenin öşrünü ber müceb-i emru defter Amr'dan talep ettikte Amr bi-gayr-i vech vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Feyziyye, s.18)

Soru: Bir karye toprağında olan tarlaların öşrü mukabelesinde hin-i fetihde dönüm başına şu kadar akçe tayin olunup defter-i hakanîde vech-i muharrer üzere mukayyed olmakla ol tarlaların mutasarrıfları ber-mucub-i emr u defter kadimden verilegelen ol kadar akçeyi karye-i mezbure sipahisi Zeyd'e verirlerken Zeyd razı olmayıp hilafına emir vârid olmadan öşr-i mahsul almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Feyziyye, s.15)

4) Fetvalara baktığımızda Osmanlı Devleti'nde zekât ödemelerinin kurumsal bir yapıda devlet otoritesi tarafından takip ve tahsil edilerek yapılmadığını, bunun

bireylerin bizzat kendilerine bırakıldığını görmekteyiz. Bunu şu fetvalarla örnekleyebiliriz.

Soru: Zeyd karındaşı Amr-ı fakire malının zekâtını vermek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 20).

Soru: Zeyd malının zekâtını Hind-i fakireyi sualden (dilenmeden) iğna için (kurtarmak) vermek mi efdaldır yohsa fukaraya tevzi' mi (dağıtmak mı)? el-Cevâb: Hind'e vermek evladır (Abdürrahim, C. 1, s. 20)

Soru: Zeyd Amr-i fakire “Malımın zekâtıdır” deyu bir miktar akçe verip ol dahi kabzeylese Zeyd ba'de zaman Amr'a incinmekle rucu' edip ol zekât deyu verdiği akçeyi Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Feyziyye, s.13)

5) İslâm Hukuku'nda “zekât-ı sevâim” olarak isimlendirilen ve sadece küçükbaş hayvanlardan alınan vergiler Osmanlı'da “âdet-i ağnâm” adıyla tahsil olunup, “tekâlîf-i örfiyye” namıyla bir takım vergi ve resimler alınmaya başlandığı zamanlar bunların zekâttan sayılacağını beyan eden fetvalar bulunmaktadır.⁷⁸

Soru: Taraf-ı saltanattan âdet-i ağnâm cem'ine me'mur olan Zeyd, Amr'ın koyunlarını sayıp resmini aldıktan Amr verdiği koyunları ve paraları zekât niyetiyle verecek zekâtı yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer. (Behce, s.32)

Soru: Taraf-ı saltanat-ı aliyyeden tekâlîf-i örfiyye ve şâkka cem'ine me'mur olan Zeyd, tekâlîf-i örfiyye ve şâkka namına Amr'ın şu kadar akçesini aldıktan Amr verdiği akçeyi zekât niyetiyle verecek zekâtı yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer (Netîce, s.18).

Soru: Tüccar tâifesinden Zeyd, mal-i ticaretten gümrük namıyla verdiği akçeyi zekât niyetiyle verecek zekâtı yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer. (Ali, C. 1, s.15)

6) Zekâtın sarf edildiği yerlerin konu edildiği fetvalarda karşımıza Osmanlı toplumunda aile efradı arasındaki iktisadi paylaşımın dair bilgiler de çıkmaktadır.

---

⁷⁸ Abdurrahman Vefik Sayın, **Tekâlîf Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No:1999/352, 1999, s.14.

Fetvalarda kişinin eşi, kardeşi, anne-babası gibi hukuken geçimini sağlamakla mükellef olduğu veya olmadığı yakınlarına zekât verilir verilmeceği sorulmaktadır. Bunları örneklendirelim.

Soru: Zeyd-i ganînin zevcesi Hind-i fakireye zekât vermek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur.(Ali, C. 1, s.15).

Soru: Hind, malının zekâtını zevci Zeyd-i fakire vermek câiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz. ((Feyziyye, s.13; Netîce, s.16)

Soru: Zeyd karındaşı Amr-ı fakire malının zekâtını vermek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur. Suret-i uhrâ: Zeyd-i gani (zengin), karındaşı olup kâr ve kesbe kâdir olan Amr-ı fakire malının zekâtını vermek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 20).

Soru: Gani olup üzerine zekât vâcip olan Zeyd malının zekâtını babası Amr-ı fakire defeylemek câiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 20).

Soru: Zeyd malının zekâtını babasının anası Hind'e vermek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur (Feyziyye, s.14).

c. Harâc

Harâc Arapça bir kelime olup sözlükte kira, gelir(galle) gibi anlamlara gelir. Harâc kelimesi, bir fıkıh terimi olarak ise harâc-ı arazi ile ihya edilen mevat arazisinden beytülmâl (devlet hazinesi) adına alınan vergiyi ifade eder.⁷⁹ Bu tanıma göre, devletin gelirlerinden birini teşkil eden harac vergisi, topraktan alınan bir vergi demektir.⁸⁰ İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre harac vergisi ilk defa Hz. Ömer zamanında Irak topraklarının fethedildiğinde ihdas olunmuş ve esasları tesbit edilmiştir. Şemseddin Sami, harâc: “Vergi, cizye, vaktiyle tebaa-i gayrimüslimenin bedel-i askerî makamında

⁷⁹ Bilmen, C. 4, s. 75.

⁸⁰ Cengiz Kallek, **İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harâc ve Emvâl Kitapları**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2004, s. 7.

verdikleri şahsî vergi” şeklinde tanımlamıştır.⁸¹ Harâc kelimesi günümüz Türkçesi'nde haraç şeklinde telaffuz edildiği için biz de yer yer bu şekilde kullanacağız.

Harâcın iki türü bulunmaktadır; harâc-ı mukâseme ve harâc-ı muvazzaf. Bu ikisinin arasındaki fark, birisinin toprak üzerindeki ekinlerin ürününden yerin durumuna göre verginin alınması (harâc-ı mukâseme) ⁸², diğerinin ise toprak üzerinde maktû bir şekilde belirlenerek verginin alınmasıdır (harâc-ı muvazzaf)⁸³. Harâc-ı mukâsemede verginin alınması, ekinlerden elde edilecek hasıllata bağlı bulunduğundan bir sene içerisinde hasılat tekrar ederse vergi alınması icab eder. Harâc-ı muvazzafta ise vergi maktûen belirlenmiş olduğundan o sene içerisinde toprak üzerinde ürün hâsıl olmasa bile belirlenen vergi ödenir⁸⁴. Fetvalarda harâc-ı muvazzaf genel olarak “resim” terimiyle, harac- mukâseme ise “öşür” terimiyle ifade edilmektedir. Örnek olarak kovan/bal resmi, kovan öşrü (öşr-i kovan, resm-i kovan/asel), penbe resmi gibi şer’i vergileri zikredebiliriz. Haracın bu iki kısmı da şer’i vergilerden oldukları için bunların gerek ilk defa konması (tarh), gerekse ilk tahsili hakkında Osmanlı kaynaklarında bir başlangıç tayin etmek mümkün görünmemektedir⁸⁵.

(1) Harâc-ı Mukâseme

Toprağın verim kabiliyetine göre, elde edilen üründen 1/10 ilâ 1/2 nispetlerinde alınan vergi olan harâc-ı mukâseme, Osmanlı Devleti'nde öşür adı verilen verginin kendisidir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi bazı araştırmacılar, halk arasında harâc isminin hoş karşılanmaması nedeniyle harâc-ı mukâsemeye öşür ismi verildiğini belirtmektedir. Ancak bir fetvada (Fetâvâ-yı Abdürrahim) aslen harâc-ı mukâseme iken oran olarak genelde 1/10 nispetinde vergi alınmasından dolayı bu vergi türüne öşür denildiği açık bir şekilde ifade edilmektedir. Harâc-ı mukâseme üründen alınan bir vergi çeşitidir. Bu vergi, merkezi devletin hazinesine doğrudan girmez, toprağın sahibine yani “sâhib-i arz” diye isimlendirilen timar sahiplerine ödenir⁸⁶. Fethedilen toprakların mîrî hale getirilmesiyle reâyâ devlet topraklarının daimî ve ırsî kiracısı durumuna girmiş

⁸¹ Şemseddin Sami, **Kamus-i Türkî**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978, s. 575.

⁸² Bilmen, C. 4, s. 75.

⁸³ Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Vergi Sistemi**, İstanbul: Bilge Yayınları, 2005, s. 89.

⁸⁴ Bilmen, C. 4, s. 75.

⁸⁵ Kazıcı, s.88 (Süleyman Sudi, **Defter-i Muktesid**, C.2, İstanbul 1307, s.69'dan naklen).

⁸⁶ Akgündüz, Öztürk, s.224.

ve aldıkları mahsul karşılığında her yıl öşür adıyla devlete pay vermişlerdir. Osmanlı Devleti'nde şer'î ve örffî resimler ve hukukun içinde nakden tahsiline cevaz verilenleri ekseriyette olmasına ve bazı vergiler için (ağnâm, kovan resmi) dirlik sahibine seçme hakkı verildiği halde hububattan alınan öşür ve sâlâriyyenin aynen tahsili mecburiyeti konmuştur ve tahrir kıymeti üzerinden reâyâdan akçe istemeleri de yasaktır.⁸⁷ Müslim, gayr-i müslim ayrımı yapılmaksızın bütün tebaa öşür mükellefidir. Harâc-ı mukâseme mahsulün cinsine göre çeşitli adlar alır. Hiç şüphesiz öşür; buğday, arpa gibi hububattan, mercimek, nohut gibi bakliyattan alınır. Bunlardan başka bağ, bağçe, ve bostan ürünleri de öşre tabidir. Ayrıca kovan ya da asel (bal), dut yaprağı (ipek böceği yiyeceği), penbe gibi ürünlerden de öşür alınabilir⁸⁸. Hububat ve bakliyattan alınan

⁸⁷ Lütfi Güçer, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1964, s.55, 56

⁸⁸ Bazı topraklarından öşür alınıp alınacağına dair sorulara verilen cevaplar:

Soru: Zeyd tarlasında keten tohumunu zer' edüb ba'dehu biçüb harmanına götürüb bizrini (tohumunu) ayırdıkta sâhib-i arz hasıl olan bizirden ve ketenden ber müceb-i emr ü defter öşür almak istedikte Zeyd "Ancak ketenden öşür veririm bizirden vermem" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.33)

Soru: Zeyd kadimden ber müceb-i emr ü defter üzümünden öşür alınagelen bağının bazı hali yerine soğan ve sarımsak ekse sâhib-i arz hasıl olan soğan ve sarımsaktan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Behce, s.33)

Soru: Araziye bazı kimesneler birkaç senede bir defa mülk çeltik tohumlarını zer' edüb hasıl olan mahsullerin üçde birini harâc-ı arz olmak üzere taraf-ı saltanattan kabza me'mur çeltik emini miri için ahaz ettikten sonra ol timara mutasarrıf olanlar kadimden bu makule mahsülden öşür alagelmış değiller iken timara mutasarrıf olan Zeyd mahsul-ü mezburdan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.34)

Soru: Zeyd-i sipahinin tumari toprağında dut ağaçları olan kimesneler dut eşcârı yapraklarını beher sene kat' ve ahara bey' eder olsalar Zeyd ol yaprakların öşrünü mezburlardan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb : Olur. (Behce, s.34)

Soru: Zeyd-i sipahinin tumari toprağında vaki' palamud eşcârından hasıl olan palamudun ber müceb-i emr ü defter kadimden alınagelen öşrünü ol eşcâra mutasarrıf olan kimselerden talep ettikde ol kimseler "Palamudun öşrü olmaz" deyüb vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Behce, s.34)

Soru: Zeyd, arazi-yi öşriyyeden tapu ile mutasarrıf olduğu tarlalarını Amr'a icar ve teslim edüb Amr dahi ol tarlalara kendi tohumunu zer' edüb mahsul hasıl olsa sâhib-i arz öşr-i mahsulü Zeyd ve Amr'dan kankisinden alır? el-Cevâb: Zeyd'den. (Behce, s.34)

Soru: Bir kasaba ahalisinden birkaç kimselerin Zeyd'in mütevellisi olduğu vakıf araziden bağları olmağla Zeyd ol kimselerden ol bağlarda hasıl olan mahsulün ber müceb-i emr ü defter kadimden alınagelen öşrünü talep ettikde ol kimselerin üzüm zamanı sökünü için ol bağlar içinde arazi-i merkume üzerine mebni (bina edilmiş) menzilleri olmağla ol kimseler "Menzil havlisinde olan meyvadan öşür lazım gelmez" deyü ol menzillerinin havalilerinde olan bağlarda hasıl olan mahsulün öşrünü vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Behce, s.35)

Soru: Bu surette Zeyd ol menzillerin havalilerinde olan bağlarda hasıl olan mahsulün öşrünü Bekr kadı huzurunda ol kimselerden da'va ettikde Bekr ol menzillerin havalilerinde olan bağlarda hasıl olan mahsulden öşür lazım gelmemek üzere hüküm edüb hüccet verse hükmü nafiz (geçerli) ve hücceti mu'teber olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.35)

Soru: Zeyd-i sipahinin tumari toprağında şu kadar arsaya mutasarrıf olan Amr'in mahsulünden kadimden öşür alınırken Zeyd Amr'a "Arsa-i mezburada eşcâr ğars edüb öşür bedeli senede şu kadar akçe mukataa ver" demekle Amr dahi ol arsada eşcâr ğars edüb birkaç sene mukataa olmak üzere Zeyd'e olkadar akçe verdikten sonra Amr ol eşcârın arasına hubub zer' edüb halen Zeyd ber müceb-i emr ü defter ol eşcâr ve zer' olunan hububdan hasıl olan mahsulün öşrünü Amr'dan almak istedikte Amr mücerred "Sen öşür bedeli senede şu kadar akçe mukataa ver demişdin" deyü öşr-i mahsulü vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.35)

Soru: Zeyd-i sipahinin reâyâsı ekinlerini harman yerinde devs edüb ber müceb-i emr ü defter öşrünü Zeyd'e verdiklerinde ol öşrü sipahinin anbarına nakil için lazım olan ücret reâyâ üzerine lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.35)

Soru: Evkâf-ı kadîmeden Şam-ı Şerif'de vakia bir karyenin arazisi şu kadar feddân ta'bir olunur çiftlik olub ol feddanlara mutasarrıf olanlar senede her feddanın ecr-i misline muadil şu kadar garâre buğday ve şu kadar garâre

öşürle ilgili kısa bir bilgi verdikten sonra, bunların dışında kalıp öşre (harâc-ı mukâsemeye) tabi ziraî ürünlerin başlıcalarını ve ayrıca madenlerden alınan öşürleri aşağıda tek tek açıklayacağız.

(a) Hububat ve Bakliyat Öşrü

Fetvalarda buğday, arpa, çavdar gibi hububat, nohut, mecimek gibi bakliyattan 1/10, 1/8, 1/7 gibi oranlarda harâc-ı mukâseme alındığı kaydedilmiştir. Fetvalarda hububat ve bakliyattan alınan harâc-ı mukâsemeye bir kaç örnek verelim.

Soru: Bir vilâyetde kefere zirâat ettiği yerlerinden sipâhiye yedi keylde bir keyl ve müslim zirâat ettiği yerlerinden on keylde bir keyl harâc-ı mukâsime alınmak kânûn-i kadîm-i sultânî iken Zeyd-i müslim tasarrufunda olan tarlasını Amr-ı zimmîye müzâra‘a bi’n-nısf üzerine zirâat ettirdiği Amr’ın zirâati ile hâsıl olan mecmû‘-ı hubûbdan Zeyd on keylde bir keyli ifrâz ve sipâhisi Bekir’e vermek murâd ettikde Bekir razı olmayıp mücerred “Amr kâfirdir onun hissesine düşende yedi keylde bir keyl harâc-ı mukâseme alırım” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C.1, s. 27).

---

arpa ve şu kadar gurus vakıf için müteveli olanlara ve öşr-i mahsulü mâlikâne ve zeâmet ashabına veregelüb defter-i hakânî ve emr-i sultani ve amel-i kadm bu minval üzere iken halen mâlikâne ve zeâmet ashabı öşr-i mahsule kanaat etmeyüb hilafı emir ve defter mütevellilerin alageldikleri olkadar garâre buğday ve arpayı almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Behce, s.35)

Soru: Bir has karyelerinin toprağında olan zeytun eşcârından hasıl olan zeytunun ber müceb-i emr ü defter kadimden nısfını has zabiti ve nısfı ahirini ashab-ı eşcâr alagelmişler iken has mezbur zabiti nısfına kanaat etmeyüb hilafı emir ve defter ol eşcârdan hasıl olan zeytunun mecmuunu alsa eşcâr ashabı nısf hisselerini zabitten istirdada (geri alma) kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Behce, s.36)

Soru: Zeyd-i sipahinin tımarı toprağında zeytun bağçelerinin öşrü mukabelesinde dönüm başına şu kadar akçe ta'yin olunub defter-i hakânîde mukayyed olmağla ol bağçelerin ashabı ber müceb-i emr ü defter kadimden verilegelen olkadar akçeyi Zeyd'e verirler iken hilafına emir varid olmadan Zeyd “Eşcârdan hasıl olan zeytunları tahrir ve öşrünü tahmin edüb dönüm başına ta'yin olunub meblağ miktarını takas ettikten sonra ziyadeyi bana verin” deyü cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.36)

Soru: Zeyd, harâc-ı mukâseme ile bir tarlaya mutasarrıf olub haricinden beşte birini sâhib-i arza verirken izn-i sâhib-i arzla ol tarlaya eşcâr ğars edüb bağçe ettikten sonra birkaç sene bağçe idrak edince mahsul hasıl olmasa Zeyd mahsul hasıl oldukta ber müceb-i emr ü defter beşte birini vermek istedikte sâhib-i arz kanaat etmeyüb “Ĝars-ı eşcâr ile idrak-ı mahsul mâbeyininde bihasıl olan seneler için dahi bana şu kadar akçe ver” deyü Zeyd'e cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.36)

Soru: Zeyd berat ile mutasarrıf olduğu mukâtaalu mîrî çiftlik tarlasını ücret-i ma'lume ile bir seneye dek Amr'a icar ve teslim edüb Amr dahi tohumunu zer' eylese mukâtaa-i mezbura Zeyd ve Amr'dan kangisinin üzerine lazım olur? el-Cevâb: Zeyd'in üzerine. (Behce, s.37)

Soru: Birkaç kimselerin arazi-yi haraciye mezru' olan hububat evrâkını (yapraklarını) kable'l hasad dolu vurub bilkülliye (tamamen) ihlak edüb ol araziyi ol sene ziraat mümkün olmayüb ahir seneye dek muattal kalsa ol senenin haracı sakıt olur mu? el-Cevâb: Olur. (Behce, s.37)

Soru: Arazi-yi öşriyye ve haraciyye üzerine mağrus olan mülk bağlara dolu isabet etmekle ol senede asla nesne hasıl olmasa sene-i mezburada ol bağların ashabına öşür ve haraç veya bedelli olan resm-i dönüm namına nesne vermek lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.37)

Soru: Zeyd-i sipâhinin timarı toprağını zirâat eden kimesneler kadîmden mahsûllerinden sekiz keylde bir keyl öşür vergelmişler iken hâlâ mezbûrlar Zeyd'e "Sekizde bir vermeyip on keylde bir keyl al" demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar, kadîmden ne vergelmişler ise yine onu verirler(Abdürrahim, C. 1, s. 27).

Soru: Zeyd tarlasında olan buğday ve arpanın öşrünü sâhib-i arza verip mâ 'adâsını anbarına vaz' edip üzerine havalân-i havl edip nisâb miktarı olsa ol buğday ve arpa için Zeyd'e zekât vermek lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz(Abdürrahim, C. 1, s. 22).

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı toprağında araziye mutasarrıf olan Amr'ın ol araziye ektiği nohut ve mercimekten ber mûceb-i emr u defter kadimden alınagelen öşrü Amr'dan talep ettikde Amr bi-gayr-i vech vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Feyziyye, s.18).

Bir başka fetvada da bir kişinin, vakıf tarlasına ektiği nohut ve baklanın öşrünün olmadığını söylemesi üzerine verilen cevap, bunların da öşre tabi olduğu yönündedir (Feyziyye, s.18).

Harâc-ı mukâseme ifadesinin geçtiği fetvaları incelediğimizde, bir fetvada bağçe ve bağları öşrî olan ve bu sebeple defterde de öşür vergisi alınacağı belirtilen bir vilayette haraç vergisi alınıp alınamayacağı sorulmuş, cevaben ise aslında o vilayetteki topraklarda arz-ı öşrüye (mülk arazi) bulunmadığını bu sebeple de öşür ismiyle alınan verginin harâc-ı mukâseme olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte padişahın izni olmaksızın bu topraktan alınan vergi oranında -toprağın verimi istenilen vergiyi karşılayacak durumda olsa bile- değişiklik yapılamayacağı da zikredilmiştir. Ayrıca bu fetvada öşür lafzının kullanımdaki anlamı ile gerçek anlamı arasındaki fark izah edilmiştir. Başka bir fetvada harâc-ı mukâseme olarak hâsıl olan üründen yüzde yirmi (beşte bir) vergi alındığı, sahibi arz olarak ifade edilen merkezi yönetimin temsilcisinden (sipahi) izin alarak hububat ekimini bırakıp topraklarını bağçe haline getirildiği belirtilmiştir. Bu fetva bize sâhib-i arzın izni dâhilinde tarlaların bağçe haline getirilebildiğini öğretmektedir. Ayrıca yine aynı fetvada bağçe haline getirdiği toprakta ilk seneler ürün yetişmemesinden dolayı ileriye yönelik birikmiş bir vergi borcu

olmayacağı, yani üründen alınan verginin o seneki üretimle irtibatlı olduğu görülmektedir.

Soru: Bir vilâyetin bağçe ve bağları öşrî olub defter-i hâkâniyede dahi öşür kaydolmuş iken sipahi öşürden harac enfa'dır deyü haraç almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Bu vilâyette aslâ arz-ı öşriyye yoktur, öşür deyü alınan “harâc-ı mukâseme”dir. Ekser-i mevâziin harâc-ı mukâsesesi 10'da 1 olmağı öşür adına şâyi' (yaygın) olmuştur. Arzın harâc-ı mukâsesesi öşürden ziyadeye mütehammil değılse (fazla vergi yükünü taşımıyorsa) asla arturulmak mümkün değıldir, mütehammil ise dahi emr-i sultanîsiz vaz'-ı kadim tağyîr olunmaz (değıştirilmez) (Abdürrahim, C.1, s. 27).

Soru: Zeyd, harâc-ı mukâseme ile bir tarlaya mutasarrıf olub haricinden beşte birini sâhib-i arza verirken izn-i sâhib-i arzla ol tarlaya eşcâr ğars edüb bağçe ettikten sonra birkaç sene bağçe idrak edince (ye dek) mahsul hâsıl olmasa Zeyd mahsul hâsıl oldukta ber müceb-i emr ü defter beşte birini vermek istedikte sâhib-i arz kanaat etmeyüb “Ĝars-ı eşcâr ile idrak-ı mahsul mabeyininde bî hâsıl(hasilatsız) olan seneler için dahi bana şu kadar akçe ver” deyü Zeyd'e cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.36).

Soru: Zeyd tasarrufunda olan arazinin vaz' olunan harâc-ı mukâsesesini sipahiye vermeden sipahi izinsiz ol arazide hasıl ettiği mahsulatı ekl eylese helal olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C. 1, s. 30).

(b) Bağ, Bağçe ve Bostan Öşrü

Bostanlar, bağlar ve bağçelerden (bahçe) alınan öşürle ilgili çok sayıda fetva bulunmaktadır. Bunları incelediğimizde tarlaların sonradan bağ ve bağçe haline getirildiğı durumlarla ilgili soruların sorulduğunu görmekteyiz. Bu durumlarda özellikle ürünün hâsıl olmasından sonra vergi tahsilatının ne şekilde olacağını öğrenilmek istenildiğini anlıyoruz. Fetvalarda, toprakların sonradan bağ ve bağçe haline getirilmesi durumunda bu yerlerden reâyânın dirlik sahibi olan tımarlı sipahiye ürün üzerinden vergi vermeleri gerektiğı belirtilmektedir. Bir fetvada ise mer'anın bağ ve bağçe haline getirilmesi durumunda sipahinin o bağ ve bağçede hâsıl olan ürünlerden öşür alıp alamayacağı sorulmuş, cevaben ise sipahinin öşür alabileceğı belirtilmiştir. Bir diğere

fetvada ise bağların kurumasından dolayı toprağı tarla haline getiren reâyâdan sipahinin bu yer üzerinde meydana gelen üründen öşrünü aldıktan sonra eskiden bağdan almış olduğu bağ öşrünü (resm-i bağ) isteyemeyeceğı ifade edilmektedir. Fetvalarda dikkati çeken bir diğere husus ise adına mukataa denilen önceden üzerinde anlaşılmış olan vergi miktarının bir kere deftere kaydedildikten sonra bunun öşür alma şekline çevrilmesine izin verilmediğidir.

Soru: Zeyd arsası öşre bedel mukataa-i kadimelu arz-ı mîrî ve eşcârı (ağaçları) mülk olan bağçesinin mukataa-i kadimesini sipahiye verirken sipahi ol bahçede hâsıl olan mahsulden öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C. 1, s. 31).

Soru: Zeyd-i sipahinin timari arazisinde Amr'ın bağından resm-i bağ alunurken bağ harab olup yerini Amr sürüb tarla eylese Zeyd ol tarlada olan mahsulden öşrünü aldıktan sonra resm-i bağ namına dahi bir miktar akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz(Abdürrahim, C. 1, s. 34).

Soru: Bir karyede sakin olup mülk çiftliğe mutasarrıf olan Zeyd'in ol çiftliğe tabi' olan tarlalarına muharrir-i vilâyet, öşrü mukabelesinde ber vechi maktu' (belirli bir şekilde) şu kadar akçe ta'yin ve defter-i hakânîye kaydettikten sonra Zeyd ol tarlalarının bir miktarını sâhib-i arz izinsiz bağ ve bağçe ğars edüb (ekip dikmek) hasıl oldukça sâhib-i arz Zeyd'in ol bağ ve bağçesinde hasıl olan mahsulden öşür talep ettikte Zeyd "Mukaddimen bunların yeri bervechi maktu' şu kadar akçeye bağlı olmağla maktuunu al" deyüb öşür vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Havlisinde olan bağ ve bağçeden ne alunursa bunlardan dahi onu alır. (Abdürrahim, C. 1, s.31).

Soru: Bir karye sakinlerinden birkaç kimesneler ol karye merasında bağ ve bağçe edinseler hala sâhib-i arz ol bağ ve bağçelerde hasıl olan mahsulün öşrünü almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 35)

Soru: Zeyd-i sipahinin timari toprağında bağ ve bağçeleri olan kimesneler mahsullerini sipahiden izinsiz cem' eder olsalar hala Zeyd "Min ba'd benden izin almadıkça bağ ve bağçelerin mahsullerini cem' etmeyin" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Onlar dahi öşr-i mahsulü vermek gerektir. (Abdürrahim, C. 1, s. 35).

Soru: Zeyd'in yeri mukataa-i kadimelü bağ ve bağçesinin kürûm (asma üzüm çubukları) ve eşcârı kuruyub Zeyd yerini ziraat edüb mahsul tahsil eylese sipahi Zeyd'den mukataa almayup bilâ emr öşr-i mahsul almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 35).

Soru: Zeyd'in kadimden öşr-i mahsul alınagelen bağının mahsulünden sipahi Zeyd'den öşür aldıktan sonra bu bağın içinde olup Zeyd'in mülkü olan ceviz ağacında hasıl olan cevizinden dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 35)

Soru: Bağ ve bağçe ve âsiyâb ve kovan resmini oniki aya taksim olundukta ibtida-i sene ne zamanda takdir olunur diğer üzüm ve ceviz ve sâir bostan ve kovan öşrünün resm-i âsiyâbın onikiye taksim olundukta ibtidası ne zamanda takdir olunur? el-Cevâb: Herbirinin resmi ne zamanda alunursa sene-i âtiyenin (gelecek senenin) ibtidası o zamandır. (Abdürrahim, C. 1, s. 49).

Soru: Zeyd arz-ı mîrî üzerinde ğars olunan bağçesinde hâsıl olan meyveden ve bostandan hâsıl olan lahana ve soğan ve sarımsak ve hıyar ve sâir hadravâtdan sipâhî öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 29).

Soru: Zeyd tapu ile tasarrufunda olan bostan yerine lahana ve sarımsak ve soğan zer' eyledikde Zeyd hâsıl olan lahana ve sarımsak ve soğandan ber-mûceb-i emr ve defter öşrünü sipâhisi Amr'a verirken Amr almayıp "Öşre bedel şu kadar akçe alırım" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 29).

Soru: Zeyd öşr-i mahsûl verilegelen bostân yerine kavun ve karpuz zer' edip hâsıl olan kavun ve karpuzun öşrünü sipâhiye vermeden âhara bey' ve teslîm eylese sipâhi Zeyd'in aldığı semenin öşrünü almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 29).

Soru: Zeyd tasarrufunda olan arz-ı mîrîde hâsıl ettiği soğan ve sarımsaktan sipâhi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 29).

(c) Kovan (Asel/Bal) Öşrü

İncelediğimiz fetva mecmualarından daha çok Fetâvâ-yı Abdürrahim'de kovan öşrüyle ilgili fetvalar bulunmaktadır. Bu fetvalarda dikkatimizi çeken unsurlar olarak şunları zikredebiliriz. Her kovan üzerinden belirli bir akçe alınması defterde kayıtlı iken sipahi tarafından aynî olarak bal öşrünün (öşr-i asel) alınamayacağı belirtilmiştir. Bir diğer husus, defterlerin yazım zamanında (hin-i tahrir) reâyâ tarafından arı yetiştirilmediği için bununla ilgili bir hâsıl yazılmamış olup daha sonra ise reâyâ tarafından arı yetiştirmeye başlandığında bundan öşür alınıp alınamayacağı sorulmuş ve bunun idarecilerin alacağı karara bağlı olduğu ifade edilmiştir. Bir fetvada ise reâyâ, kovanlarının evinin yakınında olduğunu belirterek baldan öşür vermektan imtina etmekte, bu durumun öşür vermemek için geçerli bir sebep olmadığı belirtilmektedir. Başka bir fetvada ise evinin saçağında bal yetiştiren bir kimsenin yetiştirdiği baldan öşür alınıp alınamayacağı sorulmuş, cevaben ise bunun toprağın hukukî statüsüne bağlı olacağı, eğer toprak arazi-yi öşriyye ise öşür alınabileceğini bildirilmektedir.

Soru: Zeyd-i sipahiye karyesinde kovanları olan kimesnelerden her kovan için resm-i kovan deyü şu kadar akçe hasıl kaydolub ve suret-i defterde ol vehce üzere mestur ve mukayyed olmağla ol kimesneler ber mûcib-i emr-i defter kovanların resmini Zeyd'e verirlerken Zeyd razı olmayub hilaf-ı emr-i defter öşr-i asel alırım demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.38).

Soru: Zeyd kovanlarında hasıl olan aselden ber mûcib-i emr-i defter öşrünü sipahiye verirken sipahi almayub on kovanda bir kovan alırım demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 38).

Soru: Bir karyede vaki' kovanlar için sipahi kadimden kovan başına ikişer akçe alagelmışken hala almayub on kovanın birisini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.38).

Soru: Zeyd'in bir karye toprağında mevzu' kovanlarından bazısında hasıl olan asel ancak arıların nafakalarına kifayet eder olmağla Zeyd alukoyub bozmasa sâhib-i arz, Zeyd'den ol aselden öşür veya resim almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.38)

Soru: Zeyd sipahinin timari karyesinde sakin olan Amr kovanlarını saçağı altına vaz' ettikten sonra Zeyd ol kovanlarda hasıl olan aselin ber mûcib-i emr ü defter öşrünü Amr'dan talep ettikte Amr "Saçağım altındadır" deyü vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 38).

Soru: Zeyd-i sipahinin timari hududu dahilinde olan dağda bazı hüda-yı eşcâr kovuğunda arılar bal edüb Amr bulup aldıktan sonra Zeyd'e öşürünü verirken Zeyd razı olmayub "Cümlesini alırım" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 38).

Soru: Zeyd-i sipahinin timari karyesinde Amr'ın menzili kurbunda ittihaz eylediği kovanlarda hasıl ettiği aselden Zeyd kadimden alınageldiği üzere ber mûcib-i emr-i defter öşür talep ettikte Amr mücerred "Menzilim kurbunda olmağla vermem" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 38).

Soru: Bir müslim timari karyesinde hin-i tahrirde (yazım vaktinde) kovan olmamağla öşr-i kovan, resm-i kovan namına defter-i sultânîde sipahisine bir nesne hâsıl kaydolanmasa sonradan ol karye arazisinde mevzu' olan kovanlardan hala sipahi öşr-i asel veyahud resim namına bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Emr-i âliye menuttur (Abdürrahim, C. 1, s. 39).

Soru: Zeyd menziline saçağı altında ittihaz eylediği kovanın aselinden sâhib-i arz öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Arazi-yi öşriyyeden ise olur (Abdürrahim, C. 1, s.39).

Soru: Zeyd-i sipahinin timari toprağında bazı kimesneler kovanlarını getirüb üç dört ay onda asel hasıl olub Zeyd öşrün talep ettikte mücerred "Biz ahar yerden gelmişizdir" deyüb Zeyd'e öşür vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Abdürrahim, C. 1, s. 39).

(d) Dut Yaprağı (İpek Böceği Yiyeceği) Öşrü

İncelediğimiz fetvalarda ipekten öşür alınmasına cevaz verilmediği görülmektedir. Ancak ipek böceğinin besin kaynağı olan dut ağaçlarının yapraklarından öşür alınabileceği ifade edilmektedir.

Soru: Zeyd arz-ı mîrîde olan dut eşcârının yaprağı ile ipek kurdu besleyüb ipek hasıl olsa sâhib-i arz ol ipekten öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Evrâkın (yapraklar) kıymetinin öşrünü alır (Abdürrahim, C. 1, s.39).

Soru: Bir diyar ahâlisinin ekseri ipek kurdu besleyüb ve bağçelerinde istiğlal için dut eşcârı ğars (ağaçları dikip) edüb evrâkını bey' mu'tad olmağla sâhib-i arz ol bey' olunan evrâktan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s.39).

Soru: Zeyd'in timari toprağında vaki' vakıf dut ağaçlarının evrâkından ipek kurdu beslenüb ipek hasıl olur olsa Zeyd ol evrâktan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 39-40).

Soru: Zeyd sipahinin timari arazisi dahilinde Amr mülkü olan dut bağçesinin evrâkından öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Evrâkın kıymetinden alır, ipekte almağa kâdir olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.40).

Soru: Zeyd-i sipahinin timari toprağında tapu ile tarlalara mutasarrıf olan kimesneler ol tarlaları tut bağçesi ittihaz edüb hasıl olan yaprağıyla ipek kurdu besleyüb ipek hasıl oldukça ol kimesneler ol yaprağın ber müceb-i emr ü defter kadimden verilgelelen öşrünü Zeyd'e verirlerken Zeyd "hasıl olan ipekten öşür alırım"demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Netîce, s.20).

(e) Penbe (Pamuk) Öşrü

Penbe öşrüne dair geçen fetvaları incelediğimizde Abdürrahim ve Ali fetvalarında geçen bir fetvanın birebir aynı olup, bu fetvada ürün daha meydana gelmeden sipahinin belirli bir (maktu) miktarı reâyâdan talep etmesinin söz konusu olamayacağını görmekteyiz. Her fetvada olduğu gibi bunda da defterde ne yazılıyorsa onun uygulanması yönünde bir görüş serdedilmiştir. Bir diğer fetvada ise reâyânın hububattan vermiş olduğu öşrü gerekçe göstererek penbe ve yeşilliklerden öşür vermekten imtina ettiği ifade edilmekte, cevaben ise böyle bir imtina etmenin geçerli olmayacağı belirtilmektedir.

Soru: Zeyd-i sipahinin timari toprağında tarlalara mutasarrıf olan kimesneler penbe eklediklerinde Zeyd ber müceb-i emr ü defter hâsıl olan penbenin öşrünü almağa razı olmayub penbe çimen iken tahmin edüb mezburlara “her biriniz ber veche maktu şu kadar penbe verin” deyü cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.40).

Soru: Birkaç kimesneler kadimden hasılından öşür verilen tarlalarına penbe ve hadravât (yeşillikler) zer’ edüb hasıl olduktan sonra sipahisi Amr ol penbe ve hadravâtta öşür taleb ettikte mezburlar “biz sâir tarlalarımıza arpa ve buğday zer’ edüb hasılından öşrünü almağla penbe ve hadravâtta öşür vermeziz” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar (Abdürrahim, C. 1, s. 43).

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı toprağında tarlalara mutasarrıf olan kimesneler penbe ekdiklerinde Zeyd ber müceb-i emr ü defter hâsıl olan penbenin öşrünü almağa razı olmayub penbe çimen iken tahmin edüb mezburlara “her biriniz ber vech-i maktû şu kadar penbe verin” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C. 1, s.18).

(f) Madenlerden ve Tuzdan Alınan Öşür

Fetvalarda mîrî arazide çıkarılan demir, alçı, taş gibi madenlerden öşür alınacağı ve maden çıkarma devletin iznine bağlı olduğu belirtilmiştir. Bu konudaki fetvalara örnek olarak şunları verebiliriz:

Soru: Zeyd-i sipâhînin timarı dâhilinde olan arzda hadîd (demir) madeni olup kadîmden erbâb-ı madenden arz-ı mezbûrda tahsîl etdikleri cevher-i hadîdden öşür vermek üzere me’ murlar iken içlerinden Amr-ı mücerred “benim amelim ile hâsıl oldu” deyu öşür vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 41).

Soru: Taraf-ı saltanat aleyhden mâl-i mîrî ve sâir a’şâr ve rüsûm cem’ine me’ mur olan Zeyd-i nâzır Amr ve Bekir’in kendide temlîk olunmayan arz-i mîrî üzerinde buldukları hadîd cevherini cümleten mezbûrların yedlerinden alıp zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 41).

Soru: Bu suretde “Biz müslim olmağla vermeziz” deyip vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Abdürrahim, C. 1, s. 41).

Soru: Zeyd'in tarlasında taş madeni zuhûr eylese Zeyd sâhib-i arz izninsiz ol madenden taş çıkarıp almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz(Abdürrahim, C. 1, s. 41).

Soru: Bu suretde Zeyd ol madenden sâhib-i arz izninsiz taş çıkarıp götürüp âhar yerde bey' eylese sâhib-i arz Zeyd'den ol taşın yerinde olan kıymetini tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur(Abdürrahim, C. 1, s. 42).

Soru: Zeyd'in tasarrufunda olan tarlasında alçı madeni zâhir oldukda ol madeni Zeyd ile sipâhîden kangisi zabt eder? el-Cevâb: Sipâhî (Abdürrahim, C. 1, s. 42).

Soru: Zeyd'in hâssı arazisinde vâki' derya kenarında olan dalyân yerinde deryâdan bir mikdâr tuz mün'akid (toplamaş) olsa ol tuzu Zeyd kabz eyledikten sonra kurbunda olan bir memlehada (tuzla) tuz emini olan Bekir ol tuzu Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz(Abdürrahim, C. 1, s. 42).

Soru: Zeyd-i müslim İskenderiye iskelesine bey' etmek için seffine ile tuz iletdikde emr-i sultânîde ta'yîn olunan gümrüğünü onda emîn nâmına olan Amr'a verirken Amr "Ben tuzun veya semeninin öşrin alırım" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 24,42)

(2) Harâc-ı Muvazzaf

Yukarıda izah edildiği üzere harâc-ı muvazzaf reâyâdan maktû' alınan bir vergidir. Fıkıh kitaplarındaki ifadesiyle harâc-ı muvazzaf "reâyânın zimmetinde araziyi işletebilme imkânından dolayı sabit olan bir vergi"dir. Şeyhülislâmların zekât, öşür ve haraç ile ilgili fetvalarında genel olarak harâc-ı mukâsemeyi ifade etmek üzere "öşür" kelimesi, harâc-ı muvazzafı ifade etmek üzere de "resim" kelimesi kullanılmıştır. Şeyhülislâmların bazı fetvalarında "Mukâta'a'lı arazi...", "Tapu ve mukâta'alı arazi", "Araz-i maktû'a", "Vazîfe-i kadîme", "Mukâta'lı arsa" gibi kayıtlar bulunmaktadır⁸⁹.

⁸⁹ Soru: Bir tarlay-ı muharrir-i vilâyet tahrîr etdikde öşre muâdil mukâta'a takdîr eylese hâlâ ol tarlaya murasarrıf olan Amr mukâta'a-ı mezbûreyi ber-müceb-i emr ve defter-i hâkânî sâhib-i arza verirken ol tarlada zirâati ile hâsıl olan mahsûlünden hilâf-ı emr ve defter öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32)

Soru: Zeyd-i sipâhînin tumârî arazisinde tapu ve mukâta'a-ı kadîme ile bir mikdâr yere mutasarrıf olan Amr ol yerin mukâta'asını Zeyd'e verirken Zeyd ol yerde olan Amr'ın mülk eşcârının meyvesinden dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32)

Soru: Zeyd tapu ve mukâta'a ile mutasarrıf olduğu arazi-i emîriyyenin ber-müceb-i emr ve defter mukâta'a-ı kadîmesini sâhib-i arza verirken sâhib-i arz kanâat etmeyip hilâfına emr vârid olmadan ziyâde almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 33)

Bu kayıtlar, bu arazinin harâc-ı muvazzaf olduğunu göstermektedir. “Tapu”, bu araziden alınan muaccel kirayı (peşin ücreti), “mukâta’a” ve “maktû” kelimeleri de bu arazilerden yıllık belli bir miktarda alınan müaccel kira bedelini ifade etmektedir. Fetvalardan örnekler:

Soru: Zeyd-i sipâhinin timarı arazisinden olup mukâta’a-ı kadîme ile Amr’ın tasarrufunda olan bostân yerini Amr-ı mezbûr bir sene tamamına dek Bekir’e şu kadar akçeye icâr ve teslîm edip ba’dehu Bekir-i mezbûr sebzevât ekip şu kadar mahsûl tahsîl eylese hâlâ sâhib-i arz Amr’dan mukâtî’ayı almayıp Bekir’den öşr mahsûl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C. 1, s. 26).

Soru: Zeyd arsası öşre bedel olan mukâta’a-ı kadîmeli arz-ı mîrî ve eşcâr-i mülk olan bağçesinin mukâta’a-ı kadîmesini sipâhiye verirken sipâhî ol bağçede hâsil olan mahsûlden öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C. 1, s. 31).

Soru: Zeyd arazi-i emîriyyeden tapu ve mukâta’a ile tasarrufunda olan çâyırının mukâta’a-ı kadîmesini ber-mûceb-i defter-i sultânî sâhib-i arza verirken sâhib-i arz ona razı olmayıp ol çâyırının otundan bilâ-emr öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 31).

Soru: Zeyd-i sipâhinin timarı toprağında olup Amr’ın tasarrufunda olan bir mikdâr çâyır ile beş kıt’a-ı tarlalarının öşrü mukâbelesinde şu kadar akçe ta’yîn olup defter-i hâkânîde vech-i muharrer üzere mukayyed olmağla Amr ber-mûceb-i emr defter-i kadîmden verilegelen ol mikdâr akçeyi Zeyd’e verirken Zeyd razı olmayıp

---

Fî ‘Uşri’l-bâğât ve Fîhi enne’l-mukâta’atî’l-kadîme Lâ Teteğayyer (Bağ öşrü ve mukataanın değiştirilemeyeceği)

Soru: Kadîmî öşr-i mahsûl alınan Zeyd’in hâssi arazisinde sonradan ihdâs olunan bağlardan senede şu kadar akçe mukâta’a alınmak üzere emr-i sultânî verildikten sonra birkaç sene mukâta’a alınsa hâlâ öşr-i mahsûl alınmağa emr-i sultânî verilecek ol hâss zâbiti mukâta’ayı almayıp öşr-i mahsûl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 33)

Soru: Zeyd-i sipâhinin timârî arazisinde olan bağların üzümünden öşür alınmak üzere defter-i hâkânîde mestûr ve mukayyed iken sonradan gelen sipâhîler öşür bedeli mukâta’aya bağlasalar hâlâ Zeyd sipâhî oldukda “Ben mukâta’a almam” deyip defter-i hâkânîde ta’yîn ve tahrîr olunduğu üzere üzümünden öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.(Abdürrahim, C. 1, s. 33)

Soru: Bir karyenin hududu dâhilinde olan bağların dönüm başına seneyî şu kadar akçe vazîfe-i kadîmesi olmağla kadîmden ol bağların ashâbından vazîfe-i mezbûre alınırken hâlâ ol bağların ashâbı vazîfe-i kadîmeyi sâhib-i arza vermeyip ol mukâbelede “Hâsil olan üzümün öşrünü al” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 33).

hilâfına emr vârid olmadan öşr-i mahsûl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 31).

Soru: Bir karyede sâkin olup mülk çiftliğe mutasarrıf olan Zeyd'in ol çiftliğe tâbi' olan tarlalarına muharrir-i velâyet öşrî mukâbelesinde bir vech-i maktû' şu kadar akçe ta'yîn ve defter-i hâkânîye kayd etdikden sonra Zeyd ol tarlaların bir miktarını sâhib-i arz izinsiz bağ ve bağçe ğars edip hâsıl oldukda sâhib-i arz Zeyd'in ol bağ ve bağçesinde hâsıl olan mahsûlden öşür talep etdikde Zeyd "Mukaddemâ bunların yeri bir vech-i maktû' şu kadar akçeye bağlı olmağla maktû'ını" al deyip öşür vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Havlisinde olan bağ ve bağçeden ne alınırsa bunlardan dahi onu alır. (Abdürrahim, C. 1, s. 31).

Soru: Zeyd'in tapu ile tasarrufunda olan yerlerinde hâsıl olan mahsûlden sipâhî olanlara sûret-i defter-i hâkânîde beher sene öşür bedeli yüz elli beş akçe ta'yîn olmağla Zeyd beher sene maktû'-ı mezbûru sipâhî olanlara verirken hâlâ sipâhî olan Amr maktû'-ı mezbûra kanâat etmeyip ziyade talebine kâdir olur mu? el-Cevâb: Mukâta'a-ı kadîme ise bilâ-emr tağyîr olunmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32)

Soru: Zeyd mukâta'a-ı kadîme ile tasarrufunda olan tarlasının mukâta'a-ı kadîmesini sipâhiye verirken sipâhî kanâat etmeyip mahsûlünden dahi bilâ-emr-i öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32)

Soru: Bir karye ahâlisinin tarlalarında hâsıl olan mahsûllerinden öşür bedeli sâhib-i arz olanlar arasında şu kadar akçe mukâta'a ta'yîn olduğu defter-i hâkânîde mestûr ve mukayyed iken hâlâ karye-i mezbûre sipâhîsi Zeyd mukayyed olan maktû'ını almağa razı olmayıp bilâ-emr ahâli-i mezbûrenin mahsûllerinden öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32)

Osmanlı'da mukâta'a ve maktû' olarak alınan kira bedeli büyük bir çoğunlukla nakittir. Çok az olarak da aynî olarak alınır⁹⁰.

---

⁹⁰ Soru: Zeyd'in arazi-i emiriyeden tasarrufunda olan tarlalardan öşür bedeli senede şu kadar keyl arpa mukâta'aya bağlı olup defter-i sultânîde dahi ol vech üzere mukayyed olup kadîmden bu âna dek mukâta'a-ı mezbûre alınırken hâlâ sâhib-i arz olan Bekir-i sipâhî mukâta'a-ı mezbûreyi tağyîr edip öşr-i mahsûl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32).

Ebüs-suûd, Kanunnâmelerin mukaddimesinde mîrî arazi mutasarrıflarının, bu nevi arazinin öşür adıyla harâc-ı mukâsemesini, çift akçesi adıyla da harâc-ı muvazzafını verdiklerini kaydetmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde mîrîden alınması gereken harâc-ı muvazzafı olarak, onun şer'i hükümlerine uygun olarak tespit edilen çift akçesi (resm-i çift) alınmaktaydı. Ancak bazı fetvalarda, öşür alınan topraklardan hem öşür yani harâc-ı mukâseme hem de resm-i çift alındığı ifade edilmektedir⁹¹. Bu konuya ilişkin fetvalar bir bütün olarak dikkate alındığında, bu tür çifte vergilerin bazı bölgelerde bazı kimselerden alındığını ve birlikte alınan bu iki verginin toplamının araziden elde edilen ürünün yüzde ellisini geçmediğini tahmin ediyoruz. Çünkü İslâm hukukuna göre, devlet başkanının harâc arazisinin ürününün yüzde ellisine kadarını alma hakkı bulunmaktadır⁹². Bazı fetvalarda öşürün, toprak mahsüllerinden vezir, kumandan ve benzerlerine pay olarak ayrılan sâlâriyye ile birlikte alınabileceği kaydedilmiştir⁹³. Ayrıntılı tahirir defterlerinde (defter-i mufassal)

Soru: Zeyd tapu ve mukâta'a ile tasarrufunda olan arazinin mukâta'a-ı kadîmesini sâhib-i arza verirken sâhib-i arz kanâat etmeyip ol arazide hâsıl olan mahsûlden öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 32).

⁹¹ Resm-i Çift

Soru: Zeyd-i sipâhî tımâr arazisinde tarlaları olan kimesnelere mahsûllerinden öşür aldıktan sonra kadîmden ber-müceb-i emr ve defter-i hâkânî alınagelen resm-i çifti almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 46-47).

Soru: Bir karyede sâkin olup sâdât-i kirâmdan olan birkaç kimesnelerin abâ 'an ced (dededen babaya kadar) tasarruflarında olan arazi resm-i çifte bağlı olmayıp ancak öşür-i mahsûl alınagelmiş iken hâlâ sâhib-i arz hilâf-ı emr ve defter resm-i çift nâmına dahi mezbûrlarından bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 47).

Soru: Zeyd-i sipâhînin tımârî arazisinde kadîmden şu kadar akçe resm-i çifte bağlı olan tarlanın mutasarrıfı olup askerîden olan Amr tarlasını zirâat edip mahsûl hâsıl oldukça Zeyd kadîmden alınagelen öşürü aldıktan sonra resm-i çifti dahi Amr'dan talep edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 47).

Soru: Bir tımâr arazisinde hâsıl olan mahsûlden sipâhîye ancak öşür-i mahsûl hâsıl kayd olunmuş olup kadîmden sipâhî olanlar öşür alıp resm-i çift nâmına bir nesne alınagelmemiş iken hâlâ Zeyd öşür-i mahsûli aldıktan sonra bilâ-emr-i sultânî resm-i çift nâmına dahi bir mikdâr akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 47).

⁹² "Harâc-ı mukâseme ve muvazzafın miktarı, yerin tahammülüne göre mahsulatın öşüründen nihayet nisfına kadar muadil olur, bu miktardan fazla olamaz (Bilmen, C. 4, s. 82).

⁹³ Soru: Zeyd zeâmetinin zabtını hizmetkârı Amr'a sipariş edip ve on akçeden bir akçesi sâlâriyye nâmına Amr'a ta'yîn Amr dahi altı sene zabt ve sâlâriyyesini içinden aldıktan sonra Zeyd "Amr'dan bi't-tamâm makbûzi olan mahsûl-i şer'îmi aldım", Amr da "Bir hubbe hakkım kalmadı" deyu muhâsesine gösterip temessük verse hâlâ Zeyd Amr'dan "Sen ziyâde mahsûl kabz edip bir mikdarını bana vermemişsin" deyu Amr'dan dava eylese mesmû'a olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 59).

Soru: Evkâf-ı kadîmeden Anadolu'da vâki' mâlikânese Zeyd'in vakfı ve sâlâriyyesi Amr-i sipâhînin tımârata bağlı olan karyenin arazisinde olan tarlalar mahlûl oldukça kadîmden vakf-ı mezbûrun mütevellîleri tefvîz edip resmini vakıf için alagelmişler iken hâlâ Amr-i sipâhî kadîme muhâlif "Ben sâlâriyye sipâhîsiyim" deyip ta'yîn olunan sâlâriyyeye kanâat etmeyip mahlûlatı tefvîze veyâhûd resm-i tapudan hisse almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 562).

Soru: Bir vakfın mütevellîsi Zeyd re'âyâdan öşür-i mahsûlünü aldıktan sonra re'âyâdan sâlâriyye nâmına akçelerini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Âdet-i ma'rûfeleri yoğ ise olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 567).

Soru: Bir vakıf karye arazisinde tarlaları olan kimesnelere "Askerî olsun re'âyâ olsun sâlâriyyeleriyle mahsûllerinden vakıf için sekiz keylde bir keyl alına" deyu emr-i sultânî vârid olduğundan sonra ol kimesnelere bazı "Biz askerîyiz" deyip mahsûllerinden sekizde bir keyl vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 567).

tarımsal örgütlenmenin emek birimi olan köylü ailesi, birimin diğer iki temel unsuruyla birlikte kaydolunuyordu. Bu defterlerde evli bir erkek olan aile reisinin adının altına çifti veya yarım çifti olduğunu belirtmek için “ç” harfi veya “nim” koyuluyordu. Birim ve sahibi vergi takdirinin temeli olarak bir kez deftere kaydedildiklerinde, yeni bir tahrir kadar, teorik olarak değiştirilmezlerdi. Ancak Osmanlı köylü toplumu sadece çift ve yarım çift sahiplerinden meydana gelmiyordu.⁹⁴ Bu sebeple harâc-ı muvazzaf olarak resm-i çift yanında, incelediğimiz fetvalarda geçen ve harâc-ı muvazzaf olarak değerlendirebileceğimiz resimler de bulunmaktadır. Bunlar; resm-i çift bozan, resm-i bennâk, resm-i dönüm, resm-i duhân, resm-i ispençedir. Bu resimleri tek tek inceleyelim.

(a) Resm-i Çift

Çağatay, resm-i çifti, “Osmanlı Devleti'nde müslim reâyânın ziraat ettiği araziden alınan resimdir”⁹⁵ şeklinde tarif etmiştir. Ancak İnalçık'ın belirttiğine göre tarihçiler, harâc-ı muvazzaf olarak ödenen vergilerin (Roma dünyasında da jugatio-capitatio vergilerinin) toprak vergisi mi yoksa baş vergisi mi olduğunu halen tartışmaktadırlar.⁹⁶ Fakat Akgündüz'ün belirttiği gibi, kanunnâmelerde “resm-i çift arza bağlanmıştır” denilerek bunun toprağa bağlı bir vergi olduğu ortaya konulmuştur.⁹⁷ Resm-i çift, İnalçık'ın ifadesiyle “aile emeğinin toprakla birleşiminin ifadesi olarak Osmanlı kır toplumundaki tabakalaşmayı anlamak için anahtar kavramdır.” Bu özel vergi, vergi ve nüfus sayımlarında, diğer tüm vergilerden önce gelir. Biz farklı başlıklar halinde belirtmiş olsak da resm-i bennâk, resm-i dönüm, resm-i duhân, resm-i ispençe resimleri de aslında bu sistemin içerisinde bulunan resimlerdir. Resm-i çift, defterlerde bütün çift itibariyle kaydolunmuş ve kanunen iki öküzlük yer bir çift itibar edilmiştir. Çift resmi, her mahalde aynı miktarda değildir. Asgarisi yirmi iki, azamisi ise elli yedi akçedir.⁹⁸ Toprağa bağlı olarak alınan bir vergi olan resm-i çiftin kime gelir

---

Soru: Zeyd'in mütevellisi olduğu vakıf araziye zirâat edenlerden onda bir öşür alınırken hâlâ mütevellînin yedine öşür me'a sâlâriyye sekizde bir alınmak üzere emr-i sultânî verilse mütevellî ol emir ile ba'de'l-yevm hâsıl olandan sekizde bir almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 567).

⁹⁴ Halil İnalçık, **Doğu Batı Makaleler II**, Ankara: Doğu Batı Yay., 2008, s.99, 102.

⁹⁵ Neş'et Çağatay, “Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. 5, 1947, s.495.

⁹⁶ İnalçık, **Doğu Batı Makaleler II**, s.108.

⁹⁷ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, C. 1, s. 171.

⁹⁸ Süleyman Sudi, **Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)**, yay. haz. Mehmet Ali Ünal Isparta 1996, s.132.

kaydedileceği arazinin şekil ve durumuna göre değişiklik gösterir. Örneğin mîrîlerde serbest timarlar olan yerler için çift resmi timar sahibince alınırken, serbest olmayan timarlarda ya timar sahibi ile birlikte beylerbeyi, subaşı vs. gibi yetkililerden biri de alır.⁹⁹ Örneğin Viranşehir ve Bolu'nun bazı nahiyelerinde “resmi çift 43 akçedir, hakk-i sipahi 33 akçe ve hakk-i mirliya ve zaim 10 akçadır”.¹⁰⁰ Resm-i çiftle ilgili fetvalar, çift resminin öşürden ayrı tutulduğunu, ikisinin birbirine ikâme edilemeyeceğini göstermektedir. Ayrıca bir fetvada sadât-ı kirâmdan (Peygamber Efendimiz'in -s.a.v.- soyundan gelen kimseler) olan birkaç kimsenin resm-i çiftten muaf tutuldukları, kendilerinden resm-i çift talep edilemeyeceği ifade edilmektedir. Başka bir fetvada ise askeriyeden olduğu özellikle belirtilen kimseden resm-i çift alınıp alınamayacağı sorulmuş, cevaben resmin alınabileceği belirtilmiştir. Silistre livası kanunnâmesinde¹⁰¹, mîrî hizmetlerde çalışanların kimselerin, reâyâdan olmadıklarını belirterek resm-i çift ödemekten imtina edemeyecekleri belirtilmiştir ki söz konusu fetva da bu hükümle paralellik arz etmektedir.

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı arazisinde olan tarlalardan kadimden hâsılından öşür 10'da 1 mahsul alınıp ve senede dönüm başına şu kadar akçe resm-i çift alınagelse halen ol tarlalardan bir tarlaya mutasarrıf olan Amr “Ben yalnız resm-i çift verüb öşür vermem” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.28).

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı arazisinden kadimden şu kadar akçe resm-i çifte bağlı olan tarlanın mutasarrıfı olup askerîden olan Amr tarlasını ziraat edüb mahsul tahsil ettikte Zeyd kadimden alınagelen öşrü ve resm-i çifti Amr'dan talep edüb almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, c.1, s.28).

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı arazisinde kadimden şu kadar akçe resm-i çifte bağlı olan tarlanın mutasarrıfı olup askerîden olan Amr tarlasını ziraat edüb mahsul hâsıl oldukça Zeyd kadimden alınagelen öşrü aldıktan sonra resm-i çifti dahi Amr'dan talep edüb almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s.47).

---

⁹⁹ Kazıcı, s.60, 63.

¹⁰⁰ Halil İnalçık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rûsumu”, **Türk Tarih Kurumu Belleten**, C. 23, 1959, s.585.

¹⁰¹ Çağatay, s.500.

Soru: Zeyd-i sipahi timarı arazisinde tarlaları olan kimesnelere mahsullerinden öşrünü aldıktan sonra kadimden ber müceb-i emr ü defter-i hakânî alınagelen resm-i çifti dahi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s.46-47).

Soru: Bir karyede sakin olup sadât-ı kirâmdan olan birkaç kimesnelerin abâ an ced (dededen itibaren babalar) tasarruflarında olan arazi resm-i çifte bağlı olmayub ancak öşr-i mahsul alınagelmişken halen sâhib-i arz hilaf-ı emr ü defter resmi-i çift namına dahi mezburlardan bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 47).

(b) Resm-i Bennâk

İnalçık, bennâk kelimesinin Ermenice'den Türkçe'ye geçmiş bir kelime olabileceğini ihtiyatlı bir şekilde söylerken Akgündüz kesin olarak bennâk'ın Arapça asıllı bir kelime olduğunu ve bunun ikamet etmek anlamındaki “tebenek” kelimesinden geldiğini ileri sürmektedir.¹⁰² Osmanlı vergi sisteminde bennâk veya bazı bölgelerde eski devirlerde rastlanan diğer bir şekliyle benlâk, evli olup elinde tam veya nim (yarım) çift arazi bulunmayan, kâr ve kisbe kâdir raiyyete denmektedir.¹⁰³ Reâyânın yetişkin oğullarıyla ilgili olarak kanunnâmelerde, “resm-i kara altışar akça vereler ve evlendikten sonra bennâk resmin vereler”, “defterde mücerred kaydolunan kimesneler tehhül etse veyahud ehl-i kis olsa bennâk resmin virür ve yer dutsa duttuğu yerin miktarına göre resim (dönüm resmi) virür” şeklinde emirler geçmektedir. Bennâk resmi caba bennâk ve çiftlü bennâk olmak üzere iki çeşittir. Caba bennâk kendisine ait ekilebilir toprağı olmayanlardan alınan resim olurken, çiftlü bennâk ise nim (yarım) çiftten az miktarda toprağı olanlardan alınan resimdir. İncelediğimiz fetvaların birinde sipahi tarafından reâyâsından on sene boyunca alınmayan resm-i bennâğın on senelik bedelini alıp alamayacağı sorulmuş, cevaben ise hakimüşşer kararı ile alabileceği belirtilmiştir. Başka bir fetvada ise dedesinin askeri sınıftan olduğunu belirterek kendisinden resm-i bennâk alınmamasını isteyen bir reâyânın bu resimden muaf tutulamayacağı belirtilmektedir. Bir diğer fetvada ise berât ile müezzin olan reâyânın

¹⁰² İnalçık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, s.589; Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, s.172.

¹⁰³ İnalçık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, s.589; Çağatay, s.491.

eğer ektiği bir toprağı bulunmuyorsa bu vergiden muaf tutulabileceği belirtilmiştir. Burada dikkat çeken konular fetvanın soru kısmında zikredilen reâyâların deftere kayıtlı olduklarının belirtilmiş olması ve resimden muaf tutulan müezzinin tasaruffunda bir yer olmaması şartına bağlanmasıdır. Neticetü'l-fetâvaâda geçen bir fetva ise Silistre kanunnâmesi'nde geçen bir maddeyi¹⁰⁴ (zira oturdukları yerde sipahiye raiyyet kayd olunmuştur) tasdik eder bir şekilde sipahinin başka karyenin ahalişi olan bir reâyâdan resm-i bennâk alamayacağını belirtmektedir.

Soru: Timar sipahisi Zeyd'in defterlü reâyâsından olan Amr rüsum-u bennâkı on sene mikdarı Zeyd'e vermemiş olsa halen Zeyd on senenin rüsumunu Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Hâkimü's şer' alıverir (Abdürrahim, C. 1, s.48).

Soru: Zeyd-i sipahi defterlü raiyyetinden olan Amr'dan ber müceb-i emr ü defter-i sultânî resm-i bennâkını taleb ettikte Amr “Benim babamın babası askerî imiş” deyüb edadan imtina'ına kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 48).

Soru: Bir mescid-i şerifde berât ile müezzin olan Zeyd'den sipahisi resm-i bennâk almağa kâdir olur mu? el-Cevâb. Tasarrufunda yeri yoğise olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 48).

Soru: Bir karye sipahisi Zeyd, karye-i uhra ahalisinden Amr'a “Senin ecdadın benim timarım reâyâsından olmağla timarım karyesine nakil eyle yahud resm-i bennâk namına bana şu kadar akçe ver” deyü cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Netîce, s.27).

(c) Resm-i Raiyyet

Resm-i raiyyeti bazı yazarlar “topraksız caba bennâklerden sırf İslâm diyarında ikâmetlerinden dolayı bu vergi alındığı için resm-i bennâke resm-i raiyyet de denmiştir”¹⁰⁵ şeklinde izah ederlerken, bazıları ise bu vergiyi, resm-i mücerred, resm-i bennâk, resm-i bâd-ı hevâ ile beraber zikrederek bunların bir nev'i temettû (gelir) vergisi olduğunu, ziraat için araziye mâlik olmayan ve fakat kâr u kesbe muktedir olan

¹⁰⁴ İnacık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, s.590.

¹⁰⁵ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, s.173.

kimselerden alındığı¹⁰⁶ şeklinde tarif etmişlerdir. Bu resmin, resm-i mücerredin diğer bir ismi olduğunu zikredenler de bulunmaktadır.¹⁰⁷ Bizim kanaatimiz de bu resmin, resm-i bennâk ve resm-i mücerredî içeren genel bir isim olabileceği yönündedir. Fetvalara baktığımızda başka bir yerde bulunan bir kimsenin daha önceden kendi karyesinde sakin olmasından dolayı resm-i raiyyet talep edemeyeceğini görmekteyiz. Başka bir fetvada ise küçük olan kimselerin bu resimden muaf tutulduğu görülmekte, bu da gelir elde etmeye gücü olmayan kimselerden bu resmin talep edilmediği şeklindeki tarifi doğrular gözükmektedir. Netîcetü'l-fetâvâ'da (s.533) askerî zümre olup resm-i râiyyetten muaf olanlar şöyle sıralanmıştır: “Kanunda askerî dedikleri kadı ve müderris ve sipâh ve nizâm (muvazzaf asker) ve topçu ve cebeci ve kapucu ve çavuş bu sekiz tâifedir. Bunlardan resm-i raiyyet alınmaz kanundur”. Fetâvâ-yı Abdürrahim'de fakir olup sadaka ile geçinen rahipten resm-i raiyyet alınmayacağı belirtilmiştir.¹⁰⁸

Yine fetvalardan hareketle mülâzim ve müderris ile sâdât-ı kirâmdan olan kimselerin bu resimden muaf tutuldukları anlaşılmaktadır. Bir başka önemli husus ise birkaç fetvada geçmiş olan yıllar öncesinde babalarının kendi reâyâsından olduğunu gerekçe göstermek suretiyle başka yerlerde sakin olan oğullarından resim talep edilemeyeceğinin belirtiliyor olmasıdır. Bir yerde deftere kayıtlı olan bir zimmînin yirmi sene boyunca başka bir yerde ikamet edilmesine rağmen resimlerini yine de deftere bağlı bulunduğu yerin sipahisine vermesi durumunun anlatıldığı fetvadan çok net bir şekilde anlaşılmaktadır ki vergilerin kime hâsıl (gelir) yazıldığıyla ilgili temel referans noktası defterlerdir. Bu fetvada, başka bir toprakta sakin olsa bile deftere kayıtlı olduğu sipahiden başka sipahinin bu resimleri tahsil edemeyeceği görülmektedir.

Soru: Bir karye sipahisi olan Zeyd, karye-i uhrada sakin olan Amr'a “Mukaddima benim karyemde sakin olmakla resm-i raiyyet ve bâd-ı hevâ namına bana şu kadar akçe ver” deyü biğayri hak Amr'dan nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Netîce, s.27).

---

¹⁰⁶ Sayın, s.40.

¹⁰⁷ Sudi, **Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)**, s.132

¹⁰⁸ Soru: Bir karye kurbunda vâki' kadîmi manastırda sakin olup kâr ve kisb üzerine olmayup sadaka ile taayyüş eden Zeyd-i rahipten karye sipahisi resm-i raiyyet almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (Abdürrahim, C. 1, s. 48)

Soru: Zeyd-i sipahi reâyâsından Amr'ın sağır oğlu Bekr için resm-i raiyyet namına Amr'dan bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.47).

Soru: Zeyd bir beldede doğub büyüyüb kırk elli seneden beri ol beldede imam olsa halen bir karye zabiti olan Bekr Zeyd'e “Senin ceddin yetmiş seksen sene mukaddem benim karyem reâyâsından imiş” deyüb Zeyd'den resm-i raiyyet almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.47).

Soru: Mülâzim ve müderris olub bir kasabada taleb-i ilim üzere olan Zeyd'den babasının karyesi sipahisi resm-i raiyyet namına akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.47).

Soru: Zeyd-i sipahi timari karyesinde sakın raiyyetten olmayub sadât-ı kirâmdan olan Amr'dan mücerred “Karyemde sakınsın” deyü resm-i raiyyet almağa kâdir olur mu? el-Cevâb Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.47).

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı karyesinden olub defterli raiyyetinden olan Amr-ı zimmî karye-i mezburadan kalkub varub Bekr sipahinin timarı karyesinde tavattun edüb yirmi seneden beri rüsum-ı raiyyetini Zeyd'e verirken halen Bekr Amr'a “Sen benim timarım karyesinde sakın olmağla raiyyetimden olmuş olursun”deyüb resm-i raiyyet almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.48).

Soru: Bir karye sipahisi Zeyd, karye-i uhra ahalisinden olan birkaç kimselere mücerred “Altmış sene mukaddem fevt olan babanız benim timarım reâyâsından olmağla bana şu kadar akçe resm-i raiyyet verin” deyü cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Netîce, s.27)

Soru: Bir karye sipahisi olan Zeyd, karye-i uhrada sakın olan Amr'a “Mukaddimen benim karyemde sakın olmakla resm-i raiyyet ve bâd-ı hevâ namına bana şu kadar akçe ver” deyü biğayri hak Amr'dan nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Netîce, s.27).

(d) Resm-i Çift Bozan

Bazı kanunnâmelerde çift bozan resmi, bazılarında ise levendiye ve levendlik adıyla anılan bu resim, reâyâdan, ziraat etmekte olduğu araziye terk ettiği zaman alınır.¹⁰⁹ Osmanlı ekonomisinde üretimin devamlılığı hedeflenmekte olduğundan, önlemler de hep bu minvalde olagelmıştır. Çift bozan resmini de bu anlayışın yani üretim sürekliliğinin sağlanması noktasında değerlendirebiliriz. Tasarrufundaki toprağı üç sene üst üste ziraat etmeyenlerin toprakları ellerinden alınmakta, bundan daha az sürelerdeki toprağı boş bırakma durumlarında ise toprağın mutasarrıfından çift bozan resmi alınmaktadır. Hicrî 1014 (miladî 1605) yılından itibaren de tam çiftler için 300 akçe, yarım çift için ise 150 akçe alınmaktadır ki incelediğimiz mecmualarda geçen bir fetvada bu miktar (üç yüz akçe) aynı gözükmektedir.¹¹⁰ Bir fetvada karyeyle alakasını kesip başka bir karyede iskân eden ve bunun üzerinden de on yıl geçmiş olan bir kimseden alakasını kestiği karyenin sipahisi tarafından çift bozan resmi talep edilemeyeceği belirtilmektedir. Bu bilgi, Çağatay'ın, “bir reâyâ oturduğu yerdeki tasarruf ettiği araziye terk edip; başka bir sipahinin toprağına giderek çiftlik tutarsa, kendi sipahisi bunu geri yerine getirir fakat reâyâ oraya gideli on seneden fazla olmuşsa böyle reâyâdan çift bozan resmi alınır”¹¹¹ şeklinde bildirdiği bilgiyle uyumsuzdur, nitekim fetvada reâyânın toprağı terk edişi üzerinden on sene geçmesi belirtilerek çift bozan resmi alınamayacağı ifade edilmiştir. Bir diğer fetvada ise bir beldede kırk elli senedir vergilerini ödeyen reâyâdan birinin başka bir yerle de kesinlikle alakası yok iken babasının önceleri kendi reâyâsından olması nedeniyle kendisinden toprağı terk etme duruma düştüğü için çift bozan talep eden sipahinin böyle bir talep hakkının olamayacağı zikrolunmaktadır.

Soru: Zeyd karyesinden kat'-ı alaka edüb âhar (diğer) karyede tavattun ve mabeynden (aradan) on sene mürur eylese halen karye-i ûlâ (ilk köyü) sipahisi gelüb Zeyd'den çift bozan namına üçyüz akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 49).

Soru: Zeyd bir beldede kırk elli seneden beri sakin olub ol beldede tekâlîfîni verüb âhar yerde kat'an (asla) alakası yoğiken halen bir karyenin sipahisi gelüb “Senin

¹⁰⁹ Çağatay, “Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, s.501.

¹¹⁰ Sayın, s.37, Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, s.172.

¹¹¹ Çağatay, s.501.

baban mükaddimen bennâklı reâyâm idi” deyüb Zeyd'den çift bozan akçesi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.49).

(e) Resm-i İспенçe

Resm-i ispençe, zimmî reâyâdan müslümanların çift resmine mukabil alınan bir vergidir ki Mora Kanunnâmesinde “zimmîden alınan baş-resmine ispençe derler, yirmibeş akçadır, sağîrinden (çocuktan) alınmaz” şeklinde tarif olunmuştur.¹¹² Gayr-i müslimlerden alınan harâc-ı muvazzaf niteliğindeki bu resmin¹¹³ bazı kanunnâmelerde bir defada mart ayı başında alındığı belirtilirken, bazı kanunnâmelerde ise Hızır-ilyas gününde yarısı, Kasım gününde ise diğer yarısı ödenmek üzere iki taksitle alındığı zikredilmektedir.¹¹⁴ 1569 tarihli Silistre Kanunnâmesi'nde “resm-i çift ve resm-i duhân ve resm-i mücerred ve ispençe ve resm-i bive ibtida-i martta alınır” denmektedir.¹¹⁵ İncelediğimiz fetvalarda da ispençe resminin, mart ayının başında alındığı belirtilmektedir. İnalçık'ın “bir timar birisine verildiği zaman tevcih tarihi o yılın 1 Martından önce ise ispençeyi o alırdı” şeklinde Niğbolu Kanunnâmesi'ne dayandırarak vermiş olduğu bilgi¹¹⁶ ile ispençe resmiyle ilgili tespit ettiğimiz ve aşağıda belirttiğimiz iki fetvada geçen bilgileri mukayese ettiğimizde, verilen bilginin fetvalar ile aynı istikamette olduğunu, buradan hareketle verilen fetvanın da kanunnâmeyi bir anlamda teyit ettiğini söyleyebiliriz.

Soru: Zeyd-i vali bir sene vali olub Mart dahil olub ol senede Mart ibtidasında hâssı karyelerinden alacağı ispençeyi almadan Martın üçüncü gününde ma'zul olub yerine Amr vali olduktan sonra ol Mart mahsulünü Zeyd'e aldırmayub kendi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 50).

Soru: Bir hâssın beratla mutasarrıfı olan Zeyd-i vali mart dahil olmadan ma'zul olub ol hâs beratla Amr'a tevcih olunduktan sonra mart dahil olsa mart ibtidasından ol hâs karyelerinden alınacak ispençeyi Zeyd ve Amr'dan kankisi alur? el-Cevâb: Amr alur (Abdürrahim. C. 1, s. 50).

¹¹² Çağatay, s.507; İnalçık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, s.603.

¹¹³ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, s.176

¹¹⁴ Çağatay, s.508; İnalçık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, s.606.

¹¹⁵ İnalçık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, s.606.

¹¹⁶ İnalçık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, s.607.

(f) Resm-i Dönüm

Resm-i dönüm, elinde çift ya da nim (yarım) çift arazi bulunan fakat bundan fazla arazi işleyen reâyâdan ve çiftlü bennâk olarak geçen yani yarım çiftten daha az toprağı tasarrufunda bulunduranlardan alınan bir resimdir. Bunlar dışında, tapu ile verilmemiş araziye tasarruf edip işleyen caba-bennâk ve mücerredler de bu resmi öderler.¹¹⁷ Çalışmamıza konu olan fetvalarda resm-i dönüm ifadesinin geçtiğı görülen fetvalar aşağıda yer almaktadır. Bir fetvada resm-i dönüm bir haraç bedeli olarak ifade edilmekte, başka bir fetvada ise “dönüm başına resm-i çift” ifadesi geçmektedir ki bizce burada kastedilen resm-i dönümdür. Buradan hareketle resm-i dönümün, resm-i çiftin en küçük cüz'ü ya da bir eczası olduğu görüşü¹¹⁸ isabetli bir görüştür diyebiliriz. Önceden de ifade ettiğimiz gibi fetva kitaplarındaki resm-i dönüm ile ilgili kullanımlar da dikkate alındığında, harac arazisinden akçe olarak harâc-ı muvazzaf alınacaksa, arazinin dönümü esas alınır ve vergisi ona göre hesap edilir. Mesela bir dönümden alınan vergi on akçe ise, on dönümden yüz akçe olur. Resm-i çiftin belirlenmesinde de dönüm esas alınır. Fetva mecmualarında “resim” kelimesi harac-ı vazîfe olarak alınan ücreti/vergiyi ifade etmek üzere, “öşür” kelimesi ise ürünün bizzat kendisinden belirli oranda alınan vergiyi (harac-ı mukâseme) ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Soru: Arazi-yi öşriyye ve haraciyye üzerine mağrus olan mülk bağlara dolu isabet etmekle ol senede asla nesne hasıl olmasa sene-i mezburada ol bağların ashabına öşür ve haraç veya bedelleri olan resm-i dönüm namına nesne vermek lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Behce, s.37).

Soru: Zeyd-i sipahinin timari arazisinde bağlarda hasıl olan üzümünden öşür alınmak üzere defter-i hakânîde mestûr ve mukayyed olub ve lakin bağların ashâbı birkaç sene sipahilere öşür vermeyüp mukabelesinde dönüm başına resm-i dönüm namına bir miktar akçe veregelseler hala Zeyd'in yedine defter-i hakânî mûcibince öşür alınmak üzere emr-i âli verilecek resmi almayub üzümünden öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 33).

¹¹⁷ Çağatay, s.504; İnalçık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, s.592.

¹¹⁸ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, s.174; İnalçık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, s.592.

Soru: Bir karyenin hududu dâhilinde olan bağların dönüm başına senevi şu kadar akçe vazife-i kadimesi olmağla kadimden ol bağların ashabından vazife-i mezbura alunurken hala ol bağların ashabı vazife-i kadimeyi sâhib-i arza vermeyüb ol mukabelede hasıl olan üzümün öşrünü al demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 33).

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı arazisinde olan tarlalardan kadimden hâsılından öşür 10'da 1 mahsul alunub ve senede dönüm başına şu kadar akçe resm-i çift alınagelse halen ol tarlalardan bir tarlaya mutasarrıf olan Amr “Ben yalnız resm-i çift verüb öşür vermem” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.28).

d. Cizye

Cizye, “kâfi gelmek; karşılığını vermek, ödemek” anlamındaki cezâ masdarından türemiş bir isim olup İslâm literatüründe tebaadan olan gayri müslimlerin ödedikleri vergiye, harbî olanlardan ayrı tutulmalarına, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık sayıldığı için bu ad verilmiştir.

Cizyenin Osmanlı maliyesindeki ıstılahi anlamı ise; gayr-ı müslim nüfus üzerine askerlik hizmetinin yerine getirilmemesi mukabelesinde tarh olunan bir resim olduğudur.¹¹⁹

İslâm devletlerinde zimmî statüsündeki müslüman olmayan azınlıkların faal erkek nüfusundan alınan cizyenin miktarı her yerde aynı değildi. Verginin miktarı da paranın değeri düştükçe çıkarılan fetvalarla arttırılmaktaydı. Fetvalar cizyenin ilk konulduğu zamanki miktarını esas alarak günün parası ile karşılığını takdir edip bu şekilde hâsılını sabit tutmayı hedeflemekteydi.¹²⁰ Feyziyye fetvalarında yer alan bir fetvada â'la, evsat ve ednâ olarak derecelendirilen cizyede bu derecelerin her birinin hadlerinin ne olduğu sorulmakta, cevaben ise onbin dirhem ya da bundan fazlasına

---

¹¹⁹ Sayın, s.21.

¹²⁰ Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985, s.136

sahip olanların â'la, ikiyüz dirhem ilâ onbin dirhem arasına sahip olanların evsat ve de ikiyüz dirheme sahip olmayıp müktesip olanların ednâ olduğu belirtilmektedir.¹²¹

Şer'i bir vergi olan cizye, Osmanlı Devleti'nin merkezi bütçesinde önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bütçe gelirlerinin en büyük bölümü haline gelen cizye, hiçbir zaman timar ve zeâmet sahiplerine bırakılmamış, cizyedarlar, kolcular vb. özel memurlar vasıtasıyla hazine adına tahsil olunmuştur.¹²²

Fetvalarda kendilerinden cizye vergisi alınmayanlar şunlardır; küçükler, elleri kesik olanlar, akli yerinde olmayanlar, deli olup kâr elde etmeye gücü yetmeyenler, fakir olup elleri de çolak olup kâr elde edemeyenler, köle olanlar, âmâlar, kötürümler, çok yaşlı ve çalışmaya kudreti olmayanlar, gelir elde edici iş yapmayan rahip ve papazlar¹²³. Bir fetvada kendilerine derbent görevi verilen 114 Rûm zimmîden bu görevleri karşılığında cizye alınmayacağı bildirilmiştir (Behce, s. 164). Konuyla ilgili yazılan eserlerde belirtilen cizye vergisinden muaf olunan durumlar incelediğimiz fetvalarda da aynen yer almaktadır. Aşağıda verilen fetvalarda bu durumlar görülmektedir.

Soru: Fakir olup elleri dahi çolak olmakla kâr u kesbe kudreti olmayan Zeyd-i zimmîden cizye alınır mı? el-Cevâb: Alınmaz (Feyziyye, s.124).

Soru: Bir kenisenin papası olan Zeyd-i zimmî nâs ile muhalata edip kâr u kesb etmekle cizyedâr olan Amr Zeyd'den cizye talep ettikde Zeyd mücerred “Papasa olmakla vermem” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Feyziyye, s.124)

Soru: Âmâ olan Zeyd-i zimmîden cizye alınır mı? el-Cevâb: Alınmaz (Ali, C. 1, s.169).

Soru: Kötürüm olan Zeyd-i zimmîden cizye alınır mı? el-Cevâb: Alınmaz (Ali, C. 1, s.169)

---

¹²¹ Soru: Bilâd-i İslâmiyede sâkinler olup cizye veren zimmîlerin a'lâ ve evsat ve ednâsının hadleri nedir? el-Cevap: Onbin dirheme ya ziyadeye malik olan a'lâ, ikiyüz dirhemden onbin dirheme dek malik olan evsat, ikiyüz dirheme malik olmayıp müktesip olan ednâdır. (Feyziye, s. 124).

¹²² Abdüllatif Şener, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul: İşaret Yayınları, 1990, s.112.

¹²³ Abdürrahim, C. 1, s. 48 (Hâmiş)

Soru: Zeyd-i zimmînin cariyesi Hind-i nasrâniyyeden cizye alınır mı? el-Cevâb: Alınmaz (Ali, C. 1, s.169).

Soru: Zeyd-i zimmînin bâliğ olmayan sağır oğlundan cizye alınır mı? el-Cevâb: Alınmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 76).

Abdürrahim fetvalarında yer alan cizyeyle ilgili bir fetvada yahudi bir kimsenin nasrani (hristiyan) olan kadın kölesini azad ettikten sonra azad edilen o hristiyan kadının cizye ödemesinin gerekmediği belirtilmektedir.¹²⁴ Bu ve diğer fetvalardan anlaşılmaktadır ki cizye mükellefligi ekonomik bir gücün olması durumunda vuku bulmaktadır. Yani iktisaden güçsüz durumda olan gayrimüslimler zor durumda bırakılmamaktadır. Yine Abdürrahim fetvalarında yer alan bir başka fetvada ise zimmî olan bir kimsenin müslim birine tarlalarını ferağ etmesiyle müslim kimseden bu sebeple cizye alınıp alınamayacağı sorulmuş ve cevaben böyle bir vergini alınamayacağı belirtilmiştir.¹²⁵ Bu fetvadan da anlaşılmaktadır ki cizye toprak üzerinden alınan bir vergi değil, bir baş vergisidir.

Belli bir yerde oturmayan ve belli bir işi olmayan gayr-i müslimlere yava, bunlardan alınan cizyeye de “yava cizyesi” denirdi. Yava cizyesiyle ilgili de Abdürrahim fetvalarında birkaç fetva bulunmaktadır.¹²⁶

e. Ticaret ve Gümrük Vergisi

Tâcirler, İslâm ülkesinde mallarını bir şehirden diğer bir şehire naklettiklerinde (iç gümrük) veya yabancı bir ülkeden İslâm ülkesine mal getirdiğinde (dış gümrük) bu mallardan gümrük memuru (âşir) tarafından bir vergi alınır. Bu bir nevi kazanç ve gümrük vergisidir.

¹²⁴ Soru: Zeyd-i yahudi, nasraniye cariyesi Hind'i itak ettikten (azat ettikten) sonra cizye cem'ine me'mur olanlar Hind'den cizye almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s.76).

¹²⁵ Soru: Bir karyede sakın Zeyd-i zimmî, mutasarrıf olduğu tarlalarını Amr'-ı müslime ferağ edüb gaybet eyledikde karye-i mezbure zimmîlerinin cizyesini cem'ine me'mur olan Bekr Amr'a “sen zimmî tarlasını tasarruf edersin sana tarlasını ferağ edüb ğayb eden Zeyd'in cizyesini sen ver” deyü Amr'dan bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 77).

¹²⁶ Soru: Yava cizyedârı olan Zeyd, Amr'a şu kadar mühürlü yava cizyesi tezkeresi verüb “Bu tezkereleri cizyesini aldığın zimmîlere ver” deyüb Amr dahi bir miktarını bulub cizyelerini alub ol tezkereden bir miktarını verüb bir miktar tezkere yedinde kalsa halen Amr ziyade kalan tezkereleri Zeyd'e verirken Zeyd almayub “Elbette ol tezkerelerin akçelerini ver” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 77).

Hem müslümanların hem de zimmi ve müste'minlerin (emanla gelen yabancı tüccârlar) ticaret mallarından gümrük vergisi alınır¹²⁷. Gümrük vergisine esas olan ticaret malları şunlardır; emtia (kumaş, elbise, silâh, altın ve gümüş kaplar gibi), hayvanlar, tahıllar, altın ve gümüş paralar, ziynet eşyaları.

Bilindiği gibi, evde ve dükkânda bulunan ticaret malları emvâl-ı bâtinadan olduğu için devlet bunlardan zekât toplamaz. Ancak yukarıda zikredilen ticaret malları emvâl-ı zâhire olmuştur. Bu sebeple şehirlerarası veya ülkeler arası ticaret yapan müslüman tâcirlerin nisab miktarına ulaşan ticaret mallarından âşir tarafından 1/40 oranında gümrük vergisi alınır. Bu aynı zamanda zekât yerine geçer.¹²⁸ Zimmi tacirlerden ise 1/20 oranında gümrük vergisi alınır.

Gümrük memuru, ülkeye mal getiren yabancı ülke tüccârlarından, mensup oldukları devletlerin İslâm tacirlerinden ne oranda gümrük vergisi alıyorsa aynı oranda gümrük vergisi alır.¹²⁹ Kaynaklarda Osmanlılar'da gümrük vergisinin değişik oranlarda alındığı kaydedilmektedir. Mübahat Kütükoğlu Osmanlı'da gümrük resmi oranlarının devir ve eyalatlara göre farklı olğunu şöyle anlatmıştır¹³⁰: “Osmanlı Devleti, fethettiği topraklarda eskiden beri yürürlükte olan kanun ve nizamları uzun süre pek fazla değiştirmeden devam ettirmişti. Bunun için hemen bütün sancakların kendilerine ait kanunnâmeleri vardı. Toprak mahsullerinden alınan vergiler gibi gümrük resimleri de eyaletten eyalete, sancaktan sancağa değişiklik gösterirdi. Ayrıca müslüman, gayri müslim ve harbîlerin ödediği gümrük resmi oranları da farklı idi. XVI. yüzyılda genellikle müslümanlardan % 3, gayri müslim Osmanlı tebaasından % 4, harbîden % 5 oranında resim alınmakla beraber bu oranın farklılık gösterdiği Aydın veya Edirne gibi yerler de vardı. Gerçekten buralarda müslüman tüccar % 2 oranında resim ödüyordu. Meselâ Aydın sancağında dâhilî ticaretten ve şeker hariç ithal edilen diğer gıda maddelerinden müslümanlardan % 2, gayri müslimlerden % 4, harbîden % 5; ithal mallarında gıda maddeleri dışındakilerle şekerden müslüman-gayri müslim ayırt edilmeksizin % 5 alınırdı”.

¹²⁷ Karaman, C. 3, s. 287-292.

¹²⁸ Soru: Tüccar tâifesinden Zeyd'in mal-ı ticaretten gümrük namıyla verdiği akçeyi zekât niyetiyle verecek zekâtı yerine geçer mi? el-Cevab: Geçer. (Ali, C. 1, s.15)

¹²⁹ Bilmen, C. 4, s. 92-96.

¹³⁰ “Gümrük”, DİA, C. 14, 1996, s. 264.

Dış gümrük, devletler arası ticaretle sınır geçişlerinde malların kontrol edildikleri anda alınan vergiye “dış gümrük resmi” denmektedir. İncelediğimiz dönem olan XVIII. yüzyıl itibariyle Osmanlı Devleti’nde gümrük rejimi iç ve dış gümrük olmak üzere iki türlü olup iç gümrük rejimi 1910 yılında yürürlükten tamamen kaldırılmıştı. Gümrükle ilgili fetvalara göz attığımızda devletin belirlediği gümrük hadlerinden daha yüksek oranda vergi tahsil olunamayacağını belirtildiğini, ayrıca gümrük emini tarafından öşür talep edilemeyeceği zikredilmektedir.

Soru: İngiliz tâifesinden olub eman ile dâru’l-İslâm’a ticaret için gelenlerin getirdükleri metâdan gümrük emini olanlar yüzde üç alalar deyü taraf-ı saltanat-ı aliyyeden emr-i şerîf ve hatt-ı hümayûn vârid olmuşken gümrük emini olanlar hilafı emr-i şerif ve hatt-ı hümayun yüzde üçerden ziyade olmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Abdürrahim, C. 1, s.23).

Soru: Bu surette ol ticaret metâlarını gümrük emini olanlar değerinden ziyade baha (kıymet) takdir edüb ziyade akçe talebi ile rencide etmeyüb metâlarından yüzde üç alalar deyü emr-i mezkurda iken gümrük emini olanlar hilaf-ı emir ol tüccarın metâlarını ziyade bahaya tutub aziyade akçe talebi ile rencide etmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Abdürrahim, C. 1, s. 23-24)

Soru: Kitâbet için gelen kalemden gümrük alınır mı? el-Cevâb: Metâ ticareti ise alunur (Abdürrahim, C. 1, s.24).

Soru: Zeyd-i müslim İskenderiye iskelesine bey’ için sefine (gemi) ile tuz ilettikte emr-i sultanide ta’yin olunan gümrüğünü anda emin namına olan Amr’a verirken Amr ben tuzun veya semeninin (bedelinin) öşrünü aluverin demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 24).

Soru: Tüccar tâifesinden Zeyd’in mal-ı ticaretden gümrük namıyla verdiği akçeyi zekât niyeti ile verecek zekât yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer.(Abdürrahim, C. 1, s. 20)

Sureti uhra (Başka Soru): Zeyd tüccarın getirdiği eşyadan gümrük namına verdiği akçe zekâtına mahsub olur mu? el-Cevâb: Zekât(a) niyet edip verecek (olsa) zekât yerine geçer.(Abdürrahim, C. 1, s. 20)

f. Vakıf Topraklardan Alınan Vergiler

Biraz önce öşür ve haraç topraklarından alınan vergileri gördük. Burada ise vakıf topraklardan alınan vergilerden kısaca bahsedeceğiz. Vakıf bahsinde de geçtiği gibi ancak mülk olan araziler vakfedilebilir. Öşür arazisi vakfedilince bu araziden öşür vergisi, haraç arazisi vakfedilince de bu araziden haraç vergisi tahsil edilir.¹³¹

Mukataalı vakıflarda mutasarrıfların mülk olarak edindikleri yerlerden vakfın mütevellileri öşür almaktadırlar. Mutasarrıfların tasarruflarını ferağ etmesi yani başka birine devretmeleri ve mülk mallarını satmaları durumunda ise elde edilen gelirden vakıflar öşür alamamakta, bunun yerine asgari/azami bir bedel belirtilmeksizin “bir miktar nesne” alınabileceği fetvalarda belirtilmektedir. Bir fetvada yüz seneden beri öşür mukabilinde nakit akçe alınan bir vakıf yerinden öşür alınıp alınamayacağı sorulmakta, cevaben ise eğer vakıf için daha yararlı olacaksa öşrün tercih edilebileceği belirtilmektedir. Bir başka fetvada da bir vakıf karye arazinde ekili olan üzüm bağları için öşür olarak resm-i dönüm alınırken aynı zamanda bu bağlardan hâsıl olan üzümün öşrünün alınıp alınamayacağı sorulmakta, cevaben ise öşrün alınabileceği belirtilmektedir. Yine bir diğer fetvada ise bir vakıf karyede sakin olan zimmîlerin öşürlerini vakfa vermeden üzümlerden içki yaptıklarını, bu içkiden öşür alınıp alınamayacağı sorulmakta, cevaben ise değeri nispetince öşür alınacağı ifade edilmektedir. Fetvalarda bazı vakıf köylerin mahsulatından alınan vergilerin timar sahibi ve vakıf mütevellisi arasında belirli bir oranda paylaştırıldığı belirtilmektedir¹³². Yine fetvalarda vakıf tarlaların vergilerinin iltizam sistemiyle de toplandığı kaydedilmektedir¹³³.

Soru: Senevî bir miktar akçe mukataası olan vakıf yerin mutasarrıfı Zeyd ol yere izn-i mütevellî ve kendi malıyla nefsiçün eşcâr ğars ettikten sonra mütevellî-yi

---

¹³¹ Bilmen, C. 4, s. 79,83

¹³² Behce, s. 36, 237.

¹³³ Behce, s. 240.

vakıf, (Zeyd) ol yerin mukataasını verdikte müteveli ol eşcârda hâsıl olan meyveden dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 564-565).

Soru: Zeyd tapu ile tasarrufunda olan vakıf tarlasını izn-i müteveliyle şu kadar akçe bedel mukabelesinde Amr'a ferağ ve tefviz eyledikte müteveli-yi vakıf bedel-i mezburun vakıf için öşrünü almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Lâkin vakıf için bir miktar nesne verilir (Abdürrahim, C. 1, s. 565).

Soru: Zeyd arsası vakıf ve binası mülk olan değirmenini Amr'a semen-i ma'luma bey' ve teslim ettikten sonra arsa mütevellisi Amr'dan ol arsayı tasarrufa izin mukabelesinde vakıf için bir miktar nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 565).

Soru: Zeyd icâre-i muaccele ve müeccele ile mutasarrıf olduğu vakıf menzili Amr'a bir miktar akçe mukabelesinde izn-i müteveli ile ferağ ettikte müteveli Zeyd'in bedel deyü aldığı meblağın öşrünü Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Ama vakfa bir miktar nesne verilir (Abdürrahim, C. 1, s. 565).

Soru: Bir vakıf karye arazisinde olan bağların mutasarrıfları yüz seneden berü bağları için öşre muadil müteveli-yi vakfa senede şu kadar akçe mukataa verirler iken müteveli almayub öşr-i mahsulü almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Vakfa enfa' (daha faydalı) ise olur (Abdürrahim, C. 1, s. 565).

Soru: Bir vakıf karye arazisinde mağrus olan bağlardan öşür bedeli resm-i dönüm alınurken halen müteveli-yi vakıf hâsıl olan üzümünden öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 566).

Soru: Bir vakıf karyenin zimmîleri ol karyede olan bağlarının üzümlerinden müteveliye öşürlerin vermeden sıkub hamr eyleseler müteveli ol hamrdan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: İneb'in (üzümün) misli munkatı' olacak kıymetinden öşür alır (Abdürrahim, C. 1, s. 566).

Soru: Anadolu'da vâki' bir miktar arazinin mâlikânesi Zeyd'in bir cihete meşruta vakf-ı dîvâniyesi mîrî tarafından zabt olunagelüb kadimden ol arazide hâsıl olandan humus (beşte bir) alınub ol humusun nısfını vakıf için mütevellileri ve nısf-ı

âharını mîrî için emirleri alagelse halen emin olan Bekir kadimden olageleni tağyir edüb “Humus-ı mahsulden beşde biri vakfa dördünü ben alırım” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 568).

Soru: Bir vakıf karye reâyâsından bazı kimesnelere vakf-ı mezburun arazisini ziraat edüb ve sipahi toprağını dahi ziraat ettiklerinde sipahi toprağında tahsil ettikleri mahsulü vakıf toprakta hasıl olan mahsule halt ettiklerinde vakfın zâbiti ol kimesnelere vakfın toprağında hâsıl olan mahsulü sipahi timarında hâsıl olan mahsule halt etmeyin demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Öşrünü alınacaya dek halttan men'e kâdir olur (Abdürrahim, C. 1, s.568).

Soru: Zeyd menziline muttasıl olan vakıf menzili mütevellisi Amr'dan yevmî bir akçe icâre-i müeccele ve muaccele-i ma'lûme ile isticar ettikten sonra Zeyd ol vakıf menzilin havlusunda bir miktar arsayı mülk menziline zam ve ilhak ve üzerine matbah (mutfak) bina edip ba'dahu Zeyd ol vakıf menzili Bekr'e ferağ etmekle ... bir miktarını mülk menziline zam ve ilhak etmekle müeccele-i merkumenin bir miktarını Zeyd'den al” deyüb yevmî bir akçe ücret-i müecceleyi vermekten imtina'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Netîce, s.209-210)

2. Örfi Vergiler (Tekâlif-i Örfiyye)

a. Genel Bilgi

İslâm hukukuna göre şer'i vergilerin neler olduğu bellidir, fakat bu vergilerin yanısıra bir de “örfi vergiler” bulunmaktadır ki bu her devir, devlet, toplum ve ihtiyaca göre değişiklik arz etmektedir. Devlet, İslâm'ın yasaklamadığı hususlarda müslüman toplumun maslahat ve iyiliği için birtakım hukukî düzenlemeler yapabilir, bir takım emir ve yasaklar koyabilir. Buna göre de örf ve ihtiyaçların ortaya çıkardığı yeni hukuki bir sistem ortaya çıkmış olmaktadır. Bilhassa İslâm hukuk ve müesseselerinin teşekkülünde, örfün en kapsamlı etkisi vergiler ve mali usuller sahasında kendisini göstermiştir.¹³⁴ Robert Angegger ve Halil İnalıcık'ın beraber incelemiş oldukları II. Mehmet ve II. Bayezid devirlerine ait yasaknâme ve kanunnâmelerde göze çarpan

¹³⁴ Kazıcı, s.63 (Halil İnalıcık, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, s.15 ' ten naklen).

husus, bu vesikaların hepsinin şeriat sahası dışındaki mali konulara ait olduğudur.¹³⁵ Abdurrahman Tefvik Sayın'ın örfi vergi tanımı şöyledir: “Devletin ihtiyacât-ı dâime veya fevka'l-âdesi için hükümdârânın emirleriyle vaz' ve tarh olunan tekliflerdir.” Osmanlı maliyesinde olağandışı ve düzensiz vergiler “avâriz-ı dîvâniyye”, “tekâlîf-i örfiyye” olarak isimlendirilmiş, bunlara kısaca “avâriz” ismi verilmiştir¹³⁶. Ahmet Tabakoğlu'na göre, geçmişi ne zamana dayanırsa dayansın ve hangi sebeple konmuş olursa olsun bu vergilerin yegâne hizmeti, yapılan savaşlarda boy gösteren finansman ihtiyacını gidermektir. 18. yüzyıla ait icmal kayıtları (bütçeler) incelendiğinde bu vergilerin zamanla kalıcı hale geldikleri de görülmektedir.¹³⁷ Örfi vergileri iki kısımda inceleyen Sayın, bu vergilerin iki şekilde tarh olunacağını, birisinin olağanüstü durumlar için tarh olduğunu ikincisinin ise olağandışı bir durum yok iken şâkka şeklinde tarh olduğunu belirtmiş, Osmanlı Devleti'nde ikinci kısımda zikredilen tekâlîf-i şâkka şeklinde bir örfi vergilendirmenin asla uygulanmadığını söylemiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarda hazinesinin yeterli olmasından dolayı avâriz vergisi tahsil edilmesine ihtiyaç bulunmamıştır. Ancak sonraki dönemlerde yapılan savaşların fazlalığı nedeniyle merkezi bütçenin nakit mevcudunun kâfi gelmemesinden dolayı bu verginin tarh olunmasına başlanmıştır.¹³⁸ Tabakoğlu ise Pasarofça andlaşmasından sonra yayımlanan bir adaletnâmede savaşların reâyâ üzerindeki baskısından ve vergi toplayıcıların bundan istifade ederek kendilerine çıkar sağlamak için çaba sarfettiklerinden bahsedildiğini belirtmiştir. Bu adaletnâmede barış

¹³⁵ Robert Anhegger, Halil İnalçık, *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânûnnâmeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956, s.11

¹³⁶ Ahmet Tabakoğlu, tekâlîf- örfiye ve tekâlîf-i şâkka hakkında şu bilgileri vermiştir (Ahmet Tabakoğlu, “Tekâlîf”, *DİA*; C. 40, 2011, s. 337): Tekâlîf-i Örfiyye. Özellikle savaş yıllarında ihtiyaca göre daha çok hâne, aile, çift, ocak gibi bir esasa dayalı olarak tarhedilen vergi, resim ve harçları ifade eder”...

“Tekâlîf-i örfiyye ile avâriz-ı dîvâniyye birlikte anılmaktaydı; bu sebeple avâriz-ı dîvâniyyeye tekâlîf-i dîvâniyye adı da verilmekteydi. Sayısı doksan yediye kadar çıkan ve giderek olağan hale gelen tekâlîf-i örfiyye genel tanımlaması altında avâriz akçesi ve avâriz türü vergiler, nüzül, sürsat, iştirâ, asâkir-i bahriyye, gabyâr, kendir, kereste, kömür, güherçile, menzil, mübâşiriyye, şütürbânân, tâyinât, kürekçi bedelleriyle kalyoncu ve tersane bedeliyyeleri gibi türler yer alıyordu. İmdâdiyye (İmdâd-ı seferiyye ve hazariyye) vergileri ise XVII. yüzyılın sonlarında II. Viyana Kuşatması şartları altında önce kredi biçiminde konan, ardından vergiye dönüştürülen ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında Prut Savaşı esnasında savaş ve barış şartlarına göre farklılaştırılıp olağan hale getirilen yükümlülüklerdir.”... “Tekâlîf-i Şâkka. “Güç yetirilemeyecek kadar ağır vergiler” demektir ve genellikle memurların halktan aldıkları izinsiz vergiler için kullanılmıştır. Haklarında şer'î cevaz olmadığı gibi çıkarılan ferman ve adaletnâmelerle yasaklanan bu vergilerin teftiş akçesi, devir, harc-ı bâb, mesârif-i sancak, saray tamiri, esb-bahâ, hil'at-bahâ, kaftan-bahâ, na'l-bahâ, zahîre-bahâ, oşr-i diyet gibi isimler taşıdığı belgelerden anlaşılmalıdır. Bir bakıma tekâlîf-i şâkka tekâlîf-i örfiyye içinde mütalaa edilmiş, çeşitlenerek birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir. Hangi tür vergilerin tekâlîf-i örfiyye, hangilerinin tekâlîf-i şâkka olduğu konusundaki tereddütler belgelere de yansımış, çoğunlukla bu ikisi birbirinin eş anlamlısı gibi kullanılmıştır. Nitekim İmdâdiyyelerle ilgili belgelerde bu vergilerin tekâlîf-i şâkkanın yerini tutmak üzere ihdas edildiği vurgulanır”.

¹³⁷ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, s.153.

¹³⁸ Sayın, s.64.

dönemine girildiği için çeşitli isimlerle (devr, kaftan baha, zahire baha, na'l baha, öşr-i diyet gibi) alınan tekâlîf-i şâkkanın artık alınamayacağı ve devletin savaş döneminde aldığı imdâd-ı seferiyyenin de kaldırıldığı bildirilmiştir.¹³⁹ Yine Lütî Paşa Âsâfnâme isimli eserinde harpte bile kanunsuz bir verginin alınamayacağı şu cümlesiyle belirtir: “Cenk içinde askere hilâf-ı kanun vergi vermemek gerektir”.¹⁴⁰

Bazı fetvalarda tekâlîf-i örfiye ile tekâlîf-i şâkka birlikte geçmektedir. Örnekler:

Soru: Tarafı saltanat-ı âliyeden tekâlîf-i örfiye ve şâkka cemine me'mur olan Zeyd, tekâlîf-i örfiye ve şâkka namına Amr'ın verdiği şu kadar akçesini aldudta Amr verdiği akçeyi zekât niyetiyle verecek zekâtı yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer (Netîce, s.18).

Burada zikredilmesi elzem görülen bir husus ise şer'i ve örfi vergilerin kapsamlarının tesbitinde farklı yaklaşımların bulunmasıdır. Örneğin, Abdurrahman Vefik Sayın resm-i bâd-ı hevâ, resm-i âsiyâb ve ihtisab resmi yani bâc-ı pazar resmi gibi resimleri şer'i vergilerin altında zikretmişken, Ahmet Akgündüz ise bâd-ı hevâ, resm-i âsiyâb, bâc vergileri gibi resimleri, rüsûm-ı örfiye başlığı altında toplayarak bunların örfî vergiler olduğunu belirtmiştir.¹⁴¹ Biz ise çalışmamızda vergileri sınıflandırırken yöntem olarak Ahmet Akgündüz'ün sınıflandırmasını tercih ettik. Bu minval üzere örfi vergileri rüsûm-ı örfiye ve tekâlîf-i dîvâniye olarak iki grupta inceleyeceğiz.

b. Örfî Vergi Türleri

(1) Rüsûm-ı Örfiyye

Modern kamu maliyesinde devletin verdiği hizmetlere karşılık aldığı vergiye “resim” (çoğulu rüsûm) denmektedir¹⁴². Rüsûm-ı örfiyye dediğimizde ise, devletin idare

¹³⁹ Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, s. 228.

¹⁴⁰ Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1977, s.157 (Lütî Paşa, Âsaf-nâme, İstanbul 1326, s.20 'den naklen)

¹⁴¹ Mukayese için bk. Abdurrahman Vefik Sayın, **Tekâlîf Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**, s.39; Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, C. 1, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990, s.184-192

¹⁴² “Modern kamu maliyesinde devletin verdiği hizmetlere karşılık aldığı vergilere resim denir. Ancak klasik fıkıhta bu anlamıyla kullanılmaz. Osmanlılar'da resim, gerek merkezin doğrudan tahsil ettiği gerekse timara ayrılmış yerlerden alınan vergi ve tazminatların genel adıdır. Toplanması belli kurallara bağlı olduğu için “kanun”, bir

ve yargı organlarının ifa ettikleri icrâ ve yargı görevleri karşılığında ahalden aldıkları vergilerdir. Zaten icrâ görevini ifa eden şahıs ve organlara, Osmanlı Devleti'nde ehl-i örf adı verilmiştir. Rüsûm-ı örfiyye tamamen timar sahibine bırakıldı ise bu timarlara serbest timarlar denilmektedir. Aksi takdirde rüsûm-ı örfiyye, beylerbeyi, sancakbeyi, subaşı ve sipahi arasında taksim edilmektedir. Noter ve yargı görevi karşılığında alınan resimler ise genellikle kadılara ve diğer mahkeme çalışanlarına aitti.¹⁴³ Fetâvâ-yı Abdürrahim'de kadı ve katiplerin hüccet/belge tanzimi, kassâmların miras taksimi için ücret alabilecekleri; mübaşir, hapishane personeli (hâris:bekçi, seccân:gardiyan) gibi mahkeme çalışanlarının da hizmetlerine karşılık ilgili taraflardan ücret alabilecekleri kaydedilmiştir¹⁴⁴.

İncelediğimiz fetva mecmualarında bize göre isimleri zikredilen rüsûm-ı örfiyyenin başlıcaları şunlardır: Bâd-ı hevâ, gerdek baha (resm-i arûs), resm-i âsiyâb (değirmen resmi), resm-i otlak, resm-i duhân ve tütünselik¹⁴⁵. Ancak resm-i âsiyâb (değirmen resmi), resm-i otlak, resm-i duhân ve tütünselik gibi resimler, yerin kirası olarak kabul edilirse, bu takdirde bu resimler harâc-ı muvazzaf vergisinin neveleri olarak değerlendirilebilir. Fetvalarda ismi geçmeyen rüsûm-ı örfiyyeden bazıları şunlardır: Şehir ve kasabalarda kesilen koyun ve keçilerden alınan kasabhâne, kellehâne, paçahâne, kelle, ayak, ciğer parası ve benzeri resimler, muhtesiblerin belediye hizmetleri karşılığında aldıkları ihtisâb resmi v.s.'dir. Kısaca, ehl-i örfün hizmetlerine karşılık, reâyanın (halkın) vereceği bedel haline getirilmiş resimlere rüsûm-ı örfiyye denmiştir¹⁴⁶. Fetvalarda ismi geçen bazı resimleri başlıklar halinde ele alıp ilgili fetvaları da altında göstererek görüşlerimizi belirteceğiz.

(a) **Resm-i bâd-ı hevâ:**

Şemseddin Sami, bâd-ı hevâ'yı Kamûs-i Türki'sinde "parasız, bedava" şeklinde açıklamıştır.¹⁴⁷ Terim olarak bâd-ı hevâ, Akgündüz'ün belirttiğine göre

---

yükümlülük belirttiği için "teklif", geleneksel olduğu için "âdet" gibi kavramlar da resim yerine kullanılmıştır" (Ahmet Tabakoğlu, "Resim", *DİA*, C. 34, 2007, s. 582).

¹⁴³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 1, s.184.; Abdürrahim, C. 2, s.180.

¹⁴⁴ Abdürrahim, C.2, s.108-109, 416, 483.

¹⁴⁵ Abdürrahim, C. 1, s. 48-49.

¹⁴⁶ Bazı eserlerde yukarıda zikredilen vergileri, tekâlif-i şer'iyye arasında göstermişlerdir (Pakalın, C. 3, s. 441; Tabakoğlu, "Tekâlif", *DİA*, C. 40, s. 337).

¹⁴⁷ Şemseddin Sami, s. 260.

mahiyeti tam anlaşılamayan bir resim çeşidi olup kanunnâmelerdeki tarifi şöyledir: “Bâd-ı hevâ deyü, defterde kaydolunan resm-i arûs ve cürm ü cinayet ve çiftlik tapusu ve ev tapusu ve ev yeri tapusu ve hâricden gelüb kışlar olsa tütün resmi ve deşt bânî resmi bu cümlesine bâd-ı hevâ derler”.¹⁴⁸ Kanunnâmelerden anlaşıldığına göre bâd-ı hevâ resmi birkaç resme verilen genel bir isimlendirmedir. Sayın'ın belirttiğine göre de resm-i bâd-ı hevâ; resm-i raiyyet, resm-i bennâk ve caba akçesi (resm-i mücerred) ile bir olup yalnız isimleri ıstılâhât-ı maliyyeye göre tehâlûf etmiştir. Bunlar bir nev'i temettû vergisi olup mükelleflerin bu resimden kurtulmaları ziraat arazisi edinmelerine bağlıdır.¹⁴⁹ Resm-i bâd-ı hevâ ile ilgili geçen fetvaları incelediğimizde Fetâvâ-yı Ali Efendi'de geçen bir fetva açık bir şekilde haksız olarak bâd-ı hevâ (resmi) alınamayacağını belirtirken Netîcetü'l-fetâvâ'da geçen bir fetvada ise ismi zikredilmiş olmasına rağmen verginin alınmasının uygun görülmemesi sebebinin başka bir şeye dayandığı görülmektedir.

Soru: Zeyd-i sipahi timarı karyesi ahalisinden bâd-ı hevâ namına bigayri hak nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C. 1, s.18).

Soru: Bir karye sipahisi olan Zeyd, karye-i uhrada sakin olan Amr'a “Mukaddemâ benim karyemde sakin olmakla resm-i raiyyet ve bâd-ı hevâ namına bana şu kadar akçe ver” deyü bigayri hak Amr'dan nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Netîce, s.27).

(b) Resm-i Arûsân

Arûs, sözlük anlamıyla düğün demektir. Alınan bu resmin ıstılahtaki yeri ise evlenen kızlar için kocalarından belirli tutarlarda vergi alınmasıdır. Resm-i arûsâne ve resm-i arûsiyye de denilmekte olup incelediğimiz fetvalarda resm-i arûsâne şeklinde geçmektedir. Sayın, bu resmin müslim kızların bâkirelerinden 60, seyyibelerinden (dullarından) 30; gayr-ı müslim kızların bâkirelerinden 30, seyyibelerinden ise 15 akçe olduğunu belirtmiş, fakat bu tutarların hangi dönemde câri olduğunu belirtmemiştir. Akgündüz'ün aktardığı kanun hükümde ise “müslümanın beher bâkiresinden 60 ve beher seyyibesinden 30'ar akçe ve keferenin beher bâkiresinden 120 ve beher

¹⁴⁸ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 1, s. 185.

¹⁴⁹ Sayın, s. 40.

seyyibesinden 60 akçe alınur. Ammâ bâkire âhar toprakda nikâh olsa, resmi sâhib-i ra'iyyetindedir. Seyyibe nikâh olsa, resmin nikâh olduğu toprak sahibi alır".¹⁵⁰ İncelediğimiz fetvalarda bu resmin şer'i hukukta yer almadığı net bir şekilde belirtilmiş, başka bir ifadede bulunulmamıştır. Şeyhülislâm Çivizâde (ö.954/1547) tarafından verilen bir fetvada ise yine aynı şekilde resm-i arûsânın şer'i bir dayanağının olmadığı fakat bunun gönülden verilmesi halinde ise haram olmadığı ifade edilmiştir.¹⁵¹ Kanun metninde de bu resmin alınabileceği yönünde bir ifade bulunmaktadır. Bu durumu şeyhülislâmlar arasındaki görüş farklılığı olarak değerlendirebiliriz.

Soru: Bir karye ahalisinden Zeyd, Hind'i tezvic ettikte karye-i mezbura sipahisi Amr gerdek baha namına biğayri hak Zeyd'den nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Netîce, s.22).

Soru: Resm-i arûsâne hukuk-i şer'iyyeden midir? el-Cevâb: Değildir (Abdürrahim, C.1, s.48).

Soru: Zeyd-i sipahinin timari karyesinde sakin olan Amr Hind'i tezvic eyledikte Zeyd Amr'dan resm-i arûsâne deyü akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 48).

(c) Resm-i Âsiyâb:

Sipahilerin mutasarrıf oldukları arazide işletilen değirmenlerden maktû olarak ve farklı tutarlarda alınan bir resimdir. Fetâvâ Abdürrahim'de resm-i âsiyâb ile ilgili geçen bir fetvada karye (köy) toprağına sonradan yapılan değirmenden resmin kim tarafından alınacağı sorusu yöneltilmekte, buna da emîn-i mevkûfât cevabı verilmektedir. Erdoğan Öner'in Osmanlı'da tanzimat dönemine kadar alınan vergiler ile ilgili yaptığı "Tanzimata Kadar Osmanlı Devletinde Uygulanan Vergiler" isimli tabloda¹⁵² detaylı bir şekilde vergiler geçmekte olup, resm-i âsiyâbı tahsil eden kişi olarak ise timarli sipahi belirtilmiştir. Abdurrahim'deki söz konusu bu fetvadan hareketle resm-i

¹⁵⁰ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, C. 1, s.185.

¹⁵¹ Soru: Zeyd'in defterli ra'iyyeti şehre göçüb karyede sâkin iken vücûda gelen kızların ere verse, gerdek hakkı Zeyd'in mi olur, şehir zâbitinin mi olur? el-Cevâb: Şer'i şerîfde gerdek hakkı deyü alınmak yokdur. Ammâ teberru' olunursa sipahiye haram olmaz. Birkaç gün şehre göçmekle şehirli olmaz. Yine sipahi cebren nakle me'murdur. (Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, C. 1, s.185).

¹⁵² Öner, s.138.

âsiyâb yalnız timar sahibi tarafından değil, merkezî hazine (mevkûfât kalemi) tarafından da tahsil olunabilmektedir. Fetvada geçen emîn-i mevkûfât ise mevkûfât kalemi (diğ er adıyla rüsûm kalemi) görevlisine verilen isimdir. Mevkûfât kelime anlamıyla bekletilen, durdurulan demek olup mevkûfât kalemi ise avârız akçesi, bedel-i nüzûl ve bedel-i sürsat gibi avârız hanesi hesabı üzerinden alınan vergilerin yönetimi ile görevli olan bürodur.¹⁵³

Soru: Zeyd sakin olduğu karye toprağında sonradan bir değirmen ihdas eylese ol değirmenin resmini sipahisi mi alur yohsa emîn-i mevkûfât mı alur? el-Cevâb: Emîn-i mevkûfât (Abdürrahim, C. 1, s. 45).

(d) **Resm-i Duhân:**

Sözlük anlamı tütün, duman olan duhânın, bir resim olarak hangi anlama geldiği mevzusu bazı yanlış anlaşılmalara neden olabilmektedir. Resm-i duhân ıstilahta bir sipahinin arazisine geçici bir zaman için gelip yerleşen ancak ziraat yapmayan haric reâyânın ödediği resim demektir.¹⁵⁴ Fetvalarda resm-i duhân, tütün ve tütünselik isimleriyle geçmektedir. Yani tütün lafzı burada, hayatlarını sürdürmek için devamlı surette gezen ve meskun bir noktada kalıcı süreyle oturmayan kimselerin geçici olarak gelip yerleştikleri yerlerde evli olanlarından “ev/ocak tütürmeleri” anlamındadır. Bu kimseler geçici olarak mesken edindikleri yerlerde öşür vs. gibi vergi ödememekte, buna mukabil resm-i duhân adıyla kendilerinden maktû bir vergi alınmaktadır.¹⁵⁵ Tütün bitkisinin yetiştirilmesi mukabilinde alınan resim de resm-i duhân olarak geçmekte olup, ikisi birbirinden farklı muhtevalara sahiptir.¹⁵⁶ İncelediğimiz fetvalarda görüldüğü üzere resm-i duhânın karyede sakin olan ve öşrünü verenlerden alınamayacağı belirtilmiştir. Başka bir mahalde gelip geçici olarak yerleşen kimselerden ise resm-i duhân alınıp alınamayacağı ülü’l-emrin yani Padişah'ın iradesine bırakılmıştır. Yine başka bir fetvada ise bir karye zabitlerinin başka bir yerde geçici olarak konaklamış olan kimselerden resm-i duhân alamayacakları belirtilmektedir.

¹⁵³ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s.168. Ayrıca bk. Öner, s.195.

¹⁵⁴ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, s.175.

¹⁵⁵ Kazıcı, s.78.

¹⁵⁶ Tütün bitkisinden alınan “resm-i duhan” ayrıntılı bilgisi için. bk. Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, s.273.

Soru: Âhar diyardan gelüb Zeyd sipahinin timarı toprağında tütün iden kimesnelerden Zeyd resm-i duhân namına akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Emr-i sultâniye menûttur (Abdürrahim, C.1, s.48).

Soru: Zeyd-i sipahi timari karyesinde sakin olan kimesnelerden tahsil ettikleri mahsullerden öşrünü aldıktan sonra tütünselik namına dahi akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C.1, s.48).

Soru: Zeyd karyesinden kat'ı alaka edüb (alakasını kesip) varub âhar karyede tütün ettikte ahâr karyede zâbit olanlar Zeyd'den tütünselik akçe almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Abdürrahim, C.1, s.49).

(e) **Resm-i Otlak, Yaylak ve Kışlak**

Hariçten gelip koyun ve diğer hayvanların otlatılmasından alınan vergi olan resm-i otlak maktûen sipahi tarafından tahsil olunur. Bir kanunnâmede “koyun resmi aldıktan sonra nesne talep olunmaya. Ve resm-i otlak kaydolunan yerlerden âdet-i kadîme üzere her sürüden bir orta koyun alalar” şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Başka bir kanun metninde ise “hâricden getirüb kışlayanlardan her üç yüz koyuna yirmiş beş akçe otlak resmi ve yirmibeş akçe kışlak resmi ve beş akçe ağıl resmi alınur. Ammâ her karyede ziraat ve hirâset edüb sipahisine öşür ve rüsumun veren reâyânın kendüye kifâyet mertebesi besledikleri koyunları için ol karye topraklarından resm-i otlak ve ağıl yazılmışdır deyü talep olunmaya” denmektedir.¹⁵⁷ Resm-i otlak ile ilgili geçen fetvalar aşağıda belirtilmiş olup, bir fetvada kendi karye ahâlisinden olan kimselerden hasat zamanı geçtikten sonra hayvanlarını otlattıklarında, toprağın sipahisi tarafından bu kimselerden kendisinden izin alınmadan hayvanlarını otlattıkları için otlak resminin alınıp alınamayacağı sorulmuş, cevaben ise resmin alınamayacağı ifade edilmiştir. Fetvalarda yaylak ve kışlak resimleri de geçmektedir¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, s. 187.

¹⁵⁸ Soru: Zeyd-i sipâhînin timârî arazisinden olan bir kışlak için defter-i sultânîde üç yüz akçe resm yazılmış olup hâlâ Zeyd'e nef' hâsıl olmağla mutasarrıfında tahammülüne göre resm alınmak için müceddeden emr-i sultânî vârid olsa hâlâ Zeyd Amr'dan tahammülüne göre resmini talep eyledikde Zeyd mücerred mukaddemâ defterde üç yüz akçe resm yazılmağla ancak üç yüzü verip tahammülüne göre vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 45).

Soru: Zeyd beratla tasarruf olduğu zeâmetî karyelerinin toprakları kendiye hâsıl kaydolunmağla hariçten ba'zı kimesneler koyunlarını götürüb onda ra'y eyleseler halen Zeyd ol kimesnelere hâsıl kaydolunmağla resm-i otlak almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 45).

Soru: Bir karye ahâlisinden birkaç kimesneler ba'delhasad hayvanlarını tarlaları üzerinde ra'y eder olduklarında karye-i mezbur zâbiti olan Beşir ol kimesnelere "Benim iznimsiz ra'y edersiniz" deyü resm-i otlak namına akçelerin almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C.1, s.45).

Soru: Bir karyenin kadimi mer'asında ahali karyenin ra'y olunan hayvanları için ol karye sipahisi resm-i otlak namına bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C.1, s.48).

Soru: Taraf-ı saltânat-ı âliyeden tekâlîf-i örfiye ve şâkka cemine me'mur olan Zeyd, tekâlîf-i örfiye ve şâkka namına Amr'ın verdiği şu kadar akçesini aldıkta Amr verdiği akçeyi zekât niyetiyle verecek zekâtı yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer (Netîce, s.18).

(2) Tekâlîf-i Dîvânîyye

Tekâlîf-i örfiyyenin bir kısmını rûsûm-i örfiyye olarak izah ettik. Burada ise tekâlîf-i örfiyyenin ikinci kısmı olan tekâlîf-i dîvânîyye hakkında kısaca izahat vereceğiz. Tekâlîf-i dîvânîyye¹⁵⁹, savaş harcamalarını karşılamak üzere konmuş vergilerdir. Bunlara avâriz-ı dîvânîyye veya kısaca avâriz da denir. Başlangıçta savaş masraflarını karşılamak için konan bu vergiler, on yedinci yüzyıl sonlarından itibaren olağan vergiler haline gelmiştir. Avâriz vergileri bütçe gelirlerinin % 10-20'sini teşkil

---

Soru: Zeyd-i sipâhînin tımârî toprağında vâki' koyun kışlasının resmi Zeyd'e hâsıl kayd olunmağla Zeyd hâricinde ol kışlaya koyun götürüp kışladan kimesnelere ber-müceb-i defter-i sultânî resm-i kışlak taleb edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 45).

Soru: Ekrâd tâifesinden bir tâifenin kadîmden mahsûs ve muayyen olan yaylak ve kışlakları için başka resm ta'yîn olunmayıp ancak ol tâife bir mîrî hâssa bağılı olmağla emr ve defter mücebince cümle rûsûmlerini hâs ve voyvodasına verip kışlakıya ve yaylakıya nâmına bir nesne alınagelmiş iken hâlâ Bekir-i vâlî bilâ-emr-i sultânî mezbûrlardan kışlakıya ve yaylakıya nâmına nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C. 1, s. 45).

¹⁵⁹ Pakalın, tekâlîf-i dîvânîyye olarak alınan vergileri "tekâlîf-i örfiyye" tabiri altında göstermiştir. (C. 3, s. 437-438).

ediyordu¹⁶⁰. Tekâlîf-i dîvâniyye; Suriye, Bağdâd, Girid ve Yemen gibi eyâletlerin dışındaki eyâletlerin halkından alınırdı. Her sene vâli, voyvoda¹⁶¹ ve kadılar vasıtasıyla, senede iki taksitle alınmak üzere tevzî defterlerinde tanzim edilirdi¹⁶². Avâriz vergisi alınan kimseler köyde toprağa, şehirde ise daimî bir işe sahiptiler. Önceden de ifade edildiği gibi, avâriz vergisi, hanelerden ayrı ayrı toplanmaz, bir köyün tümünden veya avâriz hanesi denen birimlerden gıda maddeleri, ordu için gerekli malzeme veya nakit gibi çeşitli şekillerde toplanırdı. Avâriz hanesi 3-10 gerçek hane arasında değişmekte idi. 16. yüzyılın ikinci yarısında ordunun ve savaşların merkezi hazine üzerindeki mali yükü artmaya başlayınca, avâriz nakit olarak ve daha sık toplanmaya başlandı. Avâriz gelirleri, maliye teşkilâtının mevkûfât kalemi tarafından denetleniyordu. Askerî, dinî, malî ve bedenî hizmetlerde bulunanlarla¹⁶³, çalışamayacak durumda olanlar avâriz vergilerinden muaf idiler¹⁶⁴. Fetvalarda sâlyâne¹⁶⁵, avâriz, nevâib, tekâlîf-i örfiye ve şakka gibi tabirler geçmekte ve bunların nasıl tahsil edileceği ve bunlardan kimlerin muaf olduğu belirtilmiştir¹⁶⁶. Avâriz vergisi çok çeşitli olup, bazıları şunlardır¹⁶⁷:

İmdâdiye-i seferiyye: Savaş sırasında hazinenin durumu müsait olmadığı zaman, orduya maddî destek için halktan alınan vergidir¹⁶⁸. Miktarı fermanla bildirilirdi.

İmdâdiye-i hadariyye: İhtiyat sebebiyle sulh zamanlarında alınan vergi olup, Rûz-ı Hızır ve Rûz-ı Kasım olmak üzere iki taksitte alınırdı.

İâne-i cihâdiyye: Muharebe sırasında geçici olarak toplanıp, imdâdiyye-i seferiyyeden farklı olarak doğrudan merkeze gönderilir, kaza ve sancaklara merkezden dağıtılırdı.

¹⁶⁰ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s.188-189.

¹⁶¹ Voyvoda Osmanlı maliyesinde yüksek vergi gelirlerini toplayan görevli memurdur, yani tahsildardır. Geniş bilgi için bk. Erol Özvar, "Voyvoda", *DİA*, C. 43, s. 129.

¹⁶² Pakalın, C. 3, s. 438.

¹⁶³ Soru: Derbencilik hizmeti mukâbelesinde 'avâriz ve sâir-i tekâlîfden emr-i sultânî ile mu'âf olan Zeyd derbencilik hizmetini görmekten imtinâ' etmekle Zeyd'in hakkında "derbencilik hizmetini görüp edâ eylesin" deyu emr-i sultânî vârid olmuş iken ol emre amel eylemese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr. (Abdürrahim, C. 1, s. 109).

¹⁶⁴ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, aynı yer.

¹⁶⁵ Abdürrahim, C. 1, s.123; C. 2, s. 578,580.

¹⁶⁶ Abdürrahim, C. 1, s.22,49,89,109,260; II,63-64,577-581.

¹⁶⁷ Pakalın, C. 3, s. 438.

¹⁶⁸ Soru: Mühimmât-ı gâzve ve cihâd için taraf-ı sultanat aleyhden emr-i sultânî ile nâzil olan tekâlîf ve nevâibden Zeyd hissesine düşen şu kadar akçeyi verdikde malının zekâtına niyet edip verse zekâtı yerine geçer mi? el-Cevâb: Geçer. (Abdürrahim, C. 1, s. 22).

Nüzûl bedeli: Çoğunlukla ülkenin savaş alanına yakın veya ordunun geçeceği yol üzerindeki konaklara komşu bölgeler için aynî; bu bölgeler dışındaki yerler için ise nakdî bir mükellefiyet idi. 1683'den sonra ağır savaş şartları sebebiyle devamlı toplanan bir vergi haline gelmiştir.

Sürsat bedeli¹⁶⁹: Reâyânın, ihtiyâç hâlinde, askerî birliklere; yem, yiyecek maddesi ve yakacağın tesbit edilen fiyat üzerinden satmasıdır. Arpa, saman, un, koyun, et, yağ, bal ve odun bu şekilde bedeli tesbit edilen maddeler arasındadır. Sürsat, hukukî bakımdan sözleşmeye dayanan bir mükellefiyetti. Sürsat bedeli zaman zaman toplanırdı. 1693'te ağır savaş şartları sebebiyle nakden toplanmasına karar verildi.

İştira (satın alma) bedeli: Devlet, ordu için gerekli zahireyi nüzûl ve sürsat yoluyla sağlayamayınca, bu açığı zahire satınalma yoluyla kapatmaya çalışırdı. Her kazanın iştira yoluyla teslim edeceği, zahîrenin miktarı, önceden kazalara bildirilir, bu surette bir mükellefiyet halini alırdı. İştirada fiyat piyasa fiyatı olup, halk bu fiyattan devletin istediği kadar zahîre ve erzağı satmakla yükümlüydü.

Ayrı ayrı isimlerle sayıları, yüze kadar ulaşan avâriz vergileri vardır. Boğazlardan geçen gemilerden alınan izn-i sefîne, konak masrafı, kürekçi bedeli, muafiyet bedeli, kereste bedeli, yol resmi bunlardan bazılarıdır

II.OSMANLI KAMU MALİYESİ VE BÜTÇESİ

A. GENEL BİLGİ

Kamu maliyesi, temelde bir devletin gelir ve giderlerinin idaresi ve bütçesi anlamını taşımaktadır¹⁷⁰. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren beytûlmâl (devlet hazinesi) vardı ve beytûlmâlin gelir ve gider kalemlerini şekillendiren esaslar yani bütçe hukuku biliniyordu. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) zamanında beytûlmâlin gelir (dahl) ve giderine (harc) bizzat kendisi ve Hz. Ebûbekir bakıyordu. İslâm devletinin yöneticileri, âmil (vergi memuru), âşir (gümrük memuru), sâî, câbî (harâc ve cizye

¹⁶⁹ Soru: Bir karye ahâlisinden Zeyd sürsat yükledip falan mahalle götürmek için Amr'dan isticâr ettiği bârgîre sürsatı yükledip ol mahalle götürüp kabza me'mûr olan Bekir'e teslim etdikden sonra bârgîri bir mahalle bağlayıp bilâ hâfiz terk edip kendi mesâlihine görmeğe gitdikde bârgîr bilâhâfiz gâib olup ba'dehu bârgîr ol mahalden serika olunup zâyi' olsa kıymeti Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 183).

¹⁷⁰ Akalın, s.5.

memurları) ve benzeri görevlilerin topladığı zekât nev'inden vergilerle diğer şer'i vergileri, Kur'an'ın emrettiği gider fasıllarına harcıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin de gelir ve gider kalemleri bulunmakta, bunlar belirli kurallar dâhilinde yönetilmekteydi. İslâm Hukuku'nu tüm alanlarda uygulayan Osmanlılar, kamu maliyesinde de bu hukuk kurallarına bağlı kalmışlar, hangi gelir kaleminin hangi gider kalemlerine tahsis edileceğini yine bu hukuk kuralları çerçevesinde tayin etmişlerdir. Burada vurgulanması gereken bir husus, vergi tayin etmede yani yeni gelir kalemleri oluşturmada ya da mevcut gelir kalemini nisbî olarak arttırmada istisnalar bir tarafa konulursa keyfî uygulamalara yer verilmediği gerçeğidir. İncelediğimiz ve bir alt başlıkta mufassal olarak izah edeceğimiz vergi sistemi konusunda rastladığımız fetvâlar bu durumu teyit etmektedir. Başta Kanunnâme-i Âl-i Osman olmak üzere çeşitli kanunnamelerde verginin hangi kalemlerde olduğu, ne şekilde kimlerce tahsil edileceği gibi hususlara değinilmektedir¹⁷¹. Kanunnâmelerin haricinde çeşitli âlimlerce kaleme alınan bir takım müstakil risâleler de mevcut olup bunlar ise kamu maliyesinin teorik yanını ortaya koymakta, bir nev'i Osmanlı kamu maliyesinin çerçevesini teşkil etmektedir. Bu risâlelerden biri, Bursevî Dede Cöngi Efendi'ye ait olan "Risâle fî emvâl-i beyt'il-mâl ve aksâmihâ ve ahkâmihâ ve masârifihâ" isimli risâledir. Arapça kaleme alınan bu risâle "Beytül mâlin gelir kaynakları, çeşitleri ve gelirlerinin gider fasılları" anlamını taşımakta olup, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzâde Sultan Mustafa'ya ithafen yazılmıştır. Araştırmacı Ahmed Akgündüz tarafından Türkçe'ye kazandırılan bu risâle kendisine göre Osmanlı mali hukukunun en mühim eseridir.¹⁷²

B. OSMANLI'DA BÜTÇE (GELİR-GİDER FASILLARI)

Burada İslâm devlet bütçesinin gelir ve gider kalemleri hakkında özet bir bilgi vereceğiz. Fıkıh kitaplarındaki¹⁷³ ve Dede Cöngi Efendi'nin risâlesindeki bilgileri esas alarak İslâm Devleti'nin gelir ve gider kalemlerini aşağıdaki tabloda göstereceğiz. Bu tabloda yer alan bilgiler, Osmanlı Devleti gelir ve gider bütçeleri hakkında da geçerli bilgilerdir.

¹⁷¹ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. 4, s. 361-402.

¹⁷² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. 4, s. 213.

¹⁷³ Bilmen, C. 4, s. 77.

Tablo 2.2

İslâm Devleti Beytülmalinin Gelir ve Gider Faslları

I. Sandık (Yahut I.Daire, Beytül-Mal'iz-Zekât)	
Gelirler (Mevârid)	Giderler (Masârif)
1.Hayvanların Zekâtı	1. Kur'an'da Sayılan Sekiz Sınıf: "Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak fakirlere, yoksullara (mesâkin), üzerinde çalışanlara, kalpleri telif olacak olanlara verilir, boyunduruk altında olanlar, borçlular, Allah yolunda ve yolcu olanlar uğrunda sarfedilir. Allah bilendir, hikmet sahibidir" (et-Tevbe 9/60).
2.Öşürler	
3.Müslüman Tüccardan Alınan Gümrük Vergileri	
4.Yabancılardan Alınan Hediyeler ve Sulh Bedelleri	
II. Sandık (Yahut II. Dâire, Beytül-Mali'l Harâc)	
Gelirler	Giderler
1.Harâc	1.Kamu hizmetleri (eğitim, sağlık, bayındırlık hizmetleri vb.)
2.Cizye	2.Memurların maaşları (kadı, âlim, müftü, ordu mensupları, öğrenciler vb.)
3.Gayr-ı Müslim Tüccardan Alınan Gümrük Vergileri	3.Fakir ve muhtaçlar.
III. Sandık (Yahut III. Dâire Beytül-Mali'l Ganâim)	
Gelirler	Giderler
1.Ganimetler	1.Yetimler
2.Ma'denler	2.Gâziler
3.Definelere Alınan Beşte Bir Pay	3.Fakirler, hastalar
IV. Sandık (Yahut IV. Dâire Beytül-Mali'z- Zıya')	
Gelirler	Giderler
1.Lukata (Buluntu Mallar)	1.Hastahâneler
2.Vârisi olmayan ölümlerin terekesi	2.Hastalar ve Muhtaçların Masrafları
	3.Çalışmayanların İâşesi

Bu dört nevi gelirlerden her birinin, gerektiğinde diğer bir fasla geçici olarak aktarılabilmesi mümkündür.¹⁷⁴

Osmanlı malî teşkilâtı, “merkez maliyesi”, “timar sistemi” ve “vakıflar” olarak üç kısımda ele alınabilir¹⁷⁵. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nde kamu hizmetleri üç ayrı şekilde finanse ediliyordu¹⁷⁶

1)Timar Usulü: Devlet, ordunun en önemli bir kesimini meydana getiren eyâlet askerleriyle, eyâletlerin idaresini, daha ziyade timar sistemi vasıtasıyla merkezi hazinenin dışında tutmuştu. Buna göre askerî harcamaların çoğunu ve taşradaki idari harcamaları, timar sistemi vasıtasıyla ayrı bir finansman şekline başlamıştı. Timar sahiplerine, yapacakları askerî hizmetler karşılığında haraç gelirleri devredilmişti. Ayrıca mahalli idareciler de kendilerine verilen yetki çerçevesinde şer’î ve örfî vergileri topluyorlar ve mahallerindeki askerî ve idarî hizmetleri finanse ediyorlardı.

2) Vakıf Usulü: Osmanlı Devlet adamları, sağlık, eğitim ve bayındırlık gibi kamu hizmetlerinin yürütülebilmesi için vakıflar kurmuşlardı. Devlet adamları, belirli bir mîrî arazinin şer’î ve örfî vergilerini kurdukları bu vakıflara tahsis etmişlerdi. Bu arazinin bazan şer’î vergilerini, bazan örfî vergilerini ve bazan de hem şer’î hem de örfî vergilerini tahsis etmişlerdi.

3) Merkezî Bütçe Usulü: Merkez’de yer alan idarî büroları masrafları, idarî ve askerî personelin maaş ve masrafları merkezî bütçeden karşılanıyordu.

C. OSMANLI’DA MALİYE İDARESİ

Osmanlı’da maliye işlerine “defterdar” denilen memur bakıyordu. Kuruluş döneminde yalnız bir defterdar vardı. İstanbul’un fethinden sonra defterdar sayısı ikiye çıkarıldı. Defterdar sayısı ikiye çıkarılınca biri Rumeli, diğeri Anadolu’nun malî işlerine bakmakla görevlendirildi. Ancak Rumeli defterdarı daima Anadolu defterdarından daha kıdemli olduğu için başdefterdar kabul edildi. Yavuz Sultan Selim’in Doğu Anadolu ve Suriye’yi zaptından sonra ülkeye yeni katılan toprakların malî işleriyle uğraşmak için

¹⁷⁴ Bilmen, C 4, aynı yer.

¹⁷⁵ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.167.

¹⁷⁶ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C. 4, s. 215-216.

merkezi Halep'te olmak üzere Arap ve Acem Defterdarlığı adıyla yeni bir defterdarlık kuruldu¹⁷⁷. XVI.yüzyılın ortalarında ise merkezi İstanbul olmak üzere “şikk-ı sâni” adıyla bir defterdarlık teşkil edildi. Yeni kurulan bu defterdarlığa yalılarla İstanbul'daki mukataalar bağlandı. XVI. yüzyılın son çeyreğinde Tuna yalılarındaki haslar için Tuna Defterdarlığı da denilen şikk-ı sâlis defterdarlığı kuruldu, ancak bu uzun ömürlü olmadı. Arap ve Acem Defterdarlığı da II. Selim'in saltanatının ilk yıllarında sırasıyla Diyarbekir, Şam, Erzurum ve Trablusşam'ın bu idarî birimden kopmasıyla beş eyalet defterdarlığına ayrıldı. Böylece XVI. yüzyıl sonlarında sadece üç defterdarlık kaldı ve iki asır kadar bu şekilde devam etti. Ancak XVIII. yüzyılda bu defterdarlıkların isimlerinde değişiklikler yapıldı. Rumeli defterdarı aynı zamanda “ şikk-ı evvel”, Anadolu defterdarı da aynı zamanda “şikk-ı sâni defterdarı” olarak anılırken daha önce şikk-ı sâni adını taşıyan defterdara “şikk-ı sâlis” denilmeye başlandı. 1838 yılında bütün defterdarlıklar birleştirilerek “Maliye Nezareti” kuruldu ve böylece defterdarlıklar tarihe karıştı¹⁷⁸.

Merkezde Rumeli Defterdarı başdefterdar olduğu için diğerleri ona tabi olarak çalışıyorlardı. Başdefterdarın görev ve yetkileri fazlaydı. Devlet Hazinesi (Dış Hazine: Hazîne-i Âmire)¹⁷⁹, defterdara bağlıydı ve maliye kayıtlarının tutulduğu defterler onun gözetiminde idi. Hazine'deki paralar, Divanın izni ve defterdarın emriyle çıkarılır ve gereken yerlere harcanırdı. İç Hazîne (Hazine-i Hâssa) ise Padişahın özel mallarının bulunduğu hazinenin adı idi¹⁸⁰. Osmanlılar'da defterdarlar Dîvân-ı Hümâyün toplantılarına katılıyorlardı. Dîvân-ı Hümâyün'un üyesi olan başdefterdar, divan toplantılarında akçeli işlerin görülmesinde en yetkili kişi sayılırdı. Başdefterdar mali işler ile ilgili taşradan gelen şikayetleri de karara bağlardı. Sefere çıktığında Anadolu Defterdar'ı ona vekalet ederdı. Osmanlı'da maliye teşkilâtına “**Bâb-ı Defteri**” denirdi¹⁸¹. Defterdarlıkların merkezde pek çok büroları (kalemleri) vardı. Her akçeli işle bir büro meşgul olurdu. “Defterdarların idaresi altındaki kalemler ayrılmış olup

¹⁷⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, “Defterdar”, **DİA**, C. 9, 1994, s.95.

¹⁷⁸ Coşkun Üçok ve diğ., **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara: Savaş Yayınevi, 2002, s.204-205.

¹⁷⁹ Osmanlılar'da beytûlmâl “devlet hazinesi” anlamında kullanılmışsa da bu tabir daha sonra yerini hazine veya hazîne-i âmire terimlerine bırakmıştır. Sonraları bu terim daha dar bir anlam kazanarak beytûlmâl gelirlerinden sadece biri için kullanılır olmuş ve vârisi hazır bulunmayan veya bilinmeyen ölünün terekesine ve bunların muhafazasıyla görevli kuruluşa beytûlmâl denilmiştir (Mehmet Erkal, “Beytûlmâl”, **DİA**, C. 6, 1992, s.94).

¹⁸⁰ Üçok ve diğ., aynı yer; Osmanlılar'da Hazîne müessesesi hakkında geniş bilgi için bk. Cengiz Orhonlu, “Hazîne”, **DİA**, C. 17, 1998, s. 130-133.

¹⁸¹ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s.172.

bunlar birer kalem şefinin başkanlığında olmak üzere muhasebe, mukataa, mevkûfat, vâridat, kıla‘ tezkireciliği ve tezkire-i ahkâm kalemleriydi. Doğrudan doğruya başdefterdara bağlı olarak icra ve tahsilde bulunan memurlar ayrı bürolarda görev yaparlardı. XVII. yüzyılda bunlar başbâki kulu, cizye başbâki kulu, veznedarbaşı, sergi nâzırı ve sergi halifesi olup her birine bağlı birçok memur borçların tahsili, tahsilât ve tediyein kontrolü, sikkelerin ayarı ve hazine muâmelâtının defterlerini tutmak gibi görevleri yerine getirirlerdi”¹⁸².

Osmanlı Devleti’nde taşrada malî işlerle görevli olan kenar ve timar defterdarları vardı. “Eyaletlerdeki malî işler, eyalet defterdarı veya kenar defterdarı denilen vazifeliler tarafından görülürdü. Bu defterdarlıklar da merkezdekinin küçük birer modeli gibi teşkilâtlanmış olup tezkireci, muhasebeci, veznedar, mukabeleci, rûznâmeci gibi şef durumundaki vazifeliler ve bunların maiyetinde kâtipler bulunurdu. Timar defterdarı ise vilâyetlerde timar işleriyle uğraşan defterdarlardı. Bir nevi nüfus ve vergi sayımı olan tahrirlerde vazife aldıkları gibi timarlarla ilgili diğer hususlar da bunlar tarafından görülürdü”¹⁸³.

Osmanlı Devleti’nin gelir kaynakları vergi bölümünde incelenecektir.

D. FETVALARDA VERGİ SARF YERLERİ

1. Vergi Sarf Yerlerine İlişkin Genel İlkeler

Vergi nev’ileri ve bunların sarf yerlerine ilişkin fetvaların ortak noktaları şunlardır:

1. Zekâtı kimlerin vereceği ve emvâl-i bâtine mallarının kimlere verilebileceği,
2. Harâcın, veliyyü’l-emrin belirlediği nisbeti dahilince toplanabileceği, bu konuda mükelleflerin harac nisbetinin azaltılmasını isteme hakkına sahip olmadıkları, haracı toplama yetkisine sahip kişilerin de veliyyü’l-emrin izni olmaksızın haracın nisbetini arttıramayacakları,
3. Öşrün hangi ürünlerden alınacağı, öşre tabi ürünlerin mutlaka öşürlerinin verilmesi gerektiği, öşre tabi olmayan ürünlerde ise öşür alınamayacağı,

¹⁸² Kütükoğlu, “Defterdar”, **DİA**, C. 9, s. 95.

¹⁸³ Kütükoğlu, “Defterdar”, **DİA**, C.9, s. 96.

4. Vârisi olmaksızın ölen kimselerin mallarının beytûlmâla kalacağı, beytûlmâle kalan bu arazilerin Devlet'in mâlî bakımından sıkışması halinde satılabileceği (Behce, s.190),

5. Defîne ve yitiklerden bir kısmının beytûlmâle kalacağı,

6. Zekât, müslümanlardan alınan gümrük vergisi ve öşürlerin özellikle fakirlere dağıtılacağı,

7. Harâc, cizye olarak alınan vergilerin amme hizmetlerinde sarfedileceği.

8. Harâc ve öşrûn timar sahiplerine ve mahalli idarecilere hizmetlerine karşılık tahsis edildiği. Bu konudaki fetva örneklerini bahsin sonunda verceğiz. Vergilerin sarf yerlerine dair fetva örnekleri:

Soru: Emvâl-i beytûlmâlden mal-i cizyenin şer'an mesârifi ne mahallerdir? el-Cevâb: Sedd-i süğûr (sınırlara sed yapılması) ve binâ-i kanâtîr (köprüler yapılması) ve kifâye-i kudât ve ulema ve ummâl ve mücahidîn mal-i cizyenin mesârifidir (Behce, s.191).

Soru: Harâc-i arz ve a'şârdan beytûlmâle hasıl olan maldan bazı ulema-i müstehakkîne Devlet-i Âliyye dâmet mâ'mûreten bi'l-inâyeti'r-Rabbâniye kıbelinden (tarafından) vazife tayin olunmak meşrû mudur? el-Cevâb: Ulemadan fakir ve ganî mutlakan masrif-i harâcdır, lakin a'şarda ulemanın fukarası masrifdir, ağniyâsına helal olmaz (Behce, s.192).

Soru: Erbâb-ı cihâda beytûlmâlden verilen ulûfe ve timar ve zeâmetlerden tayin olunan mahsul ücret midir yoksa sılâ mıdır? el-Cevâb: Sılâdır (Atiyye, ihsan, bağış) (Behce, s.192).

Soru: Zeyd-i müteveffanın zahirde varis-i ma'rûfu olmamakla terekesini emîn-i beytûlmâl olan Amr kabzettikten sonra Amr Bekir'den "Zeyd şu kadar akçesini sana îda' ve teslim etmişdi" deyu re'y-i hakimle dava ettikde Bekir inkar edip Amr'ın müddeâsı sabit olmasa kavî-i mücerrediyile Bekir'den nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Feyziyye, s.279)

Soru: Zeyd fevt olup zahirde varis-i ma'rûfu olmasa terekesini emîn-i beytûlmâl olan Amr kabzetmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Feyziyye, s.481)

Soru: Hind Zeyd için "Li-ebeveyn kız karındaşım oğlu ve hasran varisimdir" deyu ikrar, Zeyd dahi tasdik ettikten sonra Hind Zeyd için "Varisim değildir" deyip Zeyd'in verasetini inkar ve ikrarından rücu' edip ba'dehu Hind fevt olup zahirde varis-i ma'rufu olmasa terekesini Zeyd ile emîn-i beytûlmâlden hangisi zapteder? el-Cevâb: Emîn-i beytûlmâl (Behce, s.634).

Soru: Zeyd fevt olup zevcesi Hind-i hâмили terk eylese kısmet-i tereke nicedir? el-Cevâb: Sekiz sehinden bir sehim Hind'e verilip yedi sehim haml için alikonulur. Hind inkızâ-i iddette ikrar etmeden iki sene tamamına dek bir veled getirse sehm-i mevkûf ona verilir ve illâ sehm-i mevkûfdan bir sehim dahi Hind'e verilip bâkisi emîn-i beytûlmâle verilir (Behce, s.636).

Soru: Bir vakıf bezzâzistan sükunun (çarşı) bir cânibinde bir küçük sandık içinde bir kese ile ehl-i İslâm sikkesiyle meskûn bir mikdar akçe bulunup sahibi malum olmasa meblağ-ı mezbûrun hükmi-i şer'isi ne vechiledir? el-Cevâb: Bulanlar halka i'lâm edip sahibi zuhûr edinceye dek hıfzederler, sahibi zuhûr etmeyeceğine zann-i galib hasıl olacak müddet hıfzettiklerinden sonra bulanlar fakirler ise kendi nefislerine sarf ederler, ağniya ise fukaraya tasadduk ederler, mal-i zimmî olduğu malum olursa beytûlmâle vaz' olunur (Behce, s.200).

Soru: Bir karye ahalisinden Zeyd arazi-i mîriyyeden tapu ile tasarrufunda olan tarlada demir madeni bulsa ol madenin hükmi-i şer'isi ne vechiledir? el-Cevâb: Cümlesi beytûlmâlidir (Behce, s.200).

Soru: Zeyd bir medrese bina ve vakfedettikde padişah-ı İslâm meddallah zillehu alâ mefârikil-enâm (insanların başları üzerine) hazretleri arazi-yi emiriyeden bir karye arazisinin beytûlmâle ait olan mahsulât-ı şer'iyyesini ulemadan ol medresede tedris eden kimesneye ve mezburada sâkin olan talebe-i ilme kadr-ı kifâye sarf olunmak için ta'yin buyurub sarf olunmak câiz olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C. 1, s.186).

Soru: Zeyd bir menzile mâlik iken bilâ vâris fevt olup menzil beytûlmâle ait oldukça merhûm ve mağfûrunleh Sultan Ahmet Han ol menzili Hind'e hibe ve teslim

edüb ba'dehu Hind fevt olup veresesini terk eylese hibe-i mezbûra sahîha olup menzil-i mezkûr verese-i Hind'in mülk mevrûsları olmuş olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C. 1, s.186)

Soru: Bu surette Padişah-ı İslâm meddallah zillehu alâ mefârikil-enâm hazretleri o menzili Hind'in veresesinden ahz ve Amr'a hibe ve teslim edüb Amr dahi menzili nefsine ba'dehu evladına ve evlad-ı evladına vakfeylese vakıf mezbur-u sahih olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Menzil beytûlmâl için zabt olunur (Ali, C.1, s.186).

Soru: Arâzi-i emiriyeden bir miktar yer taraf-ı saltânattan Zeyd'e temlîk-i sahîh ile temlîk olunduktan sonra Zey ol yeri bir cihete vakf eylese vakf-ı mezbûr sahîh olur mu? el-Cevâb: Olur (Netîce, s.170). Bu surette Zeyd'e temlîk ne veçhile sahih olur? el-Cevâb: Beytûlmâlde müzâyaka olmayacak kavî-i müftâ bih (kendisiyle fetva verilen içtihat/görüş) üzere taraf-ı saltânattan Zeyd'e dı'f-i kıymetiyle (iki katı kıymeti) bey' olunmak ile olur (Netîce, s.170).

2. Fetvalarda Arazinin Vergi Nevi ve Oranının Defterlere Kaydedilmesi

Osmanlı Devleti'nde bir yer fethedildiği zaman, o yerin toprakları il yazıcıları (muharrir-i vilâyet) tarafından bir deftere kaydediliyor ve bu toprakların tabi olduğu vergi türü ve nisbeti belirleniyordu. Ayrıca Sultan Süleyman ve üçüncü Sultan Murad'ın zamanlarında bir bilim heyeti tarafından ülkede mevcut bütün yerleşim merkezleri, tarım toprakları, yaylak, kışlak ve diğer topraklar ile bunlara bağlı bulunduğu şahıs ve müesseseler büyük bir özenle yazılmıştır. Bunlara dair 970 defter meydana gelmiştir. Bu defterler, Defter-i Hâkânî (Tapu İdaresi) denilen dairede muhafaza altına alınmıştır¹⁸⁴. Fetvalarda, vergi oranları, neveleri ve benzeri hususlara dair kayıtlar bulunan bu defterlere sıklıkla atıfta bulunulmuştur: "On kilede bir kile harâc-ı mukâseme alınmak kânun-ı kadîmi sultânî iken... (Abdürrahim, C. 1, s. 27). "Ber müceb-i defter-i hâkânî... On kilede bir kile...(Abdürrahim, C.1, s. 28). "Ber müceb-i emr ve defter-i kadîm (Abdürrahim, C.1, s. 28). "Vilâyet-i Anadolu'da kadimden öşr-i dîvânîsi ve öşr-i mâlikânesi alınan arazide... (Abdürrahim, C.1, s. 29) "Defter-i sultânî'de mestûr ve mukayyed.. (Abdürrahim, C. 1, s.29). "Emr-i sultânî

¹⁸⁴ Bilmen. C. 8, s. 175; Hayreddin Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, İstanbul: Nesil Yayınları, C. 3, 1987, s. 215.

(Abdürrahim, C.1, s.33) “Bir cezire feth olundukta arazisine taraf-ı sultânîden bir miktar akçe mukataa takdir olunmakla.(Abdürrahim, C. 1, s. 33). “..Mukataa-i kadime bilâemr tağyir olunmaz...(Abdürrahim, C. 1., s. 33). “Dönüm başına bir miktar resm-i dönüm tayin olduğu defter-i hâkânîde... (Abdürrahim, C.1, s.34). “muharrir-i vilâyet (il yazıcısı) (Abdürrahim, C.1, s.32).

Soru: Bir karye ahalisinden Zeyd âhar karyeye nakl edip on seneden müteceviz âhar karyede sâkin olduktan sonra “Bu makule kimseler karyelerine nakil teklifi ile rencide olunmayalar” deyü emr-i sultânî sâdir olmuşken karye-i ûlâ (önceki köy) sipahisi Amr hilâf-ı emr Zeyd’e “Karye-i ûlâya nakil ile yahut senede resm-i raiyyet nâmına bana şu kadar akçe ver” deyü cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Netfice, s.639).

3. Vergilerin Timarlara Tevcihi ve Toplanması

Fetvalarda harâc, öşür ve benzeri şer’î ve örfî vergilerin timarlara tevcih edildiğine ve ölüm veya azilleri halinde ise yeni timar sahiplerine verildiği görülmektedir. Bu fetvalarda timar sahiplerinin vergileri toplarken dikkat edeceği kurallar da tesbit edilmiştir. Bu konudaki fetva örnekleri:

Soru: Bir karyede sâkin olan Zeyd’in asla koyunu yoğ iken resm-i ağnâm cem’ine me’mûr olanlar Zeyd’den resm-i ağnâm nâmına akçe almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 49).

Bâbü’l-livâ’ ve’t-tîmâr ve fi’l-‘azl ve’l-ibkâ’ ve’t-tevcîh kable ahzi’l-‘uşr

Soru: Bir eyâlete berât-ı sultânî ile mutasarrıf olan Zeyd’in zamanında hâssı karyelerinde hasâd idrâk eyleyip ba’dehu Zeyd a’şârın bir mikdârını re’âyâdan cem’ ve ahz edip bir mikdârını dahi almadan Zeyd ma’zûl ve ol eyâlet berât-i sultânî ile Amr’a tevcih olursa ol re’âyâ üzerlerinde bâkî kalan a’şâri yalnız Zeyd mi alır yohsa Amr ile şühûra kısmet mi olunur? el-Cevâb: Yalnız Zeyd alır. (Abdürrahim, C. 1, s. 50)

Soru: Bir eyâlete berât-i sultânî ile mutasarrıf olan Zeyd’in hâssı karyelerinde bağbozumu erişip Zeyd re’âyâdan rüsûm-i bâğâtın bir mikdârını alıp bazını almadan ma’zûl olup yeri berât-i sultânî ile Amr’a tevcih olursa bâkî rüsûm-i bâğâti yalnız Zeyd

mi alır yohsa Amr ile şuhûra kısmet mi olunur? el-Cevâb: Yalnız Zeyd alır. (Abdürrahim, C. 1, s. 50).

Soru: Zeyd-i vâlî bir sene vâlî olup mart dâhil olup ol senede mart ibtidâsında hâssı karyelerinden alacağı ispençeyi almadan martın on üçüncü gününde ma'zûl olup yerine Amr vâlî olduktan sonra ol mart mahsûlini Zeyd'e aldirmayıp kendi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 50)

Soru: Bir hâssın berâtla mutasarrıfı olan Zeyd-i vâlî mart dâhil olmadan ma'zûl olup ol hâssı berâtla Amr'a tevcîh olunduktan sonra mart dâhil olursa mart ibtidâsından ol hâss karyelerinden alınacak ispençeyi Zeyd ve Amr'dan kangisi alır? el-Cevâb: Amr alır.(Abdürrahim, C. 1, s. 50)

Soru: Mîrlivâ olan Zeyd'in hâssı karyelerinde hasâd vâki' olup lakin a'sârı re'âyâdan kabz etmeden livâ-i mezbûr Zeyd'in üzerinden Amr'a tevcîh olursa hâlâ ol hasâdın a'sârını re'âyâdan Zeyd ve Amr'dan kangisi almağa kâdir olur? el-Cevâb: Zeyd.(Abdürrahim, C. 1, s. 50)

Soru: Bir sancak berât-i sultânî ile Zeyd'e tevcîh olunup Zeyd mutasarrıf iken Zeyd'in hâssı karyelerinde hasâd Zeyd'in zamanına düşüp öşr-i mahsûli Zeyd kabz etdikden sonra ol sancak-i hâss-ı mezbûr ile berât-i sultânî ile Zeyd'in ref'inden Amr'a tevcîh olunup Amr zabt eyledikde Amr, Zeyd'e “Öşr-i mahsûli seninle kıste'l-yevm hesâbı üzere hesap edip beynimizde kısmet edelim” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 50)

Soru: Zeyd-i zaîm bir zeâmete berâtla mutasarrıf iken hasâd idrâk etmeden Amr ol zeâmeti berâtla Zeyd'in üzerinden alıp zabt etdikde hasâd idrâk edip ba'dehu Amr öşr-i mahsûli re'âyâdan almadan Zeyd ze'âmet-i mezbûreyi berâtla kendiye ibkâ ve mukarrar etdirip zabt eylese öşr-i mahsûli Amr'a aldirmayıp kendi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 50).

Soru: Bir karyenin sipâhîsi olan Zeyd ilkâ-i bezirden (tohum atmak) sonra ma'zûl olup yerine Amr berât-i sultânî ile sipâhî oldukda hasâd Amr'ın zamanına düşmekle Amr öşr-i mahsûli kabz murâd etdikde Zeyd “İlkâ-i bezir benim zamanımda

oluşmuş idi, öşrünü ben kabz ederim” deyip Amr’ı men‘a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 50)

Soru: Zeyd-i sipâhînin hasâd zamanında düşüp öşr-i mahsûli Zeyd’in vekîli ve subaşı ahz edip der an bâr etdikden sonra ol timarı Zeyd’in ref‘inden Bekir’e tevcîh olursa Bekir öşr-i mahsûlden bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 50)

Soru: Zeyd bir timara berât ile mutasarrıf iken hasâd idrâk edip lakin Zeyd varıp re‘âyâsından öşr-i mahsûli ahz etmeden timarı-ı mezbûr berâtla Amr’a tevcîh olursa öşr-i mahsûli Zeyd ve Amr’dan kangisi alır? el-Cevâb: Zeyd alır. (Abdürrahim, C. 1, s. 51).

Soru: Bir diyarda vâlî olan Zeyd’in hasâd idrâki zamanında düşüp kabz etmeden Zeyd ma‘zûl olup yerine Amr vâlî oldukda Amr öşr-i mahsûli Zeyd’e zabt ettirmeyip kendi zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 51).

Soru: Sefere me‘mûr olan Zeyd-i zaîm sefere varmağa zeâmeti Amr’a berât ile tevcîh olunup lakin mesafe ba‘îd olup berât tescîl olunca[ya dek] mâbeynde hasâd idrâk etmiş olsa ol hasâdın öşrüne Zeyd ve Amr’dan biri müstehak olur mu yohsa emîn-i beytülmâl mı zabt eder? el-Cevâb: Emîn-i beytülmâl zabt eder (Abdürrahim, C. 1, s. 51).

Soru: Zeyd ze‘âmetî karyesine bir sene tamamında zabt ve mahsûlâtını kabza tarafından Amr’ı tevkîl edip Amr dahi zabt üzere iken hasâd vâki‘ olup ba‘dehu timarı Bekir’e tevcîh olursa Amr vekâleti hasebiyle mahsûlünü kabz murâd etdikde Bekir “Ben alırım” deyip Amr’ı men‘a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 51).

Soru: Bir hâssın berâtla mutasarrıfı olan Zeyd’in hasâd kendi zamanına düşüp lakin öşr-i mahsûlini re‘âyâdan almadan ol hâs Zeyd’in üzerinden berâtla Amr’a tevcîh olursa öşr-i mahsûli Zeyd ve Amr’dan kangisi alır? el-Cevâb: Zeyd alır. (Abdürrahim, C. 1, s. 51).

Timar sahibinin vergileri toplamadan önce ölümü durumuna dair fetvalar:

Soru: Zeyd'in timarı karyesinde hasâd erişip demed olup harmanda döğülürken öşr-i mahsûl kabz olunmadan Zeyd fevt olup timar-ı mezbûr Bekir'e tevcîh olunsa öşr-i mezbûru Zeyd'in veresesi ile Bekir'den biri mi alır yohsa emîn-i beytûlmâl mı kabz eder? el-Cevâb: Emîn-i beytûlmâl kabz eder. (Abdürrahim, C. 1, s. 51).

Soru: Zeyd-i sipâhînin timarı karyelerinde hasâd Zeyd'in zamanına düşüp öşr-i mahsûli Zeyd'in tarafından kabza vekîl olan subaşı kabz edip der anbâr etdikden sonra Zeyd fevt olmağla öşr-i mahsûli Zeyd'in veresesi kabz etdiklerinde mevkûfât emîni olan Beşir mücerred "Bizzât Zeyd kabz eylemedi" deyu vereseden öşr-i mezbûr almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C. 1, s. 51).

Soru: Zeyd'in berât ile mutasarrıf olduğu timarında hasâd idrâk etdikden sonra Zeyd öşr-i mahsûli kabz etmeden fevt olup timarı Zeyd'in mahlûlünden Amr'a tevcîh olunsa öşr-i mahsûli emîn-i beytûlmâl ile Amr'dan kangisi zabt eder? el-Cevâb: Emîn-i beytûlmâl (Abdürrahim, C. 1, s. 51)

Soru: Bir timara mutasarrıf olan Zeyd hasâd idrâk etmeden fevt olup ol timarı oğlu Amr'a berâtla tevcîh olundukdan sonra hasâd idrâk eylese öşr-i mahsûli Amr ile beytûlmâlden kangisi alır? el-Cevâb: Amr (Abdürrahim, C. 1, s. 51).

Soru: Bir timara mutasarrıf olan Zeyd-i sipâhî idrâk-i hasâddan bir ay mukaddem fevt olup ba'dehu hasâd idrâk etdikden sonra iki ay mürûrunda ol timarı berâtla oğlu Amr'a tevcîh olunsa öşr-i mahsûli emîn-i beytûlmâl ile Amr'dan kangisi alır? el-Cevâb: Emîn-i beytûlmâl. (Abdürrahim, C. 1, s. 51)

Soru: Zeyd'in ref'inden timarını Amr alıp berât etdirip ba'dehu hasâd vâki' olup Zeyd hasâd mahsûlini kabz etdikden sonra Amr berâtını sicile kayd etdirmeden Amr fevt olup timarı Zeyd'e ibkâ ve mukarrar kılınsa hâlâ Amr'ın veresesi mücerred "Hasâd Amr'ın berâti tarihinden sonra vâki' olmuştur" deyu ol mahsûli Zeyd'den almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 52)

Soru: Timarı sipâhîsi olan Zeyd'in timarında hasâd erişdikden sonra Zeyd kabz etmeden fevt olsa hâlâ veresesi ol hasâdın mahsûlünü almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar, emîn-i mevkûfât kabz eder. (Abdürrahim, C. 1, s. 52).

Soru: Zeyd timarı karyesini Amr'a iltizâmla verip ba'dehu hasâd idrâk etmeden Zeyd fevt olup timarı berâtla Bekir'e tevcîh olunduktan sonra hasâd idrâk edip Bekir öşr-i mahsûli kabz etmek istedikde Amr timarı "Ben Zeyd'den iltizâmla almağla öşr-i mahsûllerin zabt ederim" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 52).

Soru: Zeyd-i sipâhînin reâyâsı zimmetlerinde olan öşr-i mahsûli Zeyd'in subaşı ve vekîl olan Amr reâyetinden ahz ve kabz edip Zeyd'e teslîm etmeden Zeyd fevt olsa hâlâ emîn-i beytûlmâl olan Bekir "Öşr-i mahsûl Zeyd'e teslîm olunmadan fevt olmağla beytûlmâle âid olmuş olur" deyip öşr-i mahsûli Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C. 1, s. 52).

Timar sahibinin azli ve değişmesi: Soru: Bir kal'a müstahfizlığı mukâbelesinde bir timara mutasarrıf olan Zeyd ilkâ'-i bezirden birkaç ay mürûrunda azl olunup yeri timarla Bekir'e tevcîh olunduktan sonra hasâd vâki' olup ba'dehu âhar-i seneye dek Bekir mutasarrıf olsa ol senenin mahsûli Zeyd ile Bekir beyninde ne vech üzere kısmet olunur? el-Cevâb: Mahsûl on iki sehm kılınıp her biri kaç ay hizmet etdi ise aded nece sihâm verilir. (Abdürrahim, C. 1, s. 52).

Soru: Bir kal'anın berâtla müstahfizi olan Zeyd müstahfizlık hizmetini bir senenin ibtidâsından dokuz ay tamamına dek edâ edip ba'dehu Zeyd fevt olup Amr ol müstahfizlığı kendiyeye tevcîh ve berât etdirip sene-i mezbûre tamamından edâ-i hizmet eylese ol müstahfizlağı hizmeti mukâbelesinde ta'yîn olunan timarın mahsûli Zeyd'in veresesini ile Amr beyninde ne vech üzere taksîm olunur? el-Cevâb: Mahsûl-i sene on iki sehm itibâr olunup Zeyd ile Amr'dan her biri kaç ay hizmet eyledi ise adedince sihâm verilir. (Abdürrahim, C. 1, s. 52).

Soru: Bir kal'a kethudâlığı mukâbelesinde ta'yîn olunan timara Zeyd berât ile kal'a kethüdâsı olup mutasarrıf iken kethüdâlık timarı ile Bekir'e tevcîh olunup ba'dehu Bekir gelip zabt edip ba'dehu hasâd vâki' oldukdan sonra kethüdâlık timarı ile Zeyd'e berât-i sultânî ile Bekir'in ref'inden ibkâ ve mukarrar kılınıp Zeyd gelip zabt eylese ol hasâdın mahsûlü mezbûrânın beynlerinden nice kısmet olunur? el-Cevâb: Mahsûl-i sene on iki sehm itibâr olunup her biri kaç ay hizmet eyledi ise adedince sihâm verilir. (Abdürrahim, C. 1, s. 52).

Soru: Mîrî bağçelerinden bir bağçenin ustası olan Zeyd ol bağçe arazisinden bir mikdâr arazi üzerine me'zûn olmağla nefsiçün kendi buğdayını zirâat edip mahsûl hâsıl oldukda Zeyd ol mahsûli almadan ma'zûl olup yerine Amr bağçe ustası oldukda Zeyd mahsûli biçip almak murâd etdikde “Benim zamanında hasâda sâlih olmağla benim olur” deyip Zeyd’i men’a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 53)

Soru: Bir timar Zeyd’in ref’inde berâtla Amr’a tevcîh olursa Amr mahsûl-i timarı berâti sicile kayd etdirdiği günden mi zabt eder yohsa tevcîh tarihinden mi? el-Cevâb: Sicile kayd etdirdiği günden. (Abdürrahim, C. 1, s. 53)

Soru: Bir timara mutasarrıf olan Zeyd-i sipâhî fevt olup yeri Amr’a berât-i sultânî ile tevcîh olursa itibâr tarih-i tevcîhe midir yohsa berâtın sicile kaydına mıdır? el-Cevâb: Tarih-i tevcîhedir. (Abdürrahim, C. 1, s. 53)

Soru: Zeyd’in birkaç seneden beri berâtla mutasarrıf olduğu timarı Zeyd’in üzerinden Amr’a tevcîh olunduktan sonra Amr varıp timar-ı mezbûr olduğu yerde berâtini sicile kayd etdirmeyip ba’de zaman kayd etdirse itibâr tevcîhden midir yohsa berâti sicile kayd etdirdiği günden mi? el-Cevâb: İtibâr sicile kayd etdirdiği vakte dir (Abdürrahim, C. 1, s. 53)

Soru: Bir timarı Zeyd’in ref’inden Amr’a tevcîh olunup lakin Amr berâtini kâdîya tescîl etdirmeden ol timarı arazisinden olup mahlûl olan tarlayı Zeyd Bekir’e tefvîz edip ba’dehu Amr berâtini izhâr ve tescîl etdirse Amr “Benim berâtim tarihine düşmüşdür” deyip ol tarlayı Bekir’den alıp âhar tefvîze kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 53)

Soru: Bir timara Zeyd berât-i sultânî ile mutasarrıf iken Amr, Zeyd’in ref’inden ol timarı berât etdirip lakin berâtini ihfâ edip (gizleyip) bilinmeyip üç sene Zeyd sefere gidip edâ-i hizmet eyledikten sonra ol senelerde timarın mahsûlini ahz edip ba’dehu Amr âhar diyardan gelip berâtini izhâr ve sicile kayd etdirse ol senelerde Zeyd’in kabz etdirdiği mahsûlâtı Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 53).

Soru: Bir eyaletde vâlî olan Zeyd’in hâssı arazisininin sâhil olan mevâzı’ında (yerlerinde) zer’ olunan ekini hasâda sâlih olup yaylaklarında arazi-i mürtefi’ada

(yüksek yerler) olan mezârî‘ hasâda sâlih olmasa cümlesinde hasâd itibâr olunur mu? el-Cevâb: Olunmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 53).

Soru: Bir sancak Zeyd’in ref’inden Amr’a tevcîh olunup ba‘dehu Amr’ın berâtı sicile kayd olunduğu günde ol sancak hâsslarının bazında hubûbât erişip biçilmeğe sâlih olmuş olup bazı biçilmeğe sâlih olmasa mücerred “Bazında hasâd olmağla biçilmeğe sâlih olmayanların dahi a‘şârını alırım” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 53).

Soru: Mahsûlü senevî olan müstahfizlık timarında re’s-i sene ilkâ’-i bezirden itibâr olunur mu? el-Cevâb: Olunur (Abdürrahim, C. 1, s. 53).

Soru: Zeyd, Amr-ı sipâhînin timarı arazisinde zirâat edip hâsıl olan mahsûlün öşrünü Amr’a verdikten sonra ol timarı Bekir’in çikmakla Bekir timarı zabt etdikde Bekir taraf-ı saltanat aleyhden Amr’ın reâyâdan kabz ettiği mahsûli Amr’dan almağa me’mûr iken Amr’dan almayıp hilâf-ı emr re’âyâdan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 54).

Soru: Zeyd ve Amr müşterek bir timara mutasarrıf iken Amr timar-ı mezbûrdan hâsıl olan a‘şârdan hissesini kabz etdikde Zeyd’in hissesini dahi reâyâdan almış olsa hâlâ Zeyd reâyâdan mı alır yohsa “Sen almışsın” deyu Amr’dan mı alır? el-Cevâb: Hükkâm Amr’dan alivermeğe me’mûrlardır. (Abdürrahim, C. 1, s. 54).

Soru: Zeyd ve Amr iştirâk berâtla timara mutasarrıflar iken Zeyd’in timar-ı mezbûr arazisinde çiftliği olmağla ol araziye zirâat edip mahsûl oldukda ol mahsûlün öşürden Amr hissesini Zeyd’den talep edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 54).

Soru: Zeyd müşterek olan timarı arazisinde kimesne tasarrufunda olmayan yerleri on sene mikdârı nefsiçün zirâat edip mahsûlini alıp ol mahsûlün öşüründen Amr’ın hissesini vermeyip ba‘dehu Zeyd fevt olsa hâlâ Amr sinîn-i mezbûrede Zeyd’in tahsîl ettiği mahsûlün öşüründen hissesini Zeyd’in tereke-i vâfiyesini kabz eden veresesinden talep edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 54).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI VAKIF SİSTEMİ

I. İSLÂM'DA VAKFIN TARİHÇESİ VE GELİŞMESİ

İslâm Hukuku'nda vakıf müessesesi önemli bir yer işgal eder. Vakıf sisteminin Osmanlı Devleti'ndeki cemiyet hayatında ne denli önemli bir rol ifâ etmekte olduğuna şu çarpıcı cümle ile şahit olabiliriz: “Vakıflar sayesinde bir adam vakıf bir evde doğar, vakıf beşikte uyur, vakıf mallarda yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir okulda hocalık eder, vakıf idaresinden ücretini alır, öldüğü zaman vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezarlığa gömülürdü”.¹⁸⁵

Vakıf hukuku, fıkıh kitaplarının kitabü'l-vakf bölümlerinde incelendiği gibi ayrıca bu konuda müstakil kitaplar da yazılmıştır. Mesela bu konuda Ebûbekir el-Hassâf, Hilâl bin Yahya gibi İslâm hukukçularının Ahkâmu'l-vakf adıyla yazdıkları eserler örnek olarak gösterilebilir. Ele aldığımız fetva kitaplarında da kitabü'l-vakf bölümü açılmış ve vakıfla ilgili pek çok fetvaya yer verilmiştir.

Vakıfların tarihini, ne zaman ve ne şekilde başladığını araştırırken, nazarları mazinin derinliklerine doğru uzatmak gerekir. Her şeyden evvel söyleyelim ki, müslümanlıktan evvel hukukî bir müessese halinde vakıf fikri mevcut değildi; yalnız vakıf fiili vardı ki, kadim mabedler, çeşmeler ve kuyular, menzilhâneler, özetle kamunun istifadesine sunulan türlü eserler vardı. Bunlar gelip geçen ümmetlerde vakıf fiilinin mevcut olduğuna delâlet eder¹⁸⁶. Kaynaklar, Hz.İbrahim'in “Halilu'l-Rahmân” adındaki bir vakıfından ittifakla bahsederler¹⁸⁷.

Kur'an-ı Kerîm'de vakıftan özel olarak söz eden herhangi bir âyet bulunmamakla birlikte, Allah yolunda ve insanların ortak yararı için yatırım ve harcama yapma, sosyal dayanışma ve yardımlaşma, infak ve tasaddukta bulunma, hayır ve

¹⁸⁵ Akgündüz, s.42-43 (Arsebük, Esat, Medeni Hukuk, Başlangıç ve Şahsın Hukuku, Ankara 1938, I, .279-298'den naklen).

¹⁸⁶ Ali Himmet Berki, “Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişaf ve Tekâmülü ve Fertlere Sağladığı Faydalar”, **Vakıflar Dergisi**, İstanbul, 1965, sayı: 6, s. 9.

¹⁸⁷ Berki, aynı yer.

yararlı işlere yönelme sıklıkla öğütlenir ve İslâmî hayatın genel bir ilke ve amacı olarak sunulur. Mesela bir âyet-i kerîmede “Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça gerçek iyiliğe ulaşamazsınız” (Âl-i İmrân 3/52) buyrulur. Kur’an’da yer alan bu tür ifade ve teşvikler, Müslüman toplumlarda vakıf anlayış ve uygulamasının da temelini oluşturur.

Hiz. Peygamber’in ve sahâbenin söz ve uygulamasında ise vakıf kavram ve kurumu için başlangıç teşkil eden örneklere bolca rastlanır. Hiz. Peygamber, kişi öldüğünde amel defterinin kapanacağını, ancak geride kalan bir hayır (sadaka-i câriye) bırakmışsa ondan dolayı ecir kazanmaya devam edeceğini belirtmiş (Müslim, “Vasiyyet”, 3) ve kendisi de Fedek ve Hayber arazilerindeki hisselerini (Buhârî, “Vasâyâ”,1), ayrıca Medine’deki mülkünü vasiyet yoluyla müslümanların yararına vakfetmiştir. Şu halde Peygamberimiz İslâm’da fakirlere menfaati olan vakıf müessesesinin ilk ve hakiki kurucusu olmuş¹⁸⁸, böylece vakıf hukukî hüviyetini İslâmiyet’in intişarından sonra kazanmıştır. Bir rivayete göre de İslâm’da fakirlere menfaat sağlayan ilk vakıf Hiz. Ömer’in vakfı olmuştur¹⁸⁹. Peygamberimiz’le beraber Ashâb-ı Kirâm da onun yolunu takip etmek suretiyle vakıf kurmuşlardır.¹⁹⁰ Hiz. Ömer, Hiz. Osman¹⁹¹, Hiz. Halid¹⁹², Hiz. Ebûbekir, Hiz. Ali, Zeyd b.Sâbit, Hiz. Aişe ve Ashâb-ı Kirâm’ın mâli vaziyeti müsait olan hepsi vakıf yapmışlardır¹⁹³.

Daha sonraki dönemlerde de vakıf örnek ve uygulamaları artmış, İslâm’ın yayılışı ve İslâm coğrafyasının genişlemesine paralel olarak İslâm devletlerinde yaygınlaşan ve kökleşen vakıflar İslâm kültür ve medeniyetinin sosyal boyutunu simgeleyen bir kurum haline gelmiştir. İslâm toplumlarında büyük bir önem verilmiş bulunan vakıf müesseseleri tam bir faaliyet ve tekâmül içinde zamanımıza kadar gelmişlerdir.

Vakfın müessese olarak ortaya çıkmasıyla ilgili ise bir takım görüşler bulunmakla birlikte Ebu'lulâ Mardin’in görüşünü özetlemek gerekirse vakıf

¹⁸⁸ Ahmed Davudoğlu, **Selamet Yolları**, İstanbul: Sönmez Neşriyat, C.3, 1967, s.183.

¹⁸⁹ Davudoğlu, C. 3, s.184.

¹⁹⁰ Bilmen, C. 4., s. 304; Kâmil Miras, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.8, 1970, s. 237-238.

¹⁹¹ Miras, C. 8, s. 238.

¹⁹² Davudoğlu, C. 3, s. 185.

¹⁹³ Bilmen, C. 4, s.336.

uygulamasının İslâmi bir müessese olarak telakki edilemeyeceğini, nitekim İslâmiyet'ten önce de mevcut olduğunu bildirir. Vakfin laik bir müessese olabileceğine dair görüşünü de Kur'ân-ı Kerîm'e istinat eden miras yoluna aykırı bir durumu vakıf yoluyla vücuda getirmenin mümkün görüldüğüyle izah eder. Roma hukukundan ilham alındığı yönündeki iddiayı ise Roma hukukunda geliri kullanılan (varidatıyla intifa olunan) vakıflara benzer bir durumun var olmadığını belirterek reddeder. Bir diğer iddia olan Bizans hukukundan ilham alındığı yönündeki bazı Fransızlar'ın ortaya attıkları görüşünü ise bu araştırmacıların Cezayir'de yaptıkları basit tetkiklerde sahih vakıflarla irsadi vakıf denilen gayr-i sahih vakıfları birbirine karıştırdıklarından yanlış değerlendirmelerde bulduklarını belirterek netice itibariyle bu görüşlerin de tamamen indi olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁴ Önceden de ifade ettiğimiz üzere mabedler, çeşmeler gibi kamunun istifadesine sunulan vakıf eserlerin mevcudiyeti İslâmiyet'ten önce bilindiği halde, fakirlere yardım eden, ilim adamlarını destekleyen vakıf müesseleleri bilinmiyordu. İşte İslâmiyet ile birlikte vakıf hayırlı işleri destekleyen bir müessesesi olarak ortaya çıkmış ve alanı çok genişlemiştir.

Bilindiği gibi İslâm dini yardımlaşma, dayanışma ve kardeşlik dinidir. Sadece kendi mensuplarının değil bütün insanlığa, hattâ bütün canlılara yardım elini uzatmayı vazife addeder. Vakıflarda bu gayeyi gerçekleştirmede bir vasıta olarak telakkî edilmiş, insanlığın ihtiyaçlarını giderici, toplumun yaralarını sarıcı, sosyal duygu ve şuurun canlılığını ve devamını sağlayıcı bir görev ifa etmiştir. İslâmiyet'in ilk devirlerinden bugüne kadar yapılan vakıflar göz önüne getirildiğinde müslümanların ne kadar iyilik duygusu ile dolu, ne kadar toplumda yaşayan başka insanları da koruyup gözeten kimseler olduğu açıkça görülür. Hiçbir milletin tarihinde müslümanların gösterdiği bu yüksek insaniyete tesadüf etmek mümkün değildir¹⁹⁵.

Vakıflar, İslâm hukuk literatüründe de çeşitli yön ve türleriyle ele alınmış, kuruluş, işleyiş ve hükümleri hukukî bir çerçeveye oturtulmuş, bu alanda müstakil eserler de yazılmış ve konu etrafında ayrıntılı bir hukuk doktrini oluşmuştur.

---

¹⁹⁴ Ebu'lulâ Mardin, "Vakıf Müessesesi", **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, 1954, s.134, 135.

¹⁹⁵ Bilmen, C. 4, s. 300-301; Ali Bardakoğlu, "**Vakıf**", İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, C. 4, s. 2114.

İslâm ve Osmanlı hukukunda vakıf müessesesi ile ilgili hükümler, bu hukukun aslî kaynakları olan Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'ten ziyade, ictehadî kaynaklar denen diğer kaynaklara dayanmaktadır.¹⁹⁶ Fıkıh bilginleri, vakıflar ile ilgili hükümleri, Kur'ân-ı Kerîm'de iyilikte yardımlaşmayı teşvik eden naslar ile Hz. Peygamberimiz'in ve Sahâbe'nin bu konudaki söz ve uygulamaları ışığı altında tesbit etmeye çalışmışlardır. Ayrıca ve özellikle de âyet ve hadislerle sabit olan hibe ve vasiyet hükümlerine benzer hükümleri kıyas ve içtehad yoluyla vakıflar için de belirlemişlerdir. Böylece vakıflarla ilgili ve çoğunlukla içtehadı dayalı ahkâm ortaya çıkmıştır.

Vakıflar, öteden beri fikhî hükümler çerçevesinde kurulmuş ve idare oluna gelmekte iken araştırmacıların çoğunluğuna göre Osmanlı döneminde 1020/1611 yılından itibaren icâreteynli (çift kirali) vakıflar vücûda gelmiş, bunlara dair oldukça dinî kurallara dayalı bir kanun çıkarılmıştır. Bazı araştırmacılara göre de bu tür vakıflar bu tarihten önce ihdas olmuştur. Bu tarihten yaklaşık yirmi sene sonra da tedricen “gedik” usulü ihdas olunmuştur ki, bunlar, bir şer'î usule dayalı bulunmamıştır. Daha sonraları vakıfların idarelerine, cihetlerin tevcihine, gediklerin lağvına, icâreteynli vakıfların mülkiyete dönüştürülmesine dair birçok kanun ve nizamnameler çıkarılmıştır¹⁹⁷.

Bakanlar Kurulu'nun (meclis-i vükelâ) hayır ve hesanata dair 1284/1867 tarihinde çıkarılan kanunun mazbatasında icâreteynli vakıf usulünün zamanı, ortaya çıkış sebebi ve mahiyetinin neden ibaret olduğu özetle şöyle açıklanmıştır: İstanbul'da, Anadolu ile Rumeli'nin bazı yerlerinde bulunan icâre-i vâhideli vakıf akarlar, mürur-i zaman ile yıkılmaya yüz tutmuş ve kısmen yanmış, bunların yeniden yaptırılması için vakıfları gelirleri yeterli olmadığından vakıfları imar, amme menfaatlerini temin ve şehirleri güzelleştirme için bazı icâre-i vâhideli akarlarda icâreteyn usulü kabul edilmiştir. Bu halde harab, gelirleri olmayan birçok arsalar, değerlerine yakın birer peşin kira bedeli mukabilinde tâliplerine müddetsiz olarak icâreye verilmiş, bu kira bedeliyle vakıflar imal edilmiş, vakıfların diğer masraflarını sağlama ve vakıflar ile kiracılar arasındaki münasebeti devam ettirmek için de bu arsalar için kiracılardan yıldan yıla bir cüz'î kira bedeli alınması esas ittihaz olunmuştur. Bu kiracılar, o arsalar

---

¹⁹⁶ Akgündüz, a.g.e., s.44

¹⁹⁷ Bilmen, C. 4, s. 304.

üzerinde gereken tamirâtı ve ilave edilecek binaları vakıf namına yapacak, bunun karşılığında da hayat boyunca kendileri, ölümlerinden sonra da evlatları bu arsalarla mutasarrıf olacaklardır. Bu vakıfları mutasarrıflarını daha ziyade müstefit etmek ve bunların bu vakıflara daha ziyade ilgi göstermelerini sağlamak için de bilâ veled vefat edenlerin vârislerine de sonradan intikal ve tasarruf hakkı verilmiş ve tevsi-i intikal (intikalın genişletilmesi) usulü kabul edilmiştir.¹⁹⁸

İcâreteynli vakıf usulü, aslında kıyasa aykırı ise de bir zarurete binaen kabul edilerek faydası görülmüş, hatta bu usulün ihdasından sonra bazı kişiler, yaptıkları vakıf akarlarında böyle icâreteynli olarak kiraya verilmesini şart koşmuşlardır. Ne yazık ki bu usul gitgide kötüye kullanılmış, vakıfların hakları zayi olmaya başlamış, pek çok icâre-i vâhideli vakıflar da hiçbir zaruret ve maslahat bulunmadığı halde sırf bazı nüfuzlu kişilerin etkisiyle icâreteynli bir şekle dönüştürülmüştür¹⁹⁹. Özet olarak ifade etmek gerekirse, vakıf hukukunun İslâm hukuk sistemindeki orijinal yapısını kaybederek Osmanlı tatbikatında uğradığı değişiklikler sonucunda, mutasarrıflar lehine vakıf mallarının uzun süre ile kiraya verilmesi ve üzerinde sınırlı aynı hak tesisini mümkün kılan mukataalı vakıf, icâre-i vâhideli vakıf usulü, gedik, girdar, hulûv, örf-i belde gibi birtakım tasarruf hakları tanınmıştır. Yani, icâreteyn usulünde olduğu gibi belli iktisadî kaygılar, kısa vâdeli çözümlerle yetinme, vakıf mallarının gelirinin kesilmesi veya vakf edilen malın yanması, yıkılması gibi farklı sebepler sonucu vakıf mallarının mukataalı vakıf haline gelmesine ve icâre-i vâhide-i kadimeli vakıfları süre tayin edilmeksizin kiraya verilmesine sebep olmuştur.

XVI. asrın başlarında resmi bir hukuk müessesesi haline gelen icâreteynli vakıfların ömrü Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile sona ermiştir. 1936 yılında çıkarılan Vakıflar Kanunu, icâreteynli vakıfları tasfiyeye tâbi tutmuş, bu vakıfların icâre-i müeccelelerinin yirmi katı bir taviz bedeli karşılığında mutasarrıflarının mülkiyetine geçmesine imkan tanımıştır. Mukataalı vakıf ve icâre-i vâhide-i kadimeli vakıf türleri de icâreteynli vakıflar gibi zamanla tasfiye olunmuşlardır.²⁰⁰

---

¹⁹⁸ Bilmen, C.4, s. 305.

¹⁹⁹ Bilmen, aynı yer.

²⁰⁰ Bardakoğlu, "Vakıf", İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, C. 4, s. 2118.

Hem vakıf mallarının işletilmesi ve değeri bedelle kiraya verilmesini kolaylaştırmak ve hem de vakıf gayri menkullerin bakım ve onarımını sağlamak maksadıyla, vakıf akarların kiracılarına vakıf malda, kendi meslek ve sanatlarını icraya yarayacak yatırım ve ilâveler yapmalarına izin verilmesi, buna karşılık onlara haklarını mirasçılara intikal ettirme, vakıf akar üzerinde sınırlı olsa da aynî hak edinme, hava parası olarak devretme gibi birtakım haklar sağlanmıştır. Girdar, gedik ve hulüvv usulünün temelinde bu yatmaktadır. Gedik hakkı, inhisar usulünün kabul edildiği 18. yüzyıldan sonra belli bir meslek ve sanatı icra etme hakkı ve ruhsatı olarak imtiyaz halini almıştır. Gedik usulü 1912 yılında çıkarılan bir muvakkat kanunla büyük ölçüde ilga edilmiştir.

Sultan II.Mahmud döneminde 1242 (milâdî 1825) tarihinde bir Evkaf Nezâreti yani Evkaf Bakanlığı kurulmuştur. Bu nezârete, mütevellileri murakabe etme görevi verilmiştir. O zamana kadar dârüssaâde ağaları tarafından idare edilen Haremeyn vakıfları da sonradan bu nezâretin idaresine devredilmiştir²⁰¹.

Burada temas edilmesinde yarar olan bir diğer konu da, evlatlık yani zürri vakıflar meselesidir. Vakıfta ibadet ve hayır gayesi hakim olduğuna göre bir kimsenin fakir veya zengin olup olmadığına bakmaksızın veya böyle bir şart ileri sürmeksizin, kendi yakınları, çocukları ve onların çocukları yararına kendi nesline tahsis ettiği bir vakıf kurması câiz midir? İslâm hukukçuları bu tür vakıfların câiz olup olmadığını öteden beri tartışmış ve câiz görmeyenler bunda ibadet kasdından ziyade şahsi kaygı ve niyetin hakim olduğunu ileri sürmüşlerdir. Câiz görenler ise, herkesin mallarını sevap kazanma veya başka bir niyetle vakfetmesi halinde, miras sistemi diye bir sistemin kalmayacağını, zürri vakıf sistemiyle vakfeden kişinin de evlât ve torunlarının terekeden istifade edebileceğini ve böylece miras sisteminin de kesintiye uğramayacağını ileri sürmüşlerdir²⁰². Konumuz olan fetva kitaplarında vakıf meselesi bu konudaki yukarıda değindiğimiz gelişmeler ve değişimler muvacehesinde ele alınmış ve incelenmiştir.

---

²⁰¹ Karaman, C. 1, s. 215.

²⁰² Bilmen, C.4, s. 337, Bardakoğlu, C.4, s.2118.

II. VAKFIN TANIMI VE İLGİLİ TERİMLER

A. VAKIFLA İLGİLİ TERİMLER

Vakıf: Fıkıh literatüründe vakıf kelimesi terim olarak “bir malın menfaatini insanlara tahsis edip çıplak mülkiyetini Allah’ın mülkü hükmünde kılmak” şeklinde tanımlanmıştır. Vakıf tabiri, mevkûf (vakfedilen mal) anlamında da kullanılır. Çoğulu evkâftır. Vakfa ihtibâs, tahbîs, tesbîl de denilir.

Vâkıf: Malımı vakfeden eden kişiye “vâkıf” denir.

Mevkûf: vakfedilen şeye, yani mala “mevkûf” denir.

Mevkûfun aleyh: Vakfedilen bir malın menfaati kendisine tahsis edilen müessese ve şahsa “meşrûnun leh veya mevkûfun aleyh veyahut mürtezika” denir.

Mütevelli: Vakfin işlerini vakfiyeye göre idare etmek üzere tayin olunan şahsa “mütevelli” denilir ki, bunu vâkıf veya kadı tayin eder. Kayyım, kendisine vakfin muhafazası teslim edilen şahıstır ki bu, mütevellinin idaresi altında bulunur. Mütevellinin tasarruflarını murakabe etmek üzere tayin edilen şahsa da “nâzır” denir.
Câbî: Vakfin gelirini toplayan şahsa “câbî” denir.

Vazîfe, Ehl-i vezâif: Vazîfe sözlükte bir insan için her gün için belirlen yiyecek veya erzak anlamına gelir. Fıkıh terimi olarak vakfin gelirinden verilen maaşa veya tayinata “vazîfe”, bu maaşı veya tayinatı alan kimselere de “mürtezika veya ehl-i vezâif” denir. Fıkıh terimi olarak yapılması zorunlu olan her hangi bir hizmete vazîfe denildiği de yaygındır.

Cihât: İmamlık, müezzinlik, hatiplik, kayyımlık, müderrislik, vâizlik, hâfız-ı kütüblük gibi hayrî vakıflara ait hizmetlerdir. Tekili “cihet” dir.

Ehl-i vakıf: Vakfin gelirinden fiilen pay alan kimselerdir.

Vakfiyye: Vakfa dair vâkıfın şartlarını içeren belgedir.

Vakf-ı muvakkat: Belirli bir vakit ile vakfedilen vakıf demektir ki cumhur fukahaya göre sahih değildir. “Şu akarımı bir ay, bir sene şu cihete vakfettim” denilmesi gibi. İmam Mâlik böyle vakfın câiz olduğunu söyler.

Vakf-ı müsterek: İki veya daha ziyade kimsenin ortaklaşa mâlik oldukları bir malı vakfetmeleridir ki, usulü dairesinde câiz olur.

Müessesât-ı hayriyye: Mescid, medrese, mekteb, kütüphane, han, hamam, çeşme, köprü, hastane, mezarlık gibi ammenin istifade edeceği eserlerdir.

Müstegallât-ı vakfiyye: Müessesât-ı hayriyenin idaresi için gerekli olan gelirleri sağlamak üzere vakfedilmiş şeylerdir. Bunlar bina, mağaza, ev, dükkân gibi akar olabileceği gibi bağ, bahçe, para da olabilir.

Musakkafât-ı vakfiyye: Üstü çatılı ve tavanları olan vakıf binalardır. Han, ev, mağaza gibi.

Galle-i vakıf: Vakfın gelirleri, ürünleri demektir. Vakıf akarların kiraları, vakıf bahçe ve tarlaların ürünleri gibi.

Gedik: Bir kısım esnaf ve sanatkârlara ait olup devamlı surette kalmak üzere kiralanmış mülk veya vakıf bir dükkân veya benzeri akar içinde kiracının malıyla ve mülk sahibinin veya mütevellinin izni ile yapılmış bazı bina, dolap, raflardan ve içerisine konulmuş olan gerekli âletlerden ibarettir. Gedik aynı zamanda ticaret ve sanat yapmak salahiyetini de ifade eder. Bu sebeple ticaret ve sanat için bir akar içine konulan alet ve edevata da gedik denir. Gediğin yani alet ve edevatın durması mukabilinde mülk akarda mâlikinin, vakıf akarda mütevellinin izin ve rızasıyla tayin olunan kira verildikçe gedik mutasarrıfının o yer üzerinde karar hakkı olup o yerden çıkarılamaz ve başlangıçta kararlaştırılan kirası arttırılamaz. Gedik usulü yaklaşık hicri 1040 (1631) tarihlerinde ihdas edilmiştir.

Avârız vakıflar: Gelirleri bir köy veya mahalle halkının ihtiyaç sahiplerine sarf edilmek üzere kurulmuş vakıflardır. Köy veya mahallede fakir kimselerin techiz ve tekfinine, hastaların tedavisine, fakir kızların çeyizlerine, su yollarının tamirine sarf edilmek üzere vakfedilmiş paralar veya vakıf yerler bu cümledendir.

İcâre-i vâhideli vakıf: Müteveli veya vakıflar idaresi tarafından ay veya yıl gibi kısa müddet belirlenmesiyle kiraya verilen vakıf mallardır. **İcâreteynli vakıf:** İcâreteyn ile yani peşin (muaccel) ücret ve müeccel ücret ile kiraya verilen vakıflardır.

Mukataalı vakıf: Arsası mukataalı vakıf, bina veya ağaçları mülk veya vakıf olan musakkafât ve müstegallât'tır.

Mukataa: Üzerinde mülk binalar veya ağaçlar vücûda getirilmiş olan bir vakıf arsa için tayin edilmiş olan yıllık kiradır ki buna icâre-i zemin, bedel-i hakr da denir.

Câmekiyye: Vakfın gelirinden vazîfe sahiplerine düzenli olarak verilen “şehrî ata:ihsan”lara câmekiyye denir. Bu bir yönüyle ücret, bir yönüyle de “sılâ: bağış, ihsan” mahiyetindedir. Elbise alımı için verilen paralar bu kabildendir. Câmekiyye vazîfenin şehrî kısmındandır. Senelik kısmına da atâ denir.

Hukr: Bir vakıf arsayı muayyen bir ücret mukabilinde tasarruf altında tutmaktır. **İhkâr:** Bir yer üzerinde bina yapmak ve ağaç dikmek üzere yıllık muayyen bir meblağla ve beka şartıyla o yeri isticar etmektir. Bu muamele vakıflarda câridir

Hulûv: Bir akar üzerinde işgal edilen menfaat-i mücerrededir. İcare ve icareteynle sabit olan menfaat-i mücerrede hulüvdür. Bu menfaati işgal eden ayan-ı muttasılaya da hulûv denir. Bu manada hulûv, sahibine hiç bir hak bahş etmez. Mesela, bir vakıf dükkanı isticar eden, müddet hitamında tekrar ben isticar ederim iddiasında bulunamaz. Hulûv bazan gediğe de ıtlak olunur. Fakat bizim hukuk lisanımızda müstamel değildir.

B. VAKFIN TANIMI VE UNSURLARI

1. Tanım

Vakıf kelimesi Arapça kökenli olup, sözlükte hapsedmek, alıkoymak, durdurmak gibi çeşitli anlamları bulunmaktadır. İstilahî tanımlarından biri şöyledir: “Bir kişinin bir malı muayyen bir amaca tahsis ederek o amacı hükmi şahıs haline

getirmesi”²⁰³. Bir diğ er ıstılahi tarif ise şöyledir: “Bir malı alım-satımdan alıkoyup menfaatini fakirlere tayin etmek”.²⁰⁴ Vakıf muamelesini ifade için hukukî eserlerde üç lafzın kullanıldığı görölmektedir ki bunlar; vakıf, habs (ya da hubs) ve sadakadır. Osmanlı hukukunda “vakıf” ve “vakfetmek” kelimeleri sadece hukuki manada kullanılmaktadır.²⁰⁵

2. Vâkıf

Vakıf tek taraflı hibe ve vasiyet mahiyetinde bir hukuki tasarruftur. Vakıf hukuki tasarrufunu yapan şahsa vâkıf denir. Vâkıfın ehliyetli olması yani, vâkıf akıl, bulüğ ve hürriyet vasıflarını üzerinde toplaması gerekir. Bu sebeple çocuklar, mecnunlar ve kölelerin vakıf fiilinde bulunmaları câiz değildir ve muteber olmaz.

3. Mevkûf

Bir kimse ancak mülkünü vakfedebilir. Gaspettiği bir malı vakfedemez. Vakfedilen malın, bağ, bahçe, dükkân gibi gayrimenkul olması ve aynı zamanda bunları muvakkat bir zaman değil, müebbeden tahsis etmesi icap eder. Zira İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre, vakıf sürekli ve ebedî bir statüde kurulabilir. Bu yüzden vakfedilecek malın ebedilik vasfı taşıması yani gayri menkul olması şartı aranmıştır. Ancak zaman içinde ortaya çıkan toplumsal ihtiyaçlara paralel olarak menkul malların da vakfedilebileceği görüşü getirilmiştir. Bu cümleden olarak vakıf gayri menkullerin mütemmim cüz’ü durumunda olan menkul mallar ile vakıf gayri menkulun işleyiş ve devamına hizmet edebilecek mallar, asl’a yani gayri menkule tâbi olarak vakfedilebilirler. Mesela bir çiftliği, içindeki araç ve gereçlerle birlikte vakfetmek gibi. Ayrıca sahâbe tatbikatına ve müslüman toplumların örf ve âdetine dayanılarak savaş araç ve gereçlerinin, mushaf ve kitapların ve benzeri menkul malların malların vakfedilebileceğine hükmedilmiş, böylece vakıf kurumunun yararlılık alanı genişletilmiştir.

---

²⁰³ Mardin, C. 10, s.135.

²⁰⁴ Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, 1996, s.76.

²⁰⁵ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s.77

Hanefî hukukçularının bu esnek düşünce tarzının yanı sıra diğer İslâm hukukçuları ve fıkıh mezhepleri daha başlangıçta bir malın vakfedilebilmesi için gayri menkul olması şartını aramamışlardır. İmam Mâlik gibi vakfın muvakkat olmasını câiz görenler ve gerekse vakfın ebediliğini şart koşan Şâfiî ve Hanbelî hukukçular menkul malların da vakfedilebileceğini belirtmişlerdir.

Hanefîler'in başlangıçta benimsediği "vakıf malların akar olması" kuralı ve bu kurala, ihtiyaçlara paralel olarak getirilen birtakım istisnalar ve kolaylıklar Osmanlı uygulamasına da aynen yansımıştır. Bu cümleden olarak mushaf, silah, binek ve savaş hayvanları gibi bazı menkul mallar sahâbe uygulaması da dikkate alınarak Osmanlılar'da vakıf konusu olmuştur. Yine fakir çiftçiler için tohumluk buğday ve benzeri hububat, fakir kimselerin faydalanması için süt hayvanları, fakir kız ve kadınlar için süs eşyaları, gelinlik ve benzeri menkul malların vakfedilmesi örf ve teâmül sebebiyle câiz görülmüş ve uygulanmıştır. Bu arada akara tâbi bina, ağaç, eşya ve hayvanların vakfedilmesi de benzeri gerekçelerle yaygınlaşmıştır. Osmanlı toplumunda, en vazgeçilmez ilim vasıtası ve şartı olan kitapların ve kütüphanelerin yaygınlık kazanması ve fevkalâde bir gelişme göstererek İslâm medeniyetinin simgesi haline gelmesi, müslümanların ilme, ilmî gelişmeye ve neticede insana verdiği değer en açık bir göstergesidir.

Nakit paranın vakfı, özellikle Osmanlı toplumundaki uygulaması itibariyle ayrı bir önemi haiz olup ciddi araştırmalara konu olabilecek boyuttadır. Para vakfının cevâzıyla ilgili tartışmaları biraz sonra bir başlık altında inceleyeceğiz.

4. Mevkûfun Aleyh

Mevkûfun aleyh, lehine vakıf yapılan kişi veya gruplardır. Vakfın, tek taraflı hukuki bir tasarruf olduğunu söylemiştik. Ancak vakfiyede vakfedilen maldan kimlerin istifade edeceği yazılır. Vakfın geliri ya bir şahsa veya bir mahalle veya köye tahsis olunabilir. Şayet vakıf için muayyen bir yer zikredilmemişse vakfın geliri fakirlere tahsis olunmuş sayılır. İncelediğimiz fetvalarda kendisine vakıf yapılan kişi ve kurumlardan bir kısmını şöyle sıralayabiliriz;

1. Evlâtlara

2. Fakirlere (Medine şehri gibi hususen belirtilen yerlerdeki fakirlere de şart koşulabilmektedir)

3. Bir kimsenin oturmasına (süknası)

4. İmam, hatip, cüzhân vs. gibi çalışanların vazifelerine (maaşlarına)

5. Camii işleri için akarlara

6. Sağlık hizmetlerine (darüşşifalara)

7. İmaretlere

8. Mescid, kütüphane, medreselere

5. İrade Beyanı

Vakıf, İslâm hukukunun maksadı ifade yönünden muteber saydığı söz ve irade beyanıyla kurulur. Meselâ “Şu malımı filana vakfettim” veya “Şu evimi camiye tasadduk ettim” gibi vakıf akdine, tesisine delalet eden irade beyanlarından herhangi birisiyle vakıf kurulur. Yararlanacak kimselerin gayri muayyen olduğu, kamu yararına yapılan vakıflar, tek taraflı hukukî muamele niteliğindedir, teknik anlamda akit değildir. Vakıftan belli bir kesimin veya birinci kuşağı belli bir zümrenin yararlanması halinde bu nevi vakıfların akit sayılacağı mevcut ise de Hanefiler bunu da tek taraflı bir hukukî işlem saymışlardır. Bu konudaki tartışmalar, vakfı vakfeden kimseyi ve üçüncü kişileri bağlaması açısından önem taşır. Başka bir ifade ile yararlanacak kimse muayyen ise - kendi hakkında vakfın kurulabilmesi için- kabulü şarttır. Kabul etmezse vakıf fakirlere intikal eder.

C. VAKFIN KURULUŞU

Vakfın kuruluşunun kesinlik kazanması, vâkıfın hukuki tasarrufu yapması iledir. Ancak bir şahsın, malını vakfetmesi halinde bu tasarrufunun hemen kesinlik kazanıp kazanmadığı hukukçular arasında münakaşa konusu olmuştur. İmam Ebu Yusuf, Mâlik, Şâfî ve Ahmed b. Hanbel’e göre, bir kimsenin mücerred vakf tasarrufunu yapmasıyla yani vakfettim demesiyle vakfi meydana gelir. İmam Azam'a

göre ise, bir kimse malını vakfettiğini hakime tescil ettirmediği müddetçe vakıf olmuş olmaz, dolayısı ile bu tasarrufundan rücu edebilir. Ebû Hanîfe bu görüşüyle, vakfın miras sistemini bertaraf etmek için suistimal edilmesini önlemek istemiştir. Ayrıca ona göre vâkıfın ölümüyle de vakfın kuruluşu kesinlik kazanır. İmam Muhammed'e göre ise, bir kimse vakfettiği mal için mütevellî tayin edip ona teslim etmediği müddetçe vakıf teessüs etmiş olmaz. Bu duruma göre bir vakıf şu şekillerde kurularak hükmi şahsiyeti haiz bir müessese halini alır:

1. Tescil Suretiyle Vakfın Kuruluşu

Vâkıf, kadıya müracaat ederek vakıf kurma isteğini bildirir. Kadı, vâkıfta ve mevkûfta aranan şartların yerinde olup olmadığını araştırır. Şayet bu araştırma sonucunda olumlu bir sonuç çıkarsa şahitlerin huzurunda ve onlarında karara iştiraki ile vakfın kurulduğunu karara bağlayıp tescil ve kaydeder.²⁰⁶ Burada zikredilmesi gereken husus vakfın kurulabilmesi için tescil şartının elzem olmadığı gerçeğidir. Osmanlı hukuku Hanefî mezhebine dayanmaktadır, Hanefî mezhebinde ise bazı konularda farklı görüşler bulunabilmektedir. Nitekim vakfın kurulması meselesinde de diğer Hanefî imamlarından farklı olarak İmam Ebu Yusuf'un görüşüne göre bir kimsenin şifahi olarak "Vakfettim" ifadesini zikretmesi vakfi lâzım yani bağlayıcı hale getirebilmektedir. Hangi görüşe göre hükümde bulunulacağı konusunda bir serbestiyet tanınmıştır.²⁰⁷ İncelediğimiz fetvalardan anlamaktayız ki bu iki yaklaşımdan hangisinin tercih edileceği hususunda hakimlere seçme hakkı tanınmıştır²⁰⁸.

Soru: Zeyd "Mülk menziline vakfettim" deyüb lakin teslim ile'l-mütevellî ve

²⁰⁶ Kazıcı, s.47.

²⁰⁷ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatı'nda Vakıf Meselesi*, s.107.

²⁰⁸ Soru: Zeyd "yalı" tabir olunur mülk menziline maraz-ı mevtime (ölümcül hastalık) vakfedüb ba'dehu teslim ile'l mütevellî ve tescil-i şer'i bulunmadan Zeyd fevt olsa vereseşi vakfi hakime fesih ettürüb menzil-i mezburu mirasa idhâle kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Behce, s.214)

- Bu surette Zeyd'in vereseşi vakf-ı mezburu fesih ettirmek için kadıya vardıklarında kadı Amr'ı vakfa mütevellî nasbedüb verese ile terafî' ettiklerinde (davalık olduklarında) kadı cânib-i vakfi tercih edüb Zeyd'in mücerred "Vakfettim" dediğine binâen İmam Ebî Yusuf rahmetullahüteâlâ kavli üzere vakfın sıhhat lüzumuna şer'an hükmeylese sülüs müsaiden olacak menzil-i mezburun mecmu'u vakıf sahih ve lüzum olur mu? el-Cevâb: Olur. (Behce, s.214)

Soru: Zeyd mülk menziline dâyni Amr'a şu kadar akçe deyni mukabelesinde rehin ve teslim ettikten sonra Zeyd menzil-i mezburu kable'l fek Amr'm izinsiz evladına ve evlad-ı evladına vakfedüb ba'dehu Amr ol vakfi muciz olmadan Zeyd fevt olub menzil-i mezburdan ğayı malı olmasa vakf-ı mezbur bâtil olur mu? el-Cevâb: Olur. (Behce, s.215)

-Bu surette vakf-ı mezbur bâtil olmağla Zeyd'in evladı menzil-i mezburu rey-i hâkimle Bekr'e semen-i mal'lume bey' ve teslim ve kabz semen edüb eda-i deyn ettiklerinden sonra mezburlar menzil-i mezburu "Zeyd'in bize meşrutu vakfi idi" deyü Bekir'den almağla kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Behce, s.215)

tescil-i şer'i ettirmeden vakfolmak üzere âhara icar ettirdikten sonra Zeyd fevt olsa menzili mezbur vakıf mı olur yohsa veresesine sâir terekesi gibi miras mı olur? el-Cevâb: Hâkim-i şer'i vakfı tercih edüb İmam Yusuf rahmetullahüteâlâ kavli üzere vakfın sıhhat ve lüzumuna hükmedüb menzil-i mezbur vakfiyet üzere kalur eğer hakim vakfi feshederse Zeyd'in vereseşi sâir terekesi ile mülkiyet üzere zabtederler. (Behce, s.213)

Soru: Zeyd arsası mukataalı vakıf ve binası mülk olan menzilinın binasını vakfedüb lakin teslim ile'l-mütevelli ve tescil-i şer'i bulunmasa Zeyd vakfından rücu' edüb bina-ı mezkuru mülkiyet üzere zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Behce, s.214)

Soru: Zeyd mülk menzilini vakıf ve tevliyet ğallesini evvelen kendi nefesine ba'dehu bir cami-i şerifde imam olanlara şart edüb lakin teslim ile'l-mütevelli tescil-i şer'i bulunmasa halen Zeyd vakfi hakime feshettirmeden mücerred “Tescil-i şer'i bulunmadı” deyüb menzil-i mezburu mülkiyet üzere bey'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.216)

2. Şifahi Bildirimle Vakfın Kuruluşu

Yukarıda zikrettiğimiz üzere bir vakfın kuruluşu salt olarak vâkıfın şifahi beyanıyla meydana gelebilmektedir. Bununla birlikte vakıfla ilgili olarak incelediğimiz ilmî eserlerden Nazif Öztürk'ün “Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesi'nde Vakıf Müessesesi” isimli eserinde her ne kadar İmam Ebu Yusuf'un vakfın kurulmasına dair yaklaşımından bahsedilmişse de, “Vakfın ihtilafsız sıhhat kazanması için tescil kararları, sun'i bir anlaşmazlığa bağlı olarak; vâkıf, mütevelli ve şâhidlerin huzuruyla açık duruşma şeklinde cereyan etmektedir”²⁰⁹ şeklinde Ali Haydar ve Bilmen'den edinildiği belirtilen bilginin incelediğimiz fetvalarca doğrulanmadığını görmekteyiz. Nitekim böyle bir zaruret bulunsaydı, kadının farklı görüşlerden birisini seçme serbestiyeti kendisine verilmezdi. Burada belirlenmesi gereken bir husus vakıf şifahî beyan suretiyle de kurulmuş olsa feshinin hakim tarafından yapılması yönünde bir yaklaşımın mevcut olduğudur.

---

²⁰⁹ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesi'nde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s.24.

Soru: Bu surette Zeyd'in veresei vakf-ı mezburu fesih ettirmek için kadıya vardıklarında kadı Amr'ı vakfa mütevellî nasbedüb verese ile terafü' ettiklerinde (davalık olduklarında) kadı cânib-i vakfi tercih edüb Zeyd'in mücerred “Vakfettim” dediğine binâen İmam Ebî Yusuf rahmetullahüteâlâ kavli üzere vakfin sıhhat lüzumuna şer'an hükmeylese sülüs müsaiden olacak menzil-i mezburun mecmu'u vakıf sahih ve lüzum olur mu? el-Cevâb: Olur. (Behce, s.214)

Soru: Bu surette Zeyd menzil-i mezburu hakime feshettirmeden Amr'a bey' ve teslim ettikten sonra hakim bey'in sıhhatine hüküm etmeden Zeyd fevt olub zâhirde varis-i ma'rufu olmamağla menzil-i mezburu ve sâir terekesini emîn-i beytü'lmal olan Bekr kabzedüb ba'dehu ol mescid-i şerifin imamı olan Beşir Bekr ile kadıya mürafaa olduklarında kadı İmam Ebî Yusuf rahmetullahüteâlâ kavli üzere menzilin vakfiyetine hüküm eylese vakf-ı mezbur lazım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Behce, s.216)

3. Vasiyet İle Vakfın Kuruluşu

Vâkıf, terekesini vasiyyet suretiyle vakfedebilir. Vâkıfın bu şekilde yaptığı vakfetme hadisesinde mirasçısı yoksa veya mirasçılarının rızası varsa bütün malları vakfolunmuş olur. Ayrıca incelediğimiz fetvalarda vakfedilen tutar terekenin üçte birlik kısmını teşkil ediyorsa vâsiler bu vakfi kabul etmemeye kâdir olamamaktadır. Bir diğer husus ise yine bir fetvadan öğrenildiği üzere vasiyetten cayılabildiğidir.

Soru: Zeyd sıhhatinde şu kadar bin kuruşunu bir cihete vakf ve teslim ile'l- mütevellî ve tescil-i şer'î ettirdikten sonra Zeyd maraz-ı mevtime (ölüm döşeginde) “Malımdan beşyüz kuruş vakfolunup mukaddema vakfettiğim nükûda zam (dahil) oluna” diye vasiyet edip ba'dehu musirren fevt olsa sülüsü (üçte biri) beşyüz kuruşa müsait iken veresei vasiyeti tutmamağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Ali, C. 1, s. s.209)

Soru: Zeyd “Menzilim fevtimden sonra filan cihete vakfolsun” deyü vasiyet ettikten sonra Zeyd vasiyet-i merkumeden rücu' edüb menzil-i mezburu bey'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Feyziyye, s.149)

Soru: Zeyd bazı hayrât etmek murâd ettikte sıhhatinde iken mi etmek evlâdır

yohsa vasiyet tarîkiyle mi evlâdır? el-Cevâb: Sıhhatinde. (Abdürrahim, C. 1, s. 545)

4. Fiil ve Hareketle Vakfın Kuruluşu

Bir kimsenin mülkünde cami yaptırması, ezan okutturması ve tahsis edilmiş bir cemaatle namaz kılması ile vakıf müessesesi hukuken meydana gelmiş sayılır.

D. VAKFIN HUKUKİ YAPISI

1. Vakfiye

Vâkıf tarafından hazırlanan vakıf hükmi şahsiyetinin tüzüğüne vakfiye denir.²¹⁰ Vakfiye, hukuki bir akid olan vakıfta bulunması gereken temel kuralları ihtiva eden, kadının kararıyla hüküm ifade eden yazılı bir belgedir. Vakfiyede, vâkıfın adı, babasının adı, mesleği, şahsî özellikleri gibi bilgiler verildikten sonra asıl meseleye geçilmektedir. Öncelikle vakfın kuruluş gayesi ve mucip sebepleri, hayrat ve akar olarak vakfedilen mülkler, müessesât-ı hayride yürütülecek hizmetler, akarın işletme esasları, vakıf hizmetlerinde çalıştırılacak personelin nitelikleri, çalışma esasları, verilecek ücretin cinsi ve miktarı, vakıf binaların bakım ve onarımı, vakıf hizmet ve işlemlerinin vakfiyede öngörülen çerçevede yürütülmesinden sorumlu olan müteveli ve idari faaliyetlerin vâkıfın belirlediği esaslara göre yürütülüp yürütülmediğini denetleyecek olan nâzırın kim olacağı ve gelecekte kimlerin nasıl seçileceği gibi hususlar detaylı şekilde anlatılabilmektedir.²¹¹ Vakfın mevzuunu bina oluşturduğunda vakfiye özeti binaların duvarlarından birine ve özellikle ana giriş kapısının üzerine ya kabartma suretiyle ya da kazılmak suretiyle yazılmaktadır.²¹²

İncelediğimiz fetvalarda bir vakfiyede yer alması gereken unsurlara işaret edildiğini görmekteyiz. Vakfiyelerde mütevellinin kim olacağı, ücreti, çalışanların kim olacağı ve ücreti, vakfa konu nesnenin (mevkûfun) ne olduğu ve nasıl ve kim tarafından tasarruf olunacağı gibi bilgilerin varlığına şahit olmaktadır.

Soru: Zeyd-i vâkıf vakfiye-i ma'mûlun bihâsında vakfın kitabeti hizmeti

²¹⁰ Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s.297.

²¹¹ Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesi'nde Vakıf Müessesesi*, s.21.

²¹² Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul: Bilge Yayınları, 2004, s.49.

mukabelesinde yevmî (günlük) beş akçe şart ve tayin etmekle vakfın kâtibi Amr ba'de edâ-i'l-hizmet tayin olunan vazifeyi (parayı) müteveli yedinde olan galle-i vakıftan almak istedikte müteveli müccerred beratında dört akçe takrir olunmuş deyü tamamen vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Ali, C.1, s.255)

Soru: Bir vakfın ğalle-i kadimden beş sehm (hisse) i'tibariyle iki sehmi ol vakfın mütevellisine ve iki sehmi vâkıfın bina eylediği medresenin müderresine ve bir sehmi sâir mürtezıkaya (vakıf hademesine) verilegelmiş olsa halen müteveli ol medresenin müderrisi Zeyd'e "Şart-ı vâkıf bu veche üzere olduğunu ispat eyle ve illa vermem" deyü amel-i kadimi tağyire kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Netîce, s.172-173)

Soru: Zeyd-i vâkıf, vakfına Amr'ı müteveli nasb ve tevliyetini Amr'a şart ettikte tebdil, ve tağyir şürûtonu yedinde komayıp ba'dehu Zeyd, re'y-i hakimle Amr'ı azledip yerine Bekir'i müteveli nasb eylese Amr Zeyd'e "Mukeddamâ tevliyeti bana şart etmekle münazil olmam" deyü tevliyeti Bekir'e zabd ettirmeyip kendi zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Ali, C. 1, s.219)

Soru: Zeyd sıhhatinde bir mülk menzili ile birkaç kıt'a bağlarını filan cihede vakfettim deyüb ülemâdan Amr'a hüküm ittihaz edüb Amr'a vakfiye tahrir ettirse vakf-ı mezbur sahih olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, c.1, s.394)

Soru: Bu surette Zeyd fevt olmağla veresesi ol menzil ve bağlarını mirasa idhâle kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar.(Abdürrahim, C. 1, s.,394)

2. Vakfın Malları

Vakıfların teşekkül edebilmesi için vakfi kuranlar tarafından bir mal konulması gerekmektedir. Vakfın en başta gelen malları, gayri menkuller ve istinaen de menkullerdir. Vakfın mal mahiyetini ve nevini alan mallar iki kısma ayrılır: Aynıyle intifa edilen mallar; vâridatıyla intifa edilen mallar. Aynıyle intifa edilen mallar, vakfın doğrudan doğruya gayesine vasıta olur; vakıf faaliyetinin unsur ve vasıtasını teşkil eden mallardır: Cami, hastane, çeşme, kervansaray vesaire binaları, menkullerden kitaplar, gelin elbiseleri gibi. Bunlara "müessesât-ı hayriyye" denir. Varidatıyla intifa edilen

mallar ise vakfın devamı, vakıf hizmetlerinin ifası için lazım gelen parayla geliri temine yarıyacak mallardır. Bunlar, han, ev, dükkân vesaire gibi kira getirecek mallardır. Bunlara “müstegallât-ı vakfiye” denir. Bu iki nevi vakıf malın müşterek hüküm ve karakteri alım-satım veya rehin gibi tedavül ve tedavüle müncer olacak mahiyetteki tasarruflara mevzu olmamalarıdır. Aralarındaki fark ise, birincilerin tahsis edildikleri gayeden başka bir surette kullanılmamaları ve hiçbir hukuki tasarrufa mevzu olmamalarıdır. İkinciler ise kira akdine mevzu olurlar, kendilerinden temin edilen kira bedelleriyle vakfın masrafı karşılanır.

İncelediğimiz fetvalardan hareketle vakfa konu olan mallar; ev, para, arsa, darüşşifa, kayıkhanesi, han, hamam, mahzen, dükkân, değirmen, bezesten, çeşme, köprü imareti, mushaf-ı şerif, cami ve kilise ve benzerleridir. Bunlar fonksiyonları açısından iki türde ele alınabilir. Bunlardan ev, para, arsa, dükkân, mahzen gibi gelirleriyle vakfın devamlılığını sağlayan mallardır. Vakıf mallardan bazıları ise bizatihi kendilerinden faydalanılan mallardır. Cami, kilise, mushaf-ı şerif, çeşme, medese, şifahane gibi.

3. Vakfın Organları

a. Mütevellî'nin Tayin ve Görevleri

Vakfın başlıca organı mütevellîdir. Mütevellî, vakfiyede zikredilen vâkıfın şartları gereğince vakıf işlerini idare eden kimsedir. Bu sebeple mütevellî tayin edilecek kimsenin akıllı, güvenilir, iyi ahlâk ile tanınmış ve vakfı idare etmeye muktedir bir kişi olması gerekir. Mütevellî vakıfları tamir eder veya ettirir, korur, vakıf mallarını kiraya verir, kira paralarını toplar veya toplattırır. Vakıf hukukunu korumak için gerektiğinde dava açar, vakıf gelirlerini şart koşulan yerlere sarf ve dağıtır. Mütevellî ya vakfiyeye ile vâkıf tarafından tayin edilir, veyahut vâkıf, bir kimseyi tayin etmemiş ise hakim tarafından vakfa bir mütevellî tayin olunur²¹³. Mütevellî, vakıf hükmi şahsının karar ve

²¹³ Mütevellînin belirlenmesine ilişkin bazı fetvalar:

Soru: Bir zâviye Zeyd'in fevtinden askerî beratıyla Amr'a tevcih olunduktan sonra ol zâviye Zeyd'in fevtinden mâliye beratıyla Bekir'e dahi tevcih olunub lakin Amr'ın ref'ine taarruz olunmasa Bekir'in beratıyla amel olunmayub Amr'ın beratıyla amel olunur mu? el-Cevâb: Berat-ı padişahdır. Bir gün muakaddem tarih olub def'ine taarruz olunmadıkça mukaddem ile amel olunur. (Netîce, s.215)

Soru: Bir kimseye meşruta olmayan bir tevliyyete beratla mutasarrıf iken tevliyyet Zeyd'in ref'inden beratla Hind'e tevcih olunub Hind'in mahlûlundan beratla Zeyd'e tevcih olunsa Hind'in oğlu Amr mücerred “Bir müddet Hind mutasarrıf olmuştu” deyü ol tevliyyete müdahaleye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Netîce, s.215).

Bu fetvalardan anlaşılmalıdır ki vakıf kurulurken mütevellî olarak belirli bir kimsenin şarta bağlanmadığı durumlarda

icra organı ve temsilcisidir. Maaşını vakfın gelirinden alır. Vakfın nâzırı bazı vakıflarda mütevelliyeye nezaret etmek veya icabında mütevelliyeye emir ve direktif vermek üzere tayin edilen bir memurdur. Nâzır, vakıf hükmi şahsı için mevcudiyeti zaruri bir organ olmayıp, ihtiyari bir organ mahiyetindedir. Nâzır, bazen muayyen bir zat olmakla beraber ekseriye bir devlet makamıdır. Nâzır bulunduğu takdirde vakfın organı olmuş olur. Vakıfta bir takım memurlar bulunur. Bunların en önemlisi, vakfın gelirini toplayan tahsildar (câbi) dir.

b. Mütevellinin Değiştirilmesi

Bütün İslâm hukukçuları, vâkıfın kurmuş olduğu vakfın idaresini yürütmek üzere mütevelliyi tayin yetkisi bulunduğunu ve bu yetkisinin mutlak bir yetki olduğunu kabul etmişlerdir. Vâkıf vakfının tevliyetini kime şart koşmuşsa ona uyulmalıdır. Zira bu şart şâri'in nassı gibi olan şartlardandır²¹⁴. Nitekim Osmanlı tatbikatında da, bu hükme aykırı hareket edilmesinin önlendiğini incelediğimiz fetvalarda görmekteyiz. Mütevellinin tayini vâkıf tarafından şarta bağlanabildiği gibi azli de yine vâkıf tarafından gerçekleşebilmektedir. Bahaeddin Yediyıldız'ın yaptığı bir çalışmada verdiği bilgilere göre tezimiz döneminin teşkil eden XVIII. yüzyıla ait Türk vakfiyelerinde vâkıfların %67'si mütevelliyi kendisi tayin etmiştir.²¹⁵

---

tevliyet berat verilmek suretiyle devlet (maliye ya da askeriye) tarafından belirleniyor.

Soru: Zeyd beratla mutasarrıf olduğu bir ciheti şu kadar akçe mukabelesinde Amr'a ferağ olup meblağ-ı mezburu Amr'dan alsa Amr meblağ-ı mezburu Zeyd'den istirdada kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Netîce, s.216)

Soru: Zeyd beratla mutasarrıf olduğu bir ciheti hüsn-ü rızasıyla Amr'a ferağ edüb ol cihet Amr'a tevcih olursa halen Zeyd nadim olub ol cihete müdahaleye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Netîce, s.216)

Yukarıdaki iki fetvadan ilkinde ferağ etmek suretiyle belirli bir meblağa başka bir kimseden (Zeyd) tevliyeti devralan kimsenin (Amr) bu işlemde vazgeçmesi durumunda parayı geri alabileceği belirtilmişken, ikinci fetvada ise tam tersi durumda ise vazgeçme işleminin olamayacağı belirtilmektedir.

Soru: Bir vakfın tevliyeti bir zâviyede şeyh olanlara meşruta olmak üzere kadimden ol zâviyede şeyh olanlar vakf-ı mezburun tevliyetine meşrutiyet üzere mutasarrıflar iken Amr Asitâne'ye varub “Vakf-ı mezburun tevliyeti kimseye meşruta değildir” deyü hilaf-ı vâki' i'lâm etmekle “Vakf-ı mezburun tevliyeti kimseye meşruta değil ise Amr mutasarrıf ola” deyü Amr'a berat verilse halen Amr ol zâviyede şeyh olan Bekr'e “Vakf-ı mezburun tevliyeti zâviye-i mezburada şeyh olanlara meşruta olduğunu ispat eyle ve illâ amel-i kadimi tağyir edüb tevliyeti beratım mucibince ben zabt ederim demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Netîce, s.218). Bu fetva, şeyhülislâm nezdinde geçmiş zamanlardan gelip gelenek halini alan uygulamaların bazen resmi makamlarca aksi belirtilse bile daha muteber sayılabildiğini göstermektedir.

Soru: Zeyd-i müslim, kefere mahallesinde olan icareteyn ile mutasarrıf olduğu bir vakıf menzili izn-i mütevelliyeye Amr zimmiye ferağ ve teslim edüb Amr dahi menzilde sükna murad ettikte bazı kimseler mücerred “Mukaddema müslim tasarrufunda idi” deyü Amr'ı men'e kâdir olurlar mı? el-Cevâb. Olmazlar. (Netîce, s.222). Şeyhülislâmın bu fetvası, Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim tebaanın haklarının gasbedilmesine izin verilmediğinin bir delili sayılabilir.

²¹⁴ Akgündüz, **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, s306.

²¹⁵ Bahaeddin Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s.177.

Osmanlılar tarafından benimsenen bir hukuk prensibine göre, vâkıfın evlad ve ehl-i beytinden tevliyete ehil ve müstehak bir kimse mevcut iken hâkim o tevliyeti aile dışından birisine tevcih edemiyor, etmiş olsa bile aile dışından olan kimseden tevliyet alınarak vâkıfın evlad ve ehl-i beytinden olan kimseye tevcih olunuyordu.²¹⁶ Gerçekten de, incelediğimiz fetvalar bu hukuk prensibini doğrulamaktadır. Vakfiyede aksi şart bulunmadıkça tevliyetin mütevellinin ailesinden tercih edildiğine fetvalarda müşahade etmekteyiz. Bir diğer husus ise “evlad” kelimesinin erkek ve kız çocukları içine aldığı, dolayısıyla vakfiyede mütevellinin kendisinden sonra tevliyete evlad şartı koşması durumunda kızının da oğlunun da tevliyet görevine getirilebildiği meseledir. Hatta bir fetvada vâkıfın vakfın mütevelliliği için hiçbir şart beyan etmediği durumda kadıya gelen vâkıf kızının “Mütevelli olurum” talebiyle mütevelliliği tayin edilebileceği belirtilmiştir. Bu durum, Osmanlı toplumunda kadının sosyal hayattan tecrit edilmediğine delalet edebilir.

Hâkim ise hiyanet gibi geçerli nedenlerle mütevelliyi görevinden azledebilmektedir. Ortada geçerli bir neden yokken hâkim mütevelliyi azledemez.

Soru: Zeyd-i vâkıf, vakfın tevliyetini hayatta oldukça kendüye şart etmekle tevliyete mutasarrıf olup azlini icab eder hali yok iken hakim tevliyeti âhara tevcihe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Ali, C. 1, s. 235)

Soru: Bir vakfın tevliyeti için vâkıf nesne şart etmemekle mütevellisi olmayub lakin mütevelliliği nasbı lâzım ve mühim olmakla vâkıfın kızı Hind-i müstakime hasbi mütevelliyeye olurum dese kadı Hind’i vech-i meşrûh üzere mütevelliyeye nasb etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Ali, C.1, s.236)

Soru: Tevliyeti vâkıfın evladına meşruta olmayan vakfın bir mütevellisi Zeyd fevt oldukta vakfın evladından tevliyete lâıyk olan Amr mevcut iken hakim tevliyeti Amr’a tevcih etmeyip ecâ nibden Bekir’e tevcihe kâdir olur mu? el-Cevâb: Amr'a tevcih gerekir. (Ali, C.1, s.236)

Soru: Bir vakfın meşrûtiyet üzere mütevellisi olan Zeyd’in mal-ı vakfa hiyaneti sabite olsa hakim olan Zeyd’i azledip yerine bir mütevedeyyin kimesne mütevelliliği nasb

---

²¹⁶ Yediyıldız, s.178, 179.

etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Ali, C. 1, s.236)

Soru: Bir kenîse fukarasına meşruta olan vakfın mütevellisi olmakla fukarası hakime varıp “İçimizden birini müteveli nasb eyle” dediklerinde hakim nasb etmeyğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.(Ali, C. 1, s.237)

Soru: Bir vakfın meşrutiyet üzere nâzırı olan Zeyd’in mal-ı vakfa hiyaneti sabite olsa hakim Zeyd’i azledip yerine bir müstakim bir kimesneyi nâzır nasb etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.(Ali, C. 1, s.237)

Soru: Bir vakfın meşrutiyet üzere mütevellisi olan Zeyd’in muhasebesi görülmek lazım olmakla hakim Zeyd’in muhasebesini görmek istedikde Zeyd “Ben meşrutiyet üzere müteveli olmakla muhasebemi gördürmem” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Ali, C. 1, s.237)

Soru: Bir vakfın mütevellisi Zeyd mazul olup yerine Amr müteveli oldukça hakim Zeyd’in muhasebesini görüp mahal-i şüphe yok iken yerine müteveli olan Amr Amr teannüden “Tekrar muhasebesi görülsün” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Ali, C. 1, s.237)

c. Vakıf Yönetiminin Denetimi ve Mütevellinin azli

Devletin vakıflar üzerinde umumi ve yüksek bir murakabe hakkı vardır. Bu murakabe devlet namına kadı tarafından müteveli üzerine icra edilir. Hakim, vakfın içinde bir organ değildir. Bu sebeple müteveli mevcut iken tasarruflarına, mütevellinin kararlarına müdahale edemez. Ancak mütevellinin suistimalini hissettiği anda vakfa ait hesap ve işleri tetkik eder. Suistimal tesbit edince de mütevelliyi azleder.

Vakfın yöneticisi konumunda olan mütevellinin yaptığı bazı işler vakfi zarara uğratabilir. Bu durumlarda zararın hangi sebeple olduğuna bakılır. Kötü niyet ya da vakıf şartlarına riayet etmeme gibi nedenlere herhangi bir zarar oluşması durumunda uğranılan zarar mütevelliden talep edilirken, herhangi bir kötü niyet taşımayan ve ihmal bulunmayan işlemlerden oluşan zararlardan ise müteveli sorumlu değildir. Bunları işletme zararı olarak değerlendirebilir. İncelediğimiz fetvalarda bir mütevellinin rüşvet almak suretiyle vakıf evin (menzilin) piyasa fiyatının (ecr-i misil) altında bir bedelle

kiraya verildiğini görmekteyiz. Başka bir fetvada ise bir para vakfının mütevellisi, vakıf şartı olan kuvvetli rehin yani en az kredi tutarı değeri bir rehni teminat almak yerine kredi tutarının altındaki değere sahip bir rehni teminat almıştır. Borç alan kişinin ölmesiyle rehnin nakite dönüştürüldüğü, borç ve rehin bedeli arasında kalan tutarın (zararın) ise işlemi kusurlu yapan mütevelliden alınabileceği fetvada belirtilmektedir. Yine başka bir fetvada da para vakfı mütevellisi, vakfı şartına (sağlam rehin ve kefil) uymayarak 50.000 akçelik kredi tutarının ancak 37.000 akçesini tahsil edebilmiş, 23.000 akçelik kısmını ise tahsil edemeyerek vakfı zarara uğratmıştır. Bu müteveli de kusurlu işleminden dolayı zararı karşılayacaktır.

Soru: Bir vakfın müsteğellatından olan vakıf menzil mütevellisi Hind icâre-i muaccele ve müeccele ile icâr eder oldukça elli bin akçe icâr-ı muaccele ve yevmî iki akçe müeccele ile tâlibleri olup meblağ-ı mezbur tamam ecr-i misli iken Hind mezbura-i garaz-ı nefsiçün Bekir'in bir miktar rüşvetini alub ol menzili yirmi bin akçe muaccele ve yevmî bir akçe müeccele ile icâr edüb vakfa bu veche üzere ğadr (emniyeti suistimal) hıyaneti hakim'in ma'lumu oldukça hakim Hind'i ref' edüb yerine bir müddet kimesneyi müteveli nasb etmemeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, c.1, s.544)

Soru: Rehn-i kavi ile istirbâhı meşruta olan vakf-ı nükûdun mütevellisi kaimmakam Zeyd nükûd-i mezbûreden şu kadar akçeyi Amr'a karz verdikte Amr'dan kıymetleri deynden nâkıs şu kadar eşya rehin alıp ba'dehu Amr fevt ve Zeyd mazul olup yerine Bekir müteveli oldukça Amr'ın eşya-yı mezbureden gayri malı olmamakla Bekir re'y-i hakimle eşyay-ı mezbureyi semeni misilleri ile bey' edib semenlerinden deyn-i mezbureden semen-i merkum mikdarını istifa eylese Bekir ma'âda deyni Zeyd'e tazmine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Ali, C. 1, s.251)

Soru: Bir vakf-ı nukûdun mütevellisi olan Zeyd nukûdu mezburayı birkaç eyyam mürtezikanın vazifelerini asl-ı maldan vermiş olsa Zeyd'in vech-i muharrer üzere mürtezikaya verdiği meblağ Zeyd'e daman lazım olur mu? el-Cevâb: Olur. Zeyd dahi mürtezikaya müracaat eder. (Abdürrahim, C. 1, s. 431)

Soru: Rehn-i kavi ve kefil malı ile istirbah olunması meşrut olan elli bin vakıf akçenin mütevellisi Zeyd nükûd-u mezburayı rehin ve kefilsiz bazı kimselere verüb ve

defter edüb ba'dehu fevt olup terekesini hasran vârisi olan oğlu Amr kabz ettikten sonra Amr vakf-ı mezbura mütevellî olup nakl-i zimem (borçlar, zimmetler) etmeden Amr dahi fevt olup tereke-i Amr hasran vârisi oğlu Bekir kabz ettikten sonra Bekir vakf-ı mezbura mütevellî olup zimem defterini alub mal vakfı ol kimesnelerden tahsil ettikte ancak otuz yedi bin akçe mevcut olup yirmiüçbin akçesi zâyi' olmuş bulunsa ol zâyi' olan miktarı Zeyd'in terekesinden daman lazım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s.485)

Soru: Zeyd mütevellisi olduğu mal vakfından Amr zimmetinde olan yedi yüz guruşu tahsil için mübaşire muhtaç olmağla kadı emriyle mübaşir olan Bekir'e habsettirüb Amr'dan tahsil edüb altı yüz otuzunu Zeyd'e verüb bâki yetmiş guruşunu Bekir'den tahsil mümkün olmasa Zeyd'e daman lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.490)

Soru: Mekân-i muayyende hıfzı meşrûta olmayan nukûd-i mevkûfenin mütevellisi Zeyd nukûd-i mezbûreden şu kadar akçeyi İstanbul'da vâki Valide Çarşısı'nda olan mahzeninde hıfz üzere iken harfık (yangın) vâki olup mahzen içinde olan emtia muhterika olmakla meblağ-i mezbûr Zeyd'in teaddî ve taksîrinsiz zayı ola Zeyd'e damân lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Feyziyye, s.170-171)

E. VAKFIN NEV'İLERİ

Vakıflar; mahiyeti, mülkiyeti, idaresi, kiraya verilmesi ve dini hizmetleri bakımlarından tasnife tabi tutulmaktadırlar.

Tablo 3.1

Osmanlı'da Vakıf Türleri

	Mahiyeti Bakımından	Mülkiyet Bakımından	İdaresi Bakımından	Kiraya Verilmesi Bakımından
1	Hayrî	Sahih	Mülhak	İcâre-i Vâhideli
2	Zürri	Gayr-i Sahih	Müstesna	İcâreteynli
3			Avâriz	İcâre-i Vâhide-i Kadîmeli
4			Mazbut	Mukataalı

1. Mahiyeti Bakımından Vakıflar

a. Hayrî Vakıflar

Vakfın gelirlerinin tamamen veya kısmen hayır hizmetlerine tahsisi şart olan vakıflardır. İncelediğimiz fetvalarda hayrî vakıflara dair birçok fetva bulunmakta olup birkaçını aşağıda sunuyoruz.

Soru: Zeyd arsası mukataalı arz-ı mîrî ve binası mülkü olan değirmenin binası bir cihete vakf ve teslim ile'l-mütevelli ve tescil-i şer'î ettirse vakf-ı mezkur sahih olur mu? el-Cevâb: Olur. (Ali, C. 1, s.207)

Soru: Koyun vakfı mütearif olan bir belde ahalisinden Zeyd şu kadar koyununu ve mülk bağımlı vakıf ve gallelerini bir tekyenin fukarasına şart edip teslim ile'l-mütevelli ve tescil-i şer'î ettirdikten sonra Zeyd nâdim olup rücuâ kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Ali, C. 1, s.208).

b. Zürrî Vakıflar

Bu nev'i vakıflar, vâkıfın çocukları veya torunlarına tahsis edilmiştir. Bunlarda erkek ve kadın eşit şekilde istifadeye hak kazanırlar. Fetvaları incelediğimizde vakfiyede evlad lafzının bir defa zikredilmesiyle vakıftan sadece birinci nesil evladın yararlanabileceğini, evlad-ı evlad lafzı ile iki neslin, evlad-ı evlad-ı evlad lafzı ile ise soyun tükenişine kadar gelen tüm nesillerin bu vakıftan yararlanabileceğini

öğrenmekteyiz. Ayrıca fetvalardan anlaşıldığına göre; çocuk ile kastedilen erkek evlat, evlad ile kastedilen kız ve erkek evlattır. Vakfın sadece kız evlatlara tahsis edildiği de olmaktadır.

Soru: Ğalesi vâkıfın benâtına (kızlarına) ve benâtının evladına ve ebnâ-i benâtının evladına meşruta vakfın ğalesinde halen mevcudlar olan vâkıfın kızının oğlunun evladına vâkıfın oğlunun kızı ve oğlunun kızının evlâdı müşarekete kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Netîce, s.173)

Soru: Zeyd-i vâkıf vakfının gallesini ancak evladına şart eylese Zeyd'in evlad-ı benâtı (kız evladı) şart-ı mezbûrede dahil olur mu? el-Cevâb: Olmazlar. (Ali, C. 1, s.229).

2. Mülkiyet Bakımından Vakıflar

a. Sahih Vakıflar

Vakfın her çeşit maddi varlıklarının mülkiyetinin vakfın hükmi şahsiyetine ait olduğu vakıflardır. Mülk olan yerlerin vakfedilmesiyle ilgili fetvaları incelediğimizde, özel mülkün genel olarak vakfedilebildiğini ancak mevkûfunaleyh yani vakıftan yararlanacaklar açısından bir takım sınırlandırmalara gidildiğini fetvalardan öğrenmekteyiz. Meseleyi örneklendirme adına; saltanat tarafından temlik olunan yani özel mülk haline gelen bir yerin vakfedilebileceğini belirten fetvanın yanısıra, diğer birçok fetvada da özel mülkte vakfetmenin engellendiği bir duruma incelediğimiz fetvalarda rastlanmamıştır. Netîcetü'l-fetâvâ'da geçen bir fetvada zimmî olan bir kimsenin kilise için vakfetmek istediği evin vakfının geçersiz olacağı, yine aynı şekilde Ali Efendi fetvalarında da evini ve bağını bir kiliseye vakfeden birisinin bu vakfının geçersiz olduğunu bildiren fetvalara rastlanmaktadır. Nazif Öztürk'ün "Türk Yenileşmesi Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi" isimli eserinde 13 Cemaziyelâhire 1231/1815 tarihli bir Osmanlı arşivi belgesinde kilise ve manastır fukarasına yapılacak vakfın ancak para vakfı olabileceği, mülk ev, dükkân, çiftlik, tarla, bağçe, arazi ve akarların vakfedilemeyeceği belirtilmektedir. Bahsi geçen eserde 1811 tarihinde şeyhülislâm Dürriyade Abdullah Efendi tarafından verilen fetvanın 1815 yılında padişah fermanına bağlanarak muhkem bir kaziye haline getirildiğinden bahs olunmakta ancak

şeyhülislâmın dönemi 1812-1814 olarak zikredilmektedir. Ayrıca aynı eserde belirtilen Dürrizâde Arif Efendi ve Menteşzâde Abdürrahim Efendi'nin doğrudan konuya ilişkin fetvalarına ise elimizdeki fetva mecmualarından kontrol etmek suretiyle tesadüf edemedik. İncelediğimiz fetvalar, yukarıda zikredilen bilgiyle farklılık arz etmektedir. Nitekim evinin oturmasını hristiyan fakirlerine şart koşan bir vakfın geçerli bir vakıf olacağını bildiren fetvanın yanısıra “Ölüm döşeginde arsasını vakfedip gelirini hristiyan Zeyd'e, sonra evladına, bunlar da ölünce Kudüs'te sakin hristiyan fukarasına şart eden” hristiyan Hind'in de vakfının geçerli olduğunu bildiren fetva da bulunmaktadır.

Soru: Arâzi-yi emîriyyeden bir miktar yer taraf-ı saltânattan Zeyd'e temlîk-i sahîh ile temlîk olunduktan sonra Zeyd ol yeri bir cihete vakfeylese vakf-ı mezbûr sahîh olur mu? el-Cevâb: Olur. (Netîce, s.170)

Soru: Zeyd zimmî mülk menziline bir kenîseye vakfeylese vakf-ı mezbur bâtil olur mu? el-Cevâb: Olur. (Netîce, s.172)

Soru: Bu surette Zeyd fevt oldukta vereseşi vakfın butlanına (geçersizliğine) binaen ol menzili mirasa idhal murad ettiklerinde ol kenîsenin rahibleri “Zeyd kenîsemize vakfeyledi” deyü ol menzile müdahaleye kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Netîce, s.172)

Soru: Zeyd-i zimmî menziline vakf ve süknasını fukara-ı merdâya (hasta fakirlere) şart eylese vakf-ı mezbur sahîh olur mu? el-Cevâb: Olur. (Ali, C.1, s.217)

Soru: Zeyd-i zimmî sıhhatinde mülk menziline ve bağı bir kenîseye vakf edib ba'dehu bilâ vâris fevt olsa emîn-i beytûlmâl menzil ve bağı beytûlmâl için zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Ali, C. 1, s.217)

b. Gayr-i Sahih Vakıflar

Vakfın mal varlığının mülkiyeti, vakfın hükmi şahsiyetine ait olmadığı vakıflardır. Mesela: Padişahların bir kısım mîrîsinin gelirlerini herhangi bir gaye için vakfetmeleri suretiyle teşekkül eden vakıflar böyledir. Gayr-i sahih vakıfların konusunu kuru mülkiyeti (rakabesi) devlete ait olan mîrî arazi oluşturmaktadır. Ali Himmet

Berki'nin gayr-ı sahih vakıfları tarifi şöyledir: “Evkâf-ı gayri sahîha, arazi-i emîriyyeden bilfarz hükümdar veya hükümdarın iznile âharları tarafından vakfolunan arazidir ki bu kabil arazinin vakfiyeti yalnız âşar ve rüsumatı gibi menafi-i emîriyyesinin veya yalnız hukuku tasarrufiyyesinin veya hukuku tasarrufiyyesile beraber menâfi-i emîriyyesini bir cihete tahsisinden ibarettir. Bu kabil evkâfa tahsisat kabilinden vakıf ve vakf-ı irsâdî denir”.²¹⁷Hazineye ait olup vakfedilmek istenen mülklerde padişah ya da teb'anın vakfetme isteğine göre farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Örneğin birkaç fetvada padişahın, hazine arazisini vakfedip edemeyeceği sorulmakta, verilen cevap ise vakfedebileceği ve bunun da sahîh olacağı yönündedir.

Soru: Padişah-ı İslâm meddellah zillehu alâ mefâriki'l-enâm hazretleri arazi-yi emîriyyeden bir miktar arazi-i muayyeneyi bir medresenin mesâlihine vakfetmek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C. 1, s. 205)

Teb'anın kira ile tasarrufunda olan hazine arazileri üzerine yaptıkları binaları, diktikleri ağaçları vakfetmek istemesi ile ilgili olarak verilen fetvalara baktığımızda ise, Ali Efendi ve Feyzullah Efendi fetvalarında buna cevaz verilmediğini görmekteyiz. Ancak hazine arazisi ve bunun üzerindeki mülk yapıların vakfının gerçekleşmesinin hakim kararına bağlı olduğunu ifade edebiliriz.

Soru: Zeyd arsası mukataalı arz-ı mîrî ve binası mülkü olan değirmenin binası bir cihete vakf ve teslim ile'l-mütevelli ve tescil-i şer'î ettirse vakf-ı mezkur sahih olur mu? el-Cevâb: Olur. (Ali, C. 1, s.207)

Soru: Zeyd, arazi-yi emiriyeden tapu ile tasarrufunda olan yeri bir cihete vakfeylese sahih olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Feyziyye, s.147)

Soru: Zeyd, arsası mukataalı arz-ı mîrî ve binası mülkü olan değirmenin binasını bir cihete vakfeylese vakf-ı mezkur sahih olur mu? el-Cevâb: Hüküm-i hakimle olur. (Feyziyye, s.148)

---

²¹⁷ Ali Himmet Berki, **Vakıflar**, İstanbul: Cihan Kitaphanesi, 1940, s.16.

3. İdaresi Bakımından Vakıflar

a. Mülhak Vakıflar

Devletin murakabesi altında, mütevelliler tarafından idare olunan vakıflardır. Hükümet temsilcisi nâzır, vakfın mütevellisini kontrol eder. Bu nev'i vakıflarda müteveli, devletin emrine tabi değildir. Mütevelliyi vâkif tayin eder. Devletin mülhak vakıflara müdahalesi doğrudan doğruya değil, dolaylıdır. Bu bakımdan bu nev'i vakıfların idaresi müstakildir.

b. Müstesna Vakıflar

Devletin nezaretinin doğrudan doğruya idare ve murakabesine tabi olmayıp, mütevellileri tarafından serbestçe idare edilen, devlet içine girmemiş vakıflardır.

c. Avâriz Vakıflar

Geliri köy veya mahalle halkının veya bir meslek veya sanat erbâbının zaruri ihtiyaçlarına sarf olunmak üzere kurulmuş vakıflardır. Bunlar da mütevellileri tarafından müstakil olarak idare olunurlar.

d. Mazbut Vakıflar

Doğrudan doğruya devlet tarafından idare olunan vakıflardır. Mazbut vakıflarda müteveli de, nâzır da devlettir. Bunlar üç sınıfa ayrılır:

1) Selâtîn (sultanlar) vakıfları: Sultanların vakfettikleri vakıflardır.

2) Vâkif tarafından tayin edilmiş mütevellinin kendisinin ve fûru ve usulü kalmayan vakıflara devlet el koyarak idaresini üzerine alır.

3) Müteveli vâkif tarafından tayin edildiği halde görülen lüzum üzerine mütevellilerine bir maaş bağlamak suretiyle, vakıflar idaresi tarafından idare edilen vakıflardır.

4. Kiraya Verilmesi Bakımından Vakıflar

a. İcâre-i Vâhideli Vakıflar

Mütevellileri veya vakıflar idaresi tarafından ay veya sene gibi kısa müddet tayini ile muvakkaten, belirli bir kıymet ile kiraya verilen vakıflardır. Bunlar ya ev, bina, dükkân, hamam gibi üstü çatılı vakıf binalardır (musakkafât), veya arsa, bağ, bahçe, nükûd gibi menkul ve gayr-i menkul (ki, bu tip vakıf mallarına genel olarak müsteğallât denir) mallardır. Böyle vakıflarda veraset câri değildir.

b. İcâreteynli Vakıflar

Vakfın ihtiyacı sebebiyle bir müddet tayin olunmaksızın, hakiki kıymetine yakın peşin bir bedel ve buna ilaveten her sene ödenen cüz’i bir ücret mukabiline kiraya verilen vakıflardır. Müddet tayin edilmediği için böyle vakıfların isticar hakkı müstecirin vefatı ile varislerine ilânihaye intikal ederdi. Peşin alınan birinci ücrete icâre-i muaccele, her sene alınan cüz’i ücrete icâre-i müeccele denirdi. Bu usul, 1020/1611 senesinde yanan veya harap ola vakıf yerlerin ihyası veya tamirine kendi gelirleri kâfi gelmeyince ihtiyaca mebni ihdas olunmuştu.

İncelediğimiz fetvalarda icâreteynli vakıflara dair bir takım fetvalar yer almaktadır. Bu fetvalardan öğrenmekteyiz ki icâreteynli vakıflarda kiralayan kimse ölünce kiracılık hakkı evlada geçmektedir. Zimmî olan bir kimsenin ölümünden sonra biri müslim diğer zimmî iki evladı vâris olduğunda kiracılık hakkının bunlardan yalnız müslim olana geçeceğine dair de bir fetva bulunmaktadır. Bir başka fetva ise devamında verilen bir şerh ile tashih edilmektedir. Buna gerekçe olarak ise fetvanın eksik bilgiye binaen verilmesi sebebiyle “ülû’l-iktidâr” tarafından “ifade-i merâm” açısından kusurlu telakki edildiği gösterilmektedir.

Soru: Bir hânın arsasının şu kadar zirâî (alanı) üzerinde mebni olan şu kadar aded odalar Zeyd’in vakfı mâada arsa üzerinde mebni olan odalar Amr’ın vakfı ve her bir vakfın mütevellisi ve gallesinin mesârifî başka başka olup Bekir iki vakfın mütevellilerinden ol arsanın cümlesini icâre-i muaccele ve müeccele ile isticar edüb mutasarrıf iken bilâ veled fevt olmağla mütevellileri ol hanı zabt ve icâre-i muaccele ve

müeccele-i ma'luma ile Beşir'e icâre ve teslim edüb muacceleyle kabz ettiklerinde Zeyd'in vakfî mütevellisi Halid mütevellisi olduğu vakıf arsa üzerinde olan odalara muaccele-i merkûmeden isabet eden miktar-ı muayyeni kabz etmek istedikte Amr'ın vakfî mütevellisi Velid razı olmayub “İcâre-i müecceleyle nazaran iktisâm edelim” deyü bigayri vech müdahaleye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Netîce, s.208). (Şerh)“Her vakfa verilen müeccelenin miktarı ve her vakfın arsasının zirâî (alanı) ve odaları beyan olunmamağla bu fetvanın ifade-i merâmında kusuru vardır” deyü bu vechile beyana muktedir ulu'l-iktidardan bu fetva hakkında tahrîrre vâkıf olduğuma binaen şerh verildi. (Netîce, s.208)

Soru: Zeyd mülk menziline muttasıl olan vakıf menzili mütevellisi Amr'dan yevmî bir akçeye icâre-i müeccele ve muaccele-i ma'luma ile isticar ettikten sonra Zeyd ol vakıf menzilin havlisinde bir miktar arsayı mülk menziline zam ve ilhak ve üzerine mutbah (mutfak) bina edüb ba'dehu Zeyd ol vakıf menzili Bekir'e ferağ etmekle Amr'a Zeyd'in ferağ ve kasr-ı yedinden (el çekme) menzil-i merkûmu yevmî bir akçeye icâre-i müeccele-i misliyle Bekir'e icar ve teslim edüb Bekir dahi bir müddet zabt eylese halen Amr Bekir'den yevmî bir akçe ücreti müecceleyle talep ettikte Bekir mücerred “Zeyd vakıf menzilin havlisinden (avlusundan) bir miktarını mülk menziline zam ve ilhak etmekle müeccele-i merkûmenin bir miktarını Zeyd'den al” deyüb yevmî bir akçe ücret-i müecceleyle vermektan imtina'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Netîce, s.209-210)

Soru: Zeyd-i zimmî on iki bâb vakıf odalara icâre-i muaccele ve müeccele ile mutasarrıf iken fevt olub oğlu Bekir müslim ile âhar oğlu Beşir zimmîyi terk eylese ol odalardan Bekir'e hisse intikâl eder mi? el-Cevâb: Etmez. (Abdürrahim, C. 1, s.543)

Soru: Selâtin-i maziyyeden olan Zeyd'in evkâfindan icâre-i muaccele ve senede şu kadar akçe mukataa ile bir miktar vakıf arsaya mutasarrıf olan Zeyd bilâveled fevt oldukta arsa-i merkume Zeyd'in karındaşı Amr'a ırsen intikâl eder mi? el-Cevâb: Etmez. (Abdürrahim, C. 1, s.543)

Soru: Zeyd'in icâre-i muaccele ve müeccele ile tasarrufunda olan vakıf dükkân ba'de vefatehu kızı Hind'e intikâl-i âdi ile intikâl edüb Hind ol dükkânın ücret-i müeccele-i mislini mütevellî-yi vakfa verirken mütevellî kanaat etmeyüb “Ol dükkânı

vakıf için zabt ve âhara icâr ederim”demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.544)

c. İcâre-i Vâhide-i Kadîmeli Vakıflar

Tesbit edilen muayyen bir kira bedelinin daim olarak verilmesi şart koşulan ve kiracılık hakkı veraset yoluyla devam eden vakıflardır.

d. Mukataalı Vakıflar

Vakıf toprakları üzerinde bina yapılabilir, bunlar ağaçlandırılabilir veya bağ haline getirilebilirler. Bu takdirde bina yaptıranın, ağaçlar ve kütükler dikenin mülkü olur. Bina ve ağaçların sahibi vakfın arsası için “icâre-i zemin” adında bir kira verir. Buna mukataa da denir. Mukataa kelimesi, İslâm tarihinde değişik süreçlerden geçmiş bir maliye hukuku terimi olup mülkiyeti devlete veya vakıflara ait yerlerin belli durumlarda özel şahıs yahut kurumlara kiralanmasına ve ödenen kira bedeline “mukataa-i zemin, icâre-i zemin” ve kısaca “mukataalı” denmiştir. Mukataalı vakıf tabiri de uzun süreli bir kira sözleşmesiyle arsası\arazisi üzerinde bina yapılmasına\açık dikilmesine izin verilen vakıf türünü ifade eder.

Başlangıçta mukataalı vakıf uygulaması, vakfın yerinde mülk bina yapma veya ağaç dikme şartı içeren bir tür uzun süreli kira sözleşmesi niteliği taşıyordu. Bu usulde kira müddetini yapılan bina veya dikilen ağaçların ömrü belirliyor, icâre-i zemin denilen mukataa bedeli de ecr-i misilden aşağı olmuyordu, gerektiğinde bu bedel günün şartlarına göre yükseltilebiliyordu. Daha sonraları, ilk kiralama sırasında “bedel-i mukataa” adıyla arsanın kıymetine yakın bir para ve ayrıca her sene “icâre-i zemin” ismiyle bir miktar kira bedeli alınır hale gelmiş, bu şekliyle mukataalı vakıflara benzemiştir. Bununla birlikte aralarında önemli farklar bulunmaktadır. İcâreteynli vakıflarda mutasarruftan peşin para (muaccele) ile vakfın ihyasına gidilmekte ve bu şekilde meydana getirilen tesisler vakfın mülkü olmaktadır. Diğer bir ifadeyle icâreteynli vakıflarda hem zemin hem daha sonra zemin üzerinde getirilen her türlü artı değer arsa vakfının mülkiyetindedir. Buna karşılık mukataalı vakıflarda peşin alınan icâre-i muaccele cârî giderlere harcanmak üzere normal vakıf gelirlerine eklenmekte, dolayısıyla yalnız zemin vakfın mülkiyetinde kalmakta, mutasarrıfı tarafından inşa

edilen bina ve dikilen ağaçların mülkiyeti ihya işlemini gerçekleştiren şahsa ait olmaktadır. Mukataalı vakıf mutasarrıfının sahip olduğu aynî hak hayatı boyunca kendinde kalıyor ve ölümünden sonra mirasçılara intikal ediyordu. Ancak mukataalı vakfın arsası/arazisi üzerinde bina/ağaç varsa bunların mülkiyeti ve yer üzerindeki tasarruf hakkı mutasarrıfın mirasçılara şer'i miras kaidelerine göre, bina ağaç yoksa tasarruf hakkı sadece erkek ve kız çocuklarına eşit olarak intikal ediyordu.²¹⁸ İncelediğimiz fetvalarda geçen mukataalı vakıflarla ilgili fetvalar aşağıda belirtilmektedir. Bu fetvalar, mukataalı vakıflar üzerinde mutasarrıfların tasarruflarının (bina inşa etme, bostan yeri yapma gibi), diktikleri ağaçların mülk olarak tanındığını, bu yerlerde miras hükümlerinin uygulandığını görmekteyiz. Bir fetvada ise vakıf yerde çıkan suyun müteveli tarafından mı yoksa mutasarrıf tarafından mı zabtedileceği sorulmakta, buna cevap olarak ise mütevellinin suyu zabtedeceği bildirilmektedir.

Soru: Mukataa ile vakıf arsa üzerine mebnî olub Zeyd'in mülkü olan menzil akar mıdır yohsa menkul müdür? el-Cevâb: Menkuldür. (Abdürrahim, C. 1, s. 545)

Soru: Arsası mukataalu vakıf binası mülk olan menzile Zeyd mutasarrıf iken fevt olub vereseşi ol menzilin binasını bey' eder olduklarında mütevelliden izne muhtac mıdır? el-Cevâb: Değildir. (Abdürrahim, C. 1, s.479)

Soru: İstanbul içinde olan mukataalu vakıf bostanlardan birine mutasarrıf olan Zeyd fevt olub oğlu Amr ile kızları Hind ve Zeyneb ve Hatice'yi terk eylese ol bostanlardan kızlarına dahi hisse intikâl eder mi? el-Cevâb: Eder. (Abdürrahim, C. 1, s.479)

Soru: Zeyd'in bir vakıftan mukataa ile tasarrufunda olan vakıf arsa-i hâliye Zeyd'in fevtinden sonra evladı olduğu surette evladına intikal ettiği gibi babasına dahi intikâl eder mi yohsas evladı olmadığı surette vakfa mı intikâl eder? el-Cevâb: Babasına intikâl yoktur, evladı olmayacak vakfa intikâl eder. (Abdürrahim, C. 1, s.479)

Soru: Zeyd mukataa-i kadime ile bir bostan yerine mutasarrıf iken bilâ veled fevt olmağla müteveli vakf-ı mezbur ol bostan yerini vakıf için zabt ve icâr murat ettikte Zeyd'in vereseşi mücerred “Ol bostan yeri mukataalu olmağla mülk hükmünde

²¹⁸ Nazif Öztürk, “Mukâtaalı Vakıf”, **DİA**, C.31, 2006, s.132,133.

olub irsen bize intikâl eder” deyü mütevelliyi zabttan men'e kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s.479-480)

Soru: Bilâ vâris fevt olan Zeyd'in arsası mukataalu vakıf ve binası mülk olan odasının binası emîn-i beytü'lmal zabt murâd ettikte müteveli “Arsası mukataalu olub ve Zeyd bilâ veled fevt olmağla vakfa kalur” deyü zabttan men'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 480)

Soru: Zeyd tapu ile tasarrufunda olan vakıf tarlada bir su çıkmış olsa ol suyu vakf-ı mezburun mütevellisi mi zabt eder yohsa Zeyd mi? el-Cevâb: Müteveli (Abdürrahim, c.1, s.484)

5. Dinî Eğitim ve Sosyal Hizmetleri İfa Etmesi Bakımından Vakıflar

a)**Mabedler**: Camiler, mescidler, musallâlar, namazgâhlar.

b)**Eğitim merkezleri**: Medreseler, mektepler, kütüphaneler, zâviyeler, ribatlar, dergâhlar.

c)**Sosyal Hizmetleri İfa Eden Vakıflar**: Çeşmeler, sebiller, sarnıçlar, havuzlar, göller, yollar, kervansaraylar, hastaneler, kabirler, dükkânlar, mağazalar, aşhaneler, hanlar, hamamlar.

F. PARA VAKIFLARI

Nakit paranın vakfı, özellikle Osmanlı toplumundaki uygulaması itibariyle ayrı bir önemi haiz olup ciddi araştırmalara konu olabilecek boyuttadır. İslâm hukukçularının bir çoğu, bir takım kayıtlar ileri sürseler de nakit paranın vakfını câiz görürler. Hanefiler'in çoğunluğu ise kural olark câiz görmezler. İmam Züfer'in para vakfının câiz olduğu görüşünde olduğu rivayet edilir. Osmanlı döneminde nakit para vakfının önem kazanması, Osmanlı ulemasının böyle bir vakfın cevâzını uzun süre münakaşa etmeleri, vakıf paralarının işletilmesinin usullerinden biri olan “muâmele-i şer'iyye” usulünün İslâm'ın yasak ettiği riba konusuyla ilgili olması gibi sebeplere

dayanır²¹⁹. 1530'lu yıllarda Anadolu kazaskeri Çivizâde Muhyiddin Efendi (ö.954/1547) ile Rumeli kazaskeri Ebüssuûd Efendi (ö.982/1574)²²⁰ arasında başlayan tartışma, nakit paranın vakfı meselesini Osmanlı âlimlerinin gündemine getirmiştir. Şeyhülislâm Çivizâde'nin fetvası ile devam eden yasak 1544 yılında şeyhülislâm olan Ebüssuûd Efendi tarafından kaldırılmış, cevazı yönünde fetva verilmiş ve bu tarihten itibaren Osmanlı toplumunda vakıf para uygulaması başlamıştır²²¹. Behcetü'l-fetâva'da yer alan şu fetvada para vakfının câiz olmadığını ileri süren kimselerin cezalandırılacağı ifade edilmiştir:

Soru: Bir belde âlim namına Zeyd “Vakf-ı nukûd haramdır, vakfedenler ehl-i nârdır, devr ile hasıl olan ribh dahi haramdır, anı ekleden (onu yiyen) imama iktidâ caiz değildir” deyip halkı vakf-ı nukûd olan mesâcidde imam olanlara iktidâdan men etmekle ekser mesâcidin ta'tiline ve ol belde ahali beynlerinde ihtilâle bâis olup ve bunun emsâli kelimât ilkâsıyla fitne zuhuru havf olursa şer'an Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ile men ve zecrolunur, mümteni' olmazsa rücu edinceye (dek) zindanda habsolunur (Behce, s.150).

Ebüssuûd tarafından para vakfının câiz olduğuna dair verilen fetvayı takip eden 50-60 yıl içinde sadece İstanbul'da 300 civarında para vakfının yapılması, bu nevi vakfın yaygınlığı hakkında belli bir fikir vermektedir. Vakıf paraların işletilmesi, mudarebe şirketi tabir edilen emek-sermaye şirketi şeklinde, fakirlere karz-ı hasen (faizsiz ödünç verme) veya muâmele-i şer'iyye denilen kâr (bir nevi faiz) amaçlı yatırım kredisi şeklinde olmuştur. Muâmele-i şer'iyyenin icrası şöyledir: Mütevellî borç alanın bir malını vakıf adına peşin para ile-mesela yüz liraya- satın alır, sonra aynı malı, bedelini bir yıl sonra ödemek üzere o şahsa 110 liraya satar. Bu durumda borç alan bir yıl sonra 10 lira fazlasıyla -ödünç aldığı 100 lirayı- ödeyecek fakat satış işlemi sebebiyle -şekil bakımından- faiz gerçekleşmeyecektir. Bu şekil bazı fakihlerce eleştirilmiş ve tecviz edilmemiştir.

---

²¹⁹ Vejdi Bilgin, **Fakih ve Toplum (Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh)**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003, s.155.

²²⁰ Ebüssuûd, “Risâle fi vakfi'l-menkûl” adlı risalesinde para vakfının câiz olduğunu savunmuştur.

²²¹ Ebüssuûd'un şeyhülislâmlık yaptığı dönemde de para vakfının câiz olmadığını savunan âlimler olmuştur. Meselâ, Birgili Mehmed Efendi (ö.981/1573), “es-Seyfû's-serîm fi adem-i cevâz-i vakfi'l-menkul ve'd-derâhim” adlı risalesinde para vakfının câiz olmadığını ileri sürmüştür.

İncelediğimiz fetva mecmualarında para vakıflarıyla ilgili bir çok fetva bulunmaktadır. Para vakfılarının toplumda oldukça yaygın olduğunu bu fetvalardan anlamaktayız. Para vakıflarının vakfiyelerinde borcun ne şekilde verileceğiyle ilgili şartlar yazılabilmektedir. Bu şartları şöyle sayabiliriz:

- a) Rehin/kefil karşılığı
- b) Rehinsiz/kefilsiz
- c) Şahitler huzurunda
- d) Kuvvetli rehin karşılığı (rehn-i kavi)

Mütevellinin istirbah işlerini vakıf şartlarına uyararak yerine getirmesi sorumluluğundadır. Aksi takdirde oluşacak bir zarardan kendisi sorumlu tutulmaktadır.

Fetvalarda geçen bir diğer husus ise muâmele-i şer'iyenin belirli kâr hadleriyle yapıldığıdır. Fetvalarda kâr haddinin azamisi %15'tir²²². Bazı vâkıflar,

---

²²² **Fî bey'î'l-mu'âmele ve irâdeti ilzâmi'r-rihb (kâr elde etmek amacıyla muâmele yapmaya dair fetvalar)**

Soru: Onu on bir hesâbı üzere muâmele ile Zeyd'den bin akçe istikrâz eden Amr bir metâ'ını Zeyd'e bin akçeye bey' ve teslîm ve kabz-ı semen etdikden sonra Zeyd'den geri bin yüz akçeye bir sene tamamına dek müeccelen iştirâ ve kabz edip Zeyd'e ecel-i mezkûre tamamına dek bin yüz akçe medyûn olsa muâmele-i şer'îye etmiş olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 82)

Soru: Zeyd, Amr'a karz verdiği akçesi için bir müddetde ilzâm-i ribh etmeden Amr'dan ribh nâmına şu kadar akçe alsâ hâlâ Amr edâ-i deyn eder oldukda ribh-i mezkûru asla hesâba kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 82).

Soru: Zeyd, Amr'a muâmele-i şer'îye ile on altın verir oldukda bir çukasını Amr'a on bir buçuk altına bir sene tamamına dek nesieten Amr'a bey' ve teslîm Amr dahi ol çukayı on altına Bekir'e bey' ve teslîm edip Bekir dahi yine Zeyd'e on altına ol çukayı bey' ve teslîm eyledikde semeni olan on altını Zeyd, Bekir'e verip Bekir dahi Amr'a verse Zeyd Amr'a vech-i muharrer üzere devir etmekle ilzâm-ı ribh olunmuş olup sene tamamında Zeyd, Amr'dan on bir buçuk altın alsâ muâmele-i şer'îye etmiş olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 82).

Soru: Zeyd kendiye yüz gurûş medyûnu olan Amr'ın metâ'ını Amr'dan ol yüz gurûşa iştirâ ve kabz eyledikten sonra yine ol metâ'ı Amr'a sene tamamına dek yüz on beş gurûşa nesieten bey' ve teslîm eylese vech-i şer'î üzere muâmele-i şer'îye etmiş olup Amr'ın üzerine onun on bir buçuk hesâbı üzere on beş gurûş ilzâm-i ribh etmiş olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 82).

Soru: Onu on bir buçuk hesâbı üzere muâmele ile Zeyd mütevellîden altı yüz gurûş istikrâz eden Amr bir metâ'ını Zeyd'e altı yüz gurûşa bey' ve teslîm ve kabz-ı semen eyledikten sonra Zeyd'den geri altı yüz doksan gurûşa bir sene tamamına dek müeccelen iştirâ ve kabz edip vakfa ecel- i mezbûr tamamına dek altı yüz doksan gurûş medyûn olsa muâmele-i şer'îye olmuş olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

Soru: Zeyd, Amr ve Bekir'den isitkrâz eder oldukda her kantarı Mısırî yirmi dokuz gurûşa olmak üzere ecel-i malûma nesieten Amr, Zeyd'e şu kadar kantar kahve ve Bekir dahi Zeyd'e şu kadar kantar kahve bey' edip kahveyi Zeyd'e teslîm etmeden Amr ve Bekir'den her biri Zeyd'e bey' ettiği kahvesini Zeyd'den her kantarı on dokuz gurûşa olmak üzere iştirâ edip her kantarı için kahve semeni nâmına Zeyd'e on dokuz gurûş verip "Kahve mülkümüz oldu" deyu kahvesini istihlâk etdikden sonra ecel-i mezbûr hulûlunda mukaddemâ olan bey'-i mezbûra binâen Zeyd'den her kantar başına yirmi dokuz gurûş almış olsalar hâlâ Zeyd, Bekir'e her kantar başına ziyâde verdiği onar gurûşunu Bekir'den ve Amr'a her kantar başına ziyâde verdiği onar gurûşunu Amr fevt olmağla tereke-i vâfiyesinden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

Soru: Zeyd, medyûnu Amr'ın üzerine ilzâm-ı ribh irâdesiyle kendinin bir sîm raht ve bir sîm kılıcını nesieten Amr'a şu kadar gurûşa bey' ve teslîm edip Amr dahi "Zeyd'e ver" deyu ol meclisde ol rahtla kılıcı Bekir'e

vakfiyelerinde vakıf paranın %10'dan fazla bir oranla verilmemesini şart koşabilir. Fetvalarda vâkıfın şartı olarak %10'luk bir oranla verilen bir vakıf para, sonradan bu oranın %15 kadar çıkarılmayacağı ifade edilmiştir. Vakfın ihtiyacına göre zorunlu durumlarda ise bu oran yükseltilebilmektedir, ancak bu yükseltme hakim kararına dayanmalıdır. Yine fetvalardan hareketle anlamaktayız ki para vakfının sermayesini teşkil eden anaparaya borçlanma haricinde dokunulmaması gerekmektedir, harcamalar paranın işletilmesinden elde edilen gelirden yapılmalıdır.

Soru: Bir mahallede vaki mescid-i şerifin mesarifine mevkûfe nukûdun mütevellisi Zeyd nukûd-i mezbûreden birkaç kimesnelere istirbâh kasdıyla şu kadar akçe verdikten sonra ol beldeyi harbî kefere istila edip mescid-i şerifi ihrâk eyleseler hâlen asker-i İslâm belde-i mezbûreyi fethetmekle Zeyd meblağ-i mezbûru ol kimesnelerden talep ettikte mezbûrlar mücerred “Mescid-i şerif muhterik olmakla vakıf bizden lâzım gelmez” deyu vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Feyziyye, s.164)

Soru: Zeyd mütevellisi olduğu nukûd-i mevkûfeden bazı kimesnelere şu kadar akçe karz verdikten sonra Zeyd'in yerine Amr müteveli olup ba'dehu Amr birkaç sene meblağ-i mezbûrlardan ahz ve mesârif-i vakfa sarf edip ba'dehu asl-i maldan nesne almadan merkûmların bazı müflisen fevt olup bazı firar eyleseler Amr'ın yerine müteveli olan Bekir Amr'a mücerred “Sen ribh-i merkûmu mezbûrlardan alıp aslı almamakla asl-i malı malından dâmin ol” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Feyziyye, s165)

Soru: Zeyd mütevellisi olduğu nukûd-i mevkûfeden birkaç kimesnelere

---

verip Bekir dahi Zeyd'e teslim eylese bu vech üzere Zeyd, Amr üzerine ilzâm-ı ribh etmiş olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

Soru: Zeyd, Amr'dan karz yüz gurûş aldıktan sonra Amr, Zeyd'in üzerine ilzâm-ı ribh etmek irâdesiyle Zeyd'in çukasını yedinden alıp yine Zeyd'e bir sene tamamına dek şu kadar akçeye bey' ve teslim eylese hâlâ sene tamamında Amr ol çuka Zeyd'in mülkü iken Zeyd'e bey' ve teslim ettiğine ikrâr ederken çuka bahâsı nâmına Zeyd'den nesieten almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

Soru: Zeyd medyûnu Amr'ın üzerine kırk gurûş ribh ilzâm etmek irâdesiyle bir atını Amr'a kırk gurûşa nesieten bey' ve teslim edip ba'dehu ol meclisde bey'i fesh edip atı Amr'dan alsa Amr'ın üzerine ol kadar ribh ilzâm etmiş olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

Soru: Zeyd, Amr'a verdiği dört yüz gurûş için Amr'ın üzerine ilzâm-ı ribh etmek irâdesiyle bir altın hâtemini yüz gurûşa Amr'a nesieten bey' ve teslim etdikden sonra ol hâtemi yine Amr'dan almış olsa hâlâ Amr aldığı dört yüz gurûşu Zeyd'e verdikten sonra Zeyd ona kanâat etmeyip mücerred “Ben sana yüz gurûşa altın hâtem bey' etmiş idim” deyu Amr'dan nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

muamele ile verdiği şu kadar akçeyi almadan ma'zûl olup yerine Amr mütevellî olsa Amr meblağ-i mezbûru ol kimesnelerden talep ettikde mezbûrlar mücerred “Meblağ-i mezbûru bize Zeyd vermekle Zeyd'e veririz” deyu Amr'a edadan imtinâa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Feyziyye, s.167)

Soru: Rehin yahud kefil ile istirbahı meşrût olan vakfın mütevellîsi Zeyd mal-i vakıfdan şu kadar akçeyi istirbâh kasdıyla melî olan (zengin) Amr'a verip şart-ı vâkıf üzere melî olan Bekir'i kefil aldıktan sonra Zeyd'in yerine Beşir mütevellî olsa Zeyd Beşir'i Amr'ın üzerine ihâle ederken Beşir Zeyd'e “Meblağ-i mezbûru sen malından ver, ba'dehu Amr'dan al” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Feyziyye, s.172)

Soru: Onu onbire istirbâhi meşruta olan nükûd-i mekûfenin mütevellîsi Zeyd vakfa zaaf-ı târi (sonradan meydana gelen zaafiyet) olmakla re'y-i hakimle nükûd-i mezbûreyi onu onbuçuk hesabı üzere istirbaha kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C. 1, s.247).

Soru: Bir vakf-ı nükûdun vakfiyye-i ma'mûlun bihasında onu onbirden ziyadeye istirbâh olunmaya diye yazılmış olsa mütevellî vakıfda müzayaka yoğ iken onu onbir buçuğa istirbaha kâdir olur mu? el-Cevâb: Hakim men' eder (Ali, C.1, s.247).

Soru: Rehn-i kavi ile istirbâhi meşruta olan vakf-ı nükûdun mütevellîsi kaimmakam Zeyd nükûd-i mezbûreden şu kadar akçeyi Amr'a karz verdikte Amr'dan kıymetleri deynden nâkıs şu kadar eşya rehin alıp ba'dehu Amr fevt ve Zeyd mazul olup yerine Bekir mütevellî oldukta Amr'ın eşya-yı mezbureden gayri malı olmamakla Bekir re'y-i hakimle eşyay-ı mezbureyi semeni misilleri ile bey' edib semenlerinden deyn-i mezbureden semen-i merkum mikdarını istifa eylese Bekir ma'âda deyni Zeyd'e tazmine âdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Ali, C. 1, s.251)

Soru: Bir karye ahalisinden Zeyd mülk menzîlini vakfedüb süknasını evvelen kendiye (kendine) ba'dehu karındaşı Amr'a ba'dehu Amr'ın zevcesi Hind'e ba'deha karye-i mezburda filan cami-i şerif mütevellesisi mütevellî olub menzîl-i mezbur semeni misliyle bey' olunub semenini ol cami mütevellîsi kabz ve veche şer'i üzere istirbah edüb hâsıl olan semeninden bir akçesini cami-i mezburda imam olanlara verüb ruhum için ba'de'l işâ (akşam) sure-i mülk tilavet edüb sevabını ruhuma ihda eyleye

(hediye göndere) maadden semenini mütevellî-yi mezbur cemaat ma'rifetiyle cami-i mezburdan vakıf çeşmenin ta'mir ve termimine harc ve sarf eyleye deyü vakıf şart ve teslim ile'l mütevellî edüb tescil-i şer'i ettirse vakf-ı mezbur sahih olur mu? el-Cevâb: Olur. (Behce, s.215)

Soru: Bir vakf-ı nukûdun mütevellîsi olan Zeyd nukûd-i mezbureyi birkaç eyyam mürtezikanın vazifelerini asl-ı maldan vermiş olsa Zeyd'in veche muharrer üzere mürtezikaya verdiği meblağ Zeyd'e daman lazım olur mu? el-Cevâb: Olur. Zeyd dahi mürtezikaya müracaat eder.(Abdürrahim, C. 1, s.431)

Soru: Bir vakf-ı nukûdun mütevellîsi Zeyd zimam erbabından rıbhi tahsil edememekle mürtezika-i vakıf Zeyd'e "Sen vazifelerimizi kendi malından bize ver de zimamdan aldığın rıbhi akçene tut alıkoş" demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s.435)

Soru: Ğallesi bir vakf köbrünün meremmetine (tamirine) meşruta vakf olan nukûdun mütevellîsi nukûd-i mezbureyi birkaç sene istirbah edüb hâsil olan ribhden bir miktarını köbrünün imaretine sarf edüb fazlasını rakabe-i vakıf için hıfzıyla vâkıfın evladından Amr fakir ve muhtaç olacak fazla-i merkumeden Amr'a kifayet miktarı vazife ta'yin olunmak câiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 449)

Soru: Bir belde kadısı Zeyd'in taht-ı velayetinde olan vakfın muhasebesi görülmek lazım oldukta mütevellîsi "Ben muhasebemi Zeyd'e gördürmem kurbunda olan âhar beldenin kadısına gördürürüm demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.484)

Soru: Bir vakfın mütevellîsi Zeyd'in muhasebesini hâkimü'ş-şer' görüp ve defterini imza ettikten sonra Zeyd ma'zul olup yerine Beşir mütevellî oldukta Zeyd'in muhasebesinde mahal şüphe olmağla Zeyd mahal şüphe olan yerlerini beyan ederken ona razı olmayub "Zeyd'in muhasebesi tekrar görülsün" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.485)

Soru: Bir vakfın mütevellîsi Zeyd birkaç sene muhasebesini hâkimü'ş-şer'e gördürüb yedine mümza (imzalı) ve mahtum (mühürlenmiş) muhasebe defteri aldıktan

sonra Zeyd ma'zul olub yerine Amr müteveli oldukta ol muhasebelerinin bazı mahallerinde iştibah (şüphe etmek) olursa Amr hakime ol şüpheli olan mevâdın (maddelerin) muhasebesini gördürmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 485)

Soru: Zeyd-i müteveli Amr'a mal vakfından on bin akçe verüb meblağ-ı mezbur mukabelesinde Amr'dan bin guruş kıymetli mülk menzilinı rehin aldıktan sonra her sene üzerine ilzâm ettiği rıbbi dahi alurken halen Zeyd meblağ-ı mezburu Amr'dan alub âhara vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Vakfa enfa' olan ile amel eder.(Abdürrahim, c.1, s. 482)

G. VAKIFLARIN HÜKÜMLERİ VE İSTİBDÂLİ

İslâm hukukunda usulüne uygun olarak kurulan vakıfların birtakım hükümleri vardır. Önceden de ifade edildiği gibi, bu hükümler İslâm hukukunun aslî ve tâli kaynaklarına göre fakihler tarafından zaman içinde ortaya çıkan ihtiyaç ve gelişimler dikkate alınarak belirlenmiş, vakıfların kuruluş, işleyiş ve sonuçları mevcut hukuk düzeni tarafından açık bir yapıya kavuşturulmuştur. Bunları şöylece özetlemek mümkündür:

Vâkıfın şartı, Şâri'in nassı gibidir. Yani malını vakfeden kimsenin vakıf kurarken koyduğu şart meşru ve mutebersart, aynen ilahî bir buyruk gibidir. Zaruret olmadıkça bu şartlara uyulması gerekir. Ancak vakfın kuruluş ve meşruiyet esasına aykırı şartlar geçerli değildir. Mütevellilerin ve kadıların vakıflar hakkındaki tasarrufları, vakfi koruyup gözetme şartıyla geçerlidir. İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre, vakfedilen malın mülkiyeti artık Allah'ın mülkü olarak kabul edildiği için kamu malı hükmündedir. Satılamaz, hibe edilemez ve hiçbir surette temellük edilemez.

Vakfın hukuki statüsünü gösteren belgeye vakfiyye denir ki bunda vâkıfın şartları bulunur: yani vâkıf vakfettiği yeri ne için vakfettiğini, nasıl ve ne şekilde ve kimin tarafından yürütüleceğini, vakfın gelirinin nerelere ve nasıl harcanacağını bu belgede açıklar. Vâkıfın vakfiyyedeki şartlarına - nasslara uygunsay - uyulmak mecburiyeti vardır. Bu şartları ne kendisi ve ne de başkaları değiştiremez. Vâkıf

vakfettiği bir vakfı - gelir getirmediği durumda- satılarak onun parasıyla başka bir vakfın alınmasını şart olarak ilave edebilir mi? Buna biz vâkıfın istibdâli diyoruz. Veyahutta vâkıf istibdâl şartını koymasa bile böyle bir işlem yapılabilir mi? Şimdi bu iki sorunun cevabını verelim.

a) **Vâkıf İstibdâli şart koşmuşsa:** Vâkıf vakfettiği bir akar vakfın ilerde ihtiyaca mebnî diğer bir akar ile itibdâlini (değiştirilmesini) veya satılıp parasıyla başka bir akar alınmasını şart koşabilir. Bu görüş Ebû Yûsuf tarafından ileri sürülmüş ve müteahhirin fukahâ tarafından kabul edilmiştir. Çünkü vakfı istibdâl hareketi, vakfı ortadan kaldırmak değil, daha hayırlısı veya müsavisiyle değiştirmektir. Bu durumda ikinci akar birinci akar hakkındaki şartlara tabi olur. Vâkıf, istibdâli şart koştuğu halde ne ile istibdâl edileceğini beyan etmemiş olursa, akar cinsinden bir şey ile istibdâl edileceğini beyan etmemiş olursa, akar cinsinden bir şey ile istibdâl edilebilir. Ve ayrıca hangi beldede istibdâl yapılacağı belirtilmemişse istenen yerde istibdâl ameliyesi yapılır.

b) **Vâkıf İstibdâli şart koşmamışsa:** Bir kimsenin sahih bir surette vakfetmiş olduğu bir mescidi medrese, medreseyi mescid haline sokmak câiz değildir. Ancak mütevellî vakfın değişmesini daha faydalı veya zaruri olduğunu anlayıp mahkeme huzurunda bu hususu gerekçesiyle kabul ettirirse, hakim görülen lüzum üzerine vâkıfın şartına muhalefet ederek vakfı istibdâl eder. Aynı şekilde bir sene müddetle kiraya verilmesi şart koşulan bir vakfın mütevellî buna muhalefet ederek daha uzun bir müddetle kiraya verilebilir. Bunlardan anlaşılıyor ki vakfın istibdâli hakkında vâkıf tarafından bir şart koşulmamış ise istibdâl câiz ve muteber değildir. Ancak vakıf galle(gelir) getirmez bir hale gelirse veya gallesi masrafını karşılamazsa, mütevellî hakimın iznini almak şartıyla vakfı onun gibisiyle değiştirebilir. İstibdâl muamelesi gerçekleştirildikten sonra artık bunun üzerinde başka bir işlem yapılmaz, istibdâl muamelesi feshedilemez. Hanbelî mezhebine göre de istibdâl câiz olmadığı halde vakfın gelir getirmesi yönünden istifade edilmez bir hale gelmesiyle o vakfın satılması câizdir. Onun parasıyla kendi cinsinden veya gelir getiren başka bir cins akar alınarak vakıf tesis edilir. Bunun geliriyle evvelki vakfın giderleri karşılanır.

İncelediğimiz fetvalarda da vakfın istibdâline dair bir takım fetvalara rastlamaktayız. Bunlardan bazılarını aşağıda veriyoruz.

Soru: Zeyd mütevellisi olduğu vakıf nükûdu zâyi olmak ihtimali olmakla re'y-i hakimle vakfa nâfi' akara tebdîlle kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Ali, C. 1, s. 242)

Soru: Zeyd mütevellisi olduğu vakıf akarı şeraât-i istibdâl mevcut olduğu halde re'y-i hakim ve emr-i sultânî ile Amr'ın mülk akarıyla istibdâl ettikdenden sonra hakim-i âhar ben razı olmadım diye istibdâl-i mezbureyi nakza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Ali, C.1, s.241)

Soru: Kayseri'de vakia vakıf bir arsayı mütevellisi Zeyd İstanbul'da vakia Amr'ın mülk arsasıyla şerâit-i istibdâl mevcut olduğu halde re'y-i hakim ve emr-i sultânî ile istibdâl etmek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur.(Ali, C. 1, s.242)

H. VAKIFLA İLGİLİ FETVALARDA GEÇEN GAYRIMENKULLERİN KİRA VE SATIŞ FİYATLARI

İncelediğimiz fetvalarda vakfa konu olan bir takım gayrimenkullerle ilgili kira ve satış fiyatları geçmektedir. Buradaki bedeller, günlük (yevmî), senelik (senevî), peşin (muaccel), aynî ürün (yıllık) ve satış meblağı olarak zikredilmiştir. Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi'de geçen bazı gayrimenkul kira ve satış fiyatları şöyledir²²³:

---

²²³ Abdürrahim, C. 1, s. 501, 502,503, 502,503, 504, 500,466,553,543,555, 479

Tablo 3.2
Fetvalarda Geçen Gayrimenkul Kira ve Satış Fiyatları

G.Menkul Türü	Günlük (akçe)	Yıllık (akçe)	Satış (akçe)	Muaccel (Peşin)	Aynî ürün (Yıllık)
Hamam	70				
Hamam		10.000			
Hamam		6.000			
Dükkân	2				
Değirmen					60 keyl
Değirmen		500			
Han		10.000			
Han		30.000			
Keresteci Dükkânı	9				
Bostan				30.000	
Menzil (ev)	2			50.000	
Dükkân Binası			400		
Dükkân		7.000	.		

İncelediğimiz fetvalarda vakıf müesseseleri tarafından ücretleri (vazîfeleri) ödenen çalışanlardan bahsedilmekte ve bunların almış oldukları ücretler de bu fetvalarda zikredilmektedir. Örnek olması anlamında bazı çalışanlar ve ücretleri şöyledir;

Tablo 3.3
Fetvalarda Geçen Bazı Çalışanlar ve Ücretleri

Meslek	Günlük (akçe)	Aylık Maaş (akçe)	Fetva Mecmuası
Müderriş	72		Behce, s.220
Müderriş	25		Abdürrahim, C.1, s.434
Müderriş	50		Ali, C.1, s. 257
İmam	20		Behce, s. 251
İmam	12		Abdürrahim, C.1, s. 433
İmam	10		Ali, C. 1, s. 261
Kitâbet	5		Ali, C. 1, s. 255
Cüzhan	2		Abdürrahim, C.1, s.432
Câbi	5		Abdürrahim, C.1 s. 437
Tabip		6.000 ²²⁴	Behce, s.250

²²⁴ İlgili fetvada bu meblağın tabiplere hastaları için kullandıkları ilaç gereksinimlerine yönelik verildiği belirtilmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI TOPRAK SİSTEMİ

I. GENEL BİLGİ

Tezimizin bu başlığında inceleyeceğimiz Osmanlı arazi sistemini, onu yakından ilgilendiren timar sistemi, iltizam sistemi ve mâlikâne sistemi ve çiftlik (çift-hane) konularıyla beraber ele alacağız. Şüphesiz ki sanayii öncesi her toplumda olduğu gibi Osmanlı'da da arazi; ziraatın/tarımın, ekonominin, siyasi yapının ve özellikle askeri nizamın en başat faktörüdür. Tarım sistemi incelenirken, en başta konunun nesnesi olan arazinin İslâm hukuku genelinde ve Osmanlı hukuku özelindeki yapısını anlamamız ve incelememiz gerekmektedir. Arazi alt başlığıyla bunu yapacağız. Timar sistemi ise Osmanlı'nın klâsik döneminde (Halil İnalcık'a göre 1300-1600 yılları) ziraî üretimin ve askerî sistemin belkemiğini oluşturmaktadır. Bu nedenle timar sistemi de ayrı bir alt başlıkta ele alınacaktır. Aslında timar sistemiyle beraber de varlığını sürdüren iltizam (ve daha sonra mâlikâne) sistemini ise, askeri alanlarda meydana gelen başarısız neticeler karşısında özellikle ordu modernizasyonu ile birlikte giderek profesyonelleşen askeri yapıyla birlikte timar sisteminin zayıflaması sebebiyle tezimizin dönemini içeren 18. yüzyıldaki ağırlığı ve önemi sebebiyle ayrı bir alt başlıkta inceleyeceğiz. Çiftlik ya da çiftthane düzeni, mikro düzeyde iktisadî üretimin verimliliği için Osmanlı yöneticileri tarafından önemsenmesi, zirai üretimin en küçük birimini teşkil etmesi bağlamında yine ayrı başlık altında incelenecektir.

II. ARAZİ KAVRAMI VE TARİHTE ve İSLÂM TOPLUMLARIN ARAZİ MÜLKİYETİ ANLAYIŞLARI

A. ARAZİ KAVRAMI ve TARİHTE ARAZİ MÜLKİYETİ ANLAYIŞI

Arapça'da "arazi" kelimesi, sözlükte "yer, yeryüzü, toprak parçası" anlamına gelen "arz" kelimesinin çoğuludur²²⁵. Hukuk dilinde ise, dar anlamda, ziraata elverişli olsun veya olmasın her türlü toprak parçasını ifade eder. Geniş anlamda ise arazi, ekilebilir topraklar yanında madenler, petrol yatakları, yer altı suları gibi toprak altı

²²⁵ Halil Cin, "Arazi", *DİA*, C. 3, 1991, s. 342.

doğal kaynakları, orman, ırmak ve göl gibi toprak üstü zenginlikleri de kapsayan bir anlamda kullanılır²²⁶.

İlkel toplumlarda arazi mülkiyetinde ruhani ve mistik yön ağır basmaktadır. Bu sebeple insanlar bazı menkul eşyaların dışında hiçbir şeye mâlik olamayacaklarını sanıyorlar, ilahilik vasfından dolayı araziye sahip çıkamıyorlardı. Onların inançlarına göre insana ve araziye hâkim olan yalnız ilahlardı. Denizler, dağlar ve bağçeler de ilahlaştırılmış olan arazinin parçalarıydı. Zamanla arazinin mâliki ve hakimi olarak ilahların temsilcileri sayılan hükümdarlar kabul edilmeye başlandı.

Sümerler toprağa taparlar, Mısırlılar Nil nehrini kendileri ilahi bir armağan olarak görürler, Romalılar ise mukaddes şeylerin başında toprağı sayarlardı. Zamanla ise bu durum kralların, emirler ve senyölerin lehine değişmiş, örneğin Ortaçağ Avrupası'nda Fransız İhtilali'ne kadar (1791 tarihli bir fermana kadar) arazi yalnızca senyörlerin mülkiyetindeydi ve toprakta çalışan insanlar yarı köle statüsünde bulunmaktaydı.²²⁷

B. İSLÂM'DA ARAZİ MÜLKİYETİ ANLAYIŞI

İslâm dininde toprağın ilahilik vasfından dolayı mülkiyete konu olmayacağı şeklinde bir anlayış bulunmamaktadır. Yerin, göğün ve herşeyin yaratıcısının Allah olduğu inancı, özel mülkiyetin olmaması anlamında değil, fertlerin bu nimetler için Allah'a şükran ve minnet duymaları, gerçek anlamda mâlik olanın yalnızca O olduğu inancını yansıtmaktadır. Allah'ın isimlerin biri olan Mâlik, bu inancı müslümanların zihinlerine yerleştirmektedir. Bu inancı, bazı kimselerce yanlış anlaşılabilir olan İslâm'da özel mülkiyetin olmaması anlamına gelmemektedir. Nitekim İslâm'ın temel kaynakları olan kutsal kitap Kur'an ve Hz.Muhammed'in sözü anlamına gelen hadislerde de özel mülkiyetin varlığını ve meşruiyetini gösteren hükümler yer almaktadır. Bu konuda bütün İslâm alimleri de (fukaha) görüş birliğinde bulunmaktadır. Bununla birlikte arazi/toprakların tür olarak sınıflandırılmaları mülkiyet durumuna ya da bağlı bulunduğu vergi gurubuna veyahud elde edilişine göre farklı şekillerde yapılabilmektedir ki ilk dönem İslâm hukukçularının eserleri incelendiğinde bu

²²⁶ Hasan Hacak, "Arazi", **İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, 2006, s. 130.

²²⁷ Cin, "Arazi", C. 3, s. 343.

görülebilmektedir. Ebu Yusuf, İmam Şâfiî, Mâverdi gibi ünlü hukukçuların herbiri toprakları kendilerince bazı sınıflandırmalara tabi tutmuşlar ve izaha çalışmışlardır.

Fıkıh bilginleri tarafından arazi hukukuna dair pek çok eser yazılmış, fetva kitaplarında da araziyle ilgili pek çok fetva yer almıştır.

C. İSLÂM HUKUKU'NDA ARAZİ NEVİLERİ

İslâm bilginleri araziye çeşitli bakış açılarına göre tasnif etmişlerdir. Bunlardan birisi de arazinin ele geçirişine göre tasnifidir. Ancak İslâm alimleri arasında, ele geçirilme şekillerine göre toprağın statüsünün ve mülkiyetinin ne olacağı meselesi tartışılmıştır. Ele geçirilmesine göre arazi dört çeşittir, bunlar; “ahalisi müslüman olan arazi”, “barış yoluyla elde edilen arazi”, “savaş yoluyla elde edilen arazi” ve “ahalisi sürgün edilen arazi”dir.²²⁸ Bunları ayrı ayrı inceleyeceğiz.

1. Ahalisi Müslüman Olan Arazi

Bütün İslâm hukukçuları, herhangi bir savaş olmaksızın ele geçirilen topraklarda, ahali müslüman ise mülkiyetin müslüman ahaliye bırakılması yönünde hem fikirdirler. Bunlar “arâzi-yi öşriyye” olarak adlandırılır. Devlet bu topraklardan yalnızca “öşür” vergisini alır.²²⁹

2. Barış Yoluyla Elde Edilen Arazi

Müslüman olmamakla birlikte İslâm devletiyle barış yapmak isteyen ve İslâm devletinin tebaası (zimmî statüsü) olmayı kabul eden insanlara ait arazinin durumu, müslümanlarla yaptıkları sulh akdinin hükümlerine tâbidir. Hanefî mezhebinin bu konudaki görüşü, bu yolla elde edilen arazinin mülkiyeti gayr-i müslim ahaliye bırakılması ve bu topraklardan sadece “haraç” vergisi alınması yönündedir. Bu arazi, “arâzî-yi harâc”ın bir çeşididir. Diğer mezheplerin bu konudaki görüşü ise Hanefî mezhebinin görüşünü de kabul etmekle birlikte buna ilaveten kuru mülkiyetin (rakabe) müslümanlara verilerek gayr-i müslim halkın bu topraklarda kiracı statüsünde olmaları yönündedir.²³⁰

---

²²⁸ Cin, “Arazi”, C. 3, s. 343.

²²⁹ Cin, “Arazi”, C. 3, aynı yer.

²³⁰ Cin, “Arazi”, C. 3, aynı yer.

3. Savaş Yoluyla Elde Edilen Arazi

Bu şekilde elde edilen araziyle ilgili fıkıh mezheplerinde önemli görüş ayrılıkları bulunmakta olup fazla tafsilata girmeden ve tezimizde söz konusu olan fetvaların da Hanefî fikına göre verildiğini dikkate alarak biz yalnızca Hanefî mezhebinin görüşünü belirteceğiz. Hanefiler, devlet başkanına kamu yararına göre tasarrufta bulunmak üzere üç ayrı hak tanımışlardır.

a)Gazilere taksim ve temlik: Bu görüşe esas teşkil eden hâdise, Hz. Muhammed'in Hayber arazisini gazilere dağıtmış olmasıdır. Böylece bu tür arazi mülk arazi statüsünde olup, buradan vergi olarak “öşür” alınmaktadır.

b)Yerli gayr-i müslim ahalinin mülkü olmak üzere ellerinde bırakmak: Bu görüşün dayandığı vakıa ise, Hz.Ömer'in halifeliği zamanında fethedilen Irak arazisinin (Sevâd-ı Irak) gazilere dağıtılmayıp yerli gayr-i müslim ahaliye bırakılmış olmasıdır. Hz.Ömer bu uygulamayı Kur'an'daki Haşr suresinin yedinci âyeti ve ashâbın icmainsine (görüş birliğine) dayandırarak gerçekleştirmiştir.

c)Arazinin rakabesini (soyut mülkiyetini) devlet hazinesine bırakıp (beytül mâl) tasarruf hakkını ahaliye vermek: Bütün mezheplerde teorik olarak kabul edilen, uygulamasını ise en tebarüz şekilde Osmanlı Devleti'nde gördüğümüz yöntemdir.²³¹

4. Ahalisi Sürgün Edilen Arazi

Bu çeşit arazi, Hanefiler'e göre ya ahaliye terkedilir ve bu durumda arazi haraç arazisi olur veyahut da beytül mâle bırakılır. Hanefiler dışındaki diğer İslâm hukukçukları (fukaha) ise bazı görüş ayrılıklarına rağmen İslâm cemaati lehine vakfedilmesi görüşünü savunmaktadırlar.²³²

III. OSMANLILAR'DA ARAZİ, NEVİLERİ VE ARAZİ ÜZERİNDE TASARRUF HAKKI

A. ARAZİ VE NEVİLERİ

Osmanlı hukuk sistemi hakkında yazılan eserlerden anlaşılmaktadır ki bu hukuk sisteminin temel dayanağı İslâm hukukudur. Dolayısıyla bu hukuk sisteminin bir

²³¹ Cin, “Arazi”, C. 3, aynı yer.

²³² Cin, “Arazi”, C. 3, aynı yer.

dalı olan toprak hukukunun da temelini İslâm hukuku oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle Osmanlı Devleti, tanzimat dönemine kadar (klâsik dönem) İslâm hukuku hükümlerini uygulamış olduğundan, arazi hukukunda da aynı şekilde bu hükümler geçerliydi. Osmanlılar'da arazinin hukukî statüsünün tesbitinde Şeyhülislâm İbn-i Kemal ile Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin rolleri büyük olmuştur²³³. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde arazi hakkındaki mevzuat, muhtelif eyaletler için çıkarılmış bulunan kanunnâmelere bir mukaddime şeklinde konulmaktaydı. Bu mukaddimelerin en önemlisi Kanuni devri şeyhülislâmılarından Ebüssuûd Efendi'nin Budin'in fethinden sonra hazırladığı Budin defterinin baş kısmına yazmış olduğu mukadimmedir ki burada mîrî arazinin hukuki statüsü açık bir şekilde ortaya konmuştur.²³⁴

Ebüssuûd Efendi'nin sınıflandırmasına göre topraklar üç çeşittir; öşriyye, harâciyye ve arz-ı memlekettir. Öşriyye denilen arazi, fetih sonrası sipahilere dağıtılan mülk arazilerdir ki bu çeşit araziden hâsıl olan üründen öşür alınmaktadır. Harâciyye ise fetih sonrası mevcut maliklerin mülkiyetlerini sürdürdükleri, bunun karşılığında harâc ödedikleri mülk arazilerdir. Arz-ı memleket denilen arazi türü ise ne haraciyye ne de öşriyyeye benzemektedir. Bu tarz arazide mülkiyet (rakabesi) devletin olup tasarruf hakkı reâyâyâya bırakılmıştır. Buralardan harâc-ı mukâseme ve harâc-ı muvazzaf adında vergiler alınmaktadır²³⁵.

Ancak Osmanlı tarihi boyunca toprak düzenine dair en derli toplu bilgiler hicri 1274 tarihli (miladi 1858) Arazi Kanunnâmesi'nde yer almıştır.²³⁶ Fıkıh kitaplarından ve şeyhülislâm fetvalarından da yararlanılarak hazırlanan bu Kanunnâme'de Osmanlı toprakları hukuki durumu bakımından beş kısımda incelenmiştir. Bunlar; arazi-yi memlûke, arazi-yi mîriyye, arazi-yi mevkûfe, arazi-yi metrûke ve arazi-yi mevâtır²³⁷.

---

²³³ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, C. 4, s. 76-84.

²³⁴ CİN, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s. 16.

²³⁵ Şafak, s. 68-71.

²³⁶ CİN, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s. 3.

²³⁷ Bilmen, C. 5, s. 389.

Tablo 4.1

Osmanlı'da Arazi Nevileri

	Arazi Çeşidi	Arazi Mülkiyeti
1	Arazi-yi Memlûke	Özel Mülk
2	Arazi-yi Mîriyye	Devlet
3	Arazi-yi Mevkûfe	Vakıf
4	Arazi-yi Metrûke	Umuma Ait
5	Arazi-yi Mevât	Boş

1. Arazi-yi Memlûke

Arazi-yi memlûke, mülk arazi anlamındadır. Bu arazilerde mülkiyet hükümleri geçerlidir. Mâlikleri (sahipleri) bu çeşit arazi üzerinde alım-satım, icar, miras, bağış gibi her türlü hukuki her türlü tasarrufta bulunabilir ve sahih olarak vakıf da yapabilirler. Arazi-yi memlûkeyi de kendi içinde beş şekilde ele alabiliriz.

a) Köy ve şehir içlerinde bulunan bütün arsalar ile köy ve şehirlerin kenarlarında olup tetimme-i süknâ denilen yarım dönümlük yerler.

b) Aslında beytümâl arazisi iken ifraz edilerek ve şartlarına uyularak sahih temlik ile mülk haline getirilen yerler.

c) Öşür arazisi; buna arz-ı sadaka da denmektedir. Yemen'in fethinde uygulandığı gibi gazilere tevzi ve temlik edilen yerler.

d) Haraç arazisi; bu arazi fetih sırasında gayr-i müslim ahaliye bırakılan yerlerdir. Tafsilatını vergi başlığında incelediğimiz üzere bu topraklardan harâc-ı mukâseme ve harâc-ı muvazzaf olmak üzere iki tür haraç vergisi alınır.

2. Arazi-yi Mîriyye

Arazi-yi mîriyye, toprağın kuru mülkiyetinin (rakabesinin) devlet elinde olduğu, toprak üzerindeki tasarrufun ise bir kişiye ya da guruba tevcih edilebildiği, intifa hakkının bu kimselerin elinde bulunduğu toprak türüdür. Osmanlı'daki timar sisteminin temelini de bu toprak türü oluşturmaktadır. Kuru mülkiyeti beytûlmâle (devlet hazinesi) ait olan bu miri arazi rejimini Osmanlı'da belirli bir sistematik ile ortaya koyan Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'dir. Hanefîler'in mîrî arazi anlayışıyla diğer mezheplerin "müslümanlara vakıf" anlayışı arasında hemen hemen hiçbir fark bulunmamaktadır. Her ikisinde de devlet araziye işletmeye vermekte ve gelirini müslümanların ihtiyaçlarına sarfetmektedir.²³⁸

3. Arazi-yi Mevkûfe

Arazi-yi mevkûfe, vakıf arazisi demektir. İki türlü vakıf arazisi vardır; birincisi mülk olup da mâlikleri tarafından vakfedilen arazidir ki buna arazi-yi mevkûfe-yi sahiha denmektedir. İkinci tür vakıf arazisi ise devlet reisi yahut yetkili kıldığı bir makamın beytûlmâle ait mîrîden bir kısmının gelirini, beytûlmâlden istihkakı bulunan bir hayır cihetine tahsis etmesidir ki buna da arazi-yi mevkûfe-yi gayri sahiha veya tahsisat kabilinde vakıf arazi denir.

4. Arazi-yi Metrûke

Arazi-yi metrûke, ammenin veya belirli bir köy yahut kasaba ahalisinin istifadesine terkedilen pazar, panayır, yol, köprü vs. ile yaylak ve kışlaklardır²³⁹. Arazi-yi metrûke iki kısımdır. Birincisi, herkesin faydalanması için terk edilmiş yerlerdir, bunlar; umumi yollar, sokaklarda oturulacak yerler, caddelerde boş bırakılan mahaller, yolculara mahsus olmak üzere bırakılan konak yerleri ve benzerleridir. Buna arazi-yi müfreka da denir. İkinci tür arazi-yi metrûke ise belli bir köy, köyler yahut kasabaların bütün ahalisine terk edilen yerlerdir ki mera, yaylak, kışlaklar bu çeşit arazidendir. Bu araziye arazi-yi mahmiyye de denmektedir.

---

²³⁸ Cin, "Arazi", C. 3, s. 345

²³⁹ Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 41.

5. Arazi-yi Mevât

Arazi-yi mevât, kimsenin tasarrufunda olmayan, belli bir köye veya kasabaya tahsis edilmeyen ve iskân mahallinin en kenar noktasına yaklaşık 1,5 mil uzaklıkta olan boş arazilerdir. Eğer ihya (ziraate elverişli olmayan arazinin şenlendirilmesi, ekilir hale getirilmesi) mümkün ise o yer mevât arazi sayılmaktadır.

Arazi-yi mevât ihya edilerek mülk yahut mîrî haline getirilebilir. Aşağıda belirtilen Fetâvâ-yı Abdürrahim'de geçen bir fetvada, bir timar dahilinde bulunduğu halde ve tapulama işleminin bile gerçekleşmediği bir durumda boş (mahlûl) bir tarlanın üretim koşullarının sağlanarak ziraat edilmesiyle elde edilen üründen dirlik sahibinin (timarlı sipahi) öşür almakla yetinmeyip bütün ürünü almak istediği belirtilmektedir. Soruya verilen yanıtta ise sipahinin öşürden fazlasını alamayacağını bildirilmektedir. Bu yaklaşım, Osmanlı yöneticilerinin üretim yönlü (arz yönlü) bir ekonomi anlayışını taşıdığını, bir anlamda üreticiyi koruyarak arzın artmasına engel olacak unsurların bertaraf edilmek istendiğini göstermektedir.

Soru: Zeyd, Amr-ı sipahinin timarı toprağında mahlûl (sahipsiz boş) olan bir tarlayı tapulamadan zabt ve ziraat edüb mahsul hasıl olsa Zeyd ol mahsulden öşrünü Amr'a verirken Amr almayub "İznim yoğiken ziraat etmekle cümle mahsulü alurum" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.28).

B. ARAZİ ÇEŞİTLERİ ÜZERİNDE TASARRUF HAKKI

1. Mülk Arazide Tasarruf Hakkı

Mülk arazide mâlikler temlikî tasarruf dahil her türlü tasarruf hakkına sahiptirler. Diğer mallar gibi mirasla intikal eder, vakıf, rehin, bağışlama ve şüfa gibi hükümler geçerli olur. Mülkiyeti nakleden akitler, miras, ihya, iktâ ve benzeri yollarla kazanılabilir. Ancak uzun süreli de olsa mücerret zilyetlik zaman aşımıyla iktisap (kazanım) sebebi olamaz.

2. Vakıf Arazide Tasarruf Hakkı

Kamu yararı ve vakfın maslahatının bulunduğu haller dışında, vakıf arazilerin sahih olanlarında (arazi-yi mevkûfe-yi sahiha) mülkiyeti nakleden işlemlerden hiçbirisi geçerli değildir. Vakıf mallar üzerinde, sınırlı yetkiyi hâiz olan kimse vakfın

mütevellisidir. Gayr-i sahih vakıf arazinde ise tasarruf şekli mîrî hükümlerine benzer. Ancak arazinin şerî ve örfî resimleri (vergileri) ile beraber tasarruf hakkı da vakfedilmişse o takdirde vakıf mütevellisi de yetkilidir. Bu tasarruftan kasıt ise soyut mülkiyet üzerindeki tasarruf olmayıp, toprağın rakabesi devlete aittir.

3. Arazi-yi Metrûkede Tasarruf Hakkı

Arazi-yi metrûkede kimsenin tasarruf hakkı yoktur. Bu tür arazi herkesin faydalandığı topraklar olmaları bakımından devletin bunlar üzerindeki yetkisi, egemenlik hakkından doğan bir tanzim ve nezaret yetkisinden ibarettir.

4. Arazi-yi Mevâtta Tasarruf Hakkı

Arazi-yi mevâtta da yine kimsenin tasarruf hakkı yoktur. Sadece devletin iznini almak kaydıyla herkesin bu çeşit araziye ihyâ etme hakkı bulunmaktadır.²⁴⁰

5. Mîrî Arazide Tasarruf Hakkı

Mîrî arazi, rakabesi devlete ait arazi olduğuna göre tasarruf hakkı da devletin olacaktır. Ancak devletin temlikî tasarruf yetkisi de belli şartlarla kayıtlıdır. Diğer tasarruf yetkilerini ise devlet bizzat kendisi kullanıp araziye işletebileceği gibi ahaliye süresiz kira ve benzeri bir akit ile devir (tefviz) de edebilir. Devletin mîrîyi işletmek üzere onu ahaliye öşür, tasma akçesi ve benzeri adlarla bilinen kira bedeliyle vermesine “tefvîz” denir²⁴¹. Mîrînin tasarruf hakkını kiralayan ahalinin bu hakkı mücerret bir hakktır. Sadece yine devletin belirlediği sınırlar çerçevesinde belli mirasçılara bedelli ya da bedelsiz olarak intikal edebilir. Kiralayan kimse hayatta ise kendisi bu hakları bedelli yahut bedelsiz olarak başkasına devredebilir ki buna “ferâğ” denir²⁴².

²⁴⁰ Cin, “Arazi”, C. 3, s. 345.

²⁴¹ bk.Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s.126.

²⁴² Soru: Zeyd ve Amr iştirâk-i sivâ üzere tarlalara mutasarrıflar iken Zeyd âhar diyâra gitdikde ol tarlalardan hissesi üç seneden ziyâde boz ve hâlî kalsa Zeyd’in ol tarlalardan hissesi müstehakk-ı tapu olur mu? el-Cevâb: Olur. . (Abdürrahim, C. 2, s. 543)

Soru: Bu suretde sâhib-i arz Zeyd’in ol tarlalardan hissesini ta’îlinden tapu ile Amr’a verip Amr dahi cümle tarlaları izn-i sipâhî ile şu mikdâr akçe mukâbelesinde ecânibden Bekir’e ferâğ edip Bekir cümle tarlaları tasarruf ederken Zeyd âhar diyârdan geldikde “Mukaddemâ ol tarlaların nısfî benim idi” deyu müdâhaleye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. . (Abdürrahim, C. 2, s. 543)

Soru: Zeyd tasarrufunda olan tarlasını üç seneden ziyâde zirâat etmeyip ta’îl etdikden sonra sâhib-i arz ol tarlayı tapu ile vermeden Zeyd fevt olsa Zeyd’in oğulları ol tarlayı meccânen zabta kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. . (Abdürrahim, C. 2, s. 543)

Soru: Zeyd’in tarlasını üç sene ale’t-tevâlî bilâ özür zirâat etmeyip ta’îl etmekle sâhib-i arz ol tarlayı Zeyd’in ta’îlinden âhardan Amr’a tapu ile verse hâlâ Zeyd’in karındaşı oğlu Bekir “Tapuya ben evlâyım” deyu verdiğini verip tarlayı Amr’dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C. 2, s. 544)

Osmanlı tarihçisi Halil İnalçık, mîrî toprakların “tapulu arazi” ve “mukataalı arazi” olmak üzere iki kısma ayrıldığını, tapulu arazinin tapu rejimi denilen bir sistem içinde köylüye verildiğini, bu arazinin satılması, hibe edilmesi ve vakfedilmesinin mümkün olmadığını, fakat babadan oğula intikal eden bir arazi olduğunu söylemiştir²⁴³. Mîrî arazinin ikinci kısmını mukataalı arazi oluşturur. Sözlükte kesişme, anlaşma anlamlarına gelen mukataa Osmanlı ekonomisinde devlet hazinesinin gelir kalemini oluşturan verginin bir nev'idir denilebilir. Bu, genel anlamda bir iltizamdır. Üzerinde anlaşılabilir bir oran ya da maktu miktarda bir vergi olan mukataa, hazinenin özellikle nakit ihtiyacının giderilmesi amacıyla uygulanan bir yöntem olmuştur. Halil İnalçık, devletin tapu sistemi içerisinde reâyâ tasarrufu dışarısında kalmış, bizatihi köylü tarafından işlenmeyen birçok arazinin mevcut olduğunu, örneğin bir köy halkının çeşitli nedenlerle köyünü terk edip gitmesi ve böylece toprağın işlenmemiş halde kaldığını belirterek devletin ise hem toprağın harap durumda kalmaması hem de hazineye bir gelir olması düşüncesiyle bu boş toprakları mukataa ile vermeyi ve işletmeyi en iyi yol olarak bulduğunu belirtmektedir. Yalnız bu topraklar tapu rejiminin kayıtlarında değil tamamıyla serbest bir kiralama şeklinde kişilerin tasarrufuna verilmektedir²⁴⁴. Bu tür toprakları bu usulle köylü dışında, şehirli, esnaf veya asker de belli bir bedel karşılığında kiralayabilir. Devletin bu usulle boş olan arazileri kiralamasının asıl amacı, bu çeşit mukataalı arazilerin de sonunda köylünün yerleştiği tapulu arazi şekline getirmektir. Ancak mukataalı arazinin tapulu araziden farkı, bu tür arazinin babadan oğula intikal etmemesidir²⁴⁵. XVII. yüzyılın başlarından itibaren askeri sınıftan sipah ve

---

Soru: Zeyd'in tarlası üç sene boz kalmayınca[ya dek] zirâate sâlih olmamağla Zeyd üç sene boz kosa hâlâ Zeyd zirâat murâd etdikde sâhib-i arz mücerred “Üç sene zirâat olunmayıp mu'attal oldu” deyu Zeyd'i men' edip kendi zabt ve zirâata veyâhûd âhara tefvîze kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 544)

Soru:Zeyd-i sipâhînin tumârî arazisinde vâkî olup öşr-i mahsûlü almagelen çayırğa Amr mutasarrıf iken Amr-ı mezbûrun çayırâ ihtiyacı olmamağla saky ve enbâta sa'y etmeyip ol çayırılığ hâlî ve mu'attal birağıp üç seneden ziyâde zaman mürûr edip çalılık olup Zeyd'a asla bir nesne vâsıl olmasa hâlâ Zeyd ol çalılığ zirâate tâlib olanlara tapu ile tefvîze kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 544)

Soru: Zeyd'in tapu ile tasarrufunda olan bir kıt'a tarlasını su basmağla beş-altı sene mikdârı su altında kalıp zirâat mümkün olmasa hâlâ su çekilip Zeyd tarlasını zabt ve zirâat murâd etdikde sipâhî “Bu kadar sene zirâat olunmadı” deyu ol tarlayı tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 544)

²⁴³ Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 248-250.

²⁴⁴ İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye**, s. 250.

²⁴⁵ Aşağıdaki fetvalarda mukâta'alı toprağın tapulu arazi rejimi esasına göre varislere intikal etmediği görülmektedir:

Soru: Yeri mukâta'a-i kadîmeli arz-ı mîrî ve etrafı hendekli bağçenin içinde olan mülk eşcârın araları saban ile zirâat olunurken mutasarrıfı Zeyd fevt oldukda sipâhî “Eşcâr arası zirâat olunur” deyu arzı vereseye zabt edirmeyip tapu ile tâlib olanlara vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 537).

Soru: Arsası mukâta'alı arz-ı mîrî ve eşcârı mülk-i mültefe olan bağçenin mâlikesi Hind bilâ veled fevt olup ol bağçeyi veresezi zabt etdiklerinde sâhib-i arz mücerred “Arsası mukâta'alı olup Hind bilâ veled fevt olmağla ol bağçe müstehakk-ı tapu olur” deyip tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 537).

silahların mukataa sistemi içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bunlar yeniçerilerin esnaflıkla uğraşmaları gibi ikinci bir iş olarak mukataa işletiyorlardı. Üstelik bu kişiler²⁴⁶ devlet tarafından bilinen kimseler olduğu için güvenilir de bulunmaktaydılar²⁴⁷.

IV. TİMAR SİSTEMİ

A. TİMAR KAVRAMI ve TARİHÇESİ

Türkçe'de dirlik (dirilik) ile eş anlamlı kullanılan “timarı” kelimesi sözlükte “bakım, ilgi” anlamına gelir²⁴⁸. Ancak timar dar anlamda bir dirlik nevidir. Geniş anlamda timar terim olarak, Osmanlı merkez vilayetlerinde bir süvari birliğini ve askeri-idari hiyerarşiyi desteklemek amacıyla yapılan ve tevarüs yoluyla geçmeyen tahsisatı ifade eder. Timar sistemi, imparatorluğun sadece askeri-idari teşkilâtlanmasının temel direği olmakla kalmamış, aynı zamanda mîrî sisteminin işleyişinde, köylü çiftçilerin statülerini ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde ve devletin klâsik döneminde (1300-1600) ziraî ekonominin yönetiminde esas belirleyici umde olmuştur.

İktisat tarihçisi Ömer Lütfi Barkan tarafından “büyük bir kısmı aynen mahsul olarak toplanmakta olan vergi gelirlerinin nakli, paraya çevrilmesi, merkezi bir devlet hazinesi halinde toplanarak oradan vazifelilere dağıtılmasının güçlüğü karşısında, bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili salâhiyeti ile birlikte vergi kaynaklarının tahsisi”²⁴⁹ olarak tanımlanan timar sistemi, Osmanlı ekonomisinin klasik dönemdeki önemli bir unsurudur. Çünkü bilindiği üzere Osmanlı ekonomisi bir tarım ekonomisidir ve timar sistemi de zirai ekonomin temelini oluşturmaktadır. Timar sistemi ile hem tarım üretiminde disiplinli bir şekilde faaliyetlerin sürekliliği temin edilerek istikrar sağlanmakta hem de sipahiler vasıtasıyla savaşlar için gerekli olan asker merkezi bütçeye yük oluşturmaksızın hazır edilmekteydi. Timar topraklarını işlemek hak ve görevine sahip olan reâyânın idaresi, işletmeye nezaret ve vergilerin tahsili sâhib-i arz (toprak sahibi) kabul edilen dirlik

---

Soru:Yeri mukâta'a-i kadîmeli arz-ı mîrî ve etraf-ı erbe'ası taş duvar olup içinde bağçıvan sâkin olacak beyti ve eşcâr-i müsmire ve gayr-i müsmireyi müştemil bağçenin mutasarrıfı Zeyd bilâ veled fevt oldukda sipâhî “Bağçenin eşcârı araları saban ile zirâat olunur” deyu arzını veresesine zabt etdirmeyip “Tapu ile tâlib olanlara veririm” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz(Abdürrahim, C. 2, s. 537).

²⁴⁶ Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s.118.

²⁴⁷ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 186.

²⁴⁸ Halil İnalçık, “Timar”, **DİA**, C.41, 2012, s. 168.

²⁴⁹ Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, s.99, (Ö.L.Barkan: Timar, İA,123 S.286-287'dan naklen).

sahiplerine bırakılmıştı. Bu yetkinin ve sistemin denetlenmesi görevi kadınlara aitti²⁵⁰. Timar sistemi fetihler vasıtasıyla Bizans ve Balkanlar feodalitesini ortadan kaldırmıştır. Böylece hristiyan serfler toptan azat edilerek hür zimmî statüsünde Osmanlı Devleti'nde yaşamaya başlamışlardır ki bu durum iktisat tarihçisi Ahmet Tabakoğlu'na göre Osmanlı'nın Balkanlar'daki süratli yayılışının izahıdır. Timar sisteminin Kanuni dönemindeki zirai topraklarda uygulanma oranı %87 gibi önemli bir seviyededir²⁵¹. Bununla birlikte devletin ilk yıllarından itibaren büyümeyle doğru orantılı bir hal alan merkeze bağlı bürokrasi ve merkezin emrinde bulunan talimli, meslekten bir ordunun yüklendikleri faaliyetler için nakit ihtiyacı da merkez maliyesi için bir gereklilik oluşturuyordu²⁵². İşte bu nakit ihtiyacı iltizam usulü denilen ikinci bir sistem ile karşılanmaktadır. İltizam uygulaması XVII. yüzyılın başlarından itibaren nakdi ilişkilerin yaygınlaşması, fiyat hareketleri, harp teknolojisinin askerliği bir meslek haline getirmesi, mali kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçiş gibi çeşitli unsulardan dolayı timar sistemin yerini almıştır²⁵³. İktisat tarihçisi Coşkun Çakır ise timar sisteminin çürümeye yüz tutmasıyla Osmanlı'nın malî, askerî ve idarî üçlü yapısını sarstığını belirtmektedir²⁵⁴.

Timar sistemiyle ilgili belgeye dayalı ilk atıf Orhan Bey zamanına kadar gitmektedir. Orhan Gazi tarafından kumandanlara dağıtılan timar daha çok yurtluk (apanaj) kabilinden veya Doğu Anadolu Türkmen devletlerindeki “tiyûl” ya da “ülke” şeklindeki yurt tarzında olduğu anlaşılmaktadır. Ülke veya yurt terimleri, Osmanlılar'ın yönetimine geçtikten sonra aynı bölgelerdeki kalıtsal yurtluklar için kullanılmaya devam etmiştir. Bununla birlikte Selçuklu yönetimindeki İran'da ve Memlük yönetimindeki Mısır'da bile Osmanlı timar sisteminin belirli temel özellikleri görülebilmektedir.²⁵⁵ Timarların devlet adına yönetimi, verilen bir berat ile sipahilere bırakılmıştır. Sipahilerin devlet tarafından belirlenen temel görevi askerliktir. Savaş zamanı ya kendileri ya da kendileriyle birlikte belirli sayıda askerler ile sefere katılmaktaydılar. Merkezi yönetim tarafından kendisine verilen timardaki üretici

---

²⁵⁰ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 198.

²⁵¹ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 202.

²⁵² Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, s. 100.

²⁵³ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 207

²⁵⁴ Coşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Küre Yayınları, 2001, s. 2.

²⁵⁵ İnalçık, “Timar”, C.41, s. 168.

konumda olan reâyâdan, hem kendi geçimini sağlamak hem de askeri yükümlülükleri yerine getirebilmek devlet adına vergi toplardı. Bu vergilerin miktar ve biçimleri devlet tarafından belirlenmekte ve çıkarılan kanunnâme ve adaletnamelerle vergi topları denetlenmeye çalışılırdı. Sipahi ve diğer dirlik sahipleri bu hukuki yaklaşımla reâyâ üzerinde aşırı baskıcı bir konumdan uzak tutulmaya ve sömürünün önüne geçilmesi amaçlanıyordu²⁵⁶.

İktâ sahipleri tarafından savaş meydanlarına getirilecek yardımcı kuvvetlerin sayısı miktarıyla orantılıydı; bu Bizans'taki "pronoia" ve sonrasında Osmanlı'daki timar sistemiyle aynılık gösteren bir uygulamaydı. Denilebilir ki, nakit ekonominin ağırlıkta olmadığı ve devletin merkezî hazinesinin gelişmediği, ordunun da büyük çoğunlukta süvarilerden oluştuğu bir vasatta bu tarz bir sistem kendisini gerekli kılmaktadır.

Süvarilerin ihtiyaçları ancak kırsal bir çevrede karşılanabilirdi ve devlet gelirlerinin ana kaynağı olmak üzere toprak ahalisinden ve mahsulünden alınan vergi yalnız yerel bir pazarda toplanabilir ve nakde çevrilebilirdi. Bu unsurlardan yola çıkan tarihçi Halil İncalcık kadîm İran, Bizans İmparatorluğu, İslâm devletleri ve Türk-Moğol devletlerinde feodal bir tahsis sisteminin bulunduğunu ve bu devletlerin birbirini izleyen genişleme dönemlerinde her birinden bazı unsurları alıp kendine özgü bir timar sistemi geliştirdiğini ifade etmektedir. Halil İncalcık bu geçişkenliğe örnek teşkil etmesi açısından Osmanlı timar sistemindeki "cebe, gecim" gibi kelimelerin Moğolca olduğunu, Bizans'taki "pronoia" teriminin kelime anlamının ise timar kelimesiyle bire bir aynı anlama geldiğini belirtmektedir.²⁵⁷

II. Murad döneminde hazırlanan timar icmal defterleri, Osmanlı timar sisteminin bütün temel ilkelerinin ve XVI. yy.daki kurumlarda tasvir edilen özelliklerin tamamının daha o zamanlarda şekillendiğini göstermektedir. Tipik Osmanlı vilayeti timar sisteminin olduğu bir yerdir. Gelirleri timar şeklinde dağıtılmayan vilayetler (Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lahsâ, Cezayir, Trablusgarb ve Tunus) salyaneliydi²⁵⁸. Beylerbeyi yönetimindeki sancaklara ve herbir sancak subaşı yahut

²⁵⁶ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 47, 48.

²⁵⁷ İncalcık, "Timar", C.41, s. 169.

²⁵⁸ Şu fetvâlarda "sâlyâne" tekâlif-i resmiyye kapsamında mîrî tarafından alınan bir vergi olduğu belirtilmiştir:

zâim kontrolündeki subaşılıklara veya zeâmetlere bölünmekteydi. Zâimlerden biri seçilerek kendisine alay beyi ünvanı verilir ve bu kişi sancak içindeki sipahilerle ilgili bütün işlerden sorumlu tutulurdu. Bunların hepsi bey unvanı taşıyan kumanda kademesinden görevlilerdi. Aslında sancak temel idarî veya askerî birimdi, fakat beylerbeyilik bölgeleri sancakların eklenmesi veya çıkarılmasıyla değişebilmekteydi. Halil İnacık'ın bildirdiğine göre, bir sipahinin başlangıçtaki sancağında kalması temel bir kuraldı ve onun timarındaki değişiklikler sadece bu sancak içinde uygulanmak zorundaydı. Sipahinin bir sancaktan diğerine nakli istisnai bir durumdu.²⁵⁹ Nicoara Beldiceanu ise sipahilerin bir merkezden diğerine aktırılabilirdiğini, örneğin Rumeli'den Anadolu'ya gönderebildiğini belirtmektedir.²⁶⁰

Timarlı sipahilerin ve yardımcı kuvvet niteliğindeki cebelilerin sayılarına baktığımızda, İdris-i Bitlisi'nin Heşt Bihişt'inde 1473 tarihi itibariyle timarlı Anadolu askerinin sayısı 20.000, Rumeli'deki asker sayısının ise 24.000 olduğu belirtilmektedir. Hicri 933-934 (miladi 1527-1528) tarihli resmî Osmanlı kayıtlarında ise timarlı ordu 37.521 kişiden müteşekkildir. Bunların 9.563'ü kale muhafızı (hisâr eri), kalanları ise seferlere katılan eşkinici süvarilerdir. 1560-1580 miladi tarihleri arasını göstermesi muhtemel, timarlı asker sayısını belirten bir diğer kaynak olan Sofyalı Ali Çavuş ise yazdığı kanunnâmede Osmanlı'daki tüm beylerbeyilik/eyaletlerde 56.455 timar sahibi, 118.135 cebeli bulunmaktadır ki bu yaklaşık 175.000 kişilik bir timarlı ordusunun bulunduğunu göstermektedir.²⁶¹

Soru: Bir kal'a dizdârı (kale muhafızı) olup dizdârlığı mukabelesinde beratla timara mutasarrıf olan Zeyd ibtidasından birkaç ay hizmet ettikten sonra Zeyd azlolunup yerine Amr ve timar-ı mezburla dizdâr nasb olunmakla Amr âhır-ı seneye dek eda-yı

Soru: Zeyd'in yazdığı sâlyâne defterini karyesi ahâlisi Zeyd'in gıyâbında içlerinden Bekir'e gösterdiklerinde Bekir "Bunu yazan poh yemiş" deyip ol defteri ateşe yaksın Bekir'e ne lâzım olur? el-Cevâb: İstiğfâr ve defterin mektûben kıymetini zâmin olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 123).

Soru: Bir mahallede sâkin olup âhar mahallede bağçesi olan Zeyd mahalle-i uhrâ ahâlisi üzerlerine taraf-ı saltanattan tahsîn-i emvâl (malları koruma) için emr ile nâzil olan tekâlifde alâkasına göre sâlyânesini verirken ahâlî-i mahalle razılar olmayıp ziyâde almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 578)

Soru: Taraf-ı saltanat aleyhden tahsîn-i emvâl için bir karye ahâlisi üzerine bazı nevâib nâzile oldukda ahâlî-i merkûmeden fakir olanlar gani olanlara "Nevâib-i mezbûreyi mallarımıza göre hesâb edip her birimiz hissemize göre isâbet mikdârı sâlyânemizi verelim" dediklerinde gani olanlar razı olmayıp "Nevâib-i merkûmeyi cümle beynimizde birebir tevzî' edelim" demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 580).

²⁵⁹ İnalçık, "Timar", C.41, s. 169.

²⁶⁰ Nicoara Beldiceanu, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Teori Yayınları, 1985, s. 67.

²⁶¹ İnalçık, "Timar", DİA, C.41, s. 169.

hizmet eylese tımar-ı mezburun mahsulü Zeyd ve Amr beylerinde ne veçhile taksim olunur? el-Cevâb: Mahsul on iki sehîm kılınub herbiri kaç ay hizmet eylediyse adedince sehîm verilir. (Ali, C. 1, s.190)

Reâyâ, üretimle ilgili faaliyetlerini yapmakta serbestti ve tımar sahibine kanunun belirttiğinden fazla veya kanuna aykırı vergi vermezdi. Bu anlamda Osmanlı köylüsü hürdü ve sipahi onu kendi istekleri doğrultusunda zorla çalıştıramazdı. Devletin, sipahinin atına saman vermek, onun hassa çiftliğinde, inşaat işinde çalışmak, toplanan öşürlerin pazar yerine götürülmesi gibi Osmanlı öncesi feodal sistemden kalma bir takım angaryaları devam ettirdiği doğru olsa da bu hizmetlerin çoğu Osmanlı sisteminde ücrete tâbi işlere evrilmiştir. Behcetü'l-fetâvâ'da yer alan bir fetva reâyânın harman yerinde toplanan ürünü sipahinin anbarına taşımalarının bir yükümlülük olmadığını, taşıma ücretinin reâyadan alınamayacağını bildirmektedir.²⁶²

Genel itibariyle tımar sahibiyle köylüler arasındaki ilişki her an bozulmaya müsaitti. Nitekim her iki tarafta kendi çıkarlarını öncelemekteydi. Keza incelediğimiz fetvalarda da bu çatışma alanları kendisi çok açık bir şekilde göstermektedir. Osmanlı kanun koyucuları, sipahilerin sayısında istikrar sağlamak amacıyla tımarların bölgesel ve mâli birliğini koruyacak bazı önlemler almıştır. Her tımar birimi (kılıç) icmal defterinde ayrı bir madde halinde kaydolunmuş, bu birimlerin değiştirilmemesine çalışılmıştır. Tımarın bir oğula aktarılması (ferâğ) durumunda genelde sadece asıl kılıç birimi verilir ve bir kılıç birimine birden fazla sipahi tasarruf edemezdi. Müslüman olma tımar sahibi olmak için bir ön şart olmayıp, hristiyan tımarların sayısı bazı sancaklarda toplam sipahilerin %35'i gibi yüksek bir orana ulaşmıştı.²⁶³ Esasen burada belirtilmesi gereken bir husus, gayr-i müslimlerin ordu içerisinde görevlendirilmeden nasıl tımar sahibi olabildikleri meselesidir. Niloara Beldiceanu, tımar sistemi üzerine yaptığı çalışmasında, “sivil tımar” adını verdiği, askeri işlerle ilgisi olmaksızın tımar sahibi olan zümrelerden bahsetmektedir. Beldiceanu, arşiv vesikalarına dayandırarak “Cuma günleri camide vaaz veren kişi olan hatibin askerî herhangi bir yükümlülüğe tâbi olmaksızın tımar sahibi olduğunu, 15. yüzyıla ait birçok tahrir defterinde Ortodoks

²⁶² Soru: Zeyd-i sipahinin reâyâsı ekinlerini harman yerinde devs edüb ber müceb-i emr ü defter öşrünü Zeyd'e verdiklerinde ol öşrü sipahinin anbarına nakil için lazım olan ücret reâyâ üzerine lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Behce, s.35).

²⁶³ İnalçık, “Tımar”, C.41, s. 172.

kilisesi temsilcilerine tevcih edilmiş timarın zikredildiğini söylemektedir.²⁶⁴ Bu bilgiler ışığında, her ne kadar timar sistemindeki iktisadî-askerî yapının iç içe geçmişliğinden haklı olarak bahsediyor olsak da, askerî vechesi olmaksızın da timar sisteminin var olduğunu anlamaktayız.

Timar işleriyle ilgili merkezî örgütlenmedeki yapıların büroların başında mufassal ve icmal tahrir defterlerinin tutulduğu defterhâne gelir. Bu sistemin temel kaynakları defter-i hakânî kayıtları ve özellikle icmâl defterleridir. İcmâl, timar birimleri temelinde düzenlenmiş hâs, zeâmet ve timar sahipleri arasında gelirin paylaşılmasını göstermek amacıyla düzenlenmiş defterlerdir. Osmanlı arşivinde yer alan en eski icmâl kayıtlı defter II.Murad dönemine aittir²⁶⁵.

B. TİMAR NEVİLERİ

Dirlikleri (timarları) bir çok bakımdan tasnif etmek mümkündür²⁶⁶. Arazinin gelirine göre dirlikler hâs, zeâmet ve timar olmak üzere üç kısma ayrılır. Senelik geliri 100 bin akçeden fazla olan dirliğe has; senelik geliri 20 bin ila 100 bin akçeye kadar olan dirliğe zeâmet; senelik geliri 20 bin akçeye kadar olan dirliğe de timar denir. Haslar şehzade, vezir, beylerbeyi gibi şahıslara verilirdi. Bunların memuriyetleri devam ettiği müddetçe bundan faydalanırlardı. Has sahibi, senelik gelirinin her beş bin akçesi için bir cebeli göndermeye mecburdu. Zeâmet, subaşı gibi memurlara, eyalet merkezindeki defterdarlara ve sancaklarda alay beylerine verilirdi. Zeâmet sahipleri, 20000 akçesi hariç, her beş bin akçe için bir cebeli beslerdi. Timarlar hizmet karşılığı askerlere verilirdi. Senelik gelirden “kılıç” adı verilen belli bir kısmı ayrıldıktan sonra, geri kalan gelirin her üç bin akçesi için bir cebeli getirmeye mecburdu. Senelik gelirinden kılıç adı altında ayrılan kısım, sipahinin aylığına karşılıktır. Kılıç, illere göre ve tezkireli veya tezkiresiz olmasına göre miktarı, iki bin, üç bin, altı bin akçe arasında değişirdi. Haslar vazifeye bağlı idi. Zeâmet ve timarlar ise, sipahilerin ölümü halinde, ölenin oğullarına intikal ederdi. Timarlar, sahiplerinin gördükleri işlere göre, eşkinci timarlar, mustahfaz timarlar, hademe (hizmet timarları) gibi kısımlara ayrılırdı. Eşkinci timar sahipleri, cebelileriyle birlikte harbe giderlerdi. Mustahfaz timar sahipleri kaleleri

²⁶⁴ Beldiceanu, s.37, 39.

²⁶⁵ İnalçık, “Timar”, C.41, s. 172.

²⁶⁶ Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 102-105.

korurlardı. Hizmet timar sahipleri, saraya veya dini kurumlara hizmet ederlerdi. Beylerbeyinin doğrudan doğruya vermeye yetkili olduğu timarlara tezkiresiz timarlar; beylerbeyinin doğrudan vermeye yetkili olmadığı timarlara da tezkireli timarlar denirdi. Tezkireli timarlar, beylerbeyinin teklifi üzerine İstanbul'dan bir fermanla verilirdi. Ayrıca ocaklık ve yurtluk adıyla küçük timarlar da vardı. Bu da küçük memurlara verilirdi. Tezkiresiz timar sahiplerinin, bâd-ı hevâ denilen vergileri almak hakkı yoktu. Kendilerine dirlik tahsis edilen kimselere “sâhib-i arz” denirdi²⁶⁷. Bunlardan timar sahiplerine “sipâhî veya sâhib-i timar”; zeâmet sahiplerine “zaîm veya zeâmet” adı verilirdi. Toprağı kullanan kimseye/köylüye de “ mutasarrıf” denirdi.

C. ŞEYHÜLİSLÂM FETVALARINDA TİMAR SİSTEMİ

İncelediğimiz beş fetva mecmuasında da timar sistemine dair birçok fetva bulunmaktadır. Bu fetvalarda timar, zeâmet, has, iltizam, mâlikâne terimleri geçmektedir. Biz her birini kendi başlıklarında ayrı ayrı ele alacağız. Timarla ilgili fetvalarda, genellikle dirlik sahibi ile (bu genelde timarlı sipahi olmaktadır) reâyâ arasındaki vergi anlaşmazlıklarına rastlanılmaktadır. Bazı durumlarda timarlı sipahinin kanunla kendisine verilmiş olan vergi alacağı hakkını yeterli görmeyerek üreticiden (reâyâdan) daha fazla vergi almak istediğini müşahede etmekteyiz. Bazı durumlarda ise reâyânın üzerine kanunla yüklenilmiş olan vergi borcundan kaçmaya çalıştığını gözlemliyoruz. Şeyhülislâmlar ise verdikleri fetvalarda bu iki yaklaşıma da karşı çıkarak, kanunen belirlenen hak ve alacakların üzerindeki ya da altındaki taleplerin uygun görülmediğini bildirmişlerdir. Fetvalarda sıklıkla atıfta bulunulan “ber mûceb-i emr ü defter” ya da “defter-i hakânî” ifadeleri, dirlik sahibinin hak ve alacaklarını, reâyânın yükümlülüklerini belirleyen tahrir kayıtlarıdır. Tarafların haklılıklarını öne sürmelerinde kendilerine meşruiyet alanı sağlayan genelde bu defterler/kayıtlar olmuştur. Tarafların bir diğer meşruiyet kazanma ifadesi ise “kadimden edilegelen, yapılagelen” şeklinde fiilin/vakıanın uzun bir zaman boyunca bu şekilde olduğu yönündeki beyandır. Fetvalarda dikkati çeken bir diğer husus, adına öşür denilen fakat aslında toprağın kirası olarak harâc-ı mukâseme olarak alınan verginin defterlerde nakit olarak (akçe) tahsil edilmesine yönelik durumlarında da ayn'ın var olduğu gerçeğidir. Yani fetvalardan anlaşılmaktadır ki alınan öşür illâ ki aynen tahsil olunmamakta, nakdi

²⁶⁷ Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s.86, 118.

olarak da tahsil gerçekleştirilmektedir. Hiç şüphesiz bu durumun tahrir defterlerinde belirtilmesi gerekmektedir. Netîcetü'l-fetâvâ'da geçen bir fetvada, tarladan elde edilen mahsulün öşrü olarak tayin edilen belirli bir miktar nakit paranın tahsilinin o zamanki rayiç bedel üzerinden yapılageldiği belirtilmekte, sipahinin ise zamanın rayiç bedeli yerine Fatih Sultan Mehmet dönemindeki rayici (dönüm başına dört akçe) esas alarak öşrünü tahsil etmeyi talep ettiğini göstermektedir. Şeyhülislâm ise verdiği fetvalarda bu talebi olumsuz karşılamıştır.²⁶⁸

Fetâvâ-yı Abdürrahim'de geçen iki fetvada, tımarlı sipahinin öşrünü nihâî üründen mi (hubûb) yoksa ürünün demet halinden mi alınacağına yönelik sorulan sorulara şeyhülislâm öşrün nihai ürün olan hububdan alınacağını belirtmektedir.²⁶⁹

Fetâvâ-yı Ali'de geçen bir fetvada ise, kale dizdârlığı (bekçiliği, korumacılığı) karşılığında kendisine tımar verilen birinin (Zeyd) birkaç ay hizmet ettikten sonra azlolunup yerine yeni bir kale dizdârının (Amr) tayin edildiği belirtilerek bu kimsenin de bir sene boyunca hizmet verdiği ifade edilerek, toprakta ürün hasıl olunca öşrün Zeyd ve Amr arasında nasıl paylaşılacağı sorulmaktadır. Şeyhülislâm ise herbirinin çalışma dönemi esas alınarak o oranda gelirin aralarında paylaşılması gerektiğini bildirmiştir.²⁷⁰ Bu fetva, kazanılmış hakkın ve emeğin Osmanlı'da önemsendiğini ve korunduğunu göstermektedir.

Soru: Zeyd-i sipahinin tımarı toprağında tarlaları olan kimseler ber müceb-i emr ü defter kadimden verilegelen mahsullerinin öşrünü Zeyd'e verdiklerinde Zeyd

---

²⁶⁸ Soru: Zeyd sipahinin tımarı toprağında olup Amr'ın tapu ile tasarrufunda olan tarlaların öşrü mukabelesinde şu kadar akçe ta'yin olunub defter-i hakânide mukayyed olunmağla Amr ber müceb-i emr ü defter olkadar akçeyi kadimden rayiç fi'lvakit olan akçeden verilegelmış iken Zeyd kanaat etmeyüb "Fatih asrından dört akçe bir dönüm imiş ba'delyevm ol hesab üzere ver" deyü biğayri veche Amr'a cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Netîce, s.27-28)

²⁶⁹ Soru: Askerî tâifesinden olan Zeyd tarlasında tahsil ettiği mahsulün öşrünü sipahiye verir oldukça her 10 demedde bir demed (ekin bağı) mi verir yohsa ba'de'd devs (harmandan sonra) hububdan öşrünü mü verir? el-Cevâb: Hububdan öşür verir (Abdürrahim. C. 1, s. 27).

Soru: Zeyd, Amr sipahinin tımarı toprağında hasıl olan mahsulünü biçüb eyledikte Amr öşr-i mahsulu deyü 10 demedden 1 demed almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Hububdan öşür alınur (Abdürrahim. C. 1, s. 27).

²⁷⁰ Soru: Bir kal'a dizdârı (kale muhafızı) olup dizdârlığı mukabelesinde beratla tımara mutasarrıf olan Zeyd ibtidasından birkaç ay hizmet ettikten sonra Zeyd azlolunup yerine Amr ve tımar-ı mezburla dizdâr nasb olunmakla Amr âhır-ı seneye dek eda-yı hizmet eylese tımar-ı mezburun mahsulü Zeyd ve Amr beylerinde ne veçhile taksim olunur? el-Cevâb: Mahsul on iki sehim kılınub herbiri kaç ay hizmet eylediyse adedince sehim verilir. (Ali, C. 1, s.190)

kanaat etmeyüb samanlarından dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Behce, s.34).

Soru: Zeyd-i sipahinin timari toprağında zeytin bağçelerinin öşrü mukabelesinde dönüm başına şu kadar akçe ta'yin olunub defter-i hakânîde mukayyed olmağla ol bağçelerin ashabı ber müceb-i emr ü defter kadimden verilegelen ol kadar akçeyi Zeyd'e verirler iken hilafına emir varid olmadan Zeyd “Eşcârdan hasıl olan zeytinleri tahrir ve öşrünü tahmin edüb dönüm başına ta'yin olunan meblağ miktarını takas ettikten sonra ziyadeyi bana verin” deyü cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Behce, s.36).

Soru: Zeyd-i vali hassî toprağında tarlaları olan kimselerden ber müceb-i emr ve defter kadimden alınagelen öşr ve mahsulü taleb ettikte ol kimseler biğayri vech vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Netîce, s.29).

Soru: Zeyd hasılından öşür verilegelen bostan yerini Amr'a ücretle verüb Amr dahi müddet-i icârede sebzevat zer' edüb (ekip) mahsul hasıl olsa sâhib-i arz ol mahsulün öşrünü Zeyd ile Amr'ın kankisinden (hangisinden) alur? el-Cevâb: Zeyd'den alur (Abdürrahim, C. 1, s.26).

Soru: Zeyd-i sipahinin timari arazisinden olub mukataa-ı kadimeyle Amr'ın tasarrufunda olan bostan yerini Amr mezbur bir sene tamamına dek Bekr'e şu kadar akçeye icâr ve teslim edüb ba'dehu Bekr mezbur sebzevat ekub şu kadar mahsul tahsil eylese halen sâhib-i arz, Amr'dan mukataayı almayub Bekr'den öşr-i mahsul almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.,26).

Soru: Bu surette sâhib-i arz, Bekr'den cebren öşr-i mahsul alsa halen Amr müddet tamamında Bekr'den ecr-i müsemmayı talep ettikte Bekr “Benim sâhib-i arz öşür namına şu kadar mahsulatımı aldı” deyü tamamen ecr-i müsemmayı (bilinen ücret, piyasa ücreti) vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 26).

Soru: Zeyd Amr'ın tasarrufunda olan tarlalarını Amr'dan isticâr ve ziraat edüb mahsul hasıl olsa sâhib-i arz öşrünü Zeyd ve Amr'ın kankisinden talep eder? el-Cevâb: Muhayyerdir (istediğini seçebilir) (Abdürrahim, C. 1, s. 26).

Soru: Arz (toprak) ve bizr (tohum) ve bakar (öküz) Zeyd'in, ancak amel Amr'ın olub hasıl beyinlerinde (aralarında) münasefe (yarı yarıya) olmak üzere akd-i müzâraa ettiklerinden sonra Amr ve Zeyd'in tohumunu Zeyd'in bakarlâriyla Zeyd'in arzına zer'edüb ba'dehu mahsul hasıl olub hasıl-ı beyinlerinde münasefeten kismet ettiklerinden sonra Zeyd ol mahsulden hissesinin öşrünü sipahiye verdikte sipahi Amr'ın hissesine düşen miktarı varub Amr'dan kabzetzmeyüb Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s.27).

Soru: Bir vilayette kefere ziraat ettiği yerlerinden sipahiye 7 keylde 1 keyl, Müslim ziraat ettiği yerlerinde 10 keylde 1 keyl harâc-ı mukâseme (arazi ürünlerinden belirli bir nisbette alınan vergi) alınmak kanun-u kadim-i sultani iken Zeyd Müslim tasarrufunda olan tarlasını Amr zimmiye müzaraa binnısf (yarı yarıya) üzerine ziraat ettirdikte Amr'ın ziraatiyle hasıl olan mecmu' hububattan Zeyd 10 kilede 1 keyl ifraz ve sipahisi Bekr'e vermek murad ettikte Bekr razı olmayub mücerred "Amr kafirdir anın hissesine düşende 7 keylde 1 keyl harâc-ı mukâseme alırım" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 27).

Soru: Zeyd sipahinin timarı toprağını ziraat eden kimesneler kadimden mahsullerinden 8 keylde 1 keyl öşür veregelmişler iken halen mezburlar Zeyd'e 8'de 1 vermeyüb 10 keylde 1 keyl al demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. Kadimden ne veregelmişler ise yine anı (onu) verirler (Abdürrahim, C. 1, s.27).

Soru: Kadim eyyamdam bir timar toprağında araziye mutasarrıf olanların mahsullerinden emr-i âli ile 8'de 1 alınagelmekle halen timar-ı mezbura mutasarrıf olan Zeyd dahi ol veche üzere almak istedikte "askerî tâifesi mücerred bir askeriyiz" deyü olveche üzere vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Abdürrahim, C. 1, s. 27).

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı toprağını ziraat edüb mahsul tahsil eden askerî tâifesi ber mucebi defter-i hâkânî mahsullerinin 10 keylde bir keyli Zeyd'e verirlerken Zeyd ona kanaat etmeyüb 8'de 1 keyl alurum demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Kadimden alınageleni alur (Abdürrahim, C. 1, s. 28).

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı arazisinde olan tarlalardan kadimden hâsılından öşür 10'da 1 mahsul alınıp ve senede dönüm başına şu kadar akçe resm-i çift alınagelse halen ol tarlalardan bir tarlaya mutasarrıf olan Amr “Ben yalnız resm-i çift verüb öşür vermem” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 28).

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı karyesi arazisinden bir miktar ormanı ahar karye ahalisinden Amr ve Bekr baltalarıyla açub tarla edüb mahsul tahsil eylese halen Zeyd ol mahsulden öşür talep ettikte Amr ve Bekr mücerred “Baltamızla açtık” deyüb öşür vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 28).

Soru: Zeyd tarlasında hasıl olan mahsulünün ber müceb-i emr ve defter-i kadîmden verilegelen öşrü sâhib-i arza verirken sâhib-i arz almayub öşür bedeli akçe alurum demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 28).

Soru: Zeyd-i askerinin tasarrufunda olan arazide hasıl olan mahsulden sipahi kadîmden 10'da 1 öşür alagelmış iken halen sipahi Zeyd'den bilâ emr-i sultani sâlâriyye (kumandan payı) nanıma müd'de²⁷¹ (bir hacim ölçüsü) 2 şinik²⁷² dahi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 28).

Soru: Zeyd sipahinin timarı arazisinden kadimden şu kadar akçe resm-i çifte bağlu olan tarlanın mutasarrıfı olup askeriyeden olan Amr tarlasını ziraat edüb mahsul tahsil ettikte Zeyd kadimden alınagelen öşrü ve resm-i çifti Amr'dan talep edüb almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 28).

Soru: Zeyd-i sipahinin timarı arazisinde tarlalara mutasarrıf olan kimesnelere Zeyd mahsullerinden kadimden alınageldiği üzere 10'da 1 öşrünü almayub bila emr 8'de 1 almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, S. 28).

Soru: Bir timar arazisinde kadimden öşür alınırken sonradan sipahileri senede bir miktar akçeye maktu' eylese halen sipahiye maktu' almayub öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s.28).

²⁷¹ Müd hakkında geniş bilgi için bk.Bilmen, C. 4, s. 126; Osmanlılar'da müd alan ölçüsü olarak da kullanılmıştır.

²⁷² Şinik, tahıl ölçüğü olup kilenin sekizde biridir (D.Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, s. 1027).

Soru: Zeyd birkaç dip arpacık soğanını Amr-ı sipahinin timarı arazisinde olan tarlasına diküb birkaç gün mürurunda çimenlendikten sonra çıkarub Beşir'in timarı arazisinde olan ahar tarlasına ğars edüb (dikip) anda saky (sulama) ve inbatı (bitmesi) ile cedid soğan hasıl olduktan sonra ol mahsulünün öşrünü sâhib-i arz olan Beşir'e verüb Amr'a dahi tarlasında çimenlendiği için ecr-i mislini verirken Amr razı olmayub ol ekinden hasıl olan soğandan tekrar öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb:Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 28).

Soru: Vilayet-i Anadolu'da vaki' kadimden öşr-i dîvânîsi ve öşr-i mâlikânesi alınan arazide Zeyd'in mutasarrıf olduğu öşr-i dîvânîsi sipahiler ve öşr-i mâlikânesini Amr'ın evladı ve evladı ve evladı alagelüb bu veche üzere defter-i sultânîde mestur (yazılı) ve mukayyed (kayıtlı) iken halen Zeyd öşr-i dîvânîsini sipahiye vermekten imtinaa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.29).

Soru: Zeyd'in arz-ı mîrî üzerinde ğars olunan bağcesinde hasıl olan meyveden ve bostanda hasıl olan lahana ve soğan ve sarımsak ve hıyar ve sâir hazdravâtan (yeşillikten) sipahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s.29).

Soru: Zeyd tapu ile tasarrufunda olan bostan yerine lahana ve sarımsak ve soğan zer' eyledikte Zeyd hasıl olan lahana ve sarımsak ve soğandan ber mûceb-i emr ve defter öşrünü sipahisi Amr'a verirken Amr almayub "Öşre bedel şu kadar akçe alurum" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.29).

Soru: Zeyd öşr-i mahsul verilegelen bostan yerine kavun ve karpuz zer' edüb hasıl olan kavun ve karpuzun öşrünü sipahiye vermeden ahara bey' ve teslim eylese sipahi Zeyd'in aldığı semenin öşrünü almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s.29).

Soru: Zeyd beratla mutasarruf olduğu timarın mahsulünü kabz ve der anbar ettikten sonra Zeyd fevt olup mahsul-i mezbûru veresesi inkisâm murad ettiklerinde emîn-i beytülmâl "Ben kabzederim" demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C.1, s. 190).

Soru: Zeyd, timarı karyesini iltizamla Amr'a verip mahsulünü kabza tevkiil ettikten sonra hasad idrak edip Amr mahsulü kabz edip ba'dehu Zeyd fevt olmakla Bekir'e tevcih olursa Bekir "Mücerred timar bana tevcih edildi" deyü ol mahsulü Amr'dan almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C. 1, s.190).

Soru: Zeyd'in beratla mutasarrıf olduğu timarın mahsulünü subaşı olan Amr, Zeyd'in emriyle reâyeden kabz ve der anbar ettikten Zeyd fevt olup veresei mahsulü subaşıdan almak murad ettiklerinde emîn-i beytül mâl olan Bekir, Zeyd fevt olmakla mahsulü ben kabz ederim demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C.1, s.190)

Soru: Bir kalenin dizdârı (kale muhafızı) olup dizdârlık mukabelesinde berâtla timara mutasarrıf olan Zeyd bir sene eda-i hizmet ettikten sonra hasad idrâk edip lakin öşr-i mahsulü kabzetmeden Zeyd azlolunup yerine Amr dizdâr olsa öşr-i mahsulü Zeyd ve Amr'dan hangisi alır? el-Cevâb: Zeyd alır (Feyziyye, s.133).

D. TİMARIN TEVCİHİ ve İNTİKALİ

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesindeki (Kanunnâme-i Âli Osman) ikinci bölüm, timarın ırsî olmadığını göstermektedir. Fetâvâ-yı Ali'de geçen bir fetva da kanunu teyit eder niteliktedir.²⁷³ Ancak belirtelim ki ölümünden sonra timarının yerine oğullarından birisi de getirilebilmekteydi.²⁷⁴ Timarların verilmesiyle ilgili düzenlenen tevcih defterleri bir timarın elden alınmasının sebeplerini ortaya koyarken, timarların verilmesi konusunda ise fazla bilgi vermemektedir. Bu "bilgi azlığını" ya da Beldiceanu'nun ifadesiyle "suskunluğu" neye dayanmaktadır? Beldiceanu, bu sistemin padişahın kurumsal siyaseti gereği anlaşılır olduğunu söylemektedir. Timar tevchinin bir nedene dayandırılması nadirdir.

Timar devrine yönelik nedenlerine ise şöyle örneklendirebiliriz; ölüm, hizmetin yerine getirilmemesi, her çeşit suç, emekli olmak, sebep gösterilmeksizin başka birine verilmesi.²⁷⁵

---

²⁷³ Soru: Zeyd'in beratla tasarrıf ettiği timarda hasattan evvel mahsulün öşrünü hazine emini olan Amr alsa Zeyd'in veresei "Bize irsen itikal etti" diyerek bu öşrü Amr'dan almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Fetâvâ-yı Ali).

²⁷⁴ Beldiceanu, s. 66.

²⁷⁵ Beldiceanu, s. 67.

E. TİMAR SİSMİNDE BOZULMA, İLTİZAM ve MÂLİKÂNE'YE GEÇİŞ

Genel bir eğilim olarak timar sisteminden iltizama, iltizamdan ise mâlikâne sistemine geçiş olduğu söylenebilmekle birlikte²⁷⁶, bu geçişler bir anda ya da biri diğerinin tamamen alternatifi şeklinde olmamıştır. Karşılıdığı malî ihtiyaçlar bakımından vazgeçilmez bir yöntem olarak, benzeri iktisadî şartlar içerisindeki bütün devletlerde, az veya çok değişik şekilleri uygulanmış görünen iltizam usulü, dünya ekonomisinin Osmanlı'da da kuruluşu takip eden yüzyıl içinde ortaya çıkmış ve timar sistemi ile birbirini bütünleyen ama aynı zamanda çatışan iki temel usül olarak yanyana var olmuşlardır. 16. yüzyılın ortalarına doğru, devlete ait vergi haklarının yarıya yakınını timar iltizam sistemi oluşturmaktaydı. 1527-1528 yılında devlete ait vergi gelirlerinin %41,93'ü timar sistemi içinde yer alırken, padişah haslarının iltizam usulüyle toplanmasında gelen vergi gelirleri ise %51'dir.²⁷⁷ Bazı tarihçiler, sebep sonuç ilişkisi içinde timar sisteminin Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra bozulma belirtileri göstermesinin, timar sistemini giderek bitirdiğini belirterek, bu bozulmayı ise sistemin iç dinamiklerindeki yozlaşma unsurlarına bağlayarak, timar sisteminin yerini iltizam sisteminin aldığı şeklinde bir anlayışı ortaya koymaktadırlar.²⁷⁸ Bazı iktisat tarihçileri ise daha genel bir bakışla bu sistem geçişini dünya sistemi içerisindeki değişimleri de dikkate alarak şöyle izah ederler: Amerika kıtasının keşfiyle oradan gelen gümüşün piyasaya sürülmesiyle fiyatlarda artışlar meydana gelmiş, nakit sağlamakta sorunları olan ve piyasa yapılarındaki farklılıktan dolayı ekonomisindeki altın ve gümüşü Mısır'a ve Doğu'ya kaptıran Osmanlı'nın şiddetli bir nakit darlığı ortaya çıkmıştı. Bu darlık, XVII. yüzyılın başlarından itibaren malî baskıların yoğunlaşmasıyla ekonomideki nakdileşmeye doğru olan temayülü kuvvetlendirmiş, ayrıca savaş teknolojisindeki ilerlemenin askerliği profesyonel bir meslek haline getirmesi dolayısıyla Osmanlı da merkezî ordu yapısına geçmeye başlamıştır. Belirtilen bu iktisadî ve askerî nedenler timar sisteminden iltizam sistemine geçişin dayandığı nedenler arasında sayılmaktadır.²⁷⁹ Bazı iktisat tarihçileri ise Amerika kıtasının keşfiyle ortaya çıkan para arzındaki artışın (Fiyat Devrimi olarak nitelendirilen hâdise) Osmanlı

---

²⁷⁶ Tabakoğlu, s. 199.

²⁷⁷ Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, s. 102.

²⁷⁸ Bu yaklaşımlardan birisi için bk. Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s. 107

²⁷⁹ Bu yaklaşımdan birisi için bk. Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, gen. 2. baskı, s.198.

ekonomisindeki etkisinden ziyade, Osmanlı'nın gerçekleştirdiği para taşıyışlarının (paranın değerinin düşürülmesi) ekonomideki genel talep artışını tetiklediğini, Osmanlı'yı XVII. yüzyılda asıl uğraştıran konunun değişen savaş teknolojisinin uzun süreli ve verim alınamayan savaşların getirdiği malî yükün olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁰

Vergi kayıtlarını belirleyen bütün Osmanlı tahrirlerinde, vergi-nüfus sayımı, hane, yani aileyi temsil eden kocanın adıyla tespit edilmiştir.²⁸¹

V. İLTİZAM SİSTEMİ

A. İLTİZAM KAVRAMI ve TARİHÇESİ

Arapça lüzûm kökünde türeyen iltizam sözlükte “gerekli sayma, üzerine alma, bir tarafı tutma” anlamlarına gelmekte olup, deruhde, tevcih, fûruht, ihâle ve taahhüd tabirleri de eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Terim olarak ise “özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması” demektir. Bu işi yapan kimseye ise mültezim denir. İltizamı, genel olarak şöyle tarif etmek mümkündür: Devletin, genellikle belirli bir mekânla sınırlı örfî ve/veya şer'î vergi unsurlarından oluşan bir demeti ifade eden mukataa birimlerini vergilendirmeyi, rekabete açık, çoğunlukla açık arttırma ile tesbit edilen ve bir kısmı peşin ödenmesi istenen bir yıllık bedel karşılığında, sınırlı bir süre için kârı ve zararı kendisine ait olmak üzere kabul edecek mültezimlere güvenilir bir kefalet bulmaları karşılığında devretmesidir.²⁸²

Osmanlı'da iltizam yönteminin ne zaman başladığı bilinmemekle birlikte XV. yüzyılın ikinci yarısında buna ilişkin ilk örnekler görülmektedir. İltizam yöntemi, XVI. yüzyıldan itibaren hızlı bir genişleme eğilimindedir. Bu dönem itibariyle iltizam sisteminin temel özellikleri şöyledir: Maliyenin binlerce mukataadan oluşan vergi kalemleri yalnızca İstanbul'da değil, aynı zamanda mukataanın bulunduğu her mahalde sürekli bir rekabet içinde tutulan taliplerin bölgenin en yüksek maliye yetkilisine

²⁸⁰ Bir diğer yaklaşım için bk. Erol Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, İstanbul: Kitabevi, 2003, s. 9, 10 (Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul: Tarih Yurt Yayınları, 1999, s. 246-247'den naklen).

²⁸¹ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, s. 2, 3.

²⁸² Mehmet Genç, “İltizam”, **DİA**, C. 22, 2000, s. 154, 155.

(defterdar, muhassıl gibi) yaptıkları başvuru ile süreç başlardı. Mültezim adayı, bu başvuruda, ödemeyi meblağı, peşin meblağın ne olacağını, kefil ya da kefillerine ait liste ile herbirinin taaahhüt ettiği kefalet tutarını ve kabulü istenen diğer şartları belirtirdi. Kadının, en uygun şartlarda en yüksek tutarı teklif eden adayın vergilendirme işini yapıp yapamayacağıyla ve bu taahhütü gerçekleştirecek mâli gücü olup olmadığını ortaya çıkarmasının ardından, sıra kefillerin araştırılmasına gelir ve kefiller de titiz bir incelemeye tâbi tutulurdu. Kadı, arz tezkiresini hazırlayarak merkeze yollar, İstanbul'da da gerekli incelemeler yapılarak eğer aday kabul görürse iltizam mukavelesi başlamış olur ve bütün bu bilgileri içeren bir berat düzenlenerek gönderilirdi. Buna göre de iltizam vergilendirme işine başlardı. Bu dönemde iltizam sistemine, reâyâ, askerî, müslüman ya da gayr-i müslim herkes başvurabilirdi. Mukavele tahvil denilen genellikle üç yıllık bir süre için yapılırdı. Ancak çok defa birkaç tahvil için dokuz hatta on iki seneye kadar uzayan bir süreyi de kapsayabilir ve bu durum ilgili beratta açıkça belirtilirdi. Mültezim, ödeyeceği meblağın bir yıllığına gelen kısmının genellikle %5 ilâ %50'si arasında değişen bölümünü hazineye bir nevi kefalet akçesi kabilinde peşin olarak öderdi.²⁸³

İltizam sistemindeki vergilendirmenin maliyeti, devlet ve ekonomi açısından, adına emanet denilen devlete ait memurlar tarafından vergi tahsilatının yapıldığı usülden çok daha düşük gözüküyordu. Burada zikredelim ki emanet usulüne ilişkin de bir takım fetvalara rastlamış bulunuyoruz. Mültezim, kâr ve zararı kendi hanesine yazılacak şekilde aldığı bu riski, herhangi bir risk taşımayıp sadece maaşını alan devlet memuruna göre daha iyi yönetmekteydi. İltizamın genel ekonomi üzerinde de emanet usulüne göre daha az bir kaynak yükü oluşacağını düşünen Osmanlı yöneticileri başlangıçtan itibaren iltizam sistemini tercih ettiler ve etki alanını giderek arttırdılar. İltizam sisteminin, zamanının iktisadî şartları içinde verimlilikten de mühim olarak, devlet gelirlerini dönemsel ve konjonktürel dalgalanmalardan muhafaza ederek, devletin gelirlerini öngörebilmesini sağlaması gibi başka avantajları da vardı.²⁸⁴

Devletin vergilerden hazineye intikal eden bölümünü arttırması, iltizam sisteminin de ekonomi üzerindeki etkinliği artmasına sebep olmuş, bu ise giderek

---

²⁸³ Genç, "İltizam", C. 22, s. 155.

²⁸⁴ Genç, "İltizam", C. 22, s. 156.

tahripçi bir etkinin oluşmasına neden olmuştur. Bu tahribin oluşmasında, vadesi kısa olan iltizamların kârlarını sağlamak için reâyâ üzerinde kurduğu baskının en etkin sebep olduğu söylenebilir. Osmanlı yöneticileri, iltizam sistemiyle verimsizleşen ziraî işletmelerin tekrar verimli kılınması²⁸⁵ ve istikararlı bir yapıyla mültezimlerin reâyâ üzerindeki baskıların da izâle edilmesi gibi nedenlerle iltizam sürelerini hayat boyu olmak üzere verme kararı aldılar. Buna ise mâlikâne sistemi denmektedir. Böylelikle iltizam sisteminden mâlikâne sistemine doğru bir geçiş yaşandı.

B. FETVALARDA İLTİZAM

Tezimize konu olan fetvaları incelediğimizde iltizam usulünün timarlarda uygulanmakta olduğunu gösteren bir çok fetvanın var olduğunu görmekteyiz²⁸⁶. Bu, bir sipahinin elindeki timarlı araziye başka bir kimseye iltizama vererek oradan vergi geliri elde ettiğini göstermektedir. Hatta birkaç fetvada iltizama verilen timarın ikinci el olarak yine iltizama verildiği de görülmektedir.²⁸⁷ Adına “iltizam piyasası”

²⁸⁵ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 199.

²⁸⁶ Fî'l-iltizâmât (İltizamlarla ilgili fetvalar):

Soru: Zeyd timârî karyelerini şu kadar bin akçeye iltizâmı Amr'a deruhde edip meblağ-ı mezbûru Amr'dan peşin aldıktan sonra Amr varıp zabt ve mahsûlâtını kabz eyledikde iltizâmına bâliğ olmasa hâlâ Amr makbûzini Zeyd'e teslim ve ziyâde bir nesne kabz etmediğine yemin etdikden sonra peşin nâmına verdiği akçeyi Zeyd'den geri almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 54-55)

Soru: Zeyd-i zâim zeâmetî karyelerini bir sene zabt etmek için şu kadar guruş iltizâmı Amr'a verip Amr dahi varıp zabt edip makbûzî bedel-i iltizâmına bâliğ olmağa makbûzini götürüp Zeyd'e teslim edip ziyâde bir nesne kabz etmediğine yemin dahi ederken Zeyd razı olmayıp mücerred “Sen benden şu kadar akçe iltizâm etdin” deyip Amr'dan ol bedel-i iltizâmını tamamen almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 55)

Soru: Zeyd-i sipâhî timârî karyesini dört bin akçeye iltizâmı Amr'a deruhde edip Amr dahi iltizâm ve varıp ol karyeyi zabt ve öşr-i mahsûli kabz eyledikde iltizâmına bâliğ olmayıp bu esnada Zeyd dahi fevt olsa hâlâ mahbûzini götürüp verese-i Zeyd'e teslim edip ba'dehu ziyâde bir nesne kabz etmediğine veresinin talepleri ile yemin ederken verese mücerred “İltizâm ve kabul etmiş idin” deyip makbûzinden ziyâde bir nesne almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 55).

Soru: Zeyd berâtla mutasarrıf olduğu hâssının karyelerini ber vech-i iltizâm iki yüz on bin akçeye Amr'a deruhde edip Amr ol karyeleri zabta tarafından Bekir'i tevkîl ve irsâl edip Bekir dahi varıp zabt ve öşür-i mahsûlini kabz etdikde Amr'ın iltizâmına bâliğ olmayıp bu esnada Amr fevt olup ba'dehu Zeyd fevt olmuş olsa hâlâ Bekir öşr-i mahsûlden makbûzi olan mertebeyi Amr'ın veresesi marifetleriyle Zeyd'in veresesine teslim edip ziyâde bir nesne kabz etmediğine yemin ederken verese-i Amr mücerred “Mürisimizden şu kadar akçe ziyâdeye kabul ve iltizâm etmiş idi” deyu Bekir'den makbûzinden ziyâde bir nesne almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 55)

Soru: Zeyd taht-i iltizâmında olan bir mîrî mukâta'ayı me'zûn olmağa iki sene tamamından otuz bin guruşa iltizâmı Amr'a deruhde edip ve meblağ-ı mezbûrdan peşin nâmına Amr'dan on beş bin guruş alıp ba'dehu Amr dahi varıp ol mukâta'ayı iki sene zabt ve mahsûlini kabz eyledikde ancak on beş bin guruşluk mahsûl kabz etmekle makbûzini götürüp Zeyd'e teslim edip ziyâde bir nesne kabz etmediğine yemin ederken Zeyd mücerred “İltizâm ve kabul etmiş idin” deyu Amr'dan makbûzinden ziyâde bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 55).

Soru: Bir kal'a neferâtından olup mîrinden hizmet mukâbelesinde şu kadar akçe vazîfeye mutasarrıf olan Zeyd ba'de edâ'i'l-hizmeti müstehak olduğu şu kadar akçe vazîfesini kal'a-ı mezbûra dizdârı olan Amr Zeyd'in emri ile mîrinden alıp Zeyd'e vermeyip kendi mesârifine sarfla istihlâk eylese hâlâ Zeyd ol kadar akçe vazîfesini Amr'dan tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 60).

²⁸⁷ Soru: Zeyd timarı karyesini iltizâmı Amr'a verip Amr dahi Bekir'e şu kadar akçeye iltizâmı verip meblağ-ı mezbûru Bekir'den peşin aldıktan sonra Bekir timarı zabt ve mahsûlünü kabz ettikte makbuzu bedel-i iltizama bâliğ

diyebileceğimiz bu yapıda, iltizam bedelinin peşin tahsil edilebildiği gibi mültezimin faaliyeti sonrasında da tahsilatın gerçekleşebildiğini fetvalarda görmekteyiz.²⁸⁸ Timarların haricinde, has ve zeâmetlerin de iltizama verildiğini gösteren fetvalara da rastlanılmaktadır.²⁸⁹ Fetâvâ-yı Feyziyye'de geçen bir fetvada da miri mukataanın iltizama verilmesinden bahsedilmektedir.²⁹⁰ Gözlemediğimiz üzere Osmanlı idarecilerinin timarların iltizama verilmesine müdahaleleri bulunmamaktadırlar. Pragmatik bir yaklaşım sergileyerek üretimin devamı gerçekleştiği sürece timarların tasarruflarını sipahilere bırakıyor gibi görünmektedir. İltizama dair geçen diğer fetvalarda ise, bazı durumlar timarını iltizama veren sipahilerin bu durumdan pişman olarak ya da fikirlerini değiştirerek timarlarının tasarrufunu (eğer iltizam sahibi timarı fiilen devralmadıysa) tekrar geri alabildikleri görülmektedir. Tam tersi durumda, yani mültezimin iltizamdan vazgeçme isteğine de cevaz verilmekte, iltizam bedelinin timar sahibinden istenebileceği belirtilmektedir. Fetvalardaki genel bakış, timarını iltizama veren sipahi ile mültezimin arasındaki akdin (anlaşmanın) bağlayıcı olduğudur. Nitekim bir fetvada sipahinin timarını iltizama verip, mültezimin ürün meydana geldikten sonra hasılatı almasına müteakip sipahinin ölmesi durumunda tayin olunan yeni sipahinin elde edilen gelirden hak iddia edemeyeceği belirtilmektedir. Burada esas kabul edilen hasattan önce ya da sonraki timar sahibi değişikliğidir. Hasattan önce gerçekleşen timar değişikliğinde mültezimin önceki timar sahibiyle yapmış olduğu akdi ise bir fetvada (iltizama verilmesi durumu) yok sayılarak timara ait haklar tayin olunan yeni sipahiye verilmektedir.

İltizam sisteminde akla gelebilecek bir soru şu olabilir: Mültezim, vergi hasılatında iltizam bedelinden düşük bir hasılat elde ederse, yani gerçekleşen hasılat,

---

olmasa Bekir Amr'ı mutalebe etmeyib mücerred timarından zarar ettim deyü Zeyd'den nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C. 1, s.188).

²⁸⁸ Soru: Zeyd mütevellisi olduğu vakıf karyeyi şu kadar iltizamla Amr'a verip meblağ-ı mezburu Amr'dan peşin aldıktan sonra Amr karyeyi zabt etmeden Zeyd'in yerine Bekir mütevellî olduktan karye-i mezbureyi Amr zabtettirmeyib âhare verse Amr meblağ-ı mezburi Zeyd'den almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C.1, s.188).

Soru: Zeyd, zeâmeti karyelerini şu kadar kuruluş iltizamla verdiği Amr'ın aldığı mahsulün bedeli iltizam bedelini karşılamaması durumunda da Amr'a "İltizam bedelini malından tamamlar" demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C. 1, s.187-188).

²⁸⁹ Soru: Vali Zeyd'in kethudası Amr, has köylerini şu kadar akçe iltizamla verip parasını peşin aldığı Bekir teslim almadan bu köyler Beşir'e tevcih olursa bu parayı kethuda Amr'dan almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C. 1, s.188).

²⁹⁰ Soru: Zeyd miri mukataayı şu kadar akçeye iltizamla aldıktan sonra Zeyd Amr'a "Mukataadan faide hasıl olursa faidesine seni teşrik edeyim" deyip ba'dehu Zeyd mukataayı zabtettikde şu kadar akçe zarar eylese Zeyd Amr'a "Faide hasıl olsa seni teşrik edecek idim, öyle olunca zararın şu miktarını bana dâmin ol" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Feyziyye, s.136)

maliyetin (iltizam bedeli) altında kalırsa bu durumda oluşan zarar kendisine mi ait olacaktır? Bu soruya fetva nazarında verilen cevap timar sahibinin zarara katlanarak iltizam bedelinden daha az bir bedelle yetinmesi gerektiği şeklindedir. Bir başka fetvada ise ikinci elde iltizama verilen ve peşin olarak iltizam bedeli ödenen bir timarin, ikinci mültezimin, elde ettiği hasılatın iltizam bedelinden düşük gerçekleştiğini ifade ederek iltizamla gerçekleşen hasılat arasında oluşan zararı doğrudan timar sahibinden alıp alamayacağına yönelik sorulan soruya olumsuz cevap verilmiştir. Fetvanın bizi düşündürdüğü şey, ikinci mültezimin doğrudan timar sahibine rücu etmesine yönelik olarak olumsuz bakıldığı, belki oluşan zararı kendisinden iltizam aldığı birinci mültezimden isteseydi geri alabileceği şeklindedir.²⁹¹ İlgi çekici bir diğer fetva ise, iltizama verilen bir timarin, mültezim tarafından iltizam bedelinden daha fazla tahsilatının gerçekleştirilerek iltizam bedeli ile gerçekleşen hasılat arasındaki farkın (kâr) mültezimden istenmesi, bu talebe fetva tarafından olumlu yaklaşım olmuş olmasıdır.²⁹² Belki bu fetvada henüz reşit olmayan bir timar sahibinin haklarının öncelenmesi/korunması sözkonusu olmuş olabilir.

Soru: Zeyd timarı karyesini iltizamları Amr'a verib mahsulünü kabza tevkiil ettikten sonra hasad idrak edüb Amr mahsulü kabz edib ba'dehu Zeyd fevt olmakla Bekir'e tevcih olunsa Bekir mücerred timar bana tevcih olundu diye ol mahsulü Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C.1, s.190).

Soru: Zeyd beratla mutasarrıf olduğu timarın mahsulünü kabz ve de anbar ettikten sonra Zeyd fevt olup mahsul-i mezburu vereseşi inkisam murad ettiklerinde emîn-i beyrûlmâl ben kabz ederim demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C. 1, s.190).

---

²⁹¹ Soru: Zeyd, zeâmetindeki köylerini şu kadar kuruş iltizamları verdiği Amr'ın aldığı mahsulün bedeli iltizam bedelini karşılamaması durumunda da Amr'a "İltizam bedelini malından tamamları" demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C.1, s.187-188).

Soru: Zeyd iltizamı altında olan mîrîyi elindeki izne dayanarak iltizamları şu kadar akçe verdiği Amr aldığı mahsul ancak miri hizmetine yetse Amr'a "İltizam bedelini tamamları" demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C.1, s.188).

Soru: Zeyd timarındaki köyünü iltizamları Amr'a, Amr da Bekir'e şu kadar akçe iltizamları verip parasını peşin alsa aldığı mahsul iltizam bedelini karşılamaması halinde Bekir Amr'dan talepte bulunmayıp Zeyd'den "Zarar ettim" diye bir şey almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C. 1, s.188).

²⁹² Soru: Zeyd vasisi olduğu küçüğün timarını şu kadar akçe iltizamları, iltizam bedelinden fazlası Amr'ın olmak üzere verip parasını alsa Amr'ın aldığı mahsulün bedeli iltizam bedelinden ziyade olsa, Zeyd iltizam parasını verip Amr'ın aldığı bütün mahsulün parasını almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C.1, s.189).

Soru: Vali Zeyd'in kethudası Amr, has köylerini şu kadar akçe iltizamla verip parasını peşin aldığı Bekir teslim almadan bu köyler Beşir'e tevcih olursa bu parayı kethuda Amr'dan almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C. 1, s.188).

Soru: Zeyd zeâmeti karyelerini Amr'a şu kadar guruşa iltizâmı verdikte bedel-i iltizâmıdan ziyadesi Amr'ın olmak üzere verüb ba'dehu bedel-i iltizâmı almadan Amr zabt ve mahsul-i şer'îsini kabz ettikten sonra Zeyd fevt olsa verese bedel-i iltizâmı almayıp Amr'ın makbûzundan amelinin ecr-i mislinden maâdasını Amr'dan almağa kâdir olur mu? olurlar (Ali, C.1, s.189).

Soru: Zeyd timarı karyesini şu kadar akçeye iltizamla Amr'a verdikten sonra Amr timarı kabzetmeden Zeyd iltizama razı olmamakla Amr'a zabtettirmeyip kendi zapta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Feyziyye, s.133).

Soru: Bir diyarda vâki' mukâta'ât-ı emîriyyenin defterdârı olup ol mukâta'âtın âhara tevcîhi ve mahsûlâtının harc ve sarfı kendiye emr ile mufavviz olan Zeyd defterdâr iken bir mukâta'anın bir sene tamamına dek zabtını Amr'a sipariş edip esnâ-ı senede Zeyd defterdârlıktan ve bi'l-külliye tasarrufât-ı mezbûreden azl ve ref' olunup yerine Bekir defterdâr olduktan sonra Zeyd Amr'a "mahsûl-i mukâta'adan şu kadar akşeyi Beşir'e ver" demekle Amr dahi Zeyd'in ba'de'l-'azl emrine binâen mahsûl-i mukâta'adan ol kadar akşeyi Beşir'e vermiş olsa hâlâ Bekir ol akşeyi Amr'dan emr-i 'âlî ile tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 57).

Soru: Mîrîde şu kadar akçesi olan Zeyd "ol kadar akşeyi mîrîden iltizâmı bir hizmet alan Amr'dan kabz edeceği mahsûlden sâliyâna etdirip defterdâr Amr'dan alasin" deyu yedine emr verip Zeyd Amr'a vardıkda Amr'ın yedinde ol hizmet mahsûlünden bir nesne yoğ iken [mücerred "Ben akçemi senin hizmetine geçirmiş idim" deyu Amr'ın kendi malından almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 57-58).

Soru: Zeyd'in timarı karyesinde bilâ-vâris fevt olanların beytü'l-mâl-i defter-i hâkânîde Zeyd hâsıl kayd olunmağla hâlâ ol karyede bilâ-vâris fevt olan Amr'ın terekesini Zeyd defter-i hâkânî mücebince yedine verilen emr-i sultânî ile ahz murâd etdikde kurbunda ol kasabada emîn-i beytülmâl olan Bekir hilâf-ı emr defter Zeyd'e

kabz etdirmeyip kendi kabza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 58).

Soru: Zeyd-i sipâhînin serbest ze'âmeti kurbunda defterlü re'ıyyetinin beytûlmâlı berâtında Zeyd'e mahsûl kayd olunmuş iken re'ıyyetinden Amr-ı zimmî âhar karyede bilâ-vâris fevt oldukda terekesini beytûlmâl için Zeyd mi kabz eder yohsa ol fevt olduğu yerde karye zâbiti mi kabz eder? el-Cevâb: Emr-i sultânîye menûtdur. (Abdürrahim, C. 1, s. 58).

Soru: Zeyd bir kal'anın dizdârlığını Amr'ın üzerinden kendiye tevcîh ve berât etdirip zabt etdikde Amr dahi ol dizdârlığa Zeyd'in üzerinden kendiye berâtla ibkâ ve mukarrar etdirip zabta geldikde Zeyd Amr'ın ibkâlığı berâtine harac ettiği akçeyi Amr'a verip berâtını Amr'dan aldıktan sonra Zeyd, Amr'a verdiği akçeyi “şer'î değil imiş” deyu Amr'dan geri almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Rızasıyla vermiş olacak olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 58).

Soru: Bir kal'anın dizdârı olan Zeyd'in kal'a-ı mezbûrenin kethüdâlık arazini şu mikdâr akçeye Amr'a verip ve meblağ-ı mezbûru Amr'dan aldıktan sonra Amr üzerine tevcîh ve berât etdirip altı sene kethüdâlık etdikden sonra Amr'ın gözleri görmez olup edâ'-i hizmet edememekle Zeyd ol kethüdâlığı âhara tevcîh eyledikde Amr Zeyd'in vech-i meşrûh üzere olduğu akçeyi Zeyd'den istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 58).

Soru: Zeyd, Amr'a “timarım karyesini mahsûlini cem' ediver, öşrü senin olsun” deyip ba'dehu Amr mahsûlatın bir mikdârını cem' edip mâ'adâsı re'âyâsı zimmetlerinde iken Zeyd amelinin ecr-i mislini verip makbûzi olan mahsûl-i şer'îyi Amr'dan almak murâd etdikde Amr “makbûzimi cümleden hâsıl olacak öşre tuttum” deyip vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 58).

Soru: Zeyd-i sipâhînin re'âyâsı zimmetlerinde olan öşr-i mahsûli Amr re'âyâdan cebren ahz ve istihlâk etdikden sonra Amr fevt olmuş olsa hâlâ Zeyd emr-i 'âlî öyle olmağla mahsûl-i mezbûru Amr'ın tereke-i vâfiyesini kabz eden veresesinden tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s.58)

İltizama dair pek çok fetva bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmını bilgi olması bakımından dipnotta veriyoruz.²⁹³

VI. MÂLİKÂNE SİSTEMİ

Arapça “mülk sahibi” anlamındaki mâlik kelimesiyle Farsça -âne ekinden türetilen mâlikâne, sistem olarak ise “mukataa” adı verilen vergi kalemlerinin iltizam sisteminde olduğu gibi müzayede ile ihale edilmesi anlamına gelmektedir. İltizam ile mâlikâne sistemleri arasındaki en önemli fark şudur: Normal iltizamda açık arttırma (müzayede), tahvil denilen bir-üç yıl arasında değişen bir dönem için hazineye ödenecek yıllık vergi miktarı üzerinde meydana gelirken, mâlikâne sisteminde ise bu yıllık vergi miktarı hazine tarafından belirlenirdi. Belirlenen bu miktarın rekabetle arttırılması ya da azaltılması söz konusu değildi. Buradaki müzayade, yıllık vergi miktarı sabitlenmiş bulunan mukataanın bir tahvil için değil, hayat boyu (kayı hayat) şartıyla vergilendirme hakkını elde etmenin bedeli olarak ödenmesi gereken ve

---

²⁹³ Soru: Bir mîrî mukâta‘anın bir seneye dek berâtle mültezimi olan Zeyd ol mukâta‘anın zabtını me‘zûn olmağla Amr’a sipariş edip mahsûlâtını kabza Amr’ı tevkiil edip Amr dahi varıp altı ay zabt edip öşr-i mahsûlâtını kabz etdikden sonra ol mukâta‘a Zeyd’in ref‘inden berâtle Bekir’e tevcîh olunup Bekir varıp zabt etdikde Bekir-i mezbûr Amr’ın makbûzini kabza taraf-ı sultandan me‘mûr değil iken müccerred “Mukâta‘a hâlâ bana tevcîh olundu” deyip Amr’dan makbûzini talep edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Kabza me‘mûr olmayacak olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 55-56).

Soru: Zeyd, Amr’ın tûmârını Amr üzerinden kendiye tevcîh ve berât etdirdikden sonra tûmâr-ı mezbûru yirmi yedi bin akçeye iltizâmı Bekir’e verip ve meblağ-ı mezbûru Bekir’den peşin alıp ba‘dehu Bekir varıp tûmâr-i mezbûru dokuz ay zabt ve mahsûl-i şer‘iden makbûzi olan mahsûli Zeyd’in izniyle bey‘ eyledikde yirmi yedi bin akçe hâsil olup meblağ-ı mezbûr Bekir’in yedinde iken Amr tûmâr-ı mezbûrunu yine kendiye ibkâ ve mukarrar ettirip zabt eyledikde Bekir’in yedinde olan meblağ-ı mezbûrdan on beş bin akçesini cebren Bekir’den almış olsa hâlâ Bekir yedinde bâkî kalan on bin akçeyi mukaddemâ Zeyd’e peşin verdiği yirmi yedi bin akçenin on iki binine tutup ziyâde kabz etmediğine yemin etdikden sonra mâ‘adâsını Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 56).

Soru: Zeyd bir mîrî mukâta‘ayı mîrîden emr ve defter-i sultânî mücebince mîrîsi olan, şu kadar akçeye iltizâm edip ba‘dehu Bekir’e şu kadar akçe fâide ile deruhde edip Bekir zabt edip emr ve defter mücebince mahsûlâtını cem‘ edip mâl-i mîrîyi tamamen götürüp Zeyd’e teslim eyledikde Zeyd “Benim için deruhde ettiği fâideyi dahi bana zâmin ol” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 56).

Soru: Zeyd bir mîrî hizmetini şu kadar akçeye iltizâmı mîrîden alıp ba‘dehu Amr’a iltizâmı verip meblağ-ı mezbûru Amr’dan peşin alıp mesârifine sarfla istihlâk edip ba‘dehu Amr hizmetini zabt ve mâl-i mîrîyi tahsîl etdikden sonra Zeyd fevt olmağla taraf-ı sultandan emr ile Amr’ın cem‘ ettiği mâl-ı mîrî mîrî için Amr’dan ahz olursa hâlâ Amr dahi verdiği Zeyd’in terekesinden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 56).

Soru: Zeyd-i sipâhî tûmârını Amr’a iltizâmı şu kadar akçeye verdikde meblağ-ı mezbûru Amr’dan peşin alıp ba‘dehu âhardan Bekir tûmâr-ı mezbûru Amr’a zabt ettirmeyip fuzûlî kendisi zabt edip mahsûli re‘ıyyetden alsa hâlâ Zeyd fevt olmağla Amr Zeyd’e peşin deyu verdiği meblağ-ı mezbûru Zeyd’in veresesinden aldıkda verese mahsûl-i mezbûru Bekir’den almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 56).

Soru: Bir hâssın zâbiti olan Zeyd ol hâssın bir senede hâsıl olacak mahsûlünü bir sene tamamına dek Amr’a şu kadar akçeye iltizâmı verip Amr dahi varıp ol hâssın mahsûlünü ahz ve kabz edip lakin ol hâss arazisinde olan kovanların öşrünü almadan Zeyd, Amr’ı azl edip ol hâssın mahsûlünü zabta tarafından Bekir’i tevkiil etdikde Bekir ol kovanların ashâbı kovanlarını bozup asalından öşrünü almak istedikde Amr müccerred “ol kovanlarda hâsıl olan ‘asal ol hâss benim taht-i iltizâmımda iken hâsıl olmağla öşrünü ben alırım” deyu Bekir’i ahzden men‘a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 56).

“muaccele” adı verilen peşin meblağ üzerinde yapılırdı. Müzayedede en yüksek muacceleyle ödeyen mâlikâne sahibi olarak berat alırdı.²⁹⁴

Mukataadan geçici bir süre için değil ömür boyu devam etmek üzere iltizama verilmesi, reâyânın üretim kapasitesiyle vergi ödeme gücü arasında oluşmuş olan fasid daireyi kırarak yeni bir yapılanmayı sağlayacaktı. Bu yeni sistem yalnız reâyânın ve hazinenin değil aynı zamanda mâlikâneci mültezimin de lehine sonuçlar doğurmasına sebep olmuştu. Bu üç tarafın da çıkarlarını âhenkli bir hale getirdiği için hemen benimsendi, hızla yayıldı ve uzun bir süre boyunca uygulandı. Mâlikâneci öldüğü zaman mukataa “mahlûl” olarak yeniden müzayedeye konulurdu. Belirlenen en yüksek muaccele bedelini eğer ölen mâlikâne sahibinin oğlu kabul ederse ayrı bir arttırmaya gitmeden mâlikâne ölen babasının yerine oğula geçebilirdi. Bunun dışında herhangi bir miras sözkonusu değildi. Ayrıca mâlikâneci mukataasını serbestçe satabilir yani ferağ (kasrı yed) işleminde bulunabilirdi. Yaşadığı ve yasalara uygun davrandığı sürece kendisinde kalacağını bildiği mukataa alanındaki reâyâyaya yardımcı olmak ve üretim kapasitesini genişletmek üzere kredi vermek yalnız reâyânın değil aynı zamanda mâlikânecinin de menfaatineydi. Çünkü doğacak vergi artışından hazineye ödeyeceği miktar sabit kaldığı için kârını büyütebilecekti.²⁹⁵

Devlete ait gelirlerin yaklaşık yarısını oluşturan mukataalar için 1695 yılında uygulamaya başlayan sistem kısa sürede çok hızlı bir gelişme gösterdi. 1730'lardan itibaren ise kâr oranları yavaş yavaş düşmeye başladı. 1730'larda %30-35, 1760'larda %25, yüzyılın sonlarında ise %15'e kadar gerilemişti. Bu süreç içerisinde sistemin yaygınlaşması da hızlanmıştı. Mukataaların neredeyse hepsinin mâlikâne olmalarıyla kalmamış, aynı zamanda timar, zeâmet ve hasların da pek çoğu mukataa haline getirilerek mâlikâne sistemine dâhil edilmişti.²⁹⁶ Tezimizin incelediği dönem olan 18. yüzyılda mâlikâne sisteminin ağırlıkta olduğu görmekteyiz.

Osmanlı'daki miri toprak rejimi, devlete bütün köylü sınıfını ve tarım ekonomisini kontrol ve düzenleme yetkisi veriyordu. Halil İnalçık'a göre miri toprak rejimiyle ilgili bazı önemi haiz kavramlar günümüze (metnin tebliğ tarihi;1989) kadar

²⁹⁴ Mehmet Genç, “Mâlikâne”, *DİA*, C. 27, 2003, s. 516.

²⁹⁵ Genç, “Mâlikâne”, C. 27, s. 516, 517.

²⁹⁶ Genç, “Mâlikâne”, C. 27, s. 517.

anlaşılammamış ve yanlış yorumlanagelmıştır. İnalıcık, mîrînin bütün tarım topraklarını karşılamadığını, yalnızca hububat ziraati yapılan, tarla olarak kullanılan arazinin mîrî statüsünde olduğunu belirtmektedir. Bağlar ve bahçeler bunun dışında kalmaktadır. Büyük kitlelerin geçimi, geçimlik ekonomi, ordunun ve şehirlerin iâşesi, hububat ekimine yani başlıca buğday ve arpa ekimine bağlıdır. Darlık ve açlık, hububat ekimindeki noksanlıktan ileri gelmektedir. Devlet bu sebeple hububat ekimini kontrol altında tutmak istemektedir. İnalıcık'ın belirttiğine göre Osmanlı kanunnâmelerinde değişmeyen kesin bir madde vardır: “Tarla, bağ ve bahçe haline getirilemez”. İncelediğimiz fetvalarda ise yukarıda zikredilen tarlanın, bağ ve bahçe haline getirilemeyeceği şeklindeki genel kaidenin aksi yönünde fetvaların verilmiş olduğunu görmekteyiz. Aşağıda yer alan fetvalarda da görüleceği üzere sâhib-i arzın izni alınmak koşuluyla tarlaların bağ ve bahçeye çevrilmesine mücade edildiği görülmektedir. Mâlikâne ile ilgili geçen fetvalara baktığımızda, bir fetvada Anadolu'daki bir vilayette bulunan arazinin üzerinde örfî vergilerin devlete, diğer vergilerin ise mâlikâne sahibine ait olduğu zikredilmektedir. Yine aynı fetvada mâlikânenin nesilden nesile bir ailede kaldığını da görüyoruz. Bir diğer fetvada ise bir arazinin vergi gelirlerinin vakıf ile mâlikâne sahibi arasında bölüştürüldüğünü görmekteyiz.

Soru: Vilâyet-i Anadolu'da vaki' kadimden öşr-i dîvânîsi ve öşr-i mâlikânesi alınan arazide Zeyd'in mutasarrıf olduğu öşr-i dîvânîsi sipahiler ve öşr-i mâlikânesini Amr'ın evladı ve evladı ve evladı alagelüb bu veche üzere defter-i sultanide mestur (yazılı) ve mukayyed (kayıtlı) iken halen Zeyd öşr-i dîvânîsini sipahiye vermekten imtinaa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s.29).

Soru: Zeyd mâlikânesi toprağında tapu ile tarlalara mutasarrıf olan kimselerin ber mûceb-i emr ü defter Zeyd'e verecekleri öşr-i mahsulü Amr tağallüben ol kimselerden alsa Zeyd ol kimselerin tevkil ve ihaleleriyle öşr-i merkumu Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Netîce, s.26).

Soru: Anadolu'da vâki' bir miktar arazinin mâlikânesi Zeyd'in bir cihete meşruta vakfı(nın) dîvânîyesi mîrî tarafından zabt olunagelüb kadimden ol arazide hâsıl olandan humus alınub ol humusun nisfinı vakıf için mütevellileri ve nisf-ı âharını mîrî için emînleri alagelseler halen emîn olan Bekir kadimden olageleni tağyir edüb

“Humus-ı mahsulden beşde biri vakfa dördünü ben alırım” demeğe kâdir olur mu? el-
Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 568).

BEŞİNCİ BÖLÜM

FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI'DA TARIM VE HAYVANCILIK

I. GENEL BİLGİ

Osmanlı Devleti'nde nüfusun büyük bir bölümü kırsal kesimde yaşıyor ve bunlar geçimlerini tarım ve hayvancılıkla sağlıyorlardı. Hatta şehir ve kabalarda yaşayan halk da kendilerine yetecek miktarda bağ ve bahçe ürünleri yetiştiriyorlar ve hayvan besliyorlardı. Dolayısıyla tarım ve hayvancılık Osmanlı ekonomisi bakımından büyük bir öneme sahipti. Bu bölümde önce Türk iktisat tarihine dair kaynaklara dayanarak Osmanlı'da tarım ve hayvancılık konusu hakkında özet bir bilgi verdikten sonra, şeyhülislâmların fetvaları ışığında bu konuyu inceleyeceğiz.

II. OSMANLI'DA TARIM VE HAYVANCILIK

A. ZİRAÎ ÜRETİM

Tarım, ekonomi için tarihin her döneminde önemli bir konumda olmuştur. Bunun sebebi ise, zirai sektörün tüketicilerin ihtiyacı olan gıda ve yiyecek maddelerini ve sanayicilerin ise hammadde ihtiyacını karşılamasıdır. Bazı ülkeler için 18. yüzyıl ve çoğu için ise 20. yüzyıla kadar ekonomiler, tarımın baskın olduğu endüstri öncesi bir karakter taşımaktaydı.²⁹⁷

Geleneksel tarımın temeli olan emek birimi, hiç kuşkusuz, evlenip çocuk sahibi olan erkek köylünün temsil ettiği köylü ailesidir. Bu yapıda aile örgütünü oluşturan unsurlar koca, kadın, çocuklar ve çoğu zaman evlenmiş bile olsa oğullar ve torunlardan müteşekkildir. Koca, aile ekonomisinin, zirai işletmenin, son söz sahibi ve örgütleyicisidir. Devletin vergi mükellefi olarak muhatap gördüğü kişidir. Osmanlı'da, kocası ölen kadının erkek evladı yoksa işlettiği arazi tapu bedelini veren başka bir köylüye aktarılırdı²⁹⁸. Eğer dul kadın, oğulları çalışma çağına gelinceye kadar ırgatla işlerini gördürebilecek konumda ise, bive adıyla işletmenin sahibi olarak

²⁹⁷ Christine Rider, *An Introduction to Economic History*, Cincinnati, Ohio: South-Western College Publishing, 1995, s. 158.

²⁹⁸ Fetvalardan anlaşıldığına göre, kocası ölen kadının erkek çocuğu yoksa-tapu bedelini ödeme hakkına sahip varisi yoksa veya kızı veya erkek kardeşi gibi bir varisi var olduğu halde bu tapu bedelini ödemiorsa- işlettiği arazi tapu bedelini veren başka bir köylüye aktarılırdı. (Netice, s. 145)

tanınabilirdi²⁹⁹. Böylelikle toprak parçalanmıyor, üretim verimliliği için gerekli görülen optimum toprak büyüklüğü de korunmuş oluyordu.³⁰⁰ Osmanlı'da her köylü ailesinin işlettiği toprak parçası genel olarak bir çiftlik veya yarım çiftlik idi. Çiftliğin alanı verimine göre 70-150 dönüm arasında değişiyordu³⁰¹.

Geleneksel tarım ekonomisinin, dolayısıyla da Osmanlı tarım ekonomisinin esas üretim vasıtası, bir çift öküz ile çekilen sapandı. Traktör teknolojisinden önce, hayvandan elde edilecek en etkili kullanım teknolojisi bu idi. Öküz gücünün yerini makine gücü alıncaya kadar tarım teknolojisinde esaslı bir değişim görülmedi. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Osmanlı'da zirâî ürünlerle ilgili vergileme öküz sayısına göre yapılmaktaydı. Salgın sonucu öküzü ölen köylü çaresiz kalır, mali yönden zora düşer ve merkezi yönetim anlayış göstererek vergi affına giderdi.³⁰² Vergi affı sadece öküzün telef olması değil, elde olmayan diğer sebeplerle üretimin aksaması durumların da ortaya çıkabilmekteydi. Bu duruma örnek olarak aşağıda fetva verilebilir.

Soru: Arazi-yi öşriyye ve haraciyye üzerine mağrus olan mülk bağılara dolu isabet etmekle ol senede asla nesne hasıl olmasa sene-i mezburada ol bağların ashabına öşür ve haraç veya bedeli olan resm-i dönüm namına nesne vermek lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.37).

Osmanlı ekonomisinin temeli tarıma dayandığı için ülkede hububat üretimine önem veriliyordu. Hububat üretiminin yanı sıra bağ, bahçe ve bostanlarda meyve ve sebze üretimi yapılıyordu³⁰³. Tarlada buğday, arpa, pirinç, mercimek, nohut gibi zirai bitkiler ekilip biçiliyordu. Kendir, kenevir, pamuk, susam, zeytin gibi lif ve yağ bitkilerinin üretimi teşvik ediliyordu³⁰⁴. Bağ ve bahçede üzüm, ceviz, incir, dut, kiraz, elma, armut gibi meyveler yetiştiriliyordu. Bostanlarda lahanaya, hıyar, kabak gibi zirai sebzeler ve kavun, karpuz gibi meyveler yetiştiriliyordu. Tarçın gibi defnegiller yetiştiriliyordu.

²⁹⁹ Halil İncalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 246.

³⁰⁰ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Genişletilmiş 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, s.192.

³⁰¹ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.201.

³⁰² Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, s.2.

³⁰³ Zeytinoğlu, s. 164.

³⁰⁴ Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*, s. 217.

Önceden de ifade edildiği gibi, Osmanlı Devleti'nde toprağın mülkiyeti ya şahıslara veya devlete/beytül-mâl ait idi. Mülkiyeti vakıflara ait arazi de vardı. Anadolu ve Rumeli'de mülkiyeti şahıslara ait topraklar az idi ve bu topraklar oşür ve haraç arazisi olarak isimlendiriliyordu. Anadolu ve Rumeli topraklarının büyük bir kesimi ise mîrî arazi olarak isimlendiriliyordu ve mülkiyeti devlete/beytül-mâl aitti. Bu topraklar aynı zamanda timar toprakları olarak da isimlendiriliyordu. Buna göre, mîrî arazi/timar topraklarının mülkiyeti devlete/beytül-mâl, tasarrufu ise halka aitti. Devletin tasarruf hakkını bir bedel (tapu, peşin kira) karşılığında verdiği toprağı ekip biçen çiftçilerin devlete vermesi gereken vergiler (oşür, resim) de timarlı sipahiye aitti. Tapu karşılığında tasarruf hakkını elde eden kişinin ölümü halinde, bu topraklar belirli esaslar dahilinde mirasçılara intikal ediyordu. Osmanlı'da tarım politikasının en önemli uygulaması timar sistemi idi ki, timar sistemi sayesinde topraklar boş kalmıyor ve üretimin sürekliliği sağlanıyordu. Zira mazeretsiz üç sene tarlasını boş bırakanların toprağı elinden alınarak bir başkasına veriliyordu. Mîrî arazi sistemine tabi olup tapu ile tasarruf hakkı verilmeyen topraklarda, üretim yapılması halinde mukataa adıyla vergi alınıyordu. Osmanlı devletinde vakıf araziler de önemli bir yer işgal ediyordu.

Osmanlı Devleti tarım ürünleri bakımından kendisine yeter bir ülkeydi³⁰⁵. Ancak zaman zaman karşılaşılan kuraklık, dolu, sel gibi tabii afetler, isyanlar ve göçler tahıl üretiminin azalmasına sebep oluyordu.

B. HAYVANCILIK

Osmanlı ekonomisi içinde hayvancılık önemli bir yere sahipti³⁰⁶. Koyun, keçi gibi küçükbaş, inek, at, katır, öküz, manda ve deve gibi büyükbaş, tavuk gibi kümes hayvanları besleniyordu. Hayvan beslemenin ekonomi alanına katkıları başlıca şu alanlarda görülüyordu:

a) Tarım alanında: Tarımla uğraşanlar, topraklarını ekmek için hayvan gücünden yararlanıyorlardı. Bunlar öküz, manda gibi büyükbaş hayvanlardı.

³⁰⁵ Tabakoğlu, **İktisat Tarihi**, s. 216; Zeytinoğlu, **İktisat Tarihi**, s.164.

³⁰⁶ Osmanlı'da hayvancılık konusunda geniş bilgi için bk. Tabakoğlu, **İktisat Tarihi**, s.220-222.

b) Gıda alanında: Koyun, keçi, sığır gibi hayvanların etinden, sütünden, kümes hayvanlarının yumurta ve etinden yararlanılıyordu. Sütten; peynir, yağ, yoğurt gibi temel gıda maddeleri elde ediliyordu.

c) Sanayi alanında: Hayvanlardan elde edilen yün, yapağı, kıl, deri gibi maddeler dokumacılık, giyim, ayakkabı ve ev döşemesi vb. gibi alanlarda hammadde durumundaydı. Başka ifade ile hayvan ürünleri sanayiinde özellikle dericilik ve dokumacılık gibi kesimlerinde hammadde olarak kullanılıyordu³⁰⁷.

d) Ulaşım alanında: Tarlada elde edilen ürünlerin başka yerlere taşınması, işlenmiş malların pazar yerlerine, şehirlere ve değirmenlere taşınması için hayvan gücünden yararlanmak gerekiyordu. Ülkenin birçok yerinde ticari taşımacılık özellikle deve kervanlarıyla yapılıyordu.

e) İpek böceğinden elde edilen ipek, giyim alanında önem arz ediyordu. Bal üretimi için arı besleniyor, kıyılarda balıkçılık yapılıyordu.

f) Maliye alanında: Vergi bölümünde de ifade edildiği gibi Osmanlı'da hayvancılıktan alınan vergiler, devletin başlıca gelir kaynaklarını oluşturuyordu. Koyun ve keçilerden hayvan başına alınan vergi (âdet-i ağnam), yalnız Rumeli'deki hayvanlardan onda bir oranında alınan vergi (ondalık), pazar yerlerinde satılan koyun ve keçilerden alınan vergi (bâc-ı ağnam), yaylaya çıkan ve kışlığa inen sürülerden alınan vergi (otlak, yaylak ve kışlak resmi), kasapların kestiği hayvanlarda alınan kesim vergisi (zebhiye), taşradaki geçitlerde ve derbentlerde, İstanbul'da iskelelerde alınan toprak bastı parası, selâmet akçesi, geçit resmi gibi vergiler hayvancılık faaliyetleri neticesinde alınan başlıca vergilerdi.

Hayvancılıkla uğraşan grupların başında konar-göçerler geliyordu. Bunlar daha çok Diyarbakır, Urfa, Erzurum dolaylarında yaşıyorlardı³⁰⁸. Bu aşiretler batıya doğru yayıldıkça Orta ve Batı Anadolu'da otlak hayvancılığı önemli bir sektör halini almıştı. Timar sistemi içinde sipahiler de kendi ihtiyaçları için at ve iyi cins koyun

---

³⁰⁷ Zeytinoğlu, s. 165.

³⁰⁸ Zeytinoğlu, s. 165-165.

yetiştiriyorlardı³⁰⁹. Büyük şehirlerin çevrelerinden başlayarak Balıkesir, Manisa, Aydın ve Bursa dolaylarına kadar uzanan yerlerde devlet hayvan çiftliklerinde büyük sürüler besleniyordu. Şehirlerde bile her aile kendi ihtiyacını karşılamak üzere birkaç sağmal hayvan besliyordu.

III. FETVALARDA ZIRAÎ ÜRETİM VE HAYVANCILIK

A. FETVALARDA ZIRAÎ ÜRETİM

Şeyhülislâm fetva kitaplarının zekât, oşür, bey', icâre, müzâraa, müsâkât, arazi gibi bölümlerinde ziraat meselesine doğrudan veya dolaylı olarak yapılan atıflardan Osmanlı'da ziraî üretim konusunda belirli bilgilere ulaşabiliriz. Ayrıca şeyhülislâm fetvaları ışığında Osmanlı ziraî üretiminin ekonomi içindeki yerini aşağıdaki şekilde tesbit edebiliriz. Tesbitlerimize kaynak teşkil eden fetva örneklerinden az bir kısmın metin içinde diğerlerini ise dipnotlarda vermeye çalışacağız.

Fetvalarda, ziraatle uğraşan kişiler, “erbâb-ı zirâat” ve müzârî” şeklinde isimlendiriliyordu. Bostancılık yapanlara “bostancı taifesi”, bahçecilik mesleğinde usta olanlara “bağçıvan”³¹⁰, “bahçe ustası” gibi adlar veriliyordu.

Fetvalardan anlaşıldığına göre, eskiden olduğu gibi, tarımsal ekonominin üretim aracı bir çift öküz ile çekilen sabandı³¹¹. Osmanlı ülkesinde hububât üretimi ekonominin esaslı bir unsuru idi. Ülke toprakları toplumun ihtiyacını karşılayacak kadar bir tarım kapasitesine sahipti. Fetvalardan anlaşıldığına göre, ülkede hem kuru tarım hem de dere, ırmak ve nehirlerden elde edilen suyla sulu tarım yapılmaktaydı³¹².

³⁰⁹ Zeytinoğlu, aynı yer.

³¹⁰ Abdürrahim, C. 2, s.,537.

³¹¹ Soru: Bir çift öküz ve amel Zeyd'in, tohum ve arz Amr'ın olup hâsıl beynlerinde münâsafe olmak üzere Zeyd, Amr ile akd-i müzâra'a eyleseler akd-i mezbûr sahih olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 135)

Soru: Zeyd, Amr'dan tarlasını sürmek için âriyet aldığı bir re's öküzü nehâran meraya salverip gece oldukça menziline götürmeyip sahrâda kalıp gece ile kurd paralayıp helâk olsa ol öküzün kıymetini Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 149).

Soru: Yeri mukâta'a-i kadîmeli arz-ı mîrî ve etrafı hendekli bağçenin içinde olan mülk eşcârın araları saban ile zirâat olunurken mutasarrıfı Zeyd fevt oldukça sipâhî “Eşcâr arası zirâat olunur” deyu arzı vereseye zabt etdirmeyip tapu ile tâlib olanlara vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 537)

Soru: Yeri mukâta'a-i kadîmeli arz-ı mîrî ve etraf-ı erbe'ası taş duvar olup içinde bağçıvan sâkin olacak beyti ve eşcâr-i müsmire ve gayr-i müsmireyi müştemil bağçenin mutasarrıfı Zeyd bilâ veled fevt oldukça sipâhî “Bağçenin eşcârı araları saban ile zirâat olunur” deyu arzını veresesine zabt etdirmeyip “Tapu ile tâlib olanlara veririm” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 537)

³¹² Soru: Zeyd bir bostânını Amr'a yevmî şu kadar akçeye icâr edip Amr dahi isticâr ve bazı sebzevât mekûlesini zer' edip yanında olan nehirden saky ederken ol nehir kuruyup Amr'ın ol zer' ettiği sebzevât dahi kuruyup hâsıla olmasa

Buğday, arpa, pirinç, darı³¹³, kabluca, çavdar, mercimek, bakla, nohut, susam gibi tahıl ürünleri yetiştirilmekteydi. Yine fetvalardan anlaşıldığına göre, ülke topraklarında hububat ürünleri arasında en çok buğday üretiliyordu³¹⁴. Zira buğday genellikle her iklim şartlarında yetiştirilebilen bir ürün olmasının yanı sıra, ekme, bulgur, un, nişasta ve benzeri temel gıda maddelerinin hammaddesi idi. Her bölgede insanların yiyecek ihtiyacını karşılayacak kadar buğday üretiliyordu. İstanbul gibi nüfusu kalabalık şehirlerin buğday ihtiyacı, civar bölge ve şehirlere karşılanıyordu. Mesela Tekfurdağ'da (Tekirdağ'da) üretilen buğday İstanbul'a gemilerle naklediliyordu³¹⁵. Yine fetvalardan anlaşıldığına göre İstanbul'un hububat ve bakliyat ihtiyacı, Mihaliç (Bursa/ Karacabey), Silistre (Bulgaristan), Niş (Sirbistan), Harşova (Romanya) gibi şehirlere karşılanıyordu³¹⁶. İhtiyaç olan bölge ve şehirlere hububat nakli, karada at ve öküz arabalarıyla veya at, merkep, katır ve deve sırtında, denizde kadirga, sandal ve gemilerle yapılmıyordu. Özellikle savaş dönemlerinde düşman ülke halkına zahire (temel gıda maddeleri) satımı yasaktı. Ülkede hayvan yemi olarak kullanılan arpa, buğdaydan sonra en çok yetiştirilen bir ürün idi. Hububat üretiminde pirinç de önemli bir yer işgal ediyordu. Sulak yerlerde çok sayıda çeltik çiftlikleri bulunuyordu. Hububat üretiminde ölçü birimi olarak "kile" kullanılmıyordu.

Zeyd ol bostânın icâresini bi't-tamâm Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Zer' helâk olduğı vakitten kıstını almağa kâdir olur (Abdürrahim, C. 2, s. 103).

Soru: Zeyd yağmur suyu ile sakyolunan bir bostân yerini sebzevât zer' etmek için Amr'a müddet-i malûma ücret-i mu'ayyene ile icâr edip ba'dehu Amr sebzevât zer' edip lakin yağmur olmamağla bi'l-küllüye ol mevrû'ât helâk olup zâyi'a olsa bakiye-i müddetde dahi zer' mümkün olmayacak Amr kasr-ı yed eylese Zeyd, Amr'dan müddet tamamında ücret almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 103).

³¹³ Soru: Zeyd Amr'a bir mikdâr darısını emânet vaz' edip gaybet-i munkatî'a ile gâib olduktan sonra ol darı Amr'ın yedinde çiçeklenip helâk ihtimâli oldukda Amr ol dârıyı hâkime bey' etdirip semenini hıfza kâdir olur mu? el-Cevâb: Hâkim bey' eder. (Abdürrahim, C. 1, s. 377)

³¹⁴ Soru: Zeyd, Amr'dan bir sene tamamına dek isticâr ettiği tarlaya buğday zirâat edip nâbit olduktan sonra kable'l-hasâd dolu vurup mahsûl helâk olup hasâd mümkün olmayıp sene-i âtiyede tekrar zer' olunmadan ol tarlada şu kadar buğday nâbit olsa Zeyd "Ol buğday benim buğdayımdan nâbit olmuşdur" deyu almak murâd etdikde Amr mücerred "Bir seneye dek isticâr etmiş idin, sene tamamından sonra bitmek ile yere tebe'yyet ile benim olmuş olur" deyip Zeyd'i def'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 103).

Soru: Zeyd tarlasını buğday ekme için şu kadar keyl buğday ücret kavliyle Amr'a bir sene tamamına dek icâr edip Amr dahi ol tarlaya buğday ekip nâbit olduktan sonra dolu yağıp cümlesi helâk olup ba'dehu bâkî-i müddetde tekrar ekin ekme mümkün olmasa müddet tamamında Zeyd, Amr'dan bakiye-i müddet için ücret almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 103).

Soru: Zeyd, Amr'ın bir kıt'a tarlasını bir sene tamamına dek ücretle alıp üzerine buğday edip ekini hasâda geldikde biçip almadan ol ekini dolu vurup helâk olduktan sonra dikilen hubûbundan sene-i âtiyede nâbit olup mahsûl olsa ol mahsûl Zeyd ile Amr'dan hangisinin olur? el-Cevâb: Zeyd'in olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 103).

Soru: Zeyd, Amr'ın tarlasını bir sene tamamına dek isticâr edip buğday ekip nâbit olduktan sonra sıçan müstevlî olup bir mikdârını kesip bir mikdârını Zeyd biçip aldıktan sonra sene-i âtiyede dahi Zeyd'in ol tohumundan dikilen hubûbât nâbit olup mahsûl hâsıl olsa ol mahsûl Zeyd ve Amr'dan hangisinin olur? el-Cevâb: Zeyd'in olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 103).

Ayrıca bk. Abdürrahim, C. 2, s.103-107,124-130, 148-151, 164, 170, 183,184,200,201; Behce, s.462,476.

³¹⁵ Behce, s.476,517.

³¹⁶ Behce, s.517.

Ülke topraklarında hububat üretiminin yanı sıra şehir ve kasabaların çevresinde bağcılık, bahçecilik ve sebzeçilik yapılmaktaydı. Bağ ve bahçelerde ceviz, üzüm, kiraz, armut, elma, zeytin, dut ve incir gibi meyveler yetiştiriliyordu. Pek çok sayıda, zeytin bahçesi, üzüm bağı ve dut bahçesi vardı. Dut ağacının yaprakları ipek böceklerinin besin maddesi olarak kullanılıyordu³¹⁷. Üzüm, erik gibi meyvelerden pekmez elde ediliyordu³¹⁸. Üzümden “şîre” olarak tabir edilen üzüm suyu yapılıyordu³¹⁹. Şarabın imali, alımı satımı müslümanlar için yasaktı³²⁰. Bununla birlikte gayrimüslimler şarap üretiyorlardı. Ülkede, zeytinyağı üretimi yaygındı. Bostanlarda lahana, hıyar, patlıcan, bakla, soğan, sarımsak gibi sebzeler, kavun, karpuz gibi meyveler üretiliyordu. Limon, portakal, turunç gibi turunçgiller Akdeniz ikliminin hâkim olduğu bölgelerde yetiştiriliyordu. Kahve üretimi Mısır ve Yemen gibi ülkelerde yapılıyordu ve gemilerle Anadolu’ya getiriliyordu³²¹.

³¹⁷ Soru: Zeyd arazi-i mîrîde olan tût eşcârının yaprağı ile ipek kurdu (böceği) besleyip ipek hâsil olsa sâhib-i arz ol ipekden oşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Evrâkın kıymetinin oşrünü alır. (Abdürrahim, C. 2, s. 39).

Soru: Bir diyâr ahâlisinin ekseri ipek kurdu besleyip ve bağçelerine istiğlâl için tût/dut eşcârı ğars edip evrâkını bey’ mu’tâdları olmağa sâhib-i arz ol bey’ olunan evrâkdan oşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 39).

Soru: Zeyd’in tumârî toprağında vâki’ vakıf tût ağaçlarının evrâkından ipek kurdu beslenip ipek hâsil olur olsa Zeyd ol evrâkdan oşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

Soru: Zeyd-i sipâhînin tumârî arazisinde mülk tût ağaçları olan Amr’ın ol ağaçlardan kat’ ve ahz ettiği evrâkdân Zeyd oşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

Soru: Zeyd-i sipâhînin tumârî dâhilinde Amr mülkü olan tût bağçesinin evrâkından ipek kurdu besleyip ipeki hâsil oldukça sipâhî ol hâsil olan ipekden Zeyd’den oşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Evrâkın kıymetinden alır ipekden almağa kâdir olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

³¹⁸ Behce, s.475.

³¹⁹ Abdürrahim, I,36,246.

³²⁰ Abdürrahim, I,80-94,100-105,114.

³²¹ Soru: İstanbul iskelesinde Zeyd, Amr’a şu kadar metâ’ını verip Mısır’a giden Bekir’in seffinesine tahmîl edip “Mısır’a götür onda bey’ eyle semeni ile kahve al, yine Bekir’in seffinesiyle İstanbul’a avdet etdikde Bekir’in seffinesine kahveyi tahmîl edip İstanbul’a getir, fâidesi beynimizde münâsıfe olsun” deyip Amr dahi Bekir’in seffinesiyle ol metâ’ı Mısır’a götürüp bey’ edip semeni ile kahve alıp ba’dehu Bekir’in seffinesine tahmîl murâd eyledikde Bekir müste’men tâifesinden olmağla taraf-ı saltanatdan sefere izin verilmeyip men’ olunduktan sonra Amr ol kahveyi Bekir’in seffinesinin misli âhar seffineye tahmîl edip esnâ’-i tarîkde seffine fırtınadan helâk olup kahve zâyî’ olsa Amr’a kahveyi zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 345).

Soru: Zeyd, Amr-ı reisin seffinesiyle Mısır’a giden Bekir’e bir mikdâr metâ’ verip “Metâ’-ı mezbûru Mısır’a götür onda bey’ eyle, hâsil olan semeni ile bana şu kadar vukıyye kahve aliver ba’dehu Amr’ın seffinesine tahmîl eyle, gayrı seffineye vaz’ eyleme, rızam yokdur” deyu tenbîh etdikden sonra Bekir dahi götürüp semeni-i misline bey’ edip ba’dehu semeni ile ol kadar kahve aliverdikde ol kahveyi Amr’ın seffinesine tahmîl etmeyip Zeyd’in izinsiz Beşir’in seffinesine tahmîl edip gelirken esnâ’-i tarîkde Beşir’in seffinesini harbî kâfirler aldıklarında ol kahveyi dahi ğâret eyleseler (yağmalasalar) hâlâ Zeyd ol kahveyi Bekir’e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 345-346)

Soru: Zeyd, Amr’a bir mikdâr metâ’ verip “Mısır’da bey’ edip semeni ile kahve al, Bekir-i reise teslim eyle, Bekir bana İstanbul’a seffinesiyle getiriversin, ol kahveyi âhar kimesneye verme, rızam yokdur” deyip ba’dehu Amr ol metâ’ı Mısır’da semeni-i misline bey’ edip semeni ile Zeyd için kahve aliverip lakin Bekir’e vermeyip ecânbiden Beşir-i reise verip “Seffine tahmîl edip İstanbul’a götür” deyip Beşir dahi alıp seffinesine tahmîl edip Amr’dan müfâratat eyledikten sonra İstanbul’a getirirken harbî kâfir müstevlî olup seffineyi ve kahveyi ğâret eyleseler (yağmalasalar) Amr’a ol kahveyi zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 346).

Çayırarda hayvan yiyeceği olarak ot³²² ve alef yetiştiriliyordu³²³. Bazı bölgelerde gemi sanayinin ve inşaat sektörünün kereste³²⁴ ve tahta ihtiyaçlarını ve yakacak maddesi olan odun ihtiyacını karşılamak üzere pelit, palamut gibi ağaçlar yetiştiriliyordu³²⁵. Ülkenin her tarafında keten, kenevir, kendir, pamuk gibi lifli bitkiler üretiliyordu³²⁶. Bunlar dokumacılık sanayiinin en önemli ham maddeleriydi. Keten tohumundan beziryağı elde ediliyordu³²⁷. Halkın aydınlatmada kullandığı yağlar bezirhânedede üretiliyordu³²⁸. Haşhaş bitkisinden elde edilen afyon³²⁹ ve kenevirden elde edilen esrâr,

³²² Soru: Zeyd-i sipâhî Amr'ın dökdüğü hubûbdan öşrünü aldıktan sonra Amr'ın alıkoyduğu kesmükden dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Hubûbdan alır. (Abdürrahim, C. 2, s. 41).

Soru: Zeyd-i sipâhînin tumârî toprağını zirâat eden kimesnelerden Zeyd mahsüllerinden öşrünü aldıktan sonra samanlarından dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 41).

Soru: Zeyd sipâhî olan Amr'a buğdayının ve arpasının vesâir hubûbâtının öşrünü verip "alefde öküz hakkıdır" deyu vermese Amr-ı mezbûr alef dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 41).

Soru: Zeyd'in tasarrufunda olan tarlasında Zeyd'in inbâti ile semer kamışı nâbit olup ve Zeyd her sene ol kamışı kesip bey' eder olsa sipâhî ol kamışdan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 41).

³²³ Soru: Zeyd bir yığın otluğunu cümlesi otlakdır deyu Amr'a şu kadar akçeye bey' edip ba'dehu Amr açıp bakdıkda altı gübre çıksa Amr otluğu almayıp Zeyd'e redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 67).

Soru: Zeyd, Amr'ın bir mevzi'de olan üç yığın otluğunu üstünden görüp bakınıp ba'dehu semen-i malûma Amr'dan iştirâ ve kabz eyledikden sonra beş gün mürûrunda ol yığınları açdıkda iki yığın otluğun içi çürük çıksa ol çürük çıkan iki yığın otluğu hıyâr-ı aybla Amr'a redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 67).

³²⁴ Soru: Zeyd, Amr'ın bir yerde yığılı olan kerestesini Amr'dan iştirâ ve kabz edip ba'dehu kaldırırlı oldukda altında olan kerestelerden bazı çürük olmağla Zeyd ol çürük çıkanlarda fesh-i bey'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 67).

³²⁵ Soru: Zeyd ve Amr ve Bekir ve Beşir sipâhîlerin berâtle mutasarrıf oldukları tumârları karyeleri beyninde vâkî' olan bir dağda hâsıl olan palamud ağaçlarının mahsûli Zeyd'in tumârına hâsıl kayd olunduğu sûret-i defter-i hâkânîde mukayyed olmağla mahsûl-i mezbûru Zeyd alagelmış iken Amr ve Bekir ve Beşir sipâhîlerin alakaları yoğ iken mücerred "Ol dağ cümlemizin tumârî karyeleri beyninde olmağla ol palamud mahsûli dahi cümlemiz beyninde müşterek olur" deyip hilâf-i defter-i hâkânî ol palamuda müdahâleye kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Abdürrahim, C. 1, s. 54).

³²⁶ Soru: Zeyd-i sipâhînin tumârî arazisinde olup Amr'ın tapu ile tasarrufunda olan kışlağında palamud nâmına nâbit olan metâ' için Amr ile'l-ân öşür verirken hâlâ Zeyd kanâat etmeyip kadîme muhâlif cümlesini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

Soru: Zeyd tasarrufunda olan kışlağında nâbit olan palamuddan cem' ve tahsîl edip kadîmden sâhib-i arza verilgeleyen öşrünü vermeden istihlâk eylese hâlâ sâhib-i arz öşr-i mezbûru Zeyd'den tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

Soru: Zeyd'in tapu ile tasarrufunda olan tarlasında zirâat etmediği senede hüdayi kendir bitip Zeyd biçip olsa sâhib-i arz ol kendirin öşrünü Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

Soru: Zeyd'in berâtle mutasarrıf olduğu hâssî karyelerinin arazisinde olan pelîd eşcârının mutasarrıfı Amr ol eşcârın pelîdini cem' edip öşrünü sâhib-i arza verirken sâhib-i arz kanâat etmeyip cümle mahsûli almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Vaz'-ı kadîmi tağyîre kâdir olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

Soru: Zeyd-i sipâhînin tumârî toprağında tarlalara mutasarrıf olan kimesneler penbe (pamuk) eklediklerinde Zeyd ber-mûceb-i emr ve defter hâsıl olan penbenin öşrünü almağa razı olmayıp penbe çemen iken tahmîn edip mezbûrlere "Her biriniz ber vech-i maktû' şu kadar penbe verin" deyu cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

Soru: Zeyd tarlasında kettân tohumu zer' edip nâbit oldukdan sonra sipâhî Zeyd'e mahsûli mu'tâd üzere harmana götürüp dökdükden sonra "kettân ve tohumdan öşrünü alırım" dedikde Zeyd "tarlada demed iken demeden öşür al" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

Soru: Zeyd tarlasında zer' ettiği kettândan sipâhîsine öşrünü verdikten sonra sipâhî kettânın tohumundan dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

³²⁷ D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul 1996, s.138.

³²⁸ Ahmet Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, s.107.

³²⁹ Soru: Zeyd tarlasında haşhaş ekip bitip afyondan sâhib-i arz öşrünü aldıktan sonra haşhaşından dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 41).

sergin otu, horasan otu gibi bitkiler ilâç yapımında; boya otu, boya taşı gibi ot ve maddeler de boya sanayiinde ham madde olarak kullanılıyordu³³⁰.

Toprağın mülkiyeti veya tasarruf hakkı bulunan ziraatçiler, tarlalarını ya kendileri ekip biçiyorlardı veya ücretle işçi çalıştırarak ürün elde ediyorlardı. Toprak sahiplerinin bir kısmı da tarla, bağ, bahçe ve bostanlarını³³¹ kiraya veriyorlardı³³². Toprağını sürececek öküzü ve çalışacak gücü olmayan ziraatçiler de öküzü ve çalışma gücü olan kişilerle ziraî ortaklık (müzâraa: yarıcılık) yapmak suretiyle üretim yapıyorlardı. Meyvecilik ve sebzeçilik de ortaklık suretiyle yapılabilirdi. Bu tür ortaklığa da müsâkât adı veriliyordu³³³. Özellikle hudud boylarında yabancı ülkelerden

³³⁰ Soru: Zeyd-i sipâhînin timârî arazisinde hüdayi nâbit olan kızılboya kökünü reâyâsı re'âyâsı cem' eyleseler Zeyd ol kökten öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

Soru: Zeyd-i sipâhînin timârî mezârî'inde nâbit olan boya otunu re'âyâsı cem' eyleseler Zeyd ol otdan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 40).

Soru: Zeyd'in hâsılından öşür alınan ze'âmetî toprağından bağı olan Amr bağında nâbit olan boya kökünü cem' edip bey' eder olsa Zeyd ol kökten öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 40-41).

Soru: Zeyd-i sipâhînin timârî arazisinde hüdayi nâbit olan kızıl boya çiçeğini ahâli-i karye kadîmden cem' edip ösrünü sipâhiye vergelip bu vech üzere sipâhiye hâsıl kayd olunduğu defter-i sultânide mukayyed olsa hâlâ re'âyâ ol vech üzere cem' etdikleri kızıl boya çiçeğinden Zeyd'e öşür vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 41).

Soru: Zeyd-i sipâhînin timârî dâhilinde olan dağlardan ve hâlî yerlerden kendinden biten otu bazı kimesneler koparıp götürüp ateşe koyup yakıp boya taşı etdiklerinden sonra sipâhî ol hasıl olan taşdan veyahud kıymetinden öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 41).

Soru: Zeyd-i sipâhînin timârî toprağında nâbit olup sergin t'abir olunur otu bazı kimesneler cem' ve ba'dehu kazğâna koyup kaynadı boya taşı itihâz edip bey' eyleseler Zeyd ol tabh olunan taşdan öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 41).

³³¹ Soru: Zeyd, Amr'ın tasarrufunda olan bostân yerini şu kadar akçeye bir sene tamamına dek isticâr ve içinde lahana ve kabak ve badılcân zer' edip nâbit olduktan sonra seyl-i azîm gelip ol mevrû'u götürüp itlâf eylese hâlâ müddet-i icâre tamamına dek bir sene zer' olunup hâsıl olmak mümkün değil iken Amr ecr-i müsemâyı Zeyd'den almağa kâdir olur mu? (Abdürrahim, C. 2, s. 103).

Soru: Zeyd tarlasını bir sene tamamına dek şu kadar akçe ücretle Amr'a icâr Amr dahi ba'de'l-isticâr ol tarlayı nadas edip bir tarafına kendir tohumu zirâat edip ol tarlanın zirâat olunmayan tarafında dahi Amr'ın terbiyesiyle kendir nâbit olup Amr cümlesini biçip alsa hâlâ Zeyd tohumuz nâbit olan kendiri mücerred "Tarlamda bitmiş idi" deyip Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 103-104).

Soru: Zeyd, Amr'ın tarlasını buğday zer' etmek için sene tamamına dek şu kadar akçe ücretle Amr'dan isticâr edip ba'de'z-zer' mu'tâddan ziyâde yağmur yağıp seyl-i azîm olup ol zer' olunan buğday zâyî olup bakiye-i senede bir dahi zer' olundukda ekin hâsıl etmeğe imkân olmayacak Zeyd fesh-i akid ile helâk-ı zer'a değin kıstını Amr'a verirken Amr razı olmayıp ecr-i müsemâyı tamamen almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 104).

Soru: Zeyd yağmur suyu ile saky olunan bir vakıf tarlayı bir sene tamamına dek buğday zer' etmek için dört bin akçe ücretle mütevellîsinden isticâr edip ba'dehu buğday ekip lakin ol sene yağmur yağmayıp tarlayı suvarmağa su bulunmamağla bi'l-küllîye mevrû'ât kuruyup asla nesne zâhir olmasa Zeyd'den ücret-i mezbûre lâzime olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 104).

Soru: Zeyd, Amr'dan ücretle aldığı tarlaya çavdar zer' edip hasâda geldikde Zeyd biçmeden dolu yağmağla ol ekini vurup hasâd mümkün olmayıp ba'dehu ol mahsûlden dökülen danelerden sene-i âtiyede çavdar nâbit olsa ol nâbit olan çavdar Zeyd ile Amr'dan hangisinin olur? el-Cevâb: Zeyd'in olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 104).

³³² Soru: Zeyd çeltik zirâat olunur Amr'ın tarlasını Amr'dan bir sene tamamına dek ücret-i malûmeye isticâr edip ücreti âhar senede vermek üzere kavî eyleseler Amr evsat-i senede mürûr eden eyyâmın ücretini ale'l-hısâb Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 98).

³³³ Soru: Amel Zeyd'in, tohum ve arz ve bakar Amr'ın olup mahsûl beynlerinde bire bir olmak üzere Zeyd ve Amr akd-i müzâra'a etdiklerinden sonra Zeyd vech-i muharrer üzere amel edip mahsûl hâsıl olsa hâlâ Zeyd mahsûlin nisfimi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 135-136).

emanla gelen müstemenler de tarla kiralayıp ziraî üretimde bulunabiliyorlardı. Bazı çiftçiler, mülk çiftliklerini, hatta bazıları çiftliklerini, ziraat alet ve hayvanlarıyla birlikte satıyorlardı³³⁴. Tapu karşılığında tasarruf sahibine sahip çiftçiler de timar sahibinin izni ile tasarruf hakkına sahip olduğu tarlasını tapu karşılığında bir başkasına devredebiliyordu. Bu işleme ferâğ ve tefvîz adı veriliyordu. Öte yandan köylü, tapu ile tasarruf hakkına sahip olduğu tarlayı mazeretsiz olarak üç sene boz bıraktığında yani ekip biçmediğinde, timarlı sipahi o toprağı bir başkasına tapu karşılığında devredebilirdi³³⁵. Ancak böyle bir kişiden sebepsiz yere çift bozan akçesi alınmasına fetva verilmiyordu³³⁶.

Ziraî üretimin, insanların temel gıda ihtiyaçlarını karşılamasının, sanayiinin çeşitli kollarına ham madde sağlamasının, hayvancılığın gelişmesini desteklemesinin yanı sıra, ziraî ürünlerden ve çiftçilerden muhtelif isimler altında alınan vergiler, devletin başta gelen en önemli gelir kaynaklarından birini oluşturuyordu.

---

³³⁴ Soru: Hind bir çiftliğini ve ol çiftlikde olan âlât ve hubûbâtı ve hayavânâtı Zeyd'e semen-i malûma bey' edip lakin ol âlât ve hubûbât müşterinin malûmu olmasa bey'-i mezbûr sahîh olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 13-14)

-Bu suretde Hind "Bey'-i mezbûr sahîh değildir" deyu aldığı akçeyi Zeyd'e verip ol çiftliği ve âlâtı ve hubûbâtı zabta kâdire olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 14).

Soru: Zeyd mülk çiftliğini ve tasarrufunda olan tarlalarını safka-i vâhîde ile şu kadar akçeye Amr'a bey' ve teslîm eylese bey'-i mezbûr sahîh olur mu? el-Cevâb: Çiftlikde semenden hissesiyle olur. Cevab-ı âhar: Mülkde semenden kıstı ile olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 11)

Soru: Zeyd çiftlik tarlalarını şu kadar akçe mukâbelesinde izn-i sipâhî ile Amr'a ferâğ ve tefvîz etdikde sipâhî izn-i ferâğ mukâbelesinde alacağı resmi Zeyd ve Amr'dan kangisinden alır? el-Cevâb: Amr'dan. (Abdürrahim, C. 1, s. 49)

Soru: Zeyd sıhhatinde mülk çiftliğini ve içinde olan cümle âlât-ı hirâset ve esbâb-ı zirâat ve ol çiftlikde olan cemî' hayavânât ve bakır evânini (bakır kaplar) vakf-ı sahîh ile vakfedip yedinden ihrâc eylediğini ikrâr edip ba'de zaman bilâ vâris fevt oldukda Zeyd'in vech-i muharrer üzere ikrârı sâbit iken yevm-i ikrârda ol çiftliğe ve ol çiftlikde bulunan hayavânât ve bakır evânine emîn-i beytûlmâl müdâhaleye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 405).

³³⁵ Soru: Bir karye ahâlîsi perişan olup tasarruflarında olan tarlaları üç sene mütevâlliyeten bilâ özür zirâat olunmasa hâlâ sâhib-i arz ol tarlaları tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 543)

Soru: Zeyd tarlasını üç sene bilâ özür zirâat etmeyip ta'tîl etmekle sipâhî tapu ile vermek murâd etdikde Zeyd el (başkasının) verdiğini verip "Ben alırım" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 543)

Soru: Zeyd tapu ile tasarrufunda olan tarlasını üç sene bilâ özür ta'tîl edip ba'dehu sâhib-i arz âhara tefvîz etmeden Zeyd fevt olup oğlu Bekir'i terk etdikden sonra sâhib-i arz Bekir'e zabt etdirmeyip ta'tîlinden vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 543)

Soru: Zeyd hasta ve sâhib-i firâş olmağla tasarrufunda olan tarlalarını üç sene zirâate kâdir olmamağla üç sene hâlî kalsa sâhib-i arz tapu ile vermeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Bi-özrin olacak olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 544)

³³⁶ Soru: Zeyd karyesinden kat'-ı alâka edip âhar karyede tevettun vemâ beynden on sene mürûr eylese hâlâ karye-i ûlâ sipâhîsi gelip Zeyd'den çift bozan nâmına üç yüz akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 49).

Soru: Zeyd bir beldede kırk-elli seneden beri sâkin olup ol beldede tekâlîfîni verip âhar yerde kat'an alâkası yoğ iken hâlâ bir karyenin sipâhîsi gelip "Senin baban mukaddemâ bennâkli benim re'âyam idi" deyip Zeyd'den çift bozan akçesi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 49)

B. FETVALARDA HAYVANCILIK

Önceden Osmanlı ekonomisinin tarıma ve hayvancılığa dayalı bir ekonomi olduğu ifade edilmişti. Şeyhülislâm fetva kitaplarının zekât, öşür, bey', icâre, arazi gibi bölümlerinde hayvancılığa yapılan atıflardan Osmanlı'da hayvancılık konusunda aşağıdaki tesbitlerde bulunmamız mümkündür. Hayvancılık konusuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan fetvalardan bir kısmını dipnotlarda vereceğiz.

Osmanlı toplumunda, tarım yapılan toprakların ekilip biçilmesinde, tarım ürünlerinin naklinde ve benzeri hususlarda hayvan gücünden azami derecede yararlanılıyordu. Dolayısıyla topraktan geçimini sağlayan halkın özellikle köylünün hayvan beslemesi zorunluluk meydana getiriyordu. Ülkenin her yerinde öküz, inek, deve, manda, at, katır, merkep gibi büyükbaş hayvanları, koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanları besleniyordu. Büyükbaş hayvanları arasında en çok öküz besleniyordu. Çünkü öküz tarımın yapılmasında en önemli bir araçtı; öküzün sürdüğü sabanla ekinler ekiliyor, onunla ekinler harmana taşınıp dövülüyordu. Bazı bölgelerde mandalar da sabana koşuluyordu. At, katır, deve, merkep gibi hayvanların sırtlarında yükler taşınıyordu. Öküz ve at arabalarıyla da yük taşımacılığı yapılıyordu³³⁷. Fetva örnekleri:

Soru: Zeyd tarîk-i âm ortasında araba durmak mu'tâd olmayıp bir mevzi'de arabasını me'zûn değil iken durgurup öküzlerini bağlayıp kendi bir maslahatına gitdikde ol öküz mârreden Hind'i kış ayağıyla depip Hind'in ayağını kırıp ondan nâşî Hind sâhibetü'l-firâş olup kalkmadan müteessireten fevt olsa vereseşi Hind'in diyetini Zeyd'den almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 363-364)

Soru: Bir karye ahâlîsinden Zeyd kendinin mülkü olan sığır arabasına yük yükledip bir şehre gelip pazar yeri olup öküz arabaları durageldiği mevzi'de durdukda Amr ol arabanın yanından geçerken arabanın öküzüne dayanmağla öküz Amr'ı depip Amr dahi düşmekle öküzler ürküp arabayı çekdiklerinde tekerlekleri Amr'ın bir ayağının üzerine uğramağla Amr'ın bir ayağı kırılıp mecrûh olsa Zeyd'e erş-i cerhî (yaralama tazminatı) lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 364)

³³⁷ Soru: Zeyd bir yığın kütüğünü Amr'a bey' eder oldukda yüz kırk araba kütük olmak üzere her arabasını şu kadar akçeye Amr'a bey' ve teslim ve kabz-ı semen edip ba'dehu Amr ol kütüğü arabaya koyup addetdikde ol kadar araba kütük gelmese hâlâ Amr, Zeyd'e ziyâde verdiği şu kadar araba akçesini "Tamam gelmedi" deyu Zeyd'den istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Akid sahîh olmamağla mebi'i reddedip semenini alır(Abdürrahim, C. 2, s. 59)

Soru: Zeyd tarîk-i âm ortasında araba durmak mümkün olmayan mahalde me'zûn değil iken arabasını durdurup öküzünü arabasına bağlayıp bir maslahatına (işine) gitdikde ol öküz kış ayağı ile mârreden (geçenlerden) Hind'in ayağını depip Hind'in ayağının kemiği kırılıp mecrûh olup ba'de'l-bür' ayağını evvelki gibi alamasa (ayağını hareket ettiremezse) Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Hükûmet-i 'adl. (adil bilirkişilerin belirlediği tazminat) (Abdürrahim, C. 1, s. 364)

Soru: Bir karyenin zâbiti olan Zeyd sâhibinden kaçmış bir öküzü ahz ve işhâd edip ba'dehu Zeyd ol öküzü sâhibi izninsiz kendi çiftine koşup tarlasını sürüp isti'mâl etmekle öküz arılayıp (zayıflayıp) kıymetine bir mikdâr noksân terettüb eylese hâlâ ol öküzün mâliki Bekir zuhûr edip ol öküzü Zeyd'den aldıktan sonra ol öküzün noksân kıymetini dahi Zeyd'den tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 367)

Soru: Zeyd'in ücretle arabasını süren Amr Edirne'den bazı kimesneleri İstanbul'a ol arabaya ücretle bindirip gelirken bir köprüden geçerken araba devrilip ol kimesneler araba ile köprüden aşağı suya düşüp cümlesi gark olduklarında ol kimesnelerin vârisleri Zeyd'i ahz edip mücerred "Senin ecîrin idi" deyu mûrisleri için diyet almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Abdürrahim, C. 1, s. 368)

Soru: Zeyd bir yığın odununu yüz elli araba olmak üzere şu kadar akçeye Amr'a bey' ve teslim etdikden sonra Amr ol odunu arabalara tahmîl eyledikde ancak seksen araba odun çıksa hâlâ Amr ol odunu Zeyd'e redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 59).

Deve, katır ve at gibi hayvanlar şehir ve bölgeler arası yük taşımacılığında ve ulaştırmada kullanılıyordu³³⁸. Fetva örnekleri:

³³⁸ Soru: Zeyd iki denk metâ'mı ücretle katırcı olup ecîr-i müşterek olan Amr'a "Falan diyâra götür, onda Bekir'e teslim eyle" deyip Amr dahi alıp katırına tahmîl edip giderken esnâ'-i tarîkde ol metâ' Amr'ın te'addi ve taksîrinsiz zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 187)

- Bu suretde Amr metâ'-i mezbûrun nisf-ı kıymetini Zeyd'e zâmin olurken Zeyd ona razı olmayıp tamâm-ı kıymetini tazmine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 187).

Soru: Bir karye ahâlîsi şu kadar buğdaylarını arabasıyla falan mahale nakletmek için Zeyd'i şu kadar akçe ücretle isticâr edip Zeyd dahi arabasıyla ol buğdayı ol mahale nakledirse ecr-i müsemâyı almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 98)

Soru: Zeyd birkaç araba buğdayını bir beldede sâkin Amr'a gönderip "Sen ol buğdayı ben varınca bir kimesneye bey' eyle ba'dehu ben vardıkda her kime bey' edersen akçesini ben ondan alırım" deyu haber

Soru: Zeyd-i müteveffânın verese-i Amr'a "Zeyd'in falan diyârda Bekir yedinde olan terekesini var Bekir'den al, getir, terekeyi nakil için mükârlere lâzım gelen ecrini ve seni esnâ-i tarîkde harc ve sarfını sana vereyim" demeleriyle Amr dahi ol diyâra varıp terekeyi getirip verese-i Zeyd'e vermiş olsa hâlâ verese Amr'a bir nesne vermeyecek Amr, vereseden terekeyi nakil için mükârlere verdiği ücreti ve kendinin ecr-i mislini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 124)

Soru: Zeyd, Amr-ı mükârîye bazı metâ'ını ücretle verip âhar diyâra gönderdikde Amr esnâ'-i tarîkde mahfûz yere konmayıp serika gâlib olan sahrâya konmağla ol metâ' serika olunsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186).

Soru: Zeyd, Amr'a "Şu iki yük metâ'ı mükârî ile falan diyâra gönder" deyu verip Amr dahi alıp Zeyd'in emriyle Bekir-i mükârîye verip Bekir dahi bârgîrlerine tahmîl ve ol diyâra götürürken bir menzilde ol yükler Bekir'in sun'unsuz serika olunup zâyî' olsa Zeyd yâ vekîli bile olmayacak Bekir'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186).

Soru: Zeyd ecîr-i müşterek olan Amr-i mükârîye âhar diyâra katırı ile şu kadar akçe ücretle götürmek için bir mikdâr eşyasını verip kendi bile gitmeyip Amr alıp götürüp giderken esnâ'-i tarîkde Amr'ın te'addi ve taksîrinsiz serika olunup zâyî' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd bir mikdâr incirini ecîr-i müşterek olup arabacı olan Amr'ın arabasına şu kadar akçe ücretle araba ile âhar diyâra götürmek için tahmîl edip Amr dahi arabasıyla yalnız götürüp giderken esnâ'-i tarîkde ol incirin bir mikdârı Amr'ın te'addi ve taksîrinsiz serika olunup zâyî' olsa Amr'a zamân lâzım olur? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

---

göndermekle Amr dahi ol buğdayı semen-i misline Bekir'e bey' edip ba'dehu Zeyd geldikde Amr Zeyd'i, Bekir'e ihâle edip Zeyd dahi semen-i mezbûrun bir mikdârını alıp bâkisini almasa hâlâ Zeyd, Amr'a mücerred "Sen bey' eyledin, bâkî kalan mikdârı malından ver de ba'dehu Bekir'den var al" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 344)

Soru: Zeyd, Amr-ı mükârîye bir mikdâr metâ'ını âhar diyâra götürmek için ücretle verip Amr dahi ol metâ'ı katırına tahmîl edip Zeyd ile me'an ol diyâra giderken esnâ'-i tarîkde Zeyd ile Amr'ın yoluna harâmi inip ol metâ'ı yağma ve gâret eyleseler ol metâ'ı Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 2, s. 186).

Soru: Zeyd iki denk bogâsini falan diyâra dek tahmîl için Amr'ın bir devesini istîcâr edip Amr ol denklere yükledip esnâ'-i tarîkde bir köprüye devesi sevk etdikde deve sürçüp köprüden düşüp denkler suya gark olup çıkarmak mümkün olmayıp telef olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186-187).

Soru: Zeyd arabası olan Amr'a ücretle bir beldeye götürmek için şu kadar turunç teslim edip kendi bile gitmeyip Amr aranasıyla götürürken min-gayr-i zarûret yoldan sapıp karyesine uğrayıp birkaç gün meks etmekle turunçlar bi'l-küllîye çürüyüp zâyî' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 187)

Ülkede kara değirmenlerinin çalıştırılmasında hayvan gücünden de yararlanılıyordu. Bir fetva:

Soru: Zeyd, Amr'ın birkaç re's atlarını Amr'ın izninsiz at değirmeninde isti'mâl eylese Amr, Zeyd'den ecr-i misl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 121)

Ülkenin her yerinde koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar besleniyordu³³⁹. Küçükbaş hayvanları arasında en çok koyun besleniyordu³⁴⁰. Hayvan sahipleri, genelde koyun ve sığırları için ayrı ayrı çoban tutmak suretiyle otlatıyorlardı. Bazen de köylüler kendileri dönüşümlü olarak hayvanlarını otlatıyorlardı. Koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanların, dana, düve, inek ve deve gibi büyükbaş hayvanların etlerinden ve yağ, peynir gibi süt ürünlerinden faydalanıldığı gibi, bunların kıl, yün ve yapağları özellikle

³³⁹ Soru: Bir karye ahâlîsinden Zeyd ol karyede mâlik olduğu emlakine kadîmden mâlik olanlar karye-i mezbûre mer'âsında ancak üçer yüz koyun ra'y edegelmişler iken hâlâ Zeyd ol mer'âda üç bin koyun ra'y etdirip ahâlîyi taziyk eylese hâlâ ahâlî-i mezbûre üç yüz koyundan ziyâdesini ol mer'âda ra'yden men'a kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 553)

³⁴⁰ Soru: Zeyd üç yüz reis koyunlarını sıhhatinde zevcesi Hind'e def' ve teslim etikden sonra fevt olup zevcesi Hind'i ve sâir veresesini terk etdikde Hind "Zeyd ol koyunları bana hibe ve teslim etmiş idi" deyu dava edip sâir verese-i "Zeyd zimmetinde olan şu kadar akçe mehrin mukâbelesinde bey' etmiş idi" deyip her biri âharın müdde'âsını münkir olup bey' ve hibeden biri sâbit olmasa Hind ol koyunları mirasa idhâle râziye olmayıp hibeye yeminle zabta kâdire olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 199).

yünlü dokuma sanayiinin, küçük ve büyükbaş hayvanların deri ve gönleri de dericilik ve giyim sanayinin hammaddesi olarak kullanılıyordu.

Aileler, ihtiyaçlarını karşılamak üzere tavuk gibi kümes hayvanları da besliyorlardı³⁴¹.

Osmanlı'da yarı göçebe konar-göçerler, hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Geçimlerini, besledikleri küçük ve büyükbaş hayvanlarla sağlıyorlardı. Mesela, bir fetvaya göre Türkmen tâifesinden üç kişiye ait beşbin koyun sürüsü vardı³⁴².

Osmanlı Devleti'nde, ordunun, İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlerin et ve süt ürünleri gibi yiyecek ihtiyaçları ile yün, yapağı, deri gibi bazı sanayi kollarının hammadde ihtiyacı, hayvancılığın yaygın olarak ve sürü halinde yapıldığı bölgelerden karşılanıyordu. Mesela bir fetvaya göre, Karaman'dan İstanbul'a sürü halinde kara yoluyla koyunlar getiriliyordu³⁴³.

Ülkede arıcılık da yaygın bir şekilde yapılmaktaydı. Bal halkın şeker ihtiyacını da karşılayan bir üründü. Baldan ve hayvanların iç yağlarından aydınlatmada kullanılan mum üretimi yapılıyordu.

Vergiler bahsinde geçtiği gibi, Osmanlı toplumunda hayvanlardan ve hayvan besleyenlerden çeşitli adlar altında alınan vergiler, devletin en önemli gelir kaynaklarından birini oluşturuyordu.

---

³⁴¹ Soru: Zeyd ticâret tarîkiyle tavuk iştirâ edip bey' eder olsa be'is var mıdır? el-Cevâb: Yokdur. (Abdürrahim, C. 1, s. 133)

Soru: Zeyd'in tavukları çok olup câri Amr'ın bağçesine girip zarar eder olmağla Amr Zeyd'e "Tavuklarını zabt eyle" dedikde Zeyd mütenebbih olmamağla Amr, bağçesinde tavuğu ihlâk eder nesne saçıp tavuklar yiyip helâk olsalar Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 201)

Soru: Zeyd'in tavukları çok olup câri Amr'ın bağçesine girip zarar eder olmağla Amr Zeyd'e "Tavuklarını zabt eyle" dedikde Zeyd mütenebbih olmamağla Amr, bağçesinde tavuğu ihlâk eder nesne saçıp tavuklar yiyip helâk olsalar Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 201)

³⁴² Soru: Eşkiyâdan olan Zeyd birkaç kimesneleri yanına alıp âlet-i harble esnâ-i tarikde Türkmen tâifesinden Amr ve Bekir ve Beşir ve Hâlid'in katl kasdıyla yollarına oturup beş bin koyunlarını ve bazı eşyâlarını gâret eyleseler Zeyd ile ol kimesnelere şer'an ne lâzım olur? el-Cevâb: Her birinin aldığı nisâb-ı serikaya bâliğ ise her birinin sağ eliyle sol ayağı kat' olunur, aldıkları mevcûd ise ashâbına red olunur. kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 198-199)

³⁴³ Behce, s.464.

Tablo 5.1
Fetvalarda İsmi Geçen Hayvanlar

Arı	Hımar (eşek)	Kuzu
At	İnek	Öküz
Aygır	İpek böceği	Sığır
Balık (semek)	Katır	Tavuk
Bargîr	Keçi	Tay
Boğa	Koyun	Tosun
Câmûs	Kısrak	Yund (kısrak)
Deve	Kulon	

Tablo 5.2
Fetvalarda En Çok İsmi Geçen Ziraî Ürünler, Sebzeler ve Meyveler

Arpa,	Kahve	Patlıcan
Bakla	Kaplıca (yulaf gibi)	Pelit
Buğday	Karanfil (çiçek)	Penbe (pamuk)
Ceviz	Karpuz	Pirinç
Çavdar	Kavun	Portakal
Darçın	Kendir	Sarımsak
Darı	Keten	Soğan
Dût	Kiraz	Soğan (arpacık)
Elma	Lahana	Susam
Erik	Limon	Turunç
Hıyar	Mercimek	Üzüm
İncir	Nohut	Vişne
Kabak	Palamut	Zeytin

ALTINCI BÖLÜM

FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI'DA TİCARET HAYATI

I. OSMANLI'DA TİCARET, ULAŞIM VE HABERLEŞME

Osmanlı Devleti'nde halkın bir bölümü şehir ve kasabalarda yaşıyor ve bunlardan belirli bir kısmı ticaretle iştigal edip geçimlerini bu yolla sağlıyorlardı. Dolayısıyla ticaret Osmanlı ekonomisi bakımından büyük bir öneme sahipti. Üç kıtanın çok geniş topraklarına sahip olan Osmanlı'da ticaret ülkenin hem sınırları içerisinde bölgeler arasında, hem de ülkenin idarî sınırlarının dışında yapılıyordu. Bu bakımdan ulaşım ve haberleşme konusu ticareti yakından ilgilendiriyordu. Bu bölümde önce Türk iktisat tarihine dair kaynaklara dayanarak Osmanlı'da ticaret, ulaşım ve haberleşme konusu hakkında özet bir bilgi verdikten sonra, Şeyhülislâmların fetvaları ışığında bu konuyu inceleyeceğiz.

A. OSMANLI'DA TİCARET

Üretilen malların tüketiciye ulaştırılması işlemine ticaret, bu işi yapanlara da tüccâr denir. Osmanlı Devleti'nde iki türlü ticarî faaliyet vardı. Birincisi, sanatkârların ürettikleri malları dükkânlarında pazarlaması, ikincisi ise başka bir bölge ya da ülkeden malların getirilmesi veya oralara satılmak üzere götürülmesi şeklinde idi.

Bazı araştırmacılar ülke sınırları içerisinde yapılan ticareti “iç ticaret”, ülke sınırları dışında yapılan ticareti de “dış ticaret” olarak isimlendirmişler ve dış ticaretten söz ettiklerinde de daha çok, yabancı ülkeler ile yapılan ticareti kastedmişlerdir. İktisatçılar, her hangi bir karışıklığı önlemek için dış ticaret deyimini yerine “milletlerarası ticaret” deyimini kullanmışlardır³⁴⁴. Bazı araştırmacılar da Osmanlı döneminde ülkenin idarî sınırları içinde yer alan Mısır, Eflak, Boğdan ve Sirbistan gibi eyaletlerle yapılan ticareti “dış ticaret” olarak görmenin daha doğru olacağını söylemişlerdir³⁴⁵.

³⁴⁴ Meydan Larousse, “Ticaret” maddesi.

³⁴⁵ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 244.

Osmanlı'da ticaret devlet tarafından teşvik ediliyor ve tüccarların can ve mal emniyetini sağlayacak tedbirler alınıyordu. Bu amaçla şehir ve kasabalarda, han, bedesten gibi ticaret merkezleri, yol üzerlerinde ve yerleşim merkezlerinde hanlar, kervansaraylar inşa ediliyordu³⁴⁶. Ticaret hanları, konaklama yeri olmalarının yanı sıra özellikle toptancı ve parekendeci tüccarın dükkân, imâlâthâne ve depo olarak kullandıkları yerler idi³⁴⁷. İstanbul, Bursa, Edirne, Kahire ve Selânik gibi büyük şehirler ticaret merkezleri halinde gelişmişti.

Osmanlı Devleti'nde sanatkâr ve ticaret erbabı açık ve kapalı çarşılardaki dükkânlarında mallarını satışa arz ediyorlardı. Çarşılar genellikle şehir ve kasabalarda bezastan veya bedestenin (kapalı çarşı) etrafında toplanırdı³⁴⁸. Çarşının ortasında veya yanibaşında pazar yeri bulunurdu. Şehir ve kasabalarda ayrıca belirli günlerde kurulan açık pazarlar vardı. Bu pazarlar, satılan malın adıyla anılırdı³⁴⁹.

Osmanlı'da şehre gelen mallar, öncelikle han denilen toptan ticaret merkezlerine getirilir ve buralardan parekendeci tüccara dağıtıldı. Çarşı güvenliği esnafın seçtiği bekçiler tarafından sağlanırdı. Pazar hayatını genellikle pazarbaşı ve muhtesip düzenlerdi³⁵⁰.

Osmanlı topraklarında yerli ve yabancı tüccarlar ticaret yapıyorlardı³⁵¹. Her iki tüccar kesimi, devlete belli vergiler ödüyordu. Bir yabancıнын ticaret yapabilmesi için padişah/devletten izin alması gerekiyordu. Bu izne "emân" deniyordu. Yol güzergâhlarında olduğu gibi büyük şehirlerin içinde de yabancı tüccarların konakladığı ve yerli tüccarla buluştukları yerler olarak kervansaraylar yapıldı. Ülkede Müslüman reâyânın yanında Rum, Ermenî ve Musevî kesiminin büyük bir çoğunluğu ticaretle uğraşıyordu. Öte yandan Osmanlı tüccârları da milletlerarası ticaret alanlarında görülüyordu. Osmanlı tüccarları daha çok madenî eşya, tiftik dokuma, pamuklu dokuma, halı kilim, kuru yemiş, balmumu gibi mallar ihraç ediyorlar, baharat, çivit, pirinç, şeker gibi malları ithal ediyorlardı. Eskiden beri Doğu'nun lüks kumaşlarına

---

³⁴⁶ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 243.

³⁴⁷ Tahsin Özcan, "Pazar" (Osmanlı Dönemi), **DİA**, C. 34, 2007, s. 206.

³⁴⁸ Pakalın, C. 1, s. 187-191.

³⁴⁹ Özcan, "Pazar" (Osmanlı Dönemi), C. 34, s. 207-208.

³⁵⁰ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 243; Özcan, "Pazar" (Osmanlı Dönemi), C. 34, s. 207.

³⁵¹ İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye**, s. 277, 308 ve dev.

Anadolu'da talep vardı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren frengi kadife, frengi kemha, Frankonya çuhası ve Londra çuhaları adlarıyla Batı'nın kumaşları Osmanlı pazarlarına girmeye başladı³⁵². Osmanlı devleti, askerinin yiyecek, savunma ve halkın yiyecek ihtiyaçlarını dikkate alarak kritik dönemlerde buğday, zeytinyağı gibi gıda maddelerinin, deri, pamuk ve pamuk ipliği gibi sanayi ham ve yarı hammaddeleri ile silah, top, gülle, barut gibi savunma araçlarının ihracını yasaklıyordu³⁵³.

B. OSMANLI'DA ULAŞIM VE HABERLEŞME, TİCARET YOLLARI

Osmanlı Devleti, baştan beri Anadolu'da devamlı olarak egemenliğini genişletip ülke topraklarında güvenliği kontrol altına alması ve liman şehirlerini ele geçirmesi, XIV.yüzyılın sonlarından itibaren dış ticaretin gelişmesini sağladı. İran ve Hindistan'dan gelen tüccarların Bursa, Antalya ve Alanya gibi şehirlere uğramalarına zemin hazırladı. Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın sonunda en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Rumeli'de, Balkanlar'da, Avusturya sınırına kadar olan bölgeleri; Kafkaslar, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Irak, Hicaz, Yemen Osmanlı ülkesine dâhildi. Osmanlı toprakları Karadeniz, Akdeniz, Marmara, Kızıldeniz, Hint Okyanusu, Basra Körfezi kıyılarına kadar uzanıyordu. Bu kıyılarda canlı ticaret limanları vardı. Bu limanlardan kalkan gemiler, Osmanlı ülkesinin veya yabancı ülkelerin limanlarına, ticaret malları taşıyordu. Ayrıca Osmanlı toprakları, Doğu ve Batı ekonomilerini birbirine bağlayan İpek ve Baharat Yolları üzerinde bulunuyor ve ülkenin iç kesimlerine uzanan işlek ticaret yollarında mal yüklü kervanlar gidip geliyordu³⁵⁴. Bundan da anlaşılacağı gibi

---

³⁵² Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 249.

³⁵³ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 249

³⁵⁴ Osmanlı ülkesinde karayollarının İstanbul'dan başladığı –ya da sona erdiği- bir sistem içinde iki yöne doğru anayollar mevcuttu. Bu ana yolların dışında şehir ve kasabaları bir birine bağlayan başka yollar da vardı. Avrupa ve Asya taraflarında üçer ana yol vardı:

Asya tarafında:

1.Sağ kol: İstanbul (Üsküdar)'dan başlayan bu yol, Konya, Adana üzerinden Halep, Şam, Hicaz'a uzanıyordu.

2. Orta kol: İstanbul (Üsküdar)'dan başlayan bu yol, Diyarbakır'a buradan da Musul ve Bağdat, Basra'ya kadar uzanıyordu.

3. Sol kol: İstanbul'dan başlayan bu yol, Erzurum ve Kars'a, buradan Kafkaslar'a ve Tebriz üzerinden İran'a kadar uzanıyordu.

Avrupa tarafında:

1.Sağ kol: İstanbul'dan başlayan bu yol, Bulgaristan, Eflâk-Boğdan ve Erdel'e kadar uzanıyordu.

2. Orta kol: İstanbul'dan başlayan bu yol, Edirne, Selânik üzerinden Avrupa içlerine uzanıyordu.

3. Sol kol: İstanbul'dan başlayan bu yol, Edirne, Selânik üzerinden Mora'ya kadar uzanıyordu. Osmanlı'da deniz ticaret yolları ile karayolları bitişik vaziyette idi. (Bu konuda fazla bilgi için bk. Orhan Koloğlu, "Ulaşım ve

Osmanlı'da ticaret yolları deniz ve kara yolları olmak üzere iki kısımdı. Osmanlı'da deniz ticaret yolları ile karayolları bitişik vaziyette idi. Antalya, İzmir, Sinop, Trabzon limanları aynı zamanda kara yollarının bitiminde bulunuyordu³⁵⁵. Kara yollarında ticaret, kervan ve kafilelerle, deniz yollarında ise gemiler ile gerçekleştiriliyordu. Osmanlı'da bölgenin iklim ve coğrafi şartları dolayısıyla nehir ulaştırması çok önemli değildi. Fırat ve Dicle üzerinde sınırlı bir ulaştırma faaliyet vardı. Sadece Tuna nehri, ulaştırma ve nakliyata elverişli olması bakımından bir istisna teşkil etmekteydi³⁵⁶.

Osmanlı'da XIX. yüzyıl öncesinde karayollarında ulaşım aracı olarak yaylı, kağrı gibi araba çeşitleriyle at, deve, katır, merkep gibi hayvanlar kullanılıyordu³⁵⁷. Osmanlı Devleti, kara ticareti için birtakım görevliler bulunduruyordu. Bunlardan derbentçiler, yolların, boğaz ve geçitlerin güvenliğinden sorumlu idi. Karayollarında yolcu ve ticarî mal taşımacılığını meslek edinen esnaflara mekkârî/mükârî taifesi deniyordu. Mükârîler, hayvan ve araçlarıyla yolcuları ve tüccarların mallarını bir yerden başka bir yere taşıyorlardı. Bunlar kadının denetiminde bulunuyordu.

Osmanlı'nın klasik döneminde yol üzerindeki konaklama noktalarına "menzil", haberleşme ve posta işleriyle görevli teşkilata da "menzil teşkilâtı" deniyordu³⁵⁸. Osmanlı'da her türlü haberleşme ve posta işleri Tatar denilen ulaklar tarafından yapılıyordu³⁵⁹. Devlet, habercilerin çabuk gitmelerini sağlayacak dinlenmiş atları ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için menzillere/konaklama yerine yakın köy ve kasabalardaki bazı aileleri bu iş için görevlendiriyordu.

Anadolu ve Balkanlar'da yollarda konaklama yeri olarak pek çok hanlar ve kervansaraylar bulunuyordu. Kervansaraylar genellikle dikdörtgen şeklinde, ortaları taşıyıcı hayvanların ve malların indirilip yıkılmasına yeterli genişlikte olan yapıları. Kervancılar için uyuyacak ve yemek pişirecek yerleri bulunuyordu. Pek azı dışında

---

Haberleşme", Osmanlı Uygarlığı (yay.haz.H.İnalçık-Günsel Renda), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Geleneksel El Sanatları / Kültür Eserleri Dizisi, C. 1, 2004, s. 443-444; Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s.239-240).

³⁵⁵ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 239.

³⁵⁶ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 238; Koloğlu, "Ulaşım ve Haberleşme", C. 1, s. 444.

³⁵⁷ Koloğlu, "Ulaşım ve Haberleşme", C. 1, s. 444.

³⁵⁸ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 242.

³⁵⁹ Koloğlu, "Ulaşım ve Haberleşme", C. 1, s. 444.

bunlar vakıflıydı ve vakfedilen gelirler sayesinde yolcular hiç para ödmeden üç güne kadar buralarda kalır ve bedava yemek yerlerdi³⁶⁰.

II. FETVALARDA TİCARET HAYATI

A. TİCARET VE ALIM-SATIM İŞLEMLERİ

1. Ticaret Kavramı

Ticaret, Arapça bir kelime olup kâr amacıyla mal mübadelesini ve kâr amacıyla yapılan alım satımı ifade eder. Ticaretle uğraşan kimseye tâcir (çoğulu tüccâr) denir³⁶¹. İslâm bilginlerine göre, başlıca meşrû kazanç yolları ticaret, sanat ve ziraat şeklinde sıralanmıştır. Bazıları buna hayvancılığı da ilave etmiştir³⁶². Fıkıh ve fetva kitaplarında ticaretle ilgili konular ticaret başlığı altında incelenmemiştir. Ticarî işlemlere dair fikhî hükümler, daha çok büyû (alım-satım işlemleri), selem, mudârebe, şirket gibi bölümlerde incelenmiş, ayrıca “zekât” bölümünde “urûzu’t ticâret” (ticaret malları) alt başlığı altında ticaret mallarından hangilerinin zekâta tâbi olduğu ve bunlardan verilecek zekât miktarının ne kadar olduğu açıklanmıştır. Fıkıh kitaplarında, ekonomik ve ticaret hayatını ilgilendiren konularda yapılan alım-satım, karz gibi işlemlerin mahiyetleri hakkında ayrıntılı, tanıtıcı bilgiler verildiği halde fetva kitaplarında ticarî işlemlerin mahiyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmemiş, fetvalarda kişilerin yaptıkların ticarî işlemlerin şer’ e uygun olup olmadığı belirtilmiştir. Biz burada ticaret hayatını yakından ilgilendiren konular hakkında önce kısa tanıtıcı bilgiler, daha sonra ise bu konuda fetva mecmualarında yer alan fetva örneklerini vereceğiz. Fetvalar, bir bakıma manevî bir denetim görevi ifa etmektedir. Daha açık bir ifade ile fetvalar; haksız kazanç, ölçü ve tartıda hile, aldatma, ekonomik gücü kötüye kullanma gibi Osmanlı toplumunda ekonomik problemlerin oluşmasını önlemeye yönelik tedbirler mahiyetinde işlev görmektedir³⁶³.

³⁶⁰ Koloğlu, “Ulaşım ve Haberleşme”, C. 1, s. 444.

³⁶¹ Cengiz Kallek, “Ticaret”, *DİA*, C. 41, 2012, s. 134.

³⁶² Döndüren, s. 100; Çağrı, “Ticaret Ahlâkı”, C. 41, s. 146-147.

³⁶³ Mustafa Çağrı, “İslâm ahlâkı” adıyla yazdığı ansiklopedi maddesinde Gazzâlî’nin ticaret ile ilgili görüşlerini şöyle özetlemiştir (“Ticaret Ahlâkı”, C. 41, s. 41/145): “Kırk bölümden oluşan İhyâü’ulûmi’d-dîn’in on üçüncü bölümünü “Kazanma ve Maişet Sağlama Âdâbı” başlığıyla iş ve ticaret hayatına ayıran Gazzâlî bey’, ribâ, selem, icâre, kırâz ve şerike tarzındaki ticarî işlemlere dair fikhî hükümleri özetlemektedir. Ardından meşrû ticarî tutumları üç derecede değerlendirmekte, en alt derecesini adaletle riayet, ikincisini ihsan, en yüksek derecesini tâcirin dinini

Burada ticaret hayatını yakından ilgilendiren öncelikli olarak alım-satım işlemleri incelenecek ve daha sonra ticareti yakından ilgilendiren diğer konular hakkında bilgi verilecektir.

2. Alım-Satım İşlemleri ve Kapsamı

a. Bey'in Tanımı

Fıkıh literatüründe alım-satımı bey' kelimesi ifade eder. Terim olarak bey' (alım-satım):“Malı mal ile değiştirmek”, “Elde edilmesi istenen bir malı, bir bedel karşılığında değiştirmek”, “İktisadi değeri olan bir malı, iktisadi değeri olan bir mal karşılığında, mülkiyetleri nakletmek suretiyle değiştirmek” şekillerinde tarif edilmiştir. Alım-satımlar peşin olarak yapılabildiği gibi veresiye de yapılabilir.

---

esirgemesi (ticarî faaliyetlerinde dinî vecibelere bağlılık göstermesi) şeklinde kaydetmektedir. Gazzâlî, ticarî işlemlerde adalete riayet edip haksızlıktan sakınmanın yollarını incelerken ticarete haksız uygulama türlerini zararı topluma ve bireye yönelik olmak üzere ikiye ayırmış, birincisinde ihtikâr ve kalp para konularını ele almış, ikincisinde zararı satıcı veya alıcıyla sınırlı kalan ticarî davranışları sıralamıştır. Buna göre ticaretin taraflarından birini zarara sokan tutum zulümdür. Gazzâlî bu husustaki en genel ölçünün, “Kendin için istemediğin bir şeyi kardeşin için de istememelisin” şeklindeki meşhur prensip olduğunu belirtir. Bu prensip dört ahlâkî göreve riayeti gerektirir. 1. Satışı yapılan malı onda bulunmayan niteliklerle övmekten sakınmak. Zira bu bir yalan ve aldatma olup haramdır. Ancak mal sahibinin malını gerçek nitelikleriyle tanıtmada sakınca yoktur. Ayrıca Gazzâlî satıcının her durumda yemin etmektan, Allah'ın adını basit dünya menfaatine alet yapmaktan sakınması gerektiğini özellikle vurgular. 2. Malın gizli veya açık bütün kusurlarını belirtmek. Malın kusurunu saklamak da zulüm ve aldatma olup haramdır. Nitekim Hz. Peygamber tahılın ıslak olanını alta, kuru olanını üste koyan bir satıcıyı, “Bizi aldatan bizden değildir” sözüyle uyarmıştır (Müslim, “İmân”, 164; Tirmizî, “Büyü”, 74). 3. Malın miktarını tam olarak bildirmek, ölçü ve tartıda hile yapmamak. Gazzâlî, eksik ölçüp tartanları şiddetle eleştiren âyetleri (el-Mutaffifin 83/1-3) ve Hz. Peygamber'in bir öğüdünü (Müsned, IV, 352; Nesâî, “Büyü”, 54; Dârimî, “Büyü”, 7) zikrederek bu hususta sorumluluktan kurtulabilmek için ölçü ve tartıda satıcının müşteri, alıcının da satıcı lehine fedakârlık göstermesini tavsiye eder. 4. Zamanın normal piyasa usullerine riayet etmek. Resûl-i Ekrem, satıcının yolda karşılanarak pazardaki fiyatı öğrenmesine fırsat verilmeden malının ucuza kapatılmasını (Buhârî, “Büyü”, 68, 71, 72; Müslim, “Büyü”, 11, 19) ve pazarlık sırasında satıcıyla alıcı arasına girip yapay fiyat artışı yapmak suretiyle alıcının zarara uğratılmasını (Buhârî, “Büyü”, 60; Müslim, “Büyü”, 13) yasaklamıştır. Gazzâlî, “Ticarî Muamelede İhsan” başlığı altında alıcı ve satıcıyı karşı tarafın menfaatini en az kendisinininki kadar düşünmeye teşvik eden açıklamalar yapmaktadır. Burada şu hususlar yer alır: Satıcı malını mâkul bir fiyatın üstünde satmamalıdır. Müşteri zayıf ve yoksul olan satıcıya malın değerinden daha yüksek bir fiyat vermelidir. Satıcı müşteriye ödeme kolaylığı tanımalıdır. Alıcı borcunu güzellikle ödemelidir. Taraflardan biri cayarsa diğeri bunu kabul etmelidir. Yoksul borçluya mühlet verilmelidir. Gazzâlî İhyâ'nın “Tâcirin Dinini Esirgemesi” başlıklı konusuna girerken şu uyarılarda bulunur: Tâcir dünyada geçimiyle uğraşırken âhiretini unutmamalıdır; aksi halde ömrünü boşa harcamış, ticaretinin sonu hüsrarla bitmiş olur. Akıllı insan kendine karşı merhametli davranır; kendine merhamet eden kimse asıl sermayesini kurtarır. İnsanın asıl sermayesi dini, asıl ticareti de dinî hayattaki kazancıdır. Daha sonra Gazzâlî tâcirin ticaret hayatında dinini esirgeyebilmesi için riayet etmesi gereken şartları şöyle sıralar: Ticarî hayata iyi niyetle ve sağlam bir inançla başlamak; sadece kazanmayı düşünmeyip yaptığı işin bir farz-ı kifâye ve insanlığa hizmet olduğunu bilmek; dünya pazarına dalıp âhiret pazarı olan camileri unutmamak; bir yandan ticaretle meşgul olurken diğeri yandan Allah'ı zikir ve tesbih etmektan geri durmamak; ticarete aşırı kazanç hürsına kapılmamak; sadece haramlardan değil şüpheli işlemlerden de sakınmak, fıkhıdaki fetvalarla yetinmeyip vicdanının fetvasını almak; her türlü ticarî muameleden hesaba çekileceğini bilip bunun için hazırlıklı olmak”.

b. Alım-Satım İşlemlerinin Meşrûiyet Delilleri

Alım-satım muamelelerinin meşrûiyeti, Kur'an, Sünnet ve icmâ-i ümmet ile sabittir³⁶⁴. Nitekim Kur'an'da "Allah alış-verişi helal, ribayı haram kıldı" (el-Bakara 2/275), "Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda bâtil sebeplerle yemeyiniz. Ancak aranızda rızadan husule gelmiş bir alım-satım, bir ticaret ile yiyebilirsiniz. Nefislerinizi öldürmeyiniz. Allah sizlere rahimdir." (en-Nisâ 4/29) buyrulmuştur. Peygamberimiz (s.a.v.) bir hadisinde, kazancın en hayırlısının kişinin kendi eliyle elde ettiği kazancı ile yalan, hile olmaksızın alım-satım ile elde ettiği kazancı olduğunu bildirmiştir.

İnsanoğlu yeme, içme, barınma ve benzeri ihtiyaçlarını her zaman kendi ürettiği şeylerden karşılayamaz. Çünkü ihtiyaçlar çok çeşitli ve insanın üretim kapasitesi ise sınırlıdır. Bu yüzden tarihin çok eski çağlarından beri insanlar mal mubadelesi yapmaya başlamıştır. Eski çağlardan beri ihtiyaçların çokluğu çeşitli san'at ve mesleklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kur'an-ı Kerim'de, Medyen halkı, ölçü ve tartıda hile yapmak suretiyle ticaret ahlakı bozulduğu için uyarılmıştır (Hûd 11/84,85). Yine Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler'e, (ekonomik faaliyeti sekteye uğratan ve emek dışı kazanca yol açan) faizin yasaklandığı bildirilmiştir (en-Nisâ 4/160,161). Sonuç olarak denebilir ki, haksız kazanç, ölçü ve tartıda hile, aldatma, ekonomik gücü kötüye kullanma halleri, her toplumda ekonomik problem olarak kabul edilmiştir³⁶⁵.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ticareti özendirilmiş ve "Emin, doğru olan tâcir, Peygamberler, sıddıklar, şehitler ve sâlih insanlar ile beraberdir." buyurmuştur. Ticaretine hile karıştıran, malının satılması için yalan söyleyen, yalan yere yemin eden, alınıp satılması câiz olup olmadığı şeyleri bilmeyen bir tâcir de dinen büyük bir sorumluluk altında bulunur. Hz. Ömer bu konuda şöyle bir tavsiyede bulunmuştur: "Dini hükümleri bilen, alınıp satılmalarının dinen câiz olup olmadığına vâkıf bulunan kimselerden başkası bizim çarşı pazarımızda satıcılık yapmasın"³⁶⁶. Şu halde bir tâcirin ticaretinde doğru dürüst davranabilmesi için ticarî muameleleri bilmesi gerekir. İslâm toplumlarında ticarî faaliyetler temel ahlâk ilkeleri ve kuralları çerçevesinde yürütülmüş, ticaret sadece bir kazanç aracı şeklinde görülmemiş, bunun yanında

³⁶⁴ Bilmen, C. 6, s. 17-18

³⁶⁵ Döndüren, s. 104.

³⁶⁶ Bilmen, C. 6, s. 18.

insanların ihtiyaç duyduğu maddeleri onlara ulaştırmak suretiyle Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olarak deęerlendirilmiřtir³⁶⁷.

Tablo 6.1
Bey' Nevileri

Satılan Mal İtibariyle	Tanımı	Kâr Miktarı İtibariyle	Tanımı
1-Mutlak Bey'	Bir malı bir bedel (para) karşılığında satmadır.	1-Müsâveme	Bir kimsenin malını müşteriye alış fiyatını veya maliyetini açıklamaksızın bir bedel üzerinden satmasıdır.
2-Sarf	Nakdi nakde, yani sikkeli veya sikkersiz altın altına veya gümüşü gümüşe satmaktır	2-Murâbaha	Bir kimsenin almış olduğu bir malı, kendisine kaç mal olduğunu ve ne kadar kâr ilave ettiğini söyleyerek başkasına satmasıdır.
3-Selem	Peşin para ile veresiye mal almak demektir.	3-Tevliye	Bir kimsenin malını alış fiyatına veya maliyetine satmasıdır.
4-Mükâyaza	Nakit olmayan bir "ayn"ı, diğer bir "ayn" ile, yani altın ve gümüşten başka bir malı, diğer bir mal ile mübadele etmektir.	4-Vazîa	Bir kimsenin, malını alış fiyatından daha düşük bir bedelle yani zararına satmasıdır.
5-İstisnâ'	Bir şeyi yaptırmak üzere sanatkâr/zenaatkâr ile sözleşme yapmaktır.		

³⁶⁷ Çağrııcı, "Ticaret Ahlâkı", C. 41, s. 145.

3. Bey‘ Nevileri

a. Satılan Mal İtibariyle Bey‘ Nevileri

Satıma konu olan mal (mebî‘) itibariyle satım neveleri şunlardır:

(1) Mutlak Bey

Bir malı bir bedel (para) karşılığında satmadır. Satımın en meşhur şekli budur.

(2) Sarf

Sarf kelimesi sözlükte bozmak, tahsil etmek, harcamak gibi manalara gelir. Nakdi nakde, yani sikkeli veya sikkesiz altını altına veya gümüşü gümüşe satmaktır³⁶⁸ ki, buna “akçe bozma” denir. Akçe bozma işi ile işigal eden kimseye sarraf denir. Günümüzde döviz bozmak için İtalyanca “kambiyo” kelimesi kullanılmaktadır. Bu işleme Fransızca “échange”, İngilizce’de ise “exchange” denir. Fetva örnekleri:

Soru: Hind bir altın bileziği Zeyneb’e şu kadar akçeye bey‘ ve teslim edip kabz-ı semen etmeden Hind ve Zeyneb müteferrikler olup ba‘dehu ol bilezik Zeyneb’in yedinde serika olunsa hâlâ Hind ol bileziğin kıymetini Zeyneb’den tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 80-81)

Soru: Cedîd semenin revâcı memnû‘ olduktan sonra Zeyd şu kadar cedîd semenin her birini otuz akçeye nesieten (versiyeye) Amr’a bey‘ ve teslim Amr dahi iştirâ edip ba‘dehu ol semenleri istihlâk eylese hâlâ Amr ol istihlâk ettiği semenlerin kıymetini Zeyd’e verirken Zeyd almayıp her biri için otuz akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 81).

(3) Selem

Selem, peşin para ile veresiye mal almak demektir. Selem sözleşmesiyle mevcut olmayan bir mal satın alınır. İslâm’da mevcut olmayan (ma‘dûm) bir malın satımı kural olarak câiz değildir. Fakat selem insanların ihtiyacı sebebiyle meşrû kılınmıştır. Çünkü

³⁶⁸ **Sarf işlemine örnek;** Soru: Zeyd şu kadar altınını şu kadar gurûşa Amr’a bey‘ ve teslim ve ol kadar gurûşun bir mikdârını Amr’dan alıp mâ‘adâyı almadan Amr altınları alıp Zeyd’den müfârat etdikden sonra altınlar serika olunup zâyi‘ olsa Zeyd ol altınlardan mâ‘adâ gurûşa mukâbil olan altını Amr’a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 80).

müşterinin mala, satıcının ise paraya ihtiyacı vardır. Selem ile müşteri ve satıcının her ikisinin de ihtiyacı karşılanmış olur. Böylece satıcı (çiftçi, esnaf gibi) muhtaç olduğu parayı faizsiz olarak selem yoluyla tedarik etmiş olur. Müşteri de daha ucuz mal almış olur³⁶⁹. Fetva örnekleri:

Soru: Zeyd şerâit-i seleme ri'âyet etdikden sonra her kantarı dörder yüz akçeye olmak üzere ecel-i malûma şu kadar kantar demir için demirci olan Amr'a elli bir bin akçe verdikde ol kadar demire Amr'ın oğulları Bekir ve Beşir kefil olduklarından sonra müddet tamam olmadan Amr fevt olmuş olsa hâlâ müddet-i mezbûre tamamında Zeyd ol kadar kantar demiri kefâletlerine binâen Bekir ve Beşir'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 79).

Soru: Zeyd, Amr'a şu kadar kantar zeyt yağı için selem tarîki ile şu kadar akçe verip cemî-i şerâit-i seleme ri'âyet olunsa kable hulûli'l-ecel Amr fevt oldukda Zeyd, Amr'ın tereke-i vâfiyesini kabz eden veresesinden ol kadar kantar zeyt yağını hâlâ almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 78)

Soru: Zeyd, Amr'a selem tarîki ile beynlerinde kalıbı malûm kalıp ile dökülmüş şu kadar aded tuğla için şu kadar akçe verip şerâit-i selemi ri'âyet eyledikden sonra hâlâ Zeyd ol kadar aded tuğlayı ecel hulûlunda Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 78)

Soru: Zeyd'in Amr zimmetinde şu kadar bin akçe hakkı olup ba'dehu Zeyd meblağ-i mezbûru Amr'dan ahz etmeden zimmetinde iken Amr'ın üzerine şu kadar keyl pirinç için akd-i selem eylese selem-i mezbûr şer'an sahîh olup Amr'dan ol kadar pirinci almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 78)

---

³⁶⁹ Selem ile ilgili fetva örnekleri:

Soru: Üzüm suyundan ateşte tabhla ittihâz olunan pekmezde selem sahih olur mu? El-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.307)

Soru: Zeyd, Amr'a selem tarîki ile her keyli şu kadar akçeye olmak üzere şu kadar keyl buğday için şu kadar akçe verip şerâit-i selemi ri'âyet etmiş olsa hâlâ Zeyd ba'de hulûli'l-ecel ol kadar keyl buğdayı Amr'dan almağa kâdir olur mu? *el-Cevâb*: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 78)

Soru: Zeyd şerâit-i seleme riâyet edip her vukıyyesi şu kadar akçeye olmak üzere selem tarîki ile şu kadar vukıyye nühâs (bakır) için Amr'a şu kadar akçe verip ba'dehu Amr ol kadar vukıyye nühâsı vermeden fevt olsa hâlâ Zeyd ol kadar vukıyye nühâsı Amr'ın tereke-i vâfiyesini kabz eden veresesinden almağa kâdir olur mu? *el-Cevâb*: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 78-79)

(4) Mükâyaza

Mükâyaza, nakit olmayan bir “ayn”ı, diğer bir “ayn” ile, yani altın ve gümüşten başka bir malı, diğer bir mal ile mübadele etmektir. Mesela, bir kuzuyu bir danayla, bir tefsir kitabını bir iktisat kitabıyla değiştirmek gibi. Alım-satımlarda mübadele vasıtası olarak para yerine başka bir mal da verilebilir. Bu işleme takas (bey‘-i mükâyaza) denir. Fetva örnekleri:

Soru: Zeyd bir kırsırağını Amr’ın bir bârgîri mukâbelesinde bi-tarîki’l-mükâyaza Amr’a bey‘ edip Zeyd, Amr’ın atını Amr’dan alıp hapsedip kırsırağı Amr’a teslim etmeden at Zeyd’in yedinde helâk olsa hâlâ Amr kırsırağını Zeyd’den talep etdikde Zeyd “At helâk oldu” deyip vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C. 2, s. 31)

Soru: Zeyd şu kadar donluk (elbiselik) bezini Amr’ın şu kadar donluk bezi mukabelesinde Amr’a bi-tarîki’l-mükâyaza bey‘ edip Amr’ın bezlerini kabz ettikten sonra Amr şîrâsına nâdim olup bey’i feshe kâdir olur mu? el-Cevâb: olmaz (Netîce, s.230).

(5) İstisnâ‘

Bir şeyi yaptırmak üzere sanatkâr/zenaatkâr ile sözleşme yapmaktır. İstisnâ sözleşmesi, selem sözleşmesinde olduğu gibi mevcut olmayan (ma’dûm) bir malın satımıdır. İnsanların ihtiyaçları sebebiyle meşru kılınmıştır. Gerçekten insanlar, sipariş suretiyle ayakkabı, elbise, elbise dolabı, kayık, gemi gibi eşya ve araçları yaptırabilirler³⁷⁰. Fetva örnekleri:

Soru: Kayık istisnâ‘ı müte‘âraf olan beldede Zeyd, Amr-i neccâra şu kadar akçe verip “Kereste ile benim için tûl ve arzı şu kadar bir kayık yap” deyu kavlı edip Amr dahi kerestesiyle Zeyd’in dediği üzere bir kayık yapıp Zeyd’e teslim etdikden sonra Amr nâdim olup Zeyd’in rızasız meblağ-i mezbûru Zeyd’e red ile kayığı Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 80)

---

³⁷⁰ Soru: Zeyd kayık yapmak sanatı ile ma’rûf olan Amr’a şu kadar akçe verip “Keresten ile bana bir kayık yap” deyip Amr dahi kerestesiyle bir kayık yapıp lakin Zeyd kayığı gördükde beğenmeyip terk eylese Amr’a verdiği akçeyi istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Behce, s.308)

Soru: Sefine istisnâ'ı müteâraf olan diyârda Zeyd, Amr'a "Benim için şu kadar akçeye şu cins bir sefine yapıver" deyip Amr dahi razı olup Zeyd meblağ-i mezbûru Amr'a peşin verip Amr dahi ol mekûle sefine yapıp ba'dehu Zeyd gördükde beğenmeyip hıyâr-ı ru'yet ile Amr'a reddeylese hâlâ Zeyd, Amr'dan meblağ-i mezbûru almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 80)

Soru: Sefine istisnâ'ı müteâraf olan diyârda Zeyd, Amr-ı neccâra "Bana tûl ve arzı şu kadar bir sefine yap, sana şu kadar akçe vereyim" deyip Amr dahi bir sefine yapıp ba'dehu Zeyd ol sefineyi gördükde beğenmeyip almayacak Amr, Zeyd'e "Elbette ol akçeyi verip sefineyi al" deyu Zeyd'e cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 80)

Soru: At nalı için istisnâ'a te'âmül cârî olan beldede Zeyd nal sâni'i (nal yapıcısı) olan Amr'a "Benim için şu kadar nal işle" deyu şu kadar akçe verip Amr dahi kabul edip aldıktan sonra Amr ol nalları işleyip Zeyd'e vermeden Zeyd fevt olsa hâlâ Amr verese-i Zeyd'e ol nalları işleyip vermeğe razı iken verese-i Zeyd "Her nal için masnû'an hâlâ bey' olunduğu üzere şu kadar akçe ver" deyip almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 80)

b. Kâr Miktarının Belirtilmesi Yönünden Alım-Satım Nevileri

Alım-satım işlemlerinde tarafların dürüst davranmaları ve karşı tarafı aldatmaya kalkışmamaları gerekir. Satıcı, malını yakından tanıdığı ve niteliklerini bildiği için onun malla ilgili vereceği bilgiler alıcıyı etkiler. Ancak satıcı bazen malını övmeye aşırıya gidebileceği gibi, alıcıyı yanıltıcı bilgilerle de etkilemek isteyebilir. İşte İslâm, bu gibi durumlarda alıcıyı korumak için özellikle alış fiyatı veya maliyeti açıklanan yahut uygulanacak kâr miktarı belirlenen satış çeşitlerine bir takım önlemler alır. Kâr miktarının belirlenmesi itibariyle alım-satım neveleri şunlardır:

(1) Musâvemeli Bey'

Bu, müşteriye alış fiyatı veya maliyet açıklanmaksızın bir satış bedeli üzerinden yapılan satıştır. Burada satıcının beyan ettiği satış bedeli üzerinden pazarlık yapılır. Fiyatların güvenilir olduğu piyasada satıcının teklif ettiği bedel üzerinden

pazarlıksız satış da yapılabilir. Fıkıhta bey' (alım-satım) denilince, daha çok bu tür alım-satımlar akla gelir.

(2) Murâbaha Satışı

Bu, bir kimsenin almış olduğu bir malı, kendisine kaç mal olduğunu ve ne kadar kâr ilave ettiğini söyleyerek başkasına satmasıdır.

(3) Tevliye Satışı

Bu, bir malı alış fiyatına ve maliyetine satmadır. Bir kimse, mesela, mevsim sonu olması, paraya ihtiyacı olması sebebiyle malını kârsız satabilir.

Soru: Zeyd şu kadar zirâ' sandalını Amr'a bey' eder oldukda "Her zirâ'ını altmışar akçeye iştirâ eyledim" deyip Amr'a tevliyeten her zirâ'ını altmışar akçeye bey' ve teslim etdikden sonra Zeyd'in ol sandalın her zirâ'ını Bekir'den kırk beşer akçeye iştirâ eylediği sâbit ve zâhir olacak Amr her zirâ' için Zeyd'e kırk beşer akçe verip mâ adâyı vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 31)

(4) Vazîa Satışı

Bir kimsenin, malını alış fiyatından daha düşük bir bedelle yani zararına satmasıdır.

4. Satım Konusu Mallar ve Alım-Satımda Kullanılan Ölçü Birimleri

a. Satım Konusu Mallar

Satım konusu mallar iki nevidir. Bunlar, menkul ve gayri menkul mallardır. Betcetü'l-fetâvâ'da satım konusu mallar şunlardır:

Otuz kantar sabun (Behce, s.274,279), otuz zira dîbâ (Behce, s.274), beş donluk şâl (Behce, s.274), elma (sayı ile) (Behce, s.274), metâ' (Behce, 275,277,229), boya (kantar) Behce, s.275), un (vukiyye) (Behce, s.278), kahve (vukiyye) (Behce, s.279), pirinç (keyl) (Behce, s.279), koyunlar (Behce, s.282,288), koyun sütü (Behce, s.290), peynir (vukiyye) (Behce s. 296,307), şîr revgan: süt yağı (vukiyye) (Behce, s.296), et (vukiyye) (Behce, s.297), Şap/kaya şap (Behce, s.307), portakal (turunç aded

ile) (Behce, s.307), bargir (Behce, s. 280,284,291), gebe kısarak (Behce, s.291), katır (Behce, s.301,302 deve (Behce, s.304), at (Behce, s.305), kuru üzüm (Behce, s.283 dört kalem), üzüm suyundan nardenk, pekmez (Behce, s.307), cevherdâr tüfenk (Behce, s.287), pembe (çuvallar içinde) (Behce, s.290), zümrüt küpe (Behce, s.298), kayık (Behce,s.308), sandal, sefine (gemi) (Behce, s.300). beşyüz vukiyye sızılmış taze yağ (Behce, s.335).

Satım konusu gayrimenkul mallar: Arsa (arşın) (Behce, s.274,275), tarla (dönüm), (Behce, s.275), mülk dükkân (Behce, s.275), mülk bahçe (Behce, s.275,280); mülk menzil (Behce, s.275,276); mülk han (birkaç oda satımı) (Behce, s.302; mülk çiftlik menzili, (Behce, s.277,280,281); mülk bağ, (Behce, s.277,301); mülk çiftlik (Behce, s.280, 281,361); mülk hamam, (Behce, s.293); değirmen, (Behce, s.301).

Feyziyye’de satılan mallar: Arpa (Feyziyye, s. 189,200), buğday (Feyziyye, s. s.190,194,198), samur kürk (Feyziyye, s.189), kürk (Feyziyye, s.196,202), akar (Feyziyye, s.189), mülk menzil (Feyziyye, s.190,191), mülk değirmen (Feyziyye,s.193), emtia (s.190,194), gül (Feyziyye,s.197), balık (Feyziyye,s.198), demir (Feyziyye,s.200), bargir (Feyziyye,s.203), sefine (Feyziyye,s.204), pekmez (Feyziyye,s.208), kömür (s.218), gümüş tas (Feyziyye, s.219), sırmalı kesme (Feyziyye, s.220), gümüş (Feyziyye, s.220), altın kuşak (Feyziyye, s.220), kalay (Feyziyye,s.219), tuz (Feyziyye, s.218), fındık (Feyziyye, s.218), arsa (Feyziyye, s.192,218), kısarak (Feyziyye, s.212, 217), ziraat aletleri (Feyziyye, s.217), külçe sarık (Feyziyye, s.210), gömlek (Feyziyye, s.209), hımar/eşek (Feyziyye, s.209), palamut (Feyziyye, s.211), zeytin bahçesi (Feyziyye, s.204), mülk han (Feyziyye, s.202), dut bahçesi (Feyziyye, s.198), pirinç (Feyziyye, s.200), mül bahçe (Feyziyye, s.198), üzüm (Feyziyye, s.190,193), eşya (Feyziyye, s.190,194), çuka (Feyziyye, s.192,196), koyun (Feyziyye, s.194), tuğralı altın (Feyziyye, s.195), kahve (Feyziyye, s.195,197,198,201), deve (Feyziyye, s.196,213), koyun ve keçi derisi (Feyziyye, s.197), mülk bağ (Feyziyye,s.191). Diğer fetvâ kitaplarında alım-satım konusu mallar aşağı yukarı aynıdır.

Soru: Zeyd Amr’a bey‘ ve teslim eylediği kahve ve şekerin semenini almadan Amr gâib olup hayat ve memâtı nâmalûm olmağla emîn-i beytûlmâl re’y-i hâkimle

Amr'ın emvâlini ahz ve hıfz üzere iken Zeyd semen-i mezbûru emvâl-i mezbûreden ahz ve istîfâya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 377)

b. Ölçü ve Tartı Birimleri

Satım konusu mallar ölçüyle, tartıyla veya aded ile satılmaktadır. Alım-satımda kullanılan ölçü ve tartı miktarlarının yani uzunluk, ağırlık ve hacim ölçülerinin beldelere göre farklılık arzettiği bilinen bir gerçektir. Fetva mecmualarında alım-satımda kullanılan ölçü ve tartı birimlerinin başlıcaları şunlardır³⁷¹:

1. Dirhem: Bir ağırlık ölçüsü olup 2.97 gramdır.
2. Miskal: Bir ağırlık ölçüsü olup 4.25 gramdır.
3. Zirâ/arşın: Bir uzunluk ölçüsüdür. Yaklaşık 68 santimetredir. Mimar arşını 76 santimetredir.
4. Okka: Ukiyye, okiyye, vukiyye ve kıyye şeklinde de isimlendirilen okka bir ağırlık ölçüsü olup 1282 gr.dır.
5. Kantar: Bir ağırlık ölçüsü olup 56.449 kg.dır.
6. Çeki: Bir ağırlık ölçüsü olup 225 kg.dır.
7. Kile: Bir hacim ölçüsüdür. Bir nevi de ağırlık ölçüsüdür. Hacmi ve ağırlığı beldelere göre farklılık arzeder. Bazılarına göre İstanbul kilesi 20 okka yani yaklaşık 25 kg. buğday alırdı³⁷².
8. Şinik: Bazılarına göre kilenin dörttbiri, bazılarına göre kilenin sekizde biri kadar bir hacim ölçüsüdür. Bir nevi de ağırlık ölçüsüdür.

5. Riba, İhtikâr, Tağrîr ve Narh

İslâm, toplum fertleri arasında dostlukve kardeşlik havasının hakim olması, hayatın kin, kıskançlık duygularından uzak, temiz ve mutlu bir biçimde devam edebilmesi için helâl kazanç yollarını göstermiştir. Bu gayenin gerçekleşmesi için riba,

³⁷¹ Ölçü birimleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Bilmen, C. 4, s. 120-125.

³⁷² Cengiz Kallek, "Kile", **DİA**, C. 25, 2002, s.568.

aldatma ve ihtikâr gibi malı haksız yeme şekillerini yasaklamıştır³⁷³. Finans ve kredi bölümünde İslâm'da ribanın yasaklandığına ve karz-ı hasen'in ise teşvik edildiğine dair kısa bir bilgi verilecektir. Burada, ihtikâr, aldatma ve narh meselerini kısaca inceleyeceğiz.

a. İhtikâr

İhtikâr, malları toplayıp stok etmek ve onları piyasaya sürmeyeip fiyatlarının yükselmesini beklemek demektir. Malların piyasaya malın sürülmemesi, insanların sıkıntıya düşmesine sebep olur. Bu sebeple ihtikâr meşrû değildir. Hz. Peygamber ihtikârın günah olduğunu, piyasaya mal arzetmenin ise sevap olduğunu bildirmiştir.

Hanefî mezhebinde hangi mallarda ihtikâr olacağı hususu tartışılmıştır³⁷⁴. İmam Muhammed, ihtikârın sadece temel gıda maddelerinde olduğunu, Ebû Yusuf ise yiyecek, giyecek ve yakacak gibi insanların ihtiyaç duydukları her şeyde olduğunu ileri sürmüştür. İhtikâr, satılacak malları uzunca bir müddet saklayıp onu satmamakla gerçekleşir. Bu müddet bir görüşe göre kırk gün, diğer görüşe göre de bir aydır. Bir kimsenin kendi bölgesinden değil de uzak bölgelerden getirdiği malları ve bir kimsenin kendi mülkünde ürettiği ürünleri bekletmesi ihtikâr sayılmaz. Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e göre, yiyecek maddelerini satmaktan kaçınan tacirlerin mallarını devlet rayic bedellerle cebren satabilir.

b. Tağrîr ve Gabn-i Fâhiş

Gabn, sözlükte aldanma, tağrîr ise aldatma demektir. Gabn ıstılahta iki kısma ayrılır, biri gabn-i fâhiştir yani aşırı derecede aldanmadır. Bu kumaş gibi uruzda (ticaret malları) yirmide bir, hayvanlarda onda bir, akarda beşte bir, dirhemde kırkta bir ve bu nisbetten fazla aldanmadır (Mecelle, md.165). Gabn-i yesîr ise gabn-ı fahişteki derecelerden noksan bir miktarda aldanmadır.

Bir satım muamelesinde tağrîr (aldatma) olmaksızın gabn-i fâhiş bulunsa, aldanan taraf gerek bâyi' ve gerek müşteri olsun satım akdini feshedemez. Böyle bir

³⁷³ Hacı Yunus Apaydın, "İhtikâr", **İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, C. 2, 2006, s. 895.

³⁷⁴ Bilmen, C. 6, s. 123.

bey' akdi sahihtir. Fakat yetimlerin, mecnunların, mâtuhtarın (akıl zayıfı), vakıfların ve beytülmâlin mallarının gabn-i fâhiş ile satılması halinde satım akdi bâtil olur.

Fakat bâyi' ve müşteriden her biri diğerini tağrîr edip (aldatıp) da bey'de gabn-i fâhiş bulunduğu tahakkuk etse aldanan taraf bey'i feshedebilir. Buna hıyâr-ı gabn-i tağrîr denir.

Soru: Bey ve şîrâda gabn-ı fâhiş bi-hasebi'îş-şer' ne miktardır? el-Cevâb: Urûzda (ticaret eşyaları) onluk onbir buçuk'a verilmek onbirbuçukluk ona alınmak; hayvanda onluk on bire verilmek onbirlik ona alınmak; akarda (gayrimenkul) onluk on ikiye verilmek on ikilik ona alınmak gabn-i fâhiştir (Abdürrahim, C. 2, s. 31). Urûzda gabn-i fâhiş onluk on buçuğa (Feyziyye s.201). Mecelle'de gabn-i fâhişin; uruzda yirmide bir, hayvanatta onda bir, akarda beşte bir olduğu belirtilmiştir (Mecelle md. 165).

Soru: Zeyd iki bin gurûş kıymetli menzili için iki bin üç yüz gurûş değer deyip Amr'a bey' ve teslim eylese hâlâ Amr "Sen beni tağrîr etdin" deyip fesh-i bey'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 31). Bu fetvada akar yani gayrimenkulde satış fiyatında %20'nin altında (%15) bir aldanma olduğundan satışın geçersiz olmadığı belirtilmiştir.

c. Narh

Narh Farsça kökenli bir kelimedir. İdarecilerin, kamu yararı gerekçesiyle, temel ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarına doğrudan müdahale ederek belirli sınırların aşılmasını önlemek amacıyla resmî tavan fiyat belirlemesi işlemine Arapça'da "tes'îr", Türkçe'de narh denir. Kısacası narh, mal ve hizmetlerin fiyatlarında idarecilerce belirlenen üst sınırı ifade eder.

İslâm'da aslolan kişinin malının fiyatını serbestçe belirlemesidir. Piyasaya olağan durumlarda müdahale edilmez. Devlet sadece piyasayı denetler. Bu duruma göre devletin piyasaya ve fiyatlara müdahalesi istisnaidir³⁷⁵. Bazı İslâm bilginlerine göre, özellikle temel gıda maddelerinin fiyatlarının aşırı derecede yükselmesi ve halkın da bu

³⁷⁵ Bilmen, C. 6, s. 125.

malları bulmada sıkıntı çekmesi sebebiyle ülü'l-emr ve kadı gibi devlet adamları insanların hukukunu korumak amacıyla piyasadan anlayan bilirkişilere danışarak belirli mallar için fiyat tesbit edebilir, narh koyabilir³⁷⁶.

İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren narhın câiz olup olmadığıyla ilgili tartışmalar süregelmiştir. Bunun sebebi ise Hz. Muhammed (s.a.v), Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin narhı kabul etmeyen uygulamalarıdır. Narhın uygulanması konusunda fıkıh âlimleri de farklı görüşler ileri sürmüştür. Herhangi bir olağanüstü durumun olmadığı ortamda Hanefiler narh koymayı tahrîmen mekruh (harama yakın günah), diğer bazı mezhepler ise haram olarak değerlendirmiştir³⁷⁷.

Osmanlı Devleti, narh uygulamasını gerçekleştirmiştir. Günlük ve mevsimlik narhların yanında olağanüstü durumlar olan savaş, abluka, kıtlık, tabii afet ve sikke ayarlamasından sonra yeni fiyat düzenlemeleri de yapmışlardır. Temel gıda maddeleri olan, ekmek, et, süt ve ürünleri yaz ve kış aylarında ayrı fiyat tesbitine maruz kalıyordu. Günümüzdeki sera üretimi o dönem olmadığı için sebze ve meyve fiyatları mevsimlere göre ayarlanıyordu. İlk ve son turfanda ile sebzenin bol olduğu mevsimlerde fiyat farklılıkları boy göstereceğinden neredeyse her gün bu ürünler için yeni narh tesbiti yapılıyordu. Narhın belirlenmesinde piyasadaki fiyatların seyrinin iyi bilinmesi gerektiğinden muhtesib ve idaresindeki kol oğlanları çarşı pazarı en iyi bilen görevliler olarak kadının baş yardımcılarınıydılar. Muhtesib son kertede kadıya danışıyor, kadının uygunluğunu alarak narhı belirliyordu. Narh verilirken esnafın da görüşü alınıyor, her esnafın kethüda ve yiğitbaşları ile istişare ediliyordu. Gerekli durumlarda çeşni tutuluyor, böylece kullanılacak hammadde ve miktarları bizzat tesbit ediliyordu³⁷⁸. Esnaf arasında çıkan anlaşmazlıklarda ve birlik mensubu birinin kurallara aykırı bir davranışı olduğu zamanlarda esnafın idare heyeti nasihat, tavsiye ve telkinden öteye herhangi bir hukukî ya da uygulamaya yansıyan yetkisi bulunmamaktadır. Birlik yöneticisi ya da daha alt kademedeki yer alanların alabileceği tek aksiyon şikâyetini kadıya bildirmektir. Toplum ve tüketiciyi ilgilendiren bazı hallerde ise kurallara uymayan esnafla ilgili gerekli müdahaleyi kadı re'sen gerçekleştirir. Burada belirtilmesi gereken

---

³⁷⁶ Bilmen, C. 6, s. 125.

³⁷⁷ Cengiz Kallek, "Narh", **DİA**, C.32, 2006, s. 387.

³⁷⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, "Narh" (Osmanlılar'da), **DİA**, C. 32, 2006, s. 390.

bir diğ er husus ise cezaî uygulamanın mümkün mertebe sert tedbirlerle alınmasıdır. Tekrar eden hatalar olması durumunda ise cezalar sertleşmektedir.³⁷⁹

İncelediğimiz fetva mecmualarında narh konusuna dair her hangi bir fetvaya rastlayamadık. Ancak XVI.yüzyıl şeyhüliislâmlarından Sa'dî Çelebi'ye (ö.945/1539), buğdayın belirlenen narh üzerinde satılmasının helâl olup olmadığı sorulmuştur. Sa'dî Çelebi de bu soruya, "Haram denilemez" şeklinde cevap vermiştir. Bu şekildeki bir cevaptan, belirlenen narh üzerinde yapılan bir satımın dinen haram kabul edilmese de hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır³⁸⁰. Sorunun tamamı şöyledir:

Soru: Zeyd bir kile buğday narh-ı rûzîsinden ziyadeye vade ile Amr'a bey' eylese şer'an helâl olur mu? el-Cevâb: Haram denilemez.

B. ŞİRKET VE NEVİLERİ

Genel olarak şirket, iki veya daha fazla kimsenin bir mal, menfaat, emek veya kârda ortak olmalarını ifade eder. İslâm hukukunda şirketler genel olarak "ibâha şirketi", "mülk şirketi" ve "akit şirketi" olmak üzere üçlü bir tasnife tabi tutulur. İbâha şirketi, orman, deniz, nehir gibi toplumun yararına bırakılmış kamu malları üzerinde insanların sahip olduğu kullanma ve yararlanma hakkını ifade eder. Mülk şirketi, satın alma, hibe, mirasçılık gibi bir sebeple ele geçen mallar üzerinde iki ve daha fazla kişinin ortaklığını ifade eder. Akit/akit şirketi ise, iki veya daha fazla kimsenin sermaye, emek ya da ticarî itibar imkânlarını belirli ölçüler içinde birleştirmek ve meydana gelecek kârı paylaşmak üzere anlaşmaları suretiyle oluşan ortaklığı ifade eder³⁸¹. Akit şirketleri; "emvâl şirketi", "ebdân şirketi" ve "vücûh şirketi" şeklinde üçe ayrılabilir. Böyle bir tasnif şeklinde emvâl şirketi ana unsuru itibariyle sermayeye, ebdân şirketi emeğe, vücûh şirketi ise ticarî itibara dayalı ortaklık demektir (Abdürrahim,C.1, s.383). Başka bir ifadeyle emvâl şirketi, ortaklardan her birinin bir miktar sermaye koyup bununla yapacakları ticaretten elde edilecek kârı paylaşmak üzere kurdukları şirkettir. Ebdân şirketi ve diğer adlarıyla da "a'mâl şirketi", "sanâyi ve tekabbül şirketi", iki ve daha fazla kişinin belli bir işi yapmak üzere kurdukları emeğe dayalı işgücü ortaklığının

³⁷⁹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 102.

³⁸⁰ Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, s.77.

³⁸¹ Beşir Gözübenli, "Şirket", *DİA*, C. 39, 2010, s. 199.

adıdır (Abdürrahim, C. 1, s. 383). Vücûh şirketi ise ortakların sermayesiz, sadece ticarî itibarlarıyla mesela ödünç para kullanarak veya vâdeli mal alıp satmak suretiyle kâr etmek ve bunu paylaşmak üzere kurdukları kredi ve itibar ortaklığıdır³⁸². Her üç tür şirket, ortaklar arası hak ve yetki dengesi yönüyle “mufâvada şirketi” ve “inân şirketi” şeklinde ikili bir ayırımı tabi tutulur. Mufâvada şirketinde ortaklar şirkete sermaye olabilecek tüm mallarını dahil ederler, kârı eşit olarak paylaşırlar ve bir birlerinin kefilî sayılırlar (Abdürrahim, C.1, s.382). ‘Inân şirketinde, sermayede eşitlik şart değildir, kârın paylaşımı anlaşmayla belirlenir, ortaklar birbirlerinin kefilî sayılmazlar (Abdürrahim, C.1, s.383).

Burada ifade edilim ki, yukarıda sayılan şirket türlerine, konusu ve hükümleri itibariyle farklılık gösteren “mudârebe şirketi”, “müzâraa şirketi” ve “müsâkât şirketi” ilave edilebilir. Mudârebe emek-sermaye ortaklığıdır. Bir fetva:

Soru: Zeyd, Amr-ı reîsin seffinesine bir iskelede merbût iken bir mikdâr eşyayı tahmîl edip ba‘dehu ol eşya mal-ı mudârebe olup rabbü’l-mâl razı olmamağla Zeyd, Amr’a “Mal-ı mudârebedir, mâliki razı olmadı” deyip ol metâ‘ı ihrâc murâd etdikde Amr inâd edip vermeyip Zeyd’in rızasız seffineyi kaldırıp deryaya gidip seffine gark ve helâk olup malı telef olsa Amr’a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.185-186)

Soru: Zeyd İstanbul’da Amr’a mudârebeten kırk bin akçe verdikde “Bugünden otuz güne dek bu beldede satılan yükten bu akçe ile yük al götürüp Engürü’de (Ankara) bey’ eyle fâidesi beynimizde münâsafe olsun, otuz gün mürûrundan sonra yük alma” deyu emir ve tenbîh edip ba‘dehu Amr otuz gün mürûr etdikden sonra yük iştirâ edip ba‘dehu götürüp Ankara’da bey’ eyledikde mal-ı mudârebeden şu kadar akçe zarar eylese ol zararı Amr’a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.145)

Müzâraa, ziraî ortaklık olup bir tarafın arazi ve tohum diğer tarafın ise emek ile katıldığı ve çıkacak ürünün ortaklar arasında belli bir oranda paylaşıldığı ortaklıktır.

Müsâkât ise bağ ve bahçe sahibi ile, bağ ve bahçeye bakan, bunları sulayan kişi

---

³⁸² Ali Bardakoğlu, “Şirket”, **İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, C. 4, 2006, s. 1878.

arasında yapılan bir ortaklıktır. Bu ortaklıkta çıkacak ürünler, bağ ve bahçe sahibi ile bahçeye bakan kimse arasında yapılan anlaşmaya göre paylaşılır.

İslâm toplumlarında, çeşitli amaçlarla kurulan ticarî, sınaî ve ziraî şirketler, toplumda sermaye birikimine, emeğin birleşmesine ve köklü yatırımların yapılmasına ve sonuçta bu toplumların ekonomik gelişimine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

Şeyhülislâm fetvalarında şirket nevilerine dair pek çok örnek bulunmaktadır³⁸³.

Soru: Zeyd ve Amr şirket-i ‘inân ile şerîkler iken Zeyd nefsiçün kendi malıyla ticâretleri cinsinden olmayan bazı eşya iştirâ eylese Amr ol eşyada Zeyd’e müşârekete kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 378).

³⁸³ **Şirkete dair örnek fetvalar;**

Soru: Karındaşlar olan Zeyd ve Amr ve Bekir bir menzilde sâkinler olup cümle malları bir yerde iken Zeyd âhar diyâra gidip kendi nefsiçün başka ticâret edip bir mikdâr akçe fâide tahsil eyledikten sonra geri diyârına avdet edip geldikde Amr ve Bekir Zeyd’den ol tahsil eylediği fâideden hisse almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 381).

Soru: Zeyd Amr ile bir bôrekçi dükkânı isticâr etdiklerinden sonra ol dükkânda bôrekçilik işleyip fâide beynlerinde münâsafe olmak üzere şirket-i sanâyi’ kavî edip ba’dehu bir müddet ol dükkânda işleyip bir mikdâr fâide hâsil oldukdan sonra fesh-i akd-i şirket etdiklerinde Zeyd ol fâideden nısfını alâ mâ şartan Amr’dan taleb etdikde Amr “Benim sa’yim ziyâdedir, sülüsânımı ben alayım da sülüsünü sen al” deyip Zeyd’e nısf hissesini vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 381).

Soru: Zeyd Amr ile falan san’atda şirket-i ‘inân ile şerîkler iken Zeyd bir sene mikdârı sâhib-i firâş olmağa akd-i şirketi feshetmeden Amr yalnız ol san’atı işleyip bir mikdâr ücret hâsıla olmuş olsa hâlâ Zeyd hîn-i akidde şartları üzere ücret-i mezbûreden hissesini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 381).

Soru: Sûret-i mezbûrede Zeyd vech-i muharrer üzere ol ücretden hissesini Amr’dan aldıkda Amr mücerred “Ol ücret yalnız benim amelimden hâsıla oldu idi” deyip hisse-i mezbûreyi Zeyd’den geri almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 381).

Soru: Tüccârdan olup karındaşlar olan Zeyd ve Amr şirket-i mufâvada ile cemî’-i şerâiti müctemi’a olduğu halde şerîkler olsalar Zeyd bir diyârda Bekir ile mu’âmele edip Bekir’e ticâret tarîki ile şu kadar akçe medyûn olup ol cihetden deyn-i mezbûrunu ikrâr edip Amr yedinde olan mal-ı şirketten vermek üzere Amr’a mu’anven³⁸³ ve mersûm mektûb yazıp irsâl eylese Bekir meblağ-i mezbûru Amr’dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 383).

Soru: Zeyd Amr ile şerâ’it-i şer’iyyesine ri’âyet edip şirket-i mufâvada ile şerîk oldukdan sonra Amr Zeyd’in gıyâbında Bekir’den nesieten şu mikdâr kettân iştirâ ve kabz edip ecel hulûlünde Amr âhar diyârda bulunmağa Bekir ol kettânın semenini şerîki olan Zeyd’den taleb ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 383).

- Bu sûrette Bekir semen-i mezbûru Amr’ın şerîki Zeyd’den alıp kabz etdikden sonra Bekir fevt olmuş olsa hâlâ Zeyd “Ol mikdâr kettânı Amr iştirâ etmiş idi, semeni bana vermek lâzım olmaz” deyip Bekir’in vech-i muharrer üzere aldığı semeni tereke-i vâfiye-i Bekir’i kabz eden veresesinden geri almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 383).

Soru: Zeyd Amr ile bir san’atda şerîk iken Zeyd Bekir’den nesieten bir mikdâr eşya iştirâ edip ba’dehu firâr ve gaybet eylese hâlâ ecel hulûlünde Bekir meblağ-i mezbûru mücerred “Şerîkisin” deyu Amr’dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 383).

Soru: Karındaşlar olan Zeyd ve Amr şirket-i ‘inân ile şerîkler iken Zeyd Bekir’den karz-ı şu kadar akçe alıp mesârifine sarfla istihlâk etdikden sonra Zeyd fevt olup oğlu Beşir’i terk edip Bekir Amr’a mücerred “Zeyd şerîkin olmağa meblağ-i mezbûru mülkünden bana edâ eyle” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 383).

Soru: Zeyd’in şirket-i ‘inân ile şerîki olan Amr Bekir’den bir metâ’ iştirâ edip ba’dehu Amr semeni vermeden firâr eylese Bekir Zeyd’e mücerred “Şerîki olmakla semen-i mezbûru mülkünden edâ eyle” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 383).

Soru: Zeyd ve Amr ve Bekir şirket-i mülk ile şu kadar re's koyuna mâlikler iken Zeyd koyunlardan şu mikdârını koyun çobanı olan Beşir'in yedinden şerîklerinin izinlersiz hissesine tuta alıp çobanın yedinde bâkî kalan bilâ te'addî cümle helâk olsa Amr ve Bekir Zeyd'in aldığı koyunlarda Zeyd'e müşârik olup hisselerini almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 379).

Soru: Zeyd ve Amr şirket-i 'inân ile şerîkler iken Zeyd mal-ı şirketle iştirâ olunan koyun yününü Bekir'e bey' ve teslim eylese hâlâ Amr hissesinde bey'i feshe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 379).

Soru: Şirket-i 'inân ile şerîkler olan Zeyd ve Amr ve Bekir mal-ı şirketle varıp bazı metâ' iştirâ edip bir mikdârını bey' ve mâ adâsını bey' etmeden içlerinden Zeyd Amr ve Bekir'e kable fesh-i akdi'ş-şirket "Benim sermayemi bana verin ba'dehu metâ'ı bey' ettiğinizde her ne fâide olursa sizin olsun" demekle mezbûrlar dahi Zeyd'e akçesini verip Zeyd âhar diyâra gitdikden sonra Amr ve Bekir bâkî olan metâ'ı bey' edip şu kadar akçe fâide tahsîl eyleseler hâlâ Zeyd geldikde ol fâideden hissesini Amr ve Bekir'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 379).

Soru: Karındaşlar olan Zeyd ve Amr şirket-i 'inân ile akd-i şirket etdiklerinde müteferrikan ve müctemi'an amel etmek üzere şart edip ba'dehu mal-ı şirketin cümlesi ile Zeyd amel edip şu kadar akçe fâide hâsıla olsa hâlâ Amr ol fâideden hissesini Zeyd'den talep etdikde Zeyd "Benim amelim ile hâsıl oldu" deyu Amr'a ol fâideden hisse vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 380).

Soru: Zeyd ve Amr birer mikdâr akçe çıkarıp biri birine halt edip şirket-i 'inân ile şerîkler olduklarında hâsıla olan fâide beynlerinde ne vech üzere kısmet olunacağı şart olunmayıp ba'dehu mezbûrlar amel edip şu kadar ribh hâsıl olsa ribh-i mezbûr beynlerinde ne vech üzere kısmet olunur? el-Cevâb: Re's-i mallarına göre. (Abdürrahim, C. 1, s. 381).

Tablo 6.2
Fetvalarda Geçen Şehirler/Bölgeler Arası Ulaşım Yolları ve Taşınan
Mallar

KALKIŞ	VARIŞ	ARAÇ	YÜK NEVİ
Mısır	İstanbul	Gemi	Peştamal
Erzurum	İzmir		İpek
Mısır	İstanbul	Gemi	Keten
İstanbul	Mısır	Gemi	Keten
İzmir	İstanbul	Gemi	Meta
-	-	Deve	Boğasi
-	-	Araba	Turunç
-	-	Katır	Meta
Tuna Boğazı	Kırım-İstanbul	Gemi	Darı
-	-	Gemi	Limon
-	-	Gemi	Yağ
-	-	Gemi	Zeytinyağı
-	İstanbul	Gemi	Pirinç
-	İstanbul	Gemi	Boğasi
-	-	Gemi	Zahire
Tekirdağ	İstanbul	Gemi	Buğday
-	Mihaliç	Kayık	Keten
Silistre	İstanbul	-	Mercimek
Harşova	-	-	Arpa
-	İskenderiye	-	Tuz
Mısır	İstanbul	Gemi	Pirinç
-	-	Gemi	Bal
-	-	Deve	Kahve
İzmir	-	Deve	Meta
-	-	Kayık	Kavun
-	-	Gemi	Odun
-	-	Bargir	Buğday

İstanbul	Edirne	Katır	Elbise
İstanbul	Halep, Trablus- Mısır	Bargir	Çivid

C. İÇ TİCARET, DIŞ TİCARET, ULAŞIM VE TİCARETİ YASAK MALLAR

1. İç ve Dış Ticaret, Ulaşım

a. İç Ticaret

Osmanlı ülkesinde hem müslümanlar hem müslüman olmayanlar dükkân ve işyeri açıp ticaret yapıyorlardı. Fetvalardan örnekler:

Soru: Bir sükda vâki' dükkânlarda kadîmden bu âna değin müslimîn ve keferu muhtelitan ticâret eder olsalar hâlâ ol sükda Zeyd dükkânı tüccârdan Amr-ı yahûdiye icâre eyledikde erbâb-ı sükdan bazı Zeyd'e "elbette Amr'ı ihrâc edip bir müslime icâre eyle" deyu cebre kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 81)

Soru: Bir sükda ehl-i İslâm oturageldikleri dükkânlardan birinin mâliki dükkânını yanı (yanındaki) zimmîye icâre murâd etdikde civârında olan müslimîn râzılar olmayıp "Zeyd-i müslime icâre eyle" demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar ama ensab olan müslime icâredir. (Abdürrahim, C. 1, s. 81)

Soru: Birkaç zimmîler kadîmden bir sükda olan dükkânlarda icâre ile oturup kâr u kesb ederlerken etrafında olan müslümanlar mezbûrları vech-i muharrer üzere ticâretten men' kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 82)

Soru: Zeyd-i zimmî müslüman mahallesinde menzil iştirâ eylese hâkimü'ş-şer' Zeyd'e "ol menzili bir müslime bey' eyle" deyu cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 81)

Soru: Kadîmî müslüman mahallesinde müslimîn sâkin olurken Zeyd-i zimmî mahalle içinde bir hâlî yer iştirâ edip üzerine menzil binâ edip içinde sâkin iken hamr bey' edip âyin-i küfrâ icrâ eder olsa ehl-i mahalle hâkime i'lâm etdiklerinde hâkim

Zeyd'e ol menzili bir müslime bey'e cebre kâdir olur mu? *el-Cevâb*: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 81)

Soru: Zeyd-i müslim bir kasabada müslimîn mahallesinde câmi kurbunda olan menzilini Amr-ı zimmîye bey'e eylese hâlâ ahâli-i mahalle hâkime i'lâm etdiklerinde hâkim ol menzili bir müslime bey'e Zeyd'e cebre kâdir olur mu? *el-Cevâb*: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 81)

Soru: Zeyd bir kasabada vâki' müslimîn mahallesinde câmi kurbunda olan mülk menzilini bazı yahûd tâifesine icâre etmekle cemaate killet gelse ahâli-i mahalle kâdîya varıp yahûdîleri ol menzilden ihrâc etdirmeğe kâdir olurlar mı? *el-Cevâb*: Olurlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 81)

Soru: Zeyd müslimîn mahallesinde olan mülk menzilini kefereye icâre edip kefere dahi ol menzilde şûrb-i hamr edip âyin-i küfürlerini icrâ etmekle müslimîn mütezzîler olup hâkime i'lâm etdiklerinde hâkim kefereyi ol menzilden ihrâc etdirip "bir müslime icâre eyle" demeğe kâdir olur mu? *el-Cevâb*: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 81)

Soru: Müslimîn mahallesinde vâki' Zeyd-i müslimin icâre-i mu'accele ve müeccele ile tasarrufunda olan vakıf menzili müslimînden icâre ile tâlib var iken Zeyd onlara icâre etmeyip kefereye icâra kâdir olur mu? *el-Cevâb*: Müslimînden tâlib olana icâre olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 81)

Soru: Zeyd müslimîn mahallesinde olan değirmeni kefereden birkaç kimesnelere icâre edip ol kimesneler ol değirmenin içinde şûrb-i hamr edip ekser-i evkâtde sekrân olmalarıyla hây ve hûylarından ahâli-i mahalle mütezzîler olmağla hâkime i'lâm etdiklerinde hâkim ol kefereyi değirmenden ihrâc edip Zeyd'e ol değirmeni müslimîne icâre etdirmeğe kâdir olur mu? *el-Cevâb*: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 81)

b. Dış Ticaret ve Ulaşım

Fetvalardan anlaşıldığına göre, yerli ve yabancı tüccarlar³⁸⁴, İslâm ülkesine ve harb ülkesine gelip gidiyorlardı³⁸⁵. Bu konuda İngiliz, Gürcü, Venedikli, Mısırlı, Yemenli tüccarlar³⁸⁶ örnek gösterilebilir. Müslüman ve zimmîler emanla darülharbe ticaret için gidiyorlardı³⁸⁷.

Soru: Tüccârdan Zeyd-i Müslim şu kadar aded kavunu dârü'l-harbden emânla gelen Amr-ı zimmîye semen-i m'alûme bey' ve teslîm ve kabz-ı semen eylese semen-i merkûm Zeyd'e helâl olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 67).

Soru: Tüccârdan Zeyd-i Müslim şu kadar aded gönünü (deri) dârü'l-harbden emânla gelen Amr-ı zimmîye semen-i m'alûme bey' ve teslîm ve kabz-ı semen eylese semen-i merkûm Zeyd'e helâl olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 67)

Tüccardan gümrük vergisi alınıyordu (Abdürrahim, C. 2, s. 99).

Soru: İngiliz tâifesinden olup eman ile dârü'l-İslâm'a ticaret için gelenlerin getirdikleri metâdan gümrük emini olanlar yüzde üç alalar deyü taraf-ı saltanat-ı aliyyeden emr-i şerîf ve hatt-ı hümayûn vârid olmuşken gümrük emini olanlar hilafı emr-i şerif ve hatt-ı hümayun yüzde üçerden ziyade olmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Abdürrahim, C. 1, s.23).

---

³⁸⁴ Soru: Zeyd-i müslim emânla dârü'l-harbe varıp onda Amr'ı iştirâ edip ba'dehu harbiden birkaç kimesneler Amr'ı Zeyd'in yedinden ahz edip ba'dehu Zeyd dârü'l-İslâm'a gelip Amr'ı buldukda istirkâk ve bey'a kâdir olur mu? el-Cevâb: "Ben sana dârü'l-harbede mâlik olup yedimden harbiler ahz etdiler" deyu dava ederse davası mesmû'a olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 66)

Soru: Diyâr-ı harbiden Venedik diyarında olan Zeyd-i harbî müste'menen İstânbül'a geldikde İstânbül sâkinlerinden olup müteveffâ olan Amr-ı yahudînin veresesi Zeyd'e "Sen Venedik'de iken mûrisimiz Amr seni vekil ittihâz edip İstânbül'dan sana bey' için şu mikdâr metâ' irsâl etmiş, sen bazını bey' edip esmânını kabz ve bazını bey' etmeden a'yânını yedinde alıkoydun" deyu ol esmân ve a'yânı dava eyleseler Zeyd'in üzerine davaları mesmû'a olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 66)

Soru: Harbî kefereden Zeyd müste'menen dârü'l-İslâm'a geldikde Amr, Zeyd'i tutup istirkâka kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 67)

Soru: Gürcü olan Zeyd dârü'l-harb olan Gürcü diyârından emân ile darü'l-İslâm'a dâhil olduktan sonra Amr-ı müslim tegallüben Zeyd'i ahz edip Bekir'e bey' ve teslîm etmiş olsa hâlâ Zeyd emân ile dârü'l-İslâm'a dühûlen ve sonra Amr'ın tegallüben ahz ve Bekir'e bey'an Bekir'in yüzüne isbât etmekle sebili tahliye olunur mu? el-Cevâb: Olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 67)

³⁸⁵ Behce, s.160.

³⁸⁶ Behce, s.523.

³⁸⁷ Behce, s.164.

Bacdârlar hem yol güvenliğini sağlıyor hem de gümrük vergisini alıyorlardı (Feyziyye, s.135). Yine derbentçiler de yol emniyetini sağlıyordu (Behce, s.164, 316; Abdürrahim, C. 1, s.109).

Ticaret deniz ve kara yolları ile yapılırdı. Denizde gemi (sefine), kayık, çırnık (zahire kayığı), kadirga, sandal gibi araçlar ile yük taşınıyordu. Gemi kaptanına, mellâh, reis gibi adlar veriliyordu³⁸⁸. Fetvalardan örnekler:

Soru: Zeyd bir mikdâr metâ'ımı bir iskelede merbût olan Amr-ı reîsin seffinesine ücretle tahmîl etdikden sonra bir fırtınalı günde Amr kalkıp gitmek murâd etdikde Zeyd, Amr'a "Benim metâ'ımı böyle fırtınalı günde götürme, sen gitmek lâzım olursa

---

³⁸⁸ Soru: Zeyd-i reîsin seffinesinde olan gemicilerden Amr yelken döndürürken kendi sun'uyla Amr'ı yelken çarpıp deryaya düşüp gark ve helâk olsa Zeyd'e diyet lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 358)

Soru: Zeyd, Amr-ı reîse şu kadar metâ' verip "Falan diyâra navl eyle, kendin seffininde reis olup götür, gayrı kimesneye sipariş etdiğine rızam yokdur" deyip Amr dahi alıp kendi gitmeyip ecâ nibden Bekir'i reis edip seffineyi Bekir teslim ve irsâl etdikden sonra esnâ'-i tarikde fırtınadan seffine gark ve metâ' helâk olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 183)

Soru: Zeyd navl ile birkaç çuval pirincini Amr'ın seffinesine tahmîl eder oldukça Amr'a "Ol çuvaları seffinenin dibine vaz' eyleme, seffine sultanır, pirinç helâk olur, seffinenin üzerine vaz' eyle" deyip Amr dahi öyle hıfz edecek olup Zeyd çuvaları Amr'a teslim edip gitdikden sonra Amr ol çuvaları seffinenin dibine sultan mahale vaz' e dip ol mahalde su sirâyet edip pirincin bir mikdarı çürüyüp telef olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 183)

Soru: Zeyd, Amr-ı reîsin seffinesine falan beldeye götürmek için tahmîl etdiği bir tulum yağını Amr-ı reîs ol beldeye varıp ol tulumu sâhibi Zeyd hâzır olmadan dışarı çıkarırken min-gayr-i te'addi ol tulum deryaya düşüp zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf lâzım olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 183-184)

Soru: Zeyd-i reîs seffine ile Akdeniz boğazına gelip geçmek istedikde boğazın etrafında -seffineler demir bırakıp onda yatarlarken Zeyd yelkeni üzerinde olup âhar yerden geçmek imkân var iken geçmeyip ol seffineler arasından geçerken Zeyd'in seffinesi demiri ol mahalde olan Amr'ın seffinesi ardında merbût sandalının pâlamarlarına ilişip kat' etdikde Amr'ın fi'l-hâl gark ve helâk olsa ol sandal Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Sun'u olacak olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 184)

Soru: Zeyd bir mikdâr kettânını navl ile Amr-ı reîse verip Amr dahi alıp seffinesine tahmîl ve âhar diyâra götürürken Zeyd'in emretdiği diyâra gitmeğe mecâl olmamağla bir iskelede çıkarıp bir mahzende hıfz ederken ol kettân zâyi' olsa hâlâ Zeyd kettânı Amr'a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf lâzım olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 184)

Soru: Zeyd bir mikdâr bogâsini "İstanbul'da Amr'a ver" deyu seffine reîsi olan Bekir'e verip lakin navl kavlı etmeyip Bekir dahi alıp seffinesine koyup götürürken ol bogâsini min gayr-i te'addi zâyi' olsa Bekir'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf lâzım olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 184)

Soru: Zeyd, Amr-ı reîsin seffinesine bir mikdâr zehîra tahmîl edip âhar diyâra götürürken esnâ'-i tarikde fırtına olmağla Amr gark ihtimâli yoğ iken Zeyd içinde olmamağla ol zehîrayı deryaya ilkâ eylese Zeyd geldikde ol zehîranın hîn-i ilkâda olan kıymetini Amr'a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 184)

Soru: Zeyd, Amr-ı reîsin seffinesine navl ile şu kadar keyl buğdayı tahmîl eyledikten sonra Amr, Zeyd'in izninsiz Zeyd'in buğdayı üzerine kendinin buğdayını döküp Zeyd'in buğdayı ile halt eyledikten sonra seffine paralandıkda ol buğday dahi helâk olsa hâlâ Zeyd ol buğdayının mislini Amr'dan tazmîne ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 184)

Soru: Zeyd-i reîsin seffinesi boğazdan geçerken kuma oturmağla Zeyd ol seffineye navl ile tahmîl etdiği Amr'ın pirincini seffine hıfz bulsun deyu seffineden çıkarıp derya kenarında bir ıslak yere koyup seffine kumdan kaldıktan sonra pirinci yükledip ba'dehu pirinç ol seffinede telef olsa Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 184)

Soru: Zeyd, Amr-ı reîsin seffinesine navl ile bir iskeleye götürmek için metâ' tahmîl edip ba'dehu Amr, Zeyd'in izniyle Bekir'i reis edip ol iskeleye Bekir ile seffinesini irsâl edip esnâ'-i tarikde fırtınadan seffine gark olmağla metâ' telef olsa Amr'a yâhûd Bekir'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 185)

metâ'ımı bana teslîm eyle" dedikten sonra Amr inâd edip metâ'ımı Zeyd'e teslîm etmeyip Zeyd'in izninsiz ol vakitte seffinesinin ipini çözüp deryaya açılıp bir mikdâr gittikten sonra fırtınadan gark olsa ol metâ'ı Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 185)

Soru: Zeyd, Mısır'dan İstanbul'a götürmek için navl ile Amr'ın seffinesine tahmîl ettiği üç denk peştemâlın iki dengini Amr, Zeyd'in izninsiz İstanbul'a götürmek için Bekir-i ecnebînin seffinesine koyup Bekir dahi İstanbul'a giderken esnâ'-i tarîkde Bekir'in seffinesini harbî kefere ahz edip ol denkleri dahi ahz ve ğâret eyleseler (yağmalasalar) hâlâ Zeyd ol peştemâlı Amr'dan tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 185)

Soru: Zeyd sekiz aded zeytin destisini şu kadar akçe navl ile Amr-ı reîsin seffinesine koyup "Var bu destileri falan diyârda falan kimesneye teslîm eyle" deyip lakin kendi bile gitmeyip Amr-ı reîs ol diyâra giderken esnâ'-i tarîkde ol destilerden ikisi seffine içinde bilâ te'addi ve lâ taksîr kırılıp içinden yağ dökülüp zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 185)

Soru: Zeyd, Amr'ın seffinesine navl ile şu kadar eşya tahmîl edip ba'dehu Amr deryada giderken fırtınadan gark ihtimâli gâlib olmağla Amr ol eşyanın bir mikdârını deryaya ilkâ etmekle seffine hıffet bulup halâs olsa Amr'a ol eşyanın kıymetlerini zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Hîn-i ilkâda olan kıymetlerini zâmin olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 185)

Soru: Zeyd navl ile Amr'ın seffinesine şu kadar limon tahmîl edip ba'dehu fırtınadan gark ihtimâli gâlib oldukda Amr ol limonu Zeyd'in izninsiz deryaya ilkâ edip seffineye hıffet gelmekle halâs olsa hîn-i ilkâda olan kıymetini Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 185)

Soru: Zeyd şu kadar fiçı yağını âhar diyâra götürüvermek için şu kadar akçe navl ile Amr-ı reîsin seffinesine tahmîl eder oldukda Amr ol fiçıları seffinede Zeyd'in ta'yîn ettiği mahale vaz' edip ba'dehu Zeyd seffine ile Bekir'i vekîl edip bile gönderip Amr dahi ol fiçıları âhar diyâra götürürken fiçıların içinden yağın bir mikdârı eriyip

akıp zâyi‘ olsa Zeyd ol zâyi‘ olan yağı Amr’a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 185)

Soru: Zeyd, Amr-ı reîsin seffinesine bir iskelede merbût iken bir mikdâr eşyayı tahmîl edip ba‘dehu ol eşya mal-ı mudârabeye olup rabbü’l-mâl razı olmamağla Zeyd, Amr’a “Mal-ı mudârabedir, mâliki razı olmadı” deyip ol metâ‘ı ihrâc murâd etdikde Amr inâd edip vermeyip Zeyd’in rızasız seffineyi kaldırıp deryaya gidip seffine gark ve helâk olup malı telef olsa Amr’a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186) -

Soru: Zeyd, Amr’ın kayığını ücretle isti‘mâl ederken Bekir-i kayıkçının kayığı ile Zeyd ve Bekir’in su‘unsuz müsâdeme etdikde Amr’ın kayığı helâk olsa Amr kayığını Zeyd’e veya Bekir’e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd ile Amr’ın seffineleri deryada yelken üzere iken kimesnenin filinsiz istidâm etdiklerinde Zeyd’in seffinesi ondan nâşî helâk olsa Amr’a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd ve Amr’ın seffineleri deryada giderlerken fırtına gâlib olup şiddet-i rîhden sarf ve istimsâk mümkün olmayıp telâtum-i emvâc ile biri birine dokundukda biri gark ve helâk olsa âharın reîsine zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd-i reîs seffinesine yelken açıp deryaya giderken Amr-ı reîs yelken açıp giden seffinenin ardından yetişip taraf-ı âhara sarfı mümkün iken sarf etmemekle Amr’ın seffinesine çatıp batırıp ihlâk eylese hâlâ Amr seffinesinin kıymetini Zeyd’e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Taşımacılığın Tuna nehrinde yapıldığına dair bir fetva: Soru: Tuna boğazında şu kadar keyl darısını seffine ile Kırım’a götürmek için Amr-ı reisi şu kadar akçe isticar edip ol kadar darısını Amr’a teslim ve Amr dahi seffinesine tahmil edüb ol darıyı Kırım’a götürmeyip Zeyd’den izinsiz İstanbul’a götürüp Zeyd’e teslim eylese Amr

vech-i muharrer üzere isticar etmişdik deyü Zeyd’den ücret nâmına nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C.2, s. 168)

Karada ise, deve, at, katır sırtında veya araba ile yük ve insan taşımacılığı yapılıyordu³⁸⁹. Fetvalardan örnekler:

Soru: Zeyd bir mikdâr incirini ecîr-i müşterek olup arabacı olan Amr’ın arabasına şu kadar akçe ücretle araba ile âhar diyâra götürmek için tahmîl edip Amr dahi arabasıyla yalnız götürüp giderken esnâ’-i tarîkde ol incirin bir mikdârı Amr’ın te‘addi ve taksîrinsiz serika olunup zâyi‘ olsa Amr’a zamân lâzım olur? el-Cevâb: Zamân bi’n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd, Amr-ı mükârîye bir mikdâr metâ‘ını âhar diyâra götürmek için ücretle verip Amr dahi ol metâ‘ı katırına tahmîl edip Zeyd ile me‘an ol diyâra giderken esnâ’-i tarîkde Zeyd ile Amr’ın yoluna harâmi inip ol metâ‘ı yağma ve gâret (talan) eyleseler ol metâ‘ı Amr’a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd iki denk bogâsi falan diyâra dek tahmîl için Amr’ın bir devesini istîcâr edip Amr ol denkleri yükledip esnâ’-i tarîkde bir köprüye devesi sevk etdikde deve sürçüp köprüden düşüp denkler suya gark olup çıkarmak mümkün olmayıp telef olsa Amr’a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd arabası olan Amr’a ücretle bir beldeye götürmek için şu kadar turunç teslim edip kendi bile gitmeyip Amr arabasıyla götürürken min-gayr-i zarûret

³⁸⁹ Fî zamâni’l-mükârî 1668.

Soru: Zeyd, Amr-ı mükârîye bazı metâ‘ını ücretle verip âhar diyâra gönderdikde Amr esnâ’-i tarîkde mahfûz yere konmayıp serika gâlib olan sahrâya konmağla ol metâ‘ serika olursa Amr’a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd, Amr’a “Şu iki yük metâ‘ı mükârî ile falan diyâra gönder” deyu verip Amr dahi alıp Zeyd’in emriyle Bekir-i mükârîye verip Bekir dahi bângîrlere tahmîl ve ol diyâra götürürken bir menzilde ol yükler Bekir’in sun‘unsuz serika olunup zâyi‘ olsa Zeyd yâ vekîli bile olmayacak Bekir’e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi’n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd ecîr-i müşterek olan Amr-i mükârîye âhar diyâra katırı ile şu kadar akçe ücretle götürmek için bir mikdâr eşyasını verip kendi bile gitmeyip Amr alıp götürüp giderken esnâ’-i tarîkde Amr’ın te‘addi ve taksîrinsiz serika olunup zâyi‘ olsa Amr’a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi’n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd-i müteveffânın verese-i Amr’a “Zeyd’in falan diyârda Bekir yedinde olan terekesini var Bekir’den al, getir, terekeyi nakil için mükârîlere lâzım gelen ecrini ve seni esnâ’-i tarîkde harc ve sarfını sana vereyim” demeleriyle Amr dahi ol diyâra varıp terekeyi getirip verese-i Zeyd’e vermiş olsa hâlâ verese Amr’a bir nesne vermeyecek Amr, vereseden terekeyi nakil için mükârîlere verdiği ücreti ve kendinin ecr-i mislini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 124).

yoldan sapıp karyesine uğrayıp birkaç gün meks etmekle turunçlar bi'l-külliye çürüyüp zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 187)

Soru: Zeyd iki denk metâ'ını ücretle katırcı olup ecîr-i müşterek olan Amr'a "Falan diyâra götür, onda Bekir'e teslim eyle" deyip Amr dahi alıp katırına tahmîl edip giderken esnâ'-i tarîkde ol metâ' Amr'ın te'addi ve taksîrinsiz zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur.(Abdürrahim, C. 2, s. 187). -Bu suretde Amr metâ'-i mezbûrun nısf-ı kıymetini Zeyd'e zâmin olurken Zeyd ona razı olmayıp tamâm-ı kıymetini tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 187).

Fetvaların ifadelerinden şehirler arası kara ve deniz yollarını tesbit etmek mümkündür. Mesela, söz konusu fetvalardan anlaşıldığına göre, İstanbul'dan Edirne'ye³⁹⁰; İstanbul'dan Karaman³⁹¹'a; İstanbul'dan Sivas³⁹²'a; İstanbul'dan Bağdat'a, Şam'³⁹³a, Mekke'³⁹⁴ye, Medine'ye, Yemen'e; İstanbul'dan Haleb'e, Trablus'a ve Mısır'a mükârî bargirle (Behce, s.343); Erzurum'dan İzmir'e kara yolu ile yolculuk yapıyordu³⁹⁵. Bir fetvaya göre Mihaliç iskelesine üstü açık kayıkla keten taşıyordu³⁹⁶.

Yine fetvalardan anlaşıldığına göre, Akdeniz ve Karadeniz'de gemilerle ticaret yapıyordu³⁹⁷. Ticaret gemileri, İstanbul'dan, Karadeniz'de Sinop'a³⁹⁸, Kırım'a³⁹⁹ Marmara ve Akdeniz'de Tekirdağ (Tekfurdağı)⁴⁰⁰, İzmir⁴⁰¹, Alâiye (Alanya)⁴⁰²,

³⁹⁰ Behce, s. 479-480.

³⁹¹ Behce, s. 464

³⁹² Abdürrahim, C. 2, s. 125.

³⁹³ Behce, s. 325

³⁹⁴ Behce, s. 467

³⁹⁵ Abdürrahim, C. 2, s. 342-343.

³⁹⁶ Feyziyye, s. 378.

³⁹⁷ Soru: Zeyd, Amr-ı reîse Akdeniz'de boğaz içinde olan iskelelerde i'mâl etmek üzere mudârabeten verdiği akçeyi Amr alıp Zeyd'i izninsiz Karadeniz'e gidip onda mal-ı mudârabe gark ve helâk olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 145).

³⁹⁸ Abdürrahim, C. 2, s. 17-18.

³⁹⁹ Behce, s.335.

⁴⁰⁰ Behce, s.476.

⁴⁰¹ Soru: Züyûf ve kırkık akçenin revâcı zamanında Zeyd şu kadar metâ'ını İzmir iskelesinden Amr-ı reisin seffinesine İstanbul'a götürüp her ne mikdâr olurs sa gümrüğünü dahi Amr kendi malından vermek şartıyla şu kadar akçe navl⁴⁰¹ kavliyle tahmîl edip Amr dahi ol metâ'ı İstanbul'a götürüp ba'dehu on gün mürûrunda züyûf akçenin revâcı emr-i sultânî ile memnû' olsa hâlâ Zeyd gümrüğünü kendi yatırıp verdikde Amr'a seffinesinin hâlâ râyic olan akçeden ecr-i mislini verirken Amr razı olmayıp "Kavl etdiğimiz akçe adedince cedid akçe alırım" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 99).

⁴⁰² Behce, s.607.

Venedik⁴⁰³, Mısır⁴⁰⁴, İskenderiye⁴⁰⁵, Cidde ve Yemen'e⁴⁰⁶, Bursa'dan Mısır'a⁴⁰⁷, İstanbul'dan Sakız ve İzmir'e⁴⁰⁸, İzmir'den Mısır'a⁴⁰⁹ kadar bölgede ticaret malları taşıyorlardı. Ancak fetvalardan anlaşıldığına göre, deniz yoluyla yapılan ticarete fırtına⁴¹⁰ ve korsanlar⁴¹¹ önemli risk teşkil ediyordu⁴¹².

İstanbul'un kara ve deniz yolu ile bağlantılı olduğu şehir ve beldeleri gösteren fetva örnekleri:

Soru: Zeyd Sinop iskelesinde olan bir sefinesini Amr'a dört yüz elli kuruşa ecel şartsız semeni İstanbul'da haklaştırmak şartıyla bey ve teslim edip badahu sefine Amr'ın yedinde fırtınadan helâk olsa hala Amr sefinenin kıymetini Zeyd'e verirken Zeyd almayıp dört yüz elli kuruşu almağa kâdir olur mu? -el-Cevâb olmaz (Abdürrahim, C. 2, s. 17-18)

Soru: Zeyd Erzurum'dan İzmir'e gitmek murat eden Amr'a şu kadar ipeğini verip vekaleten var bu ipeği İzmir'de bey eyle Erzurum'da bey eyleme demişken Amr ol ipeği alıp İzmir'e gitmeyip yine Erzurum'da semeni misline ahara bey ve teslim eylese hala Amr ol ipeğin aynî mevcut olmamağla mislini Zeyd'e damin olurken Zeyd

⁴⁰³ Soru: Diyâr-ı harbîden Venedik diyarında olan Zeyd-i harbî müste'menen İstânbûl'a geldikde İstânbûl sâkinlerinden olup müteveffâ olan Amr-ı yahudînin veresiyesi Zeyd'e "Sen Venedik'de iken mürisimiz Amr seni vekil ittihâz edip İstânbûl'dan sana bey' için şu mikdâr metâ' irsâl etmiş, sen bazını bey' edip esmânını kabz ve bazını bey' etmeden e'yânını yedinde alıkoduk" deyu ol esmân ve e'yânı dava eyleseler Zeyd'in üzerine davaları mesmû'a olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 66).

⁴⁰⁴ Soru: Zeyd, Amr'ın sefinesine İstanbul'dan Mısır'a götürmek için şu kadar metâ'ını şu kadar navl ile tahammül edip kendi kalıp Amr Sakız cezîresine vardıkdan sonra harbî havfı ziyâde olmağla gitmeyip dönüp İstanbul'a gelip Zeyd'e metâ'ını teslim eylese Zeyd'den navl nâmına bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 106).

Soru: Zeyd, Amr'dan İstanbul'a giden Amr'ın sefinesine pirinç tahmîl etdikde "Sâyirlerden ne mikdâr navl alırsan ben dahi ol kadar navl vereyim" deyip ba'dehu Amr ol pirinci tahmîl etdikde İstanbul'a götürüp Zeyd'e teslim eylese hâlâ Zeyd, Amr'a ecr-i mislini verirken Amr razı olmayıp ziyâde talebine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 107).

⁴⁰⁵ İskenderiye'ye gemiyle tuz ticareti yapılıyordu (Abdürrahim, I, 42).

⁴⁰⁶ Behce, s.523.

⁴⁰⁷ Ali, C.2, s.125.

⁴⁰⁸ Ali, C.2, s.127.

⁴⁰⁹ Netîce, s.439.

⁴¹⁰ Soru: Zeyd, Amr'dan mudârabeten aldığı akçe ile ibtidâen metâ' alıp Amr'ın izniyle sefine ile ticaret için âhar diyâra giderken harbî kâfir müstevellî olup sefineyi ve mal-ı mudârabeyi harbîler ahz eyleseler ol malı Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 141)

⁴¹¹ Soru: Zeyd, Amr'dan mudârabeye-i mutlaka ile aldığı bir mikdâr akçeyi Amr'ın izninsiz Bekir-i reîse idâ' ve teslim edip ba'dehu Bekir'in sefinesi gark oldukda ol mal-ı mudârabeye telef ve zâyi' olsa hâlâ Amr, Zeyd'den ol mal-ı mudârabeyi tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 2, s. 142).

Soru: Zeyd, Amr-ı reîse mudârabeye tarîki ile bir mikdâr akçe verip Amr dahi Zeyd'in izniyle ibtidâen deryaya sefer edip mal-ı mudârabeye ile metâ' alıp gelirken fırtına ziyâde olup gark ihtimâli oldukda Amr ol metâ'ı deryaya ilkâ etmekle sefineye hıffet gelip halâs olsa hâlâ Zeyd ol metâ'ın hîn-i ilkâda olan kıymetini Amr'a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 142).

⁴¹² bk. Abdürrahim, C. 2, s. 143,144,145,146,161,163.

almayıp ol ipeğin İzmir’de bey olursa şu kadar akça ederdi ol kadar akçayı alırım demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 342-343).

Soru: İstanbul iskelesinde Zeyd, Amr’a şu kadar metâ’ını verip Mısır’a giden Bekir’in seffinesine tahmîl edip “Mısır’a götür onda bey’ eyle semeni ile kahve al, yine Bekir’in seffinesiyle İstanbul’a avdet etdikde Bekir’in seffinesine kahveyi tahmîl edip İstanbul’a getir, fâidesi beynimizde münâsıfe olsun” deyip Amr dahi Bekir’in seffinesiyle ol metâ’ı Mısır’a götürüp bey’ edip semeni ile kahve alıp ba’dehu Bekir’in seffinesine tahmîl murâd eyledikde Bekir müste’men tâifesinden olmağla taraf-ı saltanatdan sefere izin verilmeyip men’ olundukdan sonra Amr ol kahveyi Bekir’in seffinesinin misli âhar seffineye tahmîl edip esnâ’-i tarîkde seffine fırtınadan helâk olup kahve zâyî’ olsa Amr’a kahveyi zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 345).

Soru: Zeyd, Mısır’dan İstanbul’a götürmek için navl ile Amr’ın seffinesine tahmîl ettiği üç denk peştemâlın iki dengini Amr, Zeyd’in izninsiz İstanbul’a götürmek için Bekir-i ecnebînin seffinesine koyup Bekir dahi İstanbul’a giderken esnâ’-i tarîkde Bekir’in seffinesini harbî keferê ahz edip ol denkleri dahi ahz ve ğâret eyleseler (yağmalasalar) hâlâ Zeyd ol peştemâlî Amr’dan tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 185).

Soru: İstanbul’da sakin olan Zeyd bir mülk-i seffinesinin nisfını Amr’a bey eder oldukta eğer semeni İstanbul’da verirken dokuzyüzbin kuruşa eğer Mısır’da verirken onbin kuruşa deyip bu şartla bey eylese bey’-i mezbur sahîh olur mu? -el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 2, s. 17).

Soru: Zeyd İstanbul’da mahzeninde olan şu kadar pirinci semeni Mısır’da eda etmek üzere Amr’a şu kadar akçaya İstanbul’da bey ve teslim edip semen-i müeccel olmayıp hâl olsa bey-i mezbur sahîh olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 18).

Soru: Zeyd, Amr ile iştirâk-i sivâ üzere bir seffineye mâlikler iken Zeyd, Amr’a mudârabeten bir mikdâr akçe verip “Meblağ-i mezbûr ile seffinemiz ile Karadeniz’e sefer eyle, Akdeniz’e sefer eyleme, rızâm yokdur” deyu tenbîh etdikden sonra Amr mal-

ı mudârabeyi alıp ol sefîne ile Karadeniz’e sefer etmeyip Akdeniz’e Zeyd’in rızasız sefer edip Akdeniz’de fırtınadan sefîne gark ve helâk olup mal-ı mudârabeye dahi telef olsa hâlâ Zeyd Amr’a ol sefînen hissesinin kıymetini ve mal-ı mudârabeyi tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 143)

Soru: Züyûf ve kırkık akçenin revâcî zamanında Zeyd şu kadar metâ‘ını İzmir iskelesinden Amr-ı reisin sefînesine İstanbul’a götürüp her ne mikdâr olursa gümrüğünü dahi Amr kendi malından vermek şartıyla şu kadar akçe navl (gemi kirası) kavliyle tahmîl edip Amr dahi ol metâ‘ı İstanbul’a götürüp ba‘dehu on gün mürûrunde züyûf akçenin revâcî emr-i sultânî ile memnû‘ olsa hâlâ Zeyd gümrüğünü kendi yatırıp verdikde Amr’a sefînesinin hâlâ râyic olan akçeden ecr-i mislini verirken Amr razı olmayıp “Kavl etdiğimiz akçe adedince cedîd akçe alırım” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 99).

Soru: Edirne’de olan Zeyd, Amr’a “Buradan İstanbul’a var, anda sâkin Bekir’in Beşir zimmetinde olan şu kadar akçesini Bekir ile Beşir’i kâim-i makâm huzûruna götür, tahsîl ediver, sana üç bin akçe vereyim” deyu kavli edip Amr dahi İstanbul’a varıp Bekir ile Beşir’i beş-on gün anda kâim-i makâm huzûruna götürüp lakin Beşir’den meblağ-i mezbûru tahsîl edemese hâlâ Zeyd, Amr’a ecr-i mislini verirken Amr kanâat etmeyip ol üç bin akçeyi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 123).

2. Ticareti Yasak Mallar

Ticarette satışı yasak mallar çok azdır. Bir fetvada “Esrar’ın bey’ ü şîrâsî câiz olur mu” sorusuna, “Bazı cerâhata ilaç için olicak olur” şeklinde cevap verilmiştir (Abdürrahim, C. 2, s. 13). Ayrıca düşman ülkeye zahire ve silah satımı yasaklanmış ise bu takdirde bunlar satılamaz⁴¹³. Fetvalardan örnekler:

Soru: Harbî kâfire zehîra bey’ olunmaması için emr-i ‘alî vârid olmuş iken Zeyd hilâf-ı emr harbî kâfire zehîra bey’ eylese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta‘zîr-i şedîd ile zecr ve men’ olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 114)

⁴¹³ Abdürrahim, C. 1, s. 114-115.

Soru: Taraf-ı sultânîden “Harbî kâfire buğday vermeyeler” deyu müte‘addiden ve emr-i şerîfe vârid olmuşken bir kal‘ada dizdâr olan Zeyd emr-i sultânîye muhâlefet edip harbî kâfirlere buğday vermiş olsa Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Azl ve ta‘zîr-i şedîd ile zecr olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 114)

Soru: Serhadd-i İslâm’dan bir beldede sâkin olan Zeyd-i Müslim barut ve kurşun iştirâ ve varıp harbî kefereye bey‘ eder olsa Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta‘zîr-i şedîd ile zecr ve men‘ olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 114)

Soru: Bir sefîne reisi olan Zeyd, hür olan Amr’ı sefînesine koyup dârü’l-harbe götürüp varıp harbî kefereye bey‘ ettiği şer‘an sâbit ve zâhir olsa Zeyd’e böyle ettiğiçün ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta‘zîr-i şedîd ve habs-i medîd lâzım olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 114)

Ayrıca eşkiyaya da zahire satılamaz⁴¹⁴. Bir Müslüman bakımından hamr/şarabın alımı ve satımı yasaktır. Fetvalardan örnekler:

Soru: Bir karye ahâlisinden Zeyd-i müslim bağlarında hâsıl olan üzümünü sıkıp şarâb edip bey‘ eylese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta‘zîr-i belîğ olunup zecr ve men‘ olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 114)

Soru: Zeyd-i müslim menziline hamr götürüp isteyenlere menziline hamr bey‘ eder olsa böyle ettiğiçün Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta‘zîr ile zecr ve men‘ olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 114)

Soru: Müslim nâmında olan Zeyd menziline kefereye hamr bey‘ eylese Zeyd’e şer‘an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta‘zîr-i şedîd ile zecr ve men‘ olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 114)

---

⁴¹⁴ Soru: Zeyd kuttâ‘-ı tarîka rızasıyla zehîra verip imdâd ve i‘ânet eylese Zeyd’e şer‘an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta‘zîr-i şedîd ile salâhı zâhir olunca[ya dek] habs olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 114)

Soru: Bir karye ahâlisinden Zeyd haydûd tâifesinden bazı eşkiyâyı dâimen menziline gönderip mezbûrlara zehîra vermek âdeti olsa Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta‘zîr-i şedîd ve habs-i medîd. (Abdürrahim, C. 1, s. 114-115).

YEDİNCİ BÖLÜM

FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI'DA ESNAF VE SANATKÂRLAR, SINAÎ ÜRETİM

I. OSMANLI'DA ESNAF VE SANATKÂRLAR

A. OSMANLI'DA ESNAF TEŞKİLATI

Osmanlı Devleti'nde halkın bir bölümü şehir ve kasabalarda yaşıyor ve bunlar geçimlerini esnaflık, sanatkârlık ve sanayii ile sağlıyorlardı. Dolayısıyla esnaflık, sanatkârlık Osmanlı ekonomisi bakımından büyük bir öneme sahipti. Bu bölümde önce Türk iktisat tarihine dair kaynaklara dayanarak Osmanlı'da esnaflık ve sanayi konusu hakkında özet bir bilgi verdikten sonra, şeyhülislâmların fetvaları ışığında bu konuyu inceleyeceğiz.

Osmanlı Devleti'nde sanayi ve iç ticaret kesimleri esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştı. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik ilke ve kurumlarından kaynaklanan İslâm ve Selçuklu esnaf birliklerinin devamıdır. Devlet, esnaf düzenini dayandığı fütüvvet ve ahilik geleneğine bağlı haliyle korumak isterdi. Esnafın bu yolla kendi iç denetimini sağlaması devletin işini kolaylaştırıyordu. Esnaf sistemi, kalite kontrol ve standartizasyonu ile fiyat istikrarını sağlayıcı, haksız rekabeti önleyici bir anlayışa dayanıyordu.⁴¹⁵

Üreticilerin uğraştıkları üretim sahasına göre sınıflandırılmasından adını alan esnaflık, kelimenin kökeni itibariyle Arapça sınıf sözcüğünün çoğuludur. Osmanlı toplumunda önceki Türk-İslâm devletlerine dayanan köklü bir geçmişi olan esnaflık, birlik ismi olarak “ehl-i hıref” ismini de almaktadır.

Osmanlı Devleti'nde iki esnaf türü bulunmaktadır. Bunlardan bir grubu, devlete ait iş ve işyerlerinde maaş karşılığı çalışıyordu. Bunlara “ehl-i hıref-i hâssa” adı verilir. İkinci grup esnaf ise serbest çalışan ve büyük kitleyi oluşturan kesimdi. Osmanlı Devleti karar mekanizmasının birinci grup esnaf üzerinde doğrudan, ikinci grup esnaf üzerinde ise dolaylı olarak bir kontrol sistemi vardı. Bu kontrol sistemi hammadde

⁴¹⁵ Ahmet Tabakoğlu, “Ahiliğin Türk Esnaf Ahlâkına Tesirleri”, II. Ahi Evran-ı Velî ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu, Ahi Evran Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi-Yayın Nu: 4, 2006 Kırşehir s.421.

temininden üretime, fiyat belirlemeden pazarlamaya kadar tüm ana süreçleri içermekteydi Savaş zamanları gibi olağanüstü durumlarda serbest esnaflar da devlete ait iş ve işyerlerinde çalıştırılmaktaydı. İhtiyaç sebebiyle orduya katılan ve devletin üretim ve işyerlerinde çalıştırılan esnafa “orducu esnaf” denirdi. Saraydaki esnaf zümreleri; aşçı, helvacı, ekmekçi, çamaşırcı, terzi, mürekkepçi, kâğıtçı, kuyumcu, çilingir, güğümcü, kürkçü, kazancı, hakkâk, saraç, kitap müstensihî, hattat, mücellit, keçeci, sîmkeş, nakkaş, kazzâz, saatçi, sorguçcu gibi kimseler oluşturmaktaydı. Bunların herbirinin ayrı ustabaşısı, kalfası ve şâkird denilen çırakları vardı. Görevde yükselme ve cezalandırılmaları kendilerine nezaret eden kethüdalar eliyle olurdu.

Osmanlı Devleti’nde önemli bir yer tutan esnaf teşkilâtı Selçuklu döneminden tevarüs eden ilkeleri muhafaza etmiştir. Genellikle şehir ve kasabalarda örgütlenen teşkilâtın temel prensibi karşılıklı kontrol ve yardımlaşmadır. Günümüz kapitalist anlayışındaki gibi bir rekabetçilik ise yoktur. Aynı meslek ve sanat erbabının bir arada çalışarak karşılıklı kontrol altında tuttuğu teşkilâtın hiyerarşik sıralaması ise sayılanların en başında devlet adına bulunan kadı olmak üzere şöyledir; esnaf şeyhi, esnaf kethüdası, yiğitbaşı, usta, kalfa ve çırak.⁴¹⁶ Esnaf sistemi içerisinde ayrıca günümüz zabıtasına benzetilebilecek muhtesip, esnaf şeyhinin yanındaki temsilci olan nakip ve ehl-i vukûf denilen bilirkişi de yer almaktadır.⁴¹⁷ Bunlara ilişkin görev, yetki, sorumluluk ve haklar geleneklere ve nizamnamelere göre belirlenmiştir. Mesleklerindeki yükselme ise belirli kurallar çerçevesinde gerçekleşirdi. Şöyle ki bir sanatı öğrenmek için usta yanına çırak olarak giren kişi, ustasına tam bir bağlılık ile itaat etmesi ve o sanat kolunun geleneklerine uyması gerekirdi. Çıraklar her ne kadar tek bir ustaya bağlı değillerse de birliğin haberi olmaksızın ustasını terk edemezlerdi. İhtiyacı karşılayacak ölçüde bir maaş alan çırak, belirli bir süre çalıştıktan ve yetkinliğini ispatladıktan sonra kalfalığa yükselirdi. Kalfalık döneminde maaşı yükseltilir, ustasının emrinde üretim yerinde bulunur ve çıraklara da amirlik ederdi. Aynı şekilde belirli bir süre geçtikten sonra ve sanatındaki incelikleri öğrendikten sonra ustalığa terfi ettirilirdi. Yiğitbaşısı tarafından sed veya peştamal bağlanarak yapılan bir tören ile ustalığa geçmiş olurdu. Bu törende

⁴¹⁶ Ahmet Kal’a, “Esnaf”, DİA, C.11, s.423-424

⁴¹⁷ Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s.282.

ustalığa terfi edecek kalfanın ürettiği ürünler ustalara sergilenir, bu ürünler karşılığında ustalar tarafından para verilir ki bu, yeni ustaya bir sermaye getirisi sağlamaktaydı.

Esnaf teşkilâtının en üst noktasında yer alan esnaf şeyhi, genelde merasim işlerini yürütür ve esnafın genel işleriyle ilgilenirdi. Yaşlı esnafların okuryazarları arasından seçilen esnaf şeyhi, göreve bağlı olduğu kadının hükümete ismini sunmasıyla tasdik edilerek getirilirdi. XVIII. yüzyıldan sonra ise şeylerin yerini kethüdalar aldı. Kethüda esnaf birliğinin maddi ve idari işleriyle uğraşır. Esnaf kethüdası da ilgili iş veya sanat kolunun mensupları tarafından seçilir, görevi yine hükümetçe onaylanır ve kadı tarafından sicile kaydedilirdi. Kethüdanın, esnafın yolsuzluklara karışmasını önlemek, esnaf arasındaki anlaşmazlıkları çözmek, gerektiğinde bunları kadıya ve Divan-ı Hümâyun'a iletmek ve esnafı yönetmek gibi görevleri vardı. Esnaf idare heyetinin üçüncü elemanı olan esnaf yiğitbaşısı, esnafın disiplin işlerinden, cezalandırılmalarından, çırakların nitelikli bir şekilde yetiştirilmelerinden, yeni ustalara şed kuşatılmasından ve esnaf orta sandığının idaresinden sorumludur. Yiğitbaşının yardımcısı konumunda olan işçibaşı, teknik konulardan sorumlu olarak, bağlı olduğu iş veya sanat kolunda üretilen eşyanın/hizmetin kalite kontrolünü yapar. Bozuk malların piyasaya sürülmesini engelleyerek standardizasyonu sağlar. Ehl-i hibre (ehl-i vukûf) denilen bilirkişi de ihtiyar heyetinde yer alır. Bunlar esnaf tarafından sevilen ve mesleğin pîri olan kimselerdir. Görevleri esnaf ile tüccar, esnaf ile müşteri arasındaki anlaşmazlıklarda hakemlik yapmak, mal ve hizmetin kalitesine göre fiyatını (narh) tesbit etmektir.⁴¹⁸

B. ESNAF TEŞKİLATI VE AHİLİK ARASINDAKİ İLİŞKİ

Ahilik teşkilâtı, asıl adı Şeyh Nasîrüddin Mahmud Ahi Evran bin Abbas olup Ahi Evran olarak bilinen, XIII. asrın son çeyreğinde öldüğü ya da öldürüldüğü söylenen zât tarafından kurulmuştur. Ahi Evran'ın Osmanlı döneminde esnaf zümresi arasında pîr olarak kazandığı itibar bütün Anadolu, Rumeli, Bosna ve Kırım'a kadar yayılmıştır. Kendisinin de debbağ mesleğini icra etmesi nedeniyle özellikle debbağ esnafının pîri kabul edilir. Kırşehir'de kurmuş olduğu Ahi Evran Zâviyesi, Osmanlı esnaf teşkilâtı üzerindeki etkisini Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren göstermiş olup, devletin son

⁴¹⁸ Ahmet Kal'a, "Esnaf", **DİA**, C.11, s.424

zamanlarına kadar bu etki sürmüştür. Bu zâviye, debbağların ve zenaat erbabının manevi merkezi konumundadır.⁴¹⁹ Ahi teşkilâtı içinde yer alan ahi baba ve şeyh gibi görevliler, XIX. asrın ilk yarısına kadar bazı esnaf birliklerinin amirleri olarak mevcudiyetlerini korumuşlardır. Bununla birlikte amirler, önceki dönemlerdeki gibi birlikler üstü bir yapıda değil, bağlı bulunduğu esnaf birliğiyle sınırlıdır. Ahi baba denilen kişi, belirli bir makamda teşkilatlanmış bütün esnaf birliklerinin üstünde yer alır. Bu üst amir, esnaf birliklerinin seçmesiyle ve kadının i'lâmı üzerine devletin bu kişiye berât vermesiyle göreve gelmektedir.⁴²⁰

Ahi Evran Zâviyesi'nin esnaf teşkilâtı üzerinde nüfuzunun bulunduğu ve bu nüfuzun devletçe kabul edilerek hukukî bir hak olara tanındığına dair bir takım bilgi ve belgeler mevcuttur. Evlatlık vakıf statüsünde kurulmuş olan Ahi Evran Zâviyesi'nin şeyhlik makamı babadan oğula geçmekteydi. Kadı tarafından merkeze bildirilen şeyhe idare tarafından berât verilerek şeyhliği onaylanıyordu. Esnafın idari görevlilerinden olan duacı, ahi baba, kethüda ve yiğitbaşları tayin etmek, meslekte yetişenlere ustalık ve kalfalık icâzeti vermek gibi haklara sahiptir.⁴²¹

Ahilik ile Osmanlı esnaf teşkilâtı arasındaki ilişkiyi ele alırken vurgulanması gereken bir husus ise XVII. asır ortasından itibaren lonca ve gedik sisteminin ahilik sisteminin ardılı ya da ikamecisi konumunda olup olmadığıdır. Özellikle Osmanlı esnafı konusundaki çalışmalarıyla maruf iktisat tarihçisi Ahmet Kal'a, gerçekleştirdiği arşiv araştırmaları neticesinde, lonca sisteminin bazı araştırmacıların belirttiği gibi esnaflık sisteminin laikleşmiş hali olmadığını, lonca deyiminin esnaf birliğinin mal ve hizmetlerin üretimi için gerekli hammaddeyi depoladığı, üyeleri arasında dağıttığı veya esnaf birliğiyle ilgili toplantıların yapıldığı yer veya meclis olarak kullanıldığını belirtmektedir. Bu anlamdaki bir isimlendirme aslında üretim yerindeki bir değişimi değil, kurumsallaşmayı göstermektedir. Bu minvalde ahilikten lonca teşkilâtına geçişi tümünden bir zihinsel/sistemsel dönüşüm olarak görmek yanlış bir çıkarsamadır. Bu geçişi kavramsal ve bir merhale unsuru olarak görmek daha isabetli olacaktır. Kal'a'nın zikrettiği bir diğer husus ise lonca deyiminin kullanıldığı döneme kadar ahi esnaf

⁴¹⁹ İlhan Şahin, "Ahi Evran", **DİA**, C. 1, s. 529-530.

⁴²⁰ Ahmet Kal'a, "Esnaf", **DİA**, C.11, s.425

⁴²¹ Ahmet Kal'a, "Esnaf", **DİA**, C.11, s.425

teşkilatlanmasındaki fütüvvet anlayışının yalnızca toplumun esnaf kısmıyla sınırlıymış gibi algılanmasıdır ki gerçekte fütüvvet geleneği toplumdaki işgücü unsurlarının tüm katmanlarını içine alan daha geniş bir tabana sahiptir.⁴²²

C. ESNAF TEŞKİLATI'NIN OSMANLI EKONOMİSİNDEKİ YERİ

Esnaf ve teşkilatlanmasına ilişkin yasal düzenlemeler ihtisab kanunnâmeleri ve genel kanunnâmelerle belirlenmiştir. Devletin esnafı teşkilatlandırırken şu iki esası ön planda tuttuğu görülmektedir. Bunlar; üretimin halkın ihtiyaçlarını karşılama seviyesinde olması ile ürün ve hizmetler için uygun fiyatın belirlenmesidir.

İlk dönemde şehirlerdeki iktisadî hayatın organizasyonunda esnafa büyük önem veren devlet, üretim ve fiyat politikalarını hedefleri gerçekleştirebilecek tarzda esnaf birlikleri meydana getirmiş, esnafa bir takım cazip haklar sağlamıştır. Bu haklar, satın alma, üretme ve satma tekellerinin doğmasına yol açan haklardır. Aslında tekelci gözükken bu anlayış fiyatlara müdahaleye sebep olabilecek tekelliliğin doğmasının önüne geçmek için sağlanmıştır. Bu şekilde karaborsacılığın önüne geçilmiş, devletin stratejik gördüğü hammaddeler için koruyucu önlemler alınmıştır.⁴²³ Esnafa sağlanan tekeller ve birlikler şeklindeki örgütlenme sayesinde üretim ve fiyat politikasının hayata geçirilmesi sağlanmıştır.⁴²⁴

Esnaf teşkilâtı, aslında Osmanlı iktisadî düşüncesinin mücessem hale gelmiş bir unsurudur diyebiliriz. İmam Gazalî'nin geçim ekonomisi anlayışı, yani ihtiyacından fazla elde edilecek kazanç peşinde koşmanın ahlâkî bir zaaf olduğu düşüncesi esnafın iş tutuş şeklini belirlemiştir. Esnaf kendi iç denetimiyle aralarından kâr maksimizasyonu hedefiyle hareket edecek potansiyel unsurları dışlamakta ve yaşatmamaktadır. Bu sebeple esnaf, nisbî olarak daha fazla kazanç sağlama pozisyonunda olan tüccarlar ile zaman zaman anlaşmazlıklar yaşamakta, devlete bu konuda yakınmalarda bulunmaktadır. Resmî belgelerde tüccar için kullanılan bezirgân, matrabâz gibi

⁴²² Ahmet Kal'a, **Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme**, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul 2003.

⁴²³ Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s.284

⁴²⁴ Kal'a, "Esnaf", C.11, s. 425

sözcüklerin halk arasında karaborsacı, hilekâr gibi kötü anlamları çağrıştırmaları da bu zihni yapının halk nezdindeki karşılığı olmuştur.⁴²⁵

Esnafın, giderlerden sonra belirlemiş olduğu kâr oranı azami yüzde ondur, bazı maddelerde yüzde on iki ya da on beşe kadar çıktığı olur. Bu kâr marjları incelemiş olduğumuz fetvalara da açık bir şekilde yansımıştır.

D. GEDİK SİSTEMİ

Türkçe bir kelime olan gedik, “eksik, kusur, yıkık yer, duvarda açılan çatlak” anlamına gelmektedir. Terim anlamı ise inhisar ve imtiyaz esasına dayanan askerî, idarî, hukukî ve iktisadî anlamları taşır. Osmanlı tarihi ve hukuku açısından önem taşıyan yönü hukukî ve iktisadî anlamıdır.⁴²⁶

⁴²⁵ Halil İnalcık, **Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.265.

⁴²⁶ Ahmet Akgündüz gedik hakkı ve tarihçesi konusunu şöyle özetlemiştir: “...Hukukî bir terim olarak gedik hakkı bazı iddialann aksine VI. (XII.) yüzyıldan beri bilinmektedir ve menşei de İslâm hukukunda “sükna”, “girdar” veya “huliv” denilen tasarruf hakları teşkil etmektedir. Girdar, mukâtaalı vakıf arazi yahut mîrî arazi üzerinde bu arazinin mutasarrıfı tarafından meydana getirilen ve sahibine “hakk-ı karâr” (bazı şartlarla devamlı tasarruf ve kiracılık hakkı) veren mülk bina, ağaç ve benzeri şeylere denir. Ebüssüüd Efendi buna gedikle aynı anlamı vermektedir. Huliv ise daha ziyade Mısır’da görülen ve gedik hakkına benzeyen bir tasarruf şeklidir ve “bir gayri menkulün rakabesi üzerinde, o akar lehine tamir veya başka bir maksatla verilen belli bir meblağ para karşılığında mâlik olunan mücerret menfaat yani intifa hakkı” diye tarif edilmektedir. Mâlikî hukukunda genişçe ele alındığı için Kanunî zamanında gedik hakkına esas teşkil üzere konu Kazasker Abdülbâki Efendi’ye inceletirilmiş ve Kansu Gavri zamanındaki uygulamalar gedik hakkı uygulamaları için örnek alınmıştır (Ahmed Feyyûmî, vr. 136bvd.)”.

“Gedik hakkının Osmanlı hukukundaki mânasını da iki ayrı devrede incelemek gerekir. Birinci devre, ticaretin inhisarı söz konusu olmadığından ticaretin icrası için imtiyaz anlamının karışmadığı dönemi ihtiva eder. Bu mânada gedik hakkına İslâm ve Osmanlı hukukçuları “sükna” adını verirler. Ebüssüüd Efendi, sükânın “oturmak” anlamında bir masdar olduğunu belirttikten sonra bu kelimenin hukukçulara göre esnaf ve sanatkârların özellikle vakıf dükkânlarında mütevellinin izniyle ve “karar” şartıyla ilhak ve bina ettikleri raf, dolap ve sandık gibi âlât ve edevatın hakk-ı karâr şartıyla konması anlamına geldiğini belirtir. ...”Osmanlı Devleti’nde vakfın malî yetersizliği sebebiyle vakıf dükkânlar harap hale geldiğinde kiracılar dükkân işler hale getirmek için tamirini üstlenmeyi, bunun karşılığında da kendi mülkü olmak üzere dükkâna hakk-ı karan bulunan âlât ve edevatını yerleştirmeyi ve her sene cüzî bir kira bedeli vererek devamlı kiracı olmayı istiyorlardı. Böyle bir kira akdi yapıldığı takdirde yerleştirilen malzemeye “gedik”, gayri menkule “gediğin mülkü”, verilen kira bedeline de “mülk kirası” denilmekteydi. Bu anlamda gedik hakkı, girdar hakkı ile beraber VI. (XII.) yüzyıldan beri mevcuttu ve meşruiyeti tartışılmaktaydı. Kanunî zamanında konu tekrar gündeme gelmiş ve aleyhteki görüşler üzerine Ebüssüüd Efendi 963 (1555-56) yılında meseleyi enine boyuna araştırarak bunun câiz olduğunu padişaha arzetmiştir (Gedik Risalesi, vr. 115b).

“İkinci devre, inhisar usulünün kabulünden sonra gedik hakkının yeni bir mâna kazandığı ve devamlı tasarruf hakkı anlamının yanında bir de ticarete inhisar, imtiyaz ve bir çeşit patent mânalarını da içine aldığı dönemdir. İnhisar usulü, yani belli miktarda esnafın belli sanatları icra edebilme usulü kabul edildiğinde inhisarına karar verilen sanat ve esnaflık ruhsatı, önce bu sanatları eskiden beri icra eden ve çoğunluğu vakıf olan dükkânlarda gedik hakkına sahip olan kişilere verilmiştir. Bunun sebebi vakıf dükkânlarında bulunan “âlât-ı lâzime” olduğundan bunlar münhasıran bir sanatın icrasına ait ruhsat ve imtiyazın sembolü olmuş ve bu devirden sonra sükna hakkı “gedik hakkı” diye anılmaya başlanmıştır. Gerçekten inhisar duvarında bir delik açmanın şartı böyle bir gediğe sahip olmak olduğundan mâna da uygun düşmüştür. Bu ise gedik hakkının kazandığı yeni iktisadî mânadır, ancak bu arada terimin eski anlamı da devam etmiştir. Bundan dolayı bazı araştırmacılar, gedik hakkının yeni bir mâna kazanmasını gedik hakkının başlangıcı olarak kabul ederler ve bunu da 1140 (1727) yılından itibaren başlatırlar. Halbuki gedik hakkının hukukî mânasını VI. (XII.) yüzyıla kadar götürmenin mümkün olduğu yukarıda belirtilmiştir.... “Temeli meşru esaslara dayanan gedik hakkının zamanla tâbi olduğu gayri menkulün yerini aldığı ve bir kısmı gayri meşru olan bazı gedik çeşitlerinin de ortaya çıktığı bilinmektedir. Sonradan ortaya çıkan üç gedik çeşidi şunlardır: 1.

Esnaf genellikle gedik sisteminde yer almaktadır. Ahmet Tabakoğlu'nun da belirttiği⁴²⁷ gibi gedik sistemini günümüzdeki memur kadrolarına benzetebiliriz. Gedik usulü aslında vakıfların gelir kaynağı temin etmesi amacıyla ihdas olunmuşsa da XVIII. asırdan itibaren esnaf teşkilâtı için uygulanan kadro tahditleri için de gedik tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Bu uygulamadaki iktisadî zihniyeti “ihtiyaca göre üretim” olarak görebiliriz. Esnaf ve ticaret erbabının işsiz kalmaması ve aşırı üretim krizlerinin önlenmesi temel alınan anlayış olmuştur. Bunun için üretim miktarı kadar tüketim de sınırlı tutulmaya çalışılmıştır. Öte yandan iktisat tarihçisi Erol Zeytinoğlu mevcut gedik düzeninin küçük sanayiın büyümesini ve Avrupa’da başlayan büyük sanayiın izlemesini ve dolayısıyla birkaç istisna dışında makineli üretim yapan büyük sanayi haline dönüşmesini önlediğini ifade etmiştir⁴²⁸. Her ne kadar III.Selim ve II. Mahmud gedik düzeninin kaldırılması için girişimlerde bulunmuşsa da başarılı olamamışlar, ancak gedik düzeni 1860 yılında kaldırılmıştır⁴²⁹.

İleride konu ile ilgili fetvaları incelediğimizde görülecektir ki, gedik kelimesi fetvalarda esnaf ve sanatkârlar için kadro tahdidi anlamında kullanılmamıştır. Öte yandan Ömer Nasuhi Bilmen Osmanlı’da gedik usulünün takriben hicrî 1040 (1631) yıllarında ihdas edildiğini ve bu gediklerin her hangi şer’î usule dayanmadığını söylemiştir⁴³⁰. Bilmen’in, Defter-i Hâkânî Nâzırı Mustafa ⁴³¹Efendi’nin Netâicü’l-vukû’ât adlı eserinden gedikle ilgili naklettiği bilgilerin özeti de şöyledir: XIX. yüzyılın başlarında bazı vakıflara gelir kaydedilmek üzere gedikler ihdas edildi. Bu gediklerin bir kısmı sınırlı idi. Mesela İstanbul’da 180 kalaycı gediği ihdas edilip esnafa satıldı. Bu

---

Müstakar gedikler. Buna “muttasıl gedik” de denir. Hukukçuların cevaz verdiği yukarıda açıklanan gediklerdir. 2. Havaî gedikler. Bunlara “munfasıl gedik” de denir. Fetvaya aykırı olan bu gedikler, belli bir yerle kayıtlı olmayan ve mutasarrıfına istediği yerde sanatını icra yetkisi veren gediklerdir; simitçi gediği gibi. 3. Müstahlas gedikler. Şer’iyye sicillerine göre binası yanmış veya bir yerden diğer bir yere nakledilmiş gediklere denir.

“Gedik usulünün gittikçe artan iktisadî önemi sebebiyle bazı yeni düzenlemeler yapıldı. Daha önceleri ilgili esnaf kâhyaları veya benzeri yetkililer tarafından verilen gedik hüccet ve temessükleri, sonradan yapılan hukukî düzenlemelerle esnaf kethüdâları, Maliye Nezâreti’ne bağlı başmuhasebe ve şer’iyye mahkemeleri tarafından da verilmeye başlandı. III. Selim zamanında çıkarılan bir fermanla gedikler yeniden düzenlendi. Fetvaya aykırı gediklerin tasfiyesine, eski gediklere ait teamülün muhafazasına ve yeni gedik tesisinin ağır şartlara bağlanarak havaî gediklerin ilgasına karar verildi. II. Mahmud döneminde ise yeni bir gedik taksimi ortaya çıktı. Vakıf gediklerin lehine yapılan bazı düzenlemelerden sonra II. Mahmud ve Haremeyn vakıflarına devredilen gedikler çoğaldı. Bu vakıflara bağlanan, mutasarrıflarının ellerine de yeniden sened verilen gediklere “nizamlı gedik”, bunların dışında kalanlara ise “âdi gedik” denmeye başlandı”. (Ahmet Akgündüz, “Gedik”, **DİA**, C.13, s. 541.

⁴²⁷ Tabakoğlu, Türk İktisat Tarihi, s.284.

⁴²⁸ Tabakoğlu, İktisat Tarihi, s.169.

⁴²⁹ Erol Zeytinoğlu, İktisat Tarihi, s.169.

⁴³⁰ Bilmen, C. 4, s.304.

⁴³¹ Netîce, s.239, 483, 484; Behce, 268.

sayıdan fazla kalaycı dükkânı açılmazdı. Ancak mevcut bir dükkân, içindeki araç ve gereçlerle birlikte bir başkasına devredilebiliyordu. Kunduracı gediği gibi sınırlı olmayan gedikler de vardı. Kim bu tür bir gediğe tâlip olursa, kendisine verilirdi, ancak gediksiz kunduracılık sanatı icra edilemezdi. Bu da bir yönden o sanatın icrasına ruhsat demek olur idi⁴³².

II. FETVALARDA ESNAF VE SANATKÂRLAR

Esnaf konusu, fetva mecmualarında bağımsız ve özel başlıklar altında düzenlenmemiştir. Fetva mecmualarında, alım-satım, icâre, şirket, havâle, kefâlet, âriyet gibi bölümlerde sanayi ve esnaflık ile ilgili konular serpiştirilmiş bir şekilde işlenmiştir.

A. ESNAFLA İLGİLİ TERİMLER, USTA-ÇIRAK İLİŞKİSİ, ESNAF BİRLİKLERİNDE GÖREVLİLER VE YETKİLERİ

1. Esnafla İlgili Terimler

Esnaf, Arapça sınıf kelimesinin çoğulu olup el sanatları ve küçük ticaret erbabını ifade eder. Yorgancı, bakkal, bakırcı, terzi esnafi gibi.

San'at kelimesi (çoğulu sanâyi'), terim olarak tecrübe ve el alışkanlığı ile kazanılan bilgi ve ustalığı ve ustalıkla yapılan işi ifade eder. Dürgerlik, kuyumculuk, terzilik gibi. Bir san'atla meşgul olan ve bir san'atla geçinen kişiye de sanatçı/ sanatkâr denir⁴³³. Fetvalarda "hırfet" (çoğulu hıref) kelimesi de san'at kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Fetvalarda, "ehl-i hırfet"⁴³⁴, "ehl-i sanâyi"⁴³⁵, "erbâb-ı hırfet" ve benzeri terkipler de sanatkârlar ve esnaf anlamında kullanılmıştır.

Fetvalarda her bir esnaf birliğini ifade etmek üzere "tâife", "cemaat"⁴³⁶, "hırfet ahalisi", "erbâb-ı sûk"⁴³⁷, "ehl-i sûk"⁴³⁸ gibi tabirler kullanılmaktadır. Berber tâifesi⁴³⁹,

⁴³² Bilmen, C. 4, s.306.

⁴³³ Semseddin Sami, Kamûs-i Türkî, s. 834.

⁴³⁴ Soru: Kuyumcu olan Zeyd-i Ermenî, Amr-ı Yahûdî ile çeküşüp Amr, Zeyd'e şetm etmekle Zeyd, Amr'ı şer'a davet edip Amr ta'zir olunduktan sonra kuyumcular kethüdâsı olan Bekir-i Müslim Zeyd'e "Sen niçün şer'a gittin bana niçün gelmedin" dese Bekir'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdid-i imân ve nikâh. (Abdürrahim, C. 1, s. 93).

⁴³⁵ Soru: Zeyd oğlu Amr'ı ehl-i sanâyi'den Bekir'e sana'at te'allümü için verip Bekir dahi Amr'a ta'lîm ederken Amr gâib olsa hâlâ Zeyd Bekir'e "Elbette Amr'ı bul ve illâ diyetini ver" demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 360)

⁴³⁶ Abdürrahim, C. 1, s.110.

⁴³⁷ Abdürrahim, C. 1, s. 81-82.

⁴³⁸ Soru: Zeyd'in mu'takî Amr bir kasaba içinde olan sûkda mecrûhan katil bulunup kâtîli malûm olmasa ol ehl-i sûka kasâme ve diyet lâzime olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 338).

⁴³⁹ Netice, s.575.

“at hammalı tâifesi”⁴⁴⁰, “sabbâğ tâifesi”⁴⁴¹, “neccâr tâifesi”⁴⁴², “bakırcı tâifesi”⁴⁴³, kasab tâifesi”, “debbâğ tâifesi”⁴⁴⁴ gibi.”

2. Sanat Eğitim ve Öğretimi

Veliler çocuklarını Kur’an⁴⁴⁵, İslâmî ilimleri veya bir sanatı öğrenmek⁴⁴⁶ üzere Kur’an öğreticilerine ve üstadlara (ustalara) göndermekteydi. Kur’an öğreticilerin eğitim-öğretim ücreti aldığına dair fetva örnekleri:

Soru: Zeyd, ehl-i Kur’ân olan Amr’a “Sağır oğlum Bekir’e ta’lîm-i Kur’ân-i azîmü’ş-şân eyle sana şu kadar akçe vereyim” demekle Amr dahi Bekir’e dört ay ta’lîm-i Kur’ân edip ba’duhu Bekir fevt olsa hâlâ Amr, Zeyd’den ol kadar akçeyi almağa kâdir

⁴⁴⁰ Netice, s.492.

⁴⁴¹ Soru: Sabbâğ tâifesinden Zeyd ve Amr bir boya kazgânına ale’l-istîrâk mutasarrıflar iken Zeyd zikr olunan kazgânı Amr’ın yedine emânet vaz’ edip gaybet-i munkatî’a ile gâib olup hayat ve memâtı nâmalûm oldukda Zeyd’in oğlu Bekir ol kazgândan babası Zeyd’in hissesini Amr’dan alıp tasarrufa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 377)

⁴⁴² Soru: Zeyd ve Amr terzilik san’atında şerikler olup hâsıl beynlerinde münâsafe olmak üzere san’at-ı mezbûreyi bir müddet işleyip cümle fâideyi Zeyd kabz edip ba’duhu bir yere gelip hâsılı beynlerinde hesâb etdiklerinde Zeyd “Ba’d küll-i hesâb bende şu kadar akçe kaldı” deyu Amr’a bir deyn temessükü verip ba’duhu Zeyd hesâbda galat olduğuna vâkif olmağla Amr’a “Tekrar hesâb görelim” dedikde Amr “Ben hesâb bilmem, vech-i meşrûh üzere bana temessük verdin, bana ol kadar akçeyi ver” deyip hesâbdan imtinâ’a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 391).

Soru: Zeyd bakırcı tâifesinden Amr’a “Bana haftadan haftaya şu kadar akçe harçlık ver, falan zamanda ben dahi sana şu kadar akçe sermaye vereyim ve ol sermaye ile işleyip bey’ etdiğin bakır âlâtından hâsıl olan fâideden seninle haklaşalım” demekle Amr dahi Zeyd’e haftadan haftaya ol kadar akçe harçlık verip bu vech üzere altı sene cem’an yirmi sekiz bin akçe vermiş olsa hâlâ Zeyd Amr’a sermaye vermemekle Amr vech-i meşrûh üzere verdiği yirmi sekiz bin akçeyi Zeyd’den talep ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 391)

Soru: Neccâr tâifesinden Zeyd ve Amr beynlerinde şirket yoğ iken mezbûrlar Bekir’in şu mekûle odasının neccâriyesini Bekir ile şu kadar akçeye söyleşip ba’duhu Zeyd binâya mübâşeretden ibâ edip Amr ile odayı müstakillen binâ eylese hâlâ Zeyd Amr’ın aldığı akçeden hisse nâmına nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 391).

⁴⁴³ Abdürrahim, C.1, s.145,391.

⁴⁴⁴ Feyziyye, s.197.

⁴⁴⁵ Ehl-i Kur’ân’ın imamet görevi için ücret alabildiğine dair fetva örnekleri:

Soru: Zeyd, ehl-i Kur’ân olan Amr’a “Benim için hatm-i Kur’ân edip sevâbını bana bağışla ücretini vereyim” demekle Amr dahi Zeyd için hatm-i Kur’ân edip sevâbını Zeyd’e bağışlasa hâlâ Amr Zeyd’den ecr-i misl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.,107)

Soru: Zeyd, Amr’a “Bekir’in helâkı için En’âm okuyuver sana şu kadar akçe vereyim” deyip Amr dahi Bekir’in helâkı için birkaç eyyâm En’âm okusa hâlâ Zeyd, Amr’dan meblağ-i mezbûru talep edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, Zeyd ve Amr ta’zîr olunurlar. (Abdürrahim, C. 2, s.,107).

Soru: Bir karye ahâlîsi Amr’a bir sene tamamına dek imâmetleri hizmetini etmek üzere şu kadar araba odun ücret kavliyle istîcâr edip Amr dahi ahâlî-i mezbûrenin bir sene imâmetlerini ediverse hâlâ Amr sene tamamında ol kadar araba odunu ahâlî-i mezbûreden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, ecr-i misl alır (Abdürrahim, C. 2, s. 107)

Soru: Bir karye ahâlîsinden birkaç kimesneler Zeyd’e “Gel bize bir sene tamamına dek imâmetimiz hizmetini eyle sana her birimiz birer keyl buğday verelim” demeleriyle Zeyd dahi bir sene tamamına dek imâmet eylese Zeyd ol kimesnelerden birer keyl buğday almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 107)

Soru: Bir karye ahâlîsi Zeyd’e “Bize bir sene imâmet eyle sana şu kadar keyl buğday verelim” deyip Zeyd dahi ahâlîye bir sene imâmet eylese Zeyd ol kadar keyl buğdayı ahâlîden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.

Soru: Zeyd, Amr’a “Mahallemiz mescidinde imâmet eyle sana yevmî birer akçe vazîfe vereyim” deyip aded-i eyyâm beyân olunmayıp Amr dahi birkaç eyyâm imâmet eylese vazîfe-i mezbûreyi Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 107)

⁴⁴⁶ Abdürrahim, C. 2, s. 108.

olur mu? el-Cevâb: Ecr-i misl alır, müsemâyı tecâvüz eylemez. (Abdurrahim, C. 2, s.107).

Soru: Zeyd, ehl-i Kur'ân olan Amr'a "Sağır oğlum Bekir'i ta'lîm-i Kur'ân ile hatm-i şerîf eyledikde mukâbelesinde sana iki dönüm bâğ alıvereyim" deyip Amr dahi Bekir'e bir müddet ta'lîm-i Kur'ân edip hatm-i şerîf etmekle iki sûre kaldıkda Zeyd, Bekir'i ta'lîmden men' edip bâğ dahi alıvermese hâlâ Amr, Zeyd'den ecr-i misl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdurrahim, C. 2, s. 107).

Fetvalardan anlaşıldığına göre, sanat öğrenim ve eğitimi alan çırakların öğretim ücreti verip vermemeleri veya çıraklık döneminde ücret alıp almamaları örf'e bağlıdır. Dolayısıyla bazı çıraklar, buldukların beldenin örfü gereği ücret alabiliyorlardı⁴⁴⁷. Fetvalardan örnekler:

Soru: Bir sanat erbâbından olup ücret ile ta'lîm âdeti olmayan Zeyd ücret kavlınsız ol sanatı Amr'a ta'lîm eylese Zeyd Amr'dan ücret namına nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C.2, s.180).

Soru: Bir belde ahâlisinden Zeyd sağır oğlu Amr'ı demirci olan Bekir'e demircilik sanatı ta'lîm etmek için verdikde Amr'ın hizmeti için ücret kavlı olunmayup ba'dehu Amr sanatı ta'lîm esnasında sanat-ı mezbûreye müteallika umûrda mu'tâd üzere Bekir hizmet edüp ol beldede şâkirdin üstâdden ücret almak mu'tâd olmasa Zeyd Amr'ın vech-i muharrer üzere hizmeti için Bekir'den ücret namına nesne almaya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C.2, s.180).

Soru: Zeyd Amr'a berberlik sanatı öğretmek için şâkird oldukda tarafından ücret beyân olunmayıp ba'dehu bir sene Amr, Zeyd'e ol sanatı ta'lîm edip başka işlemeğe izin verdikde Zeyd dahi örf-i beldeleri üzere Amr'a ücret-i ta'lîm mukâbelesinde rızasıyla bir kumaş ile bir kaftan verip Amr dahi alıp kabul ve kabz eylese hâlâ Zeyd nâdim olup ol kumaş ile ol kaftanı Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdurrahim, C. 2, s. 108)

---

⁴⁴⁷ Abdürrahim, C. 2, s 107-108.

Soru: Bıçakçı tâifesinden olan Zeyd'e "Amr-ı sağır kendiye sanat-i mezbûreyi ta'lîm için velisi izniyle üç sene hizmet edeyim" deyip ba'dehu Zeyd iki sene Amr'a hizmet-i mezbûreyi ta'lîm etmiş olsa hâlâ Amr, Zeyd'den ecr-i misl taleb edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Âdet-i câriye tahkîm olunur.(Abdürrahim, C. 2, s. 107-108).

Soru: Zeyd'in sağır oğlu Amr, Bekir-i haffâfa (ayakkabıcı) sanat ta'lîmi için on sene hizmet edip ba'dehu fevt oldukda verese Bekir'den hizmet-i merkûme için ecr-i misl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Örf tahkîm olunur.(Abdürrahim, C. 2, s. 108)

Soru: Zeyd sıbyâna ta'lîm-i Kur'ân eden Hind'e "sağire kızım Zeyneb'e ta'lîm-i Kur'ân edip nakış işlemeği dahi ta'lîm eyle sana ücret vereyim" deyip lakin müddet ve mikdâr-i ücret beyân olunmasa Hind dahi iki sene Zeyneb'e ta'lîm-i Kur'ân edip nakış öğretse Zeyd, Hind'e bir nesne vermeyecek Hind ecr-i mislini Zeyd'den almağa kâdire olur mu? el-Cevâb: Olur.(Abdürrahim, C. 2, s. 108)

Soru: On iki yaşında olan Hind bulûğuna itirâf edip edip ba'dehu Zeyneb'e gelip "Beni infâk eyle ve sanat ta'lîm eyle sana hizmet edeyim" demekle Zeyneb dahi yanına alıp birkaç sene infâk ve sanat ta'lîm edip ba'dehu Hind, Zeyneb'in yanından ayrıldıkda "Hizmet eyledim" deyip Zeyneb'den ecr-i misl almağa kâdire olur mu? el-Cevâb: Örf tahkîm olunur. (Abdürrahim, C. 2, s. 108)

Efendiler de köle ve câriyelerine berberlik, attârlık, aşçılık, dokumacılık gibi sanatları öğretiyorlardı. Efendiler kölelerine ticaret yapmak üzere izin veriyorlardı. Fetvalardan örnekler:

Soru: Zeyd, cariyesi Hind'i "üstâd-ı cüllâh (dokumacı) ve aşcıdır" deyu şu kadar akçeye Amr'a bey' ve teslîm edip ba'dehu Hind'in aşçı ve cüllâh . olmadığı zâhir olacak Amr, Hind'i Zeyd'e redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C.2, s.62).

Soru: Zeyd attârlık sanatında olan abd-i me'zûnu Amr için taltîfen "Oğlum attârdır", "Oğlum şu kadar yaşa girdi" deyip Amr'a işaret eylese Amr âzâd olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 299).

Soru: Hind cariye-i memlûkesi Zeyneb’i Hatice’ye hibe ve teslîm Hatice dahi ittihâb ve kabul ve kabz ve Zeyneb’e bazı sanâyi‘ ta‘lîm eylese hâlâ Hind hibesinden rücû‘ ve Zeyneb’i Hatice’den geri almağa kâdire olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdurrahim, C.2, s. 283).

Soru: Zeyd, Amr’dan kulu Bekir’i iştirâ eder oldukça Bekir berberlik sanatı bilmek kavliyle Amr’dan iştirâ ve kabul edüb ba’dahu Bekir’in ol sanatı asla bilmediği sabit olsa Zeyd Bekir’i Amr’a redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C.1, s.312).

Halil İnalçık’ın verdiği bilgiye göre, Osmanlı’nın klasik döneminde Bursa’da özellikle ipek endüstrisinde çalıştırılmak üzere köle satın alınır. Efendisiyle kölesi arasında bir anlaşma yapılır ve köleye belli bir işi (örneğin belli miktarda ipeklî dokumayı) belli bir zaman içinde yapıp teslim etmesi koşuluyla örgürlüğü bağışlanırdı. İslâm hukukunda bu sözleşmeye mükâtebe denirdi⁴⁴⁸.

Soru: Zeyd’in ticarete me’zûn olan kulu Amr’a Bekir bir mikdâr akçe îdâ‘ ve teslîm etdikden sonra Amr meblağ-i mezbûru ahz ve dârü’l-harbe gaybet eylese hâlâ Bekir “Senin kuluna vermiş idim” deyu meblağ-i mezbûru Zeyd’e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdurrahim, C.2, s. 156).

3. Usta-Çırac İlişkisi, Esnaf Birliklerinde Görevliler ve Yetkileri

Fetvalardan anlaşıldığına göre, Osmanlı toplumunda bir sanat, bir hırfet dalında usta olanlara üstad yahut da üstaz, pîr⁴⁴⁹, çıracılar için şakird⁴⁵⁰ tabirleri kullanılmaktaydı. Sağlık gibi bir hizmet dalında çıracı olanlar için de yine şakird terimi kullanılıyordu⁴⁵¹. Çıracılara şakird adı yanında tilmiz⁴⁵² adı da verilirdi. Çıracılar, eğitimlerini belli bir süre aldıktan sonra müstakil olarak çalışma imkânı elde

⁴⁴⁸ İnalçık, **Devlet-i ‘Aliyye**, s.276.

⁴⁴⁹ Soru: Zeyd-i hatîb, Amr’a “Bre câhil Türk, bre tahâretsiz, bre pîrsiz” dedikde Amr dahi Zeyd’e “Câhil Türk de ve tahâretsiz ve pîrsiz de sensin” dese mezbûrlara şer‘an ne lâzım olur? el-Cevâb: Tekâfü’ etmişler olurlar. (Abdurrahim, C. 1, s. 120)

Soru: Zeyd, Amr’a “Bre üstâdsız, bre pîrsiz” dese Zeyd’e şer‘an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr. (Abdurrahim, C. 1, s. 121).

⁴⁵⁰ Abdurrahim, C. 1, s. 101, 328, 349, 366.

⁴⁵¹ Soru: Etibbâdan olan Zeyd’in şakirdi Amr, Zeyd kendiyi tevkîl etmiş değil iken Bekir’den semen-i malûma bir mikdâr eczâ iştirâ eder oldukça “Zeyd için iştirâ etdim” deyip Bekir dahi “Zeyd’e bey’ etdim” deyip bu vech üzere akd-i bey’ etdiklerinden sonra hâlâ Amr ol eczâyı Bekir’den alıp Zeyd’e getirdikde Zeyd kabul eylemese hâlâ Amr ol eczâyı Bekir’e redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdurrahim, C. 2, s. 339).

⁴⁵² Soru: Zeyd’in dükkânında tilmiz-i hâssı olan Amr, Zeyd’in bazı metâ‘ını me’zûn olmağla semen-i misline bazı kimesnelere bey’ edip semenini ahz etdikden sonra Zeyd, Amr’dan semen-i mezbûru taleb etdikde Amr “Yedimde zâyi‘ oldu” dese üzerine red ve zamân lâzım gelmediğine yemini ile tasdik olunur mu? el-Cevâb: Olunur. abd,II,190)

ediyorlardı. Sanatı öğrenen çırağın, müstakil çalışmasını ifade etmek üzere “başka işlemek”⁴⁵³, “başka çıkmak”⁴⁵⁴ tabirleri kullanılıyordu. Çırakların eğitimlerini tamamlayıp usta olduklarında ve bağımsız olarak çalışmak istediklerinde ustalarına - müştereken de olsa- ziyafet verme âdeti yaygındı. Bir fetva örneği:

Soru: Ehl-i sanâyi‘dan olan Zeyd ve Amr ve Bekir’in şâkirdleri başka çıktıklarında her biri üstâdlarına başka başka ziyâfete kâdir olmayıp cümlesi bir ziyâfet edip ta‘âm pişirip üstâdları ekl eyleseler şer‘an ne lâzım olur? el-Cevâb: Tamâmı tayyib-i hâtırları ile pişirdilerse olur. (Abdürrahim, C. 1, s.130).

4. Esnaf Birliklerinde Görevliler ve Yetkileri

Esnaf birliklerinde pazarbaşı⁴⁵⁵, yiğitbaşı⁴⁵⁶, kethüda⁴⁵⁷, ehl-i hibre⁴⁵⁸ gibi görevliler bulunmaktaydı. Pazarbaşı, çarşı ve pazarın idaresinde kadı/hâkimin yardımcısı idi. Bir fetva örneği:

Soru: Zeyd bir tulum yağını bir diyârdan İstanbul’a götürmek için navl (gemi ücreti) ile Amr-ı reîsin seffinesine tahmîl edip Amr dahi götürüp İstanbul iskelesine yanaşdıkdâ Zeyd’in izninsiz gıyâbında ol yağı seffineden dışarı çıkarırken tulum deryaya düşüp zâyi‘ olmağla Zeyd tazmîn murâd etdikde Amr mücerred “Ben ol tulumu pazarbaşı geldikde ihrâc eyledim, bizim âdetimiz böyle” deyu zamândan imtinâ‘a kâdir

⁴⁵³ Abdürrahim, C.2, s. 108.

⁴⁵⁴ Abdürrahim, C.1, s. 130.

⁴⁵⁵ Soru: Bir kasabada pazarbaşı olan Zeyd “Kasaba-ı mezbûre kâdîsı Amr’ın azlinden sonra kasaba-ı mezbûrede pazarbaşılık edersen sebb-i Nebî aleyhi’s-selâm etmişlerden olayım” deyip ba‘dehu Amr ma‘zûl olup yerine Beşir kâdî olduktan sonra Zeyd yine kasaba-ı mezbûrede pazarbaşılık eylese Zeyd’e ne lâzıme olur? el-Cevâb: Yemin olmak itikâdıyla deyip eylediyse kefâret-i yemin, kâfir olmak itikâdıyla deyip eyledi ise tecdîd-i imân ve nikâh. (Abdürrahim, C. 1, s. 320)

⁴⁵⁶ Abdurrahim, C. 1, s. 92.

⁴⁵⁷ Abdürrahim, C.1, s. 93.

⁴⁵⁸ Soru: Zeyd câriyesi Hind’i ve Hind’in veledi olup kendinin memlûkü olan Amr-ı sağiri safka-i vâhide ile semen-i malûma Bekir’e bey‘ ve teslîm ve kabz-ı semen etdikden sonra ol câriyenin hamli zuhûr edip ehl-i hibreye gösterildikde “Dört-beş aylık hamli vardır” demeleriyle Bekir, Zeyd’e “Câriyenin senin yanında iken hamli var imiş, ben kabul etmem” deyu red murâd edip Zeyd “Benim yanımda iken câriyenin hamli yoğ idi” deyu inkâr edip Zeyd’e yemin teklîf olunup Zeyd yeminden nükûl etmekle Bekir ol câriyeyi Zeyd’e red etdikden sonra Amr, Bekir’in yedinde fevt olmuş olsa hâlâ semen-i mezbûrdan Hind’in hissesine isâbet eden mikdârı Zeyd’den aldıkdan sonra semenden Amr’ın hissesine isâbet eden mikdârı dahi “Amr fevt oldu” deyu Zeyd’den almağla kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Abdürrahim, C. 2, s. 56

Soru: Zeyd, Amr’a bir câriyesini şu kadar akçeye bey‘ ve teslîm ve kabz-ı semen etdikden sonra Amr ol “Câriyenin şu mekûle ayb-ı kadîmi vardır” deyu Zeyd’den dava ve Zeyd inkâr etmekle kâdî ol câriyeyi ehl-i hibreden Bekir’e emânet koyup ol câriye Bekir’in yedinde fevt olsa Amr mücerred câriye Bekir’in yedinde fevt olmağla Zeyd’e verdiği semeni Zeyd’den istirdâda veyâhûd aybı sâbit olmadan noksân-ı kıymetle mürâcaata kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Abdürrahim, C. 2, s. 65-66

olur mu? el-Cevâb: Te‘addisi olmayacak zamân (tazminat) bi’n-nısf lâzım olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 184)

Her esnaf kolu, kendi kethüdasını seçebiliyordu. Ancak seçilen kethüdanın kethüdalığının tasdiki ve değiştirilmesi yetkisi kadıya aitti. Kethüda, seçildiği esnafın idari işlerine bakıyordu. Bu konuda fetva örnekleri:

Soru: Keserciler ittifak edip içlerinden olan müslimîn üzerlerine Amr-ı zimmîyi kethüda ve zabıt nasbedip Amr müslimîn üzerlerine “tedlîs ve hile etmesinler” deyü nezâret ve gâhî lede’l-iktizâ beynlerinde ta’zîr ve te’dîb eder olmakla hâlâ ol müslimîn hakime i’lâm ettiklerinde hakim Amr’ı ref‘ edip bir müslimi üzerlerine kethüda ve zabıt nasbetmek meşrû mudur? el-Cevâb: Meşrûdur (Behce, s.558).

Kethüda, mensubu bulunduğu esnafın mallarını, yine mensubu bulunduğu esnafa da satıyordu. Bir fetva:

Soru: Zeyd bir mikdâr metâ‘ını bir hırfet kethüdâsı olan Amr’a verip “Hırfetin ahâlîsine bey‘ ediver” deyip ol dahi alıp hırfeti ahâlîsinden birkaç kimesnelere bey‘ ve teslim edip ba‘dehu içlerinden Bekir edâ‘-i semen etmeden firâr ve gaybet eylese hâlâ Zeyd, Bekir’in zimmetinde olan semeni Amr’dan tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 343)

Kethüda, esnafın borcunu ödemede de yardımcı oluyordu⁴⁵⁹. Her esnafın yiğitbaşısı da vardı. Yiğitbaşısı, kethüdanın yardımcısı idi⁴⁶⁰.

Bir esnaf tâifesi arasında ihtilaf çıktığında esnaf kethüdasına veya yiğitbaşısına veyahut doğrudan kadıya götürülüyordu. Taraflar kethüda ya da yiğitbaşının verdiği karara razı olmadığında kadıya müracaat ediyorlardı. Kethüda, yiğitbaşısı ile esnaf arasındaki ihtilaflarda kadı yetkili idi. Fetva örnekleri:

Soru: Bir hırfet erbâbından Zeyd’in hırfet-i mezbûre yiğitbaşısı olan Amr ile davaları olmağla Zeyd, Amr’a “şer‘-i şerîfe varalım şer‘a râzıyım” dedikde Amr “Biz

⁴⁵⁹ Soru: Zeyd’in Amr’a olan şu kadar akçe deynini kethüdâsı Bekir, Zeyd’in emriyle Amr’a edâ ve teslim eylese hâlâ Bekir “Meblağ-i mezbûrun şu mikdârını ben kendi malımdan verdim, Zeyd’den almadım” deyü dönüp Amr’dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 348)

⁴⁶⁰ Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, s. 29.

beynimizde gördürürüz, bizim aramıza şer‘ girmez” dese Amr’a ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i imân ve nikâh. (Abdürrahim, C. 1, s. 92) .

Soru: Bezzâzistânda dellâl olan Zeyd’in hıyâneti zuhûr etmekle kethüdâsı olan Amr, Zeyd’i ihrâc etdikden sonra Zeyd, Bekir’in kefâleti ile yine bezzâzistânda dellâllık ederken Beşir’in bazı esvâbını bey‘ için alıp firâr eylese hâlâ Beşir ol esvâbını Bekir’e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 312)

Soru: Kuyumcu olan Zeyd-i Ermenî, Amr-ı Yahûdî ile çeküşüp Amr, Zeyd’e şetm etmekle Zeyd, Amr’ı şer‘a davet edip Amr ta‘zîr olunduktan sonra kuyumcular kethüdâsı olan Bekir-i Müslim Zeyd’e “Sen niçün şer‘a gitdin bana niçün gelmedin” dese Bekir’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i imân ve nikâh. (Abdürrahim, C. 1, s. 93)

Soru: Bir hırfet ahâlisinden Zeyd ol hırfetden Amr’ı şer‘a davet etdikde sâir ehl-i hırfet “Bize şer‘ karışmaz, biz ehl-i hibremize gideriz” deseler mezbûrlara ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i imân ve nikâh. (Abdürrahim, C. 1, s.93).

Soru: Zeyd oğlu Amr’ı ehl-i sanâyi‘den Bekir’e sana‘at te‘allümü için verip Bekir dahi Amr’a ta‘lîm ederken Amr gâib olsa hâlâ Zeyd Bekir’e “Elbette Amr’ı bul ve illâ diyetini ver” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 360)

Esnaflar arasındaki veya esnafla müşteri arasındaki ihtilafın çözümünde zaman zaman ehl-i hibre, ehl-i vukûf⁴⁶¹ olarak tanınan bilirkişilerin görüşlerine de başvuruluyordu. Fetva örnekleri:

---

⁴⁶¹ Soru: Zeyd’in mülkiyet üzere yedinde olan bir deve için Amr “Dört yaşında iken mülkümde zâyî olup zâyî olalı dahi sekiz sene mürûr etmiştir, on iki seneden beri mülkumdür” deyu dava ve ikâmet-i beyyine eyledikde hâkim ol devenin sinnine nazar edi cümle ehl-i vukûf deve için “Dokuz yaşındadır” deyu ittifâk ve icmâ‘ eyleseler Amr’ın davasına ve beyyinesine iltifât olunur mu? el-Cevâb: Olunmaz. (Abdurrahim, C. 2, s. 75-76)

Soru: Ücret ile hizmet eder mekûlesinden olan Zeyd, Amr’a on iki sene ücret kavlı etmeden hizmet eylese hâlâ Zeyd ecr-i mislini almak lâzım geldikde ecr-i misli ne ile malûm olur? el-Cevâb: Ehl-i vukûfun ahbâr ile (Adbürrahîm, C. 2, s.132).

Soru: Ücretle hizmet eder mekûlesinden olan Zeyd’i Amr bir müddet ücret kavlınsız istihdâm eylese hâlâ Zeyd ol müddetde hizmeti için Amr’dan ecr-i misl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.,132)

Soru: Ecr-i misl ne ile malûm olur? el-Cevâb: Bî-garaz ehl-i vukûf olan kimesnelerin ahbârlarıyla. Cevab-ı âhar: Ehl-i vukûf ahbârlarıyla

Soru:Tapu-yu misl ne ile malûm olur? el-Cevâb: Bî-garaz ehl-i vukûfun ittifâkıyla. (Abdurrahim,C. 2, s.136)

Soru: Zeyd, Amr'ın bi-şarti'r-rucû' emriyle Amr'ın menzilinı malından binâ edivermek ba'dehu masrûfunda ihtilâf eylediklerinde umûr-i binâyâ vukûfu olmayan iki nefer kimesneler "Ancak Şu kadar akçeye olur" deyu Amr'ın dediği mikdârı takvim etmekle Beşir-i nâib ol vech üzere keşf hücceti verse hâlâ üstâz-ı mi'mârlar ve ehl-i vukûf ol binâyı takvîm-i sahîh ile takvîm etdiklerinde ancak Zeyd'in dediği mikdâr ile olur deyip ol vech üzere ittifâk eyleseler Zeyd'in kavli muteber olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 350) .

Soru: Bir sanat erbâbından Zeyd'in Amr ile davası olup Amr'ı Şer'e ihdar muarat etdikde kethüdaları ve içlerinden bazı kimseler "Bize Şer' karışmaz, davamız biz beynimizde görürüz" deyüp Şer'e ihzardan men' eyleseler mezbûrlara ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i imân ve nikâh ve ta'zîr. (Ali, C. 1, s.180)

Soru: Bir hırfet ahâlisinden Zeyd ol hırfetden Amr'ı Şer'a davet etdikde sâir ehl-i hırfet "Bize Şer' karışmaz, biz ehl-i hibremize gideriz" deseler mezbûrlara ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i imân ve nikâh. (Abdürrahim, C. 1, s.93)

Soru: Zeyd, Amr'dan iştirâ ve kabz ve def'-i semen etdiği câriyesi Hind'in üç ay mürûrunda südde marazına mübtelâ olduğu zâhir oldukda Zeyd, Amr'dan "Yanında iken Hind'in maraz-ı mezbûru var idi" deyu dava eyledikde Amr inkâr etmekle Hind hüzzâkdan olup müslim olan Bekir-i tabîbe gösterildikde Bekir "Maraz-ı mezbûr üç-dört aydan hâdis olur değildir, ayb-ı kadîmdir" deyu Şehâdet eylese yalnız Bekir'in Őehâdetiyle Zeyd ol câriyeyi Amr'a redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 59)

Esnaf birliklerinin hem ortak idari ve mesleki faaliyetlerinin ifa edildiği yer için hem de esnaf teşkilâtı anlamında lonca tabiri kullanılmaktaydı⁴⁶². Bir fetvada yer alan bilgiye göre, bir kişi debbâğlar hırfetine bir lonca yeri yapılması için vasiyette bulunmuştur⁴⁶³. Esnaf birliklerinin bazı konularda alım-satımla ilgili tekeller

⁴⁶² Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, s. 24.

⁴⁶³ Feyziyye, s.465.

oluşturmalarına imkân sağlanmakla birlikte kişilerin sadece kendi esnaf grubuna satış yapmaya zorlamak (fetvaya göre) uygun bulunmuyordu⁴⁶⁴. Fetva örnekleri:

Soru: Zeyd bir metanı dilediği kimselere bey' etmek istedikde bazı kimse ol metan bey'i bize mahsustur âhara bey'e razı olmazız bize bey' eyle deyü Zeyd'e cebre kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Netîce, s.229).

Soru: Ekserci (demir çivi yapan ve satan) tâifesinden Zeyd, murad ettiği kimselerden tîmûr (demir) iştirâ etmek istedikde bazı kimseler âharden iştirâ ettiğine razı olmazız bizden iştirâ eyle deyü Zeyd'e cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar (Netîce, s.229-230).

Soru: Debbâğ tâifesinden Zeyd bir mahalde dükkân açıp debbâğlık eder oldukda tâife-i mezbûreden birkaç kimesneler Zeyd'e "Elbette bizim derilerimizi bize meccânen dibâğat ediver ve illâ seni işletmeziz" deyip men'a kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 573)

5. Çarşı- Pazar'ın Düzenlenmesi ve Denetimi

Fetvalarda dükkânların bulunduğu ve üstü açık ve kapalı alışveriş yapılan yere "çarşı" ve "sûk" tabiri kullanılmaktadır. Çarşı halkına da esnâf ve ehl-i sûk denir. Bir fetva: Soru: Mekân-i muayyende hıfzı meşrûta olmayan nukûd-i mevkûfenin mütevellisi Zeyd nukûd-i mezbûreden şu kadar akçeyi İstanbul'da vâki Vâlide Çarşısı'nda olan mahzeninde hıfz üzere iken harîk vâki olup mahzen içinde olan emtia muhterika olmakla meblağ-i mezbûr Zeyd'in teaddî ve taksîrinsiz zayi ola Zeyd'e damân lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Feyziyye, s.170-171)

"Pazar" tabiri, belirli şeylerin alınıp satıldığı, üstü açık alışveriş mahallerini ifade eder. At pazarı gibi⁴⁶⁵. Fetvaların işaretinden anlaşıldığına göre, köylüler

⁴⁶⁴ Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, s. 24-25.

⁴⁶⁵ Soru: Zeyd bir katırını at pazarında bey'a karındaşı Amr'ı tevkiil edip Amr dahi götürüp gitdikde cânbâz olup şirâya tâlib olan Bekir ol katırın kuyruğunu kaldırıp ol katır hıredmendenin (akıllı kişinin) elinde iken katıra bakmak istedikde katır kış ayağı ile Bekir'i depip ihlâk eylese Zeyd'e ve Amr'a bir nesne lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 364).

ürünlerini satmak üzere şehirlerde kurulan açık pazarlara getiriyorlardı⁴⁶⁶ Yine fetvalardan anlaşıldığına göre bazı şehir ve kasabalarda esnafa ait dükkânlar yolun iki tarafında bulunuyordu⁴⁶⁷. Bir örnek fetva:

Soru: Zeyd iki tarafı mülk dükkânlar olan bir tarîk-i ‘âmın ortasında nehâran cerîhan maktûl bulunup kâtîli malûm olmasa ol dükkânlarda ücret ile sâkin olanlara kasâme ve diyet lâzıme olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s.343).

Fetvalardan anlaşıldığına göre, Müslüman, Yahudi ve Ermeniler birlikte esnafılık yapıyorlardı. Bu konuda birkaç fetva:

Soru: Kuyumcu olan Zeyd-i Ermenî, Amr-ı Yahûdî ile çeküşüp Amr, Zeyd’e şetm etmekle Zeyd, Amr’ı şer‘a davet edip Amr ta‘zîr olunduktan sonra kuyumcular kethüdâsı olan Bekir-i müslim Zeyd’e “sen niçün şer‘a gitdin bana niçün gelmedin” dese Bekir’e ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdîd-i imân ve nikâh. (Abdürrahim, C.1, s. 93).

Soru: Bir sükda vâki‘ dükkânlarda kadîmden bu âna değin müslimîn ve kefere muhtelitan ticâret eder olsalar hâlâ ol sükda Zeyd dükkânı tüccârdan Amr-ı Yahûdî’ye icâre eyledikde erbâb-ı sükdan bazı Zeyd’e “Elbette Amr’ı ihrâc edip bir müslime icâre eyle” deyu cebre kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 81)

Soru: Bir sükda ehl-i İslâm oturageldikleri dükkânlardan birinin mâliki dükkânını yanı (yanındaki) zimmîye icâre murâd etdikde civârında olan müslimîn râzılar olmayıp “Zeyd-i müslime icâre eyle” demeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar ama ensab olan (en uygunu) müslime icâredir. (Abdürrahim, C. 1, s. 81-82)

Soru: Birkaç zimmîler kadîmden bir sükda olan dükkânlarda icâre ile oturup kâr u kesb ederlerken etrafında olan müslümanlar mezbûrları vech-i muharrer üzere ticâretten men‘e kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s.82.)

---

⁴⁶⁶ Soru: Bir karye ahâlîsinden Zeyd kendinin mülkü olan sığır arabasına yük yükledip bir şehre gelip pazar yeri olup öküz arabaları durageldiği mevzi‘de durdukda Amr ol arabanın yanından geçerken arabanın öküzüne dayanmağla öküz Amr’ı depip Amr dahi düşmekle öküzler ürküp arabayı çekdiklerinde tekerlekleri Amr’ın bir ayağının üzerine uğramağla Amr’ın bir ayağı kırılıp mecrûh olsa Zeyd’e erş-i cerhî (yaralama tazminatı) lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 364)

⁴⁶⁷ Abdürrahim, C. 1, s. 343.

Ticaret bedestan/bezzâzistan (Behce, s.200) ve hanlarda yapılıyordu. Şu fetva şehirler içinde hanlarda ticaretin yapıldığını göstermektedir: “Zeyd şu kadar vukiyye çividini Amr’a ‘İstanbul’da Valide Hanı’nda varıp bey’ eyle’ emretmekle...” (Behce, s.343). Bu hanların bazısının mülkiyeti şahıslara, bazılarının de vakıflara aitti. Bazı çarşılar, bir esnaf koluna aitti. Mesela bezzâzlar (manifaturacılar) çarşısı gibi (Ali, C. 2, s. 260). Bedestanda, dellâlık (tellâlık, simsarlık) yapan kişiler vardı (Abdürrahim, C. 2, s. 312). “Kapan (kabbân)” kelimesi, büyük terazi; zahire deposu ve pazarı anlamında kullanılır. Osmanlı’da yiyecek maddelerinin depolanıp satıldığı pazar yeri olan kapanlar vardı. Bir fetvada bal kapanında odabaşının görev yaptığı bildirilmiştir⁴⁶⁸. Fetva örnekleri:

Soru: Zeyd bir sükda dellâl olan Amr’a bey’ edivermek için verdiği hançer Amr’ın yedinde bilâ te’addi ve lâ taksîr zâyi’ olsa Amr’a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi’n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. . (Abdürrahim, C. 2, s. 192)

Soru: Zeyd câriyesi Hind’i esirci tâifesiinden olan Amr’a bey’ ediver deyu verip Amr dahi alıp Zeyd’in izninsiz ıyâlinde olmayan Bekir-i dellâle kendinin câriyesi Zeyneb ile me’an bey’ ediver deyu verip Bekir dahi Hind’i ve Amr’ın câriyesini alıp gaybet eylese hâlâ Zeyd, Hind’in kıymetini Amr’a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 192)

Aşağıdaki fetvalarda görüldüğü üzere çarşı güvenliği esnafın seçtiği bekçiler (pâspân) tarafından sağlanırdı:

Soru: Bir çarşının dükkânlarından bir gece ile açılıp içinden bazı metâ’ serika olundukda ol dükkânın sâhibi olan Zeyd, pâspân olan Amr’dan “Sen hıfza me’ mûrsun” deyip ol metâ’ın kıymetini tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 196).

Soru: Bir çarşıda ücretle pâspân (bekçi) olan Zeyd onda olan dükkânları hıfz etmeyip gece ile hâlî komağla Amr’ın dükkânı açılıp bir mikdâr metâ’ zâyi’ olsa hâlâ

---

⁴⁶⁸ Soru: Zeyd dört garâr (kıldan büyük çuval) penbe bâl kapanında odabaşı olan Amr’a “Hıfz eyle” deyu emanet vaz’ ve teslîm edip ba’dehu Zeyd âhar diyâra gitdikde Bekir “Ol garârın biri benimdir” demekle Amr dahi Bekir’e verip ba’dehu Bekir ol bir garâr penbeyi bey’le istihlâk edip ğaybet eylese hâlâ Zeyd ol bir garâr penbesini Amr’a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s.159).

Amr ol metâ'ını Zeyd'e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 196).

Bazı çarşılarda çeşitli esnafa ait dükkân bulunuyordu. Fetvalardan örnekler:

Soru: Birkaç kimselerin bir sükda bakkal dükkânları olup bakkallık ederlerken etrafında dükkânları olan mumcu ve arpacı ve pirinçi ve pastırmacı tâifesi mücerred kadimden olmayıp yedi sekiz seneden beri ihdas olunmuştur deyü ol bakkal dükkânlarını kaparmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Ali, C. 2, s. 261).

Soru: Birkaç kimesnelerin bir sükda bakkal dükkânları olmağla bakkallık ederlerken etrafında dükkânları olan mumcu ve arpacı tâifesi mücerred “Kadîmden olmayan yedi-sekiz seneden beri ihdâs olunmuşdur” deyu bakkal dükkânlarını kapatmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 573)

6. Dükkân ve İşyeri Açma ve Kapama Kuralları

Hırfet erbabı açtıkları dükkânlarda mesleklerini icra ediyorlardı. Dükkânlar bazı hırfet erbabı için hem üretim yaptıkları hem de ürettiklerini sattıkları mekânlardı. Demirci, kuyumcu dükkânı gibi. Dükkânlar bazı hırfet erbabı için sadece hizmet verdikleri yerlerdi. Berber dükkânı gibi. Dükkânlar bazı hırfet erbabı için ise mallarını sattıkları mekânlardı. Bakkal dükkânı gibi.

Bazı hırfet sahipleri üretim için özel iş yerleri, atölyeler ediniyorlardı. Bu iş yerleri, atölyeler “kârhâne” olarak isimlendiriliyordu. Nişasta kârhânesi gibi. Bir de bazı atölyelere meslek isimleri veya imal edilen şeyin ismi de verilirdi. Debbâğhâne, boyahâne gibi. Tüccar ve esnafın mallarını depoladıkları yerleri ifade etmek üzere de “mahzen(depo)” tabiri kullanılıyordu⁴⁶⁹. Bir örnek fetva:

Soru: Zeyd, İstanbul'da mahzeninde olan şu kadar pirincini semenini Mısır'da edâ etmek üzere Amr'a şu kadar akçeye İstanbul'da bey' ve teslîm edip semen müeccel olmayıp hâl olsa bey'-i mezbûr sahîh olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 18).

⁴⁶⁹ Abdürrahim, C. 1, s. 533-534; C. 2, s. 21,100,101,155,159,169,184.

Fetvalardan anlaşıldığına göre, ticaret yapma, dükkân veya iş yeri açma için her hangi bir tahdid söz konusu değildi. Fetvalarda, ticaret ve sanat yapmak salahiyetini ifade etmek üzere gedik terimi kullanılmamıştır. Fetvalarda gedik kelimesi, bir kısım esnaf ve sanatkârlara ait olup devamlı surette kalmak üzere kiralanmış mülk veya vakıf bir dükkân veya benzeri akar içinde kiracının malıyla ve mülk sahibinin veya mütevellinin izni ile yapılmış bazı bina, dolap, raflardan ve içerisine konulmuş olan gerekli âletleri ifade etmek üzere kullanılmıştır⁴⁷⁰.

Dükkân veya iş yeri (kârhâne) açılmasında veya kapatılmasında aranan tek kural, dükkân veya işyerinin çevreye veya komşuya açıkca bir zarar verip vermemesidir. Fetvalarda bu husus kısaca “zarar-ı beyyin: açık zarar” ve “zarar-ı fâhiş: aşırı zarar” tabirleriyle ifade edilmiştir. Bir dükkân veya işyerin açılmasında veya kapatılmasında başka bir sebebe itibar edilmez. Dolayısıyla bir esnaf grubu kendilerinin kârını eksiltecek diye başkalarının açtıkları dükkânları kapatma hakları bulunmamaktadır⁴⁷¹. Dükkân/işyeri kapatma veya kapatmama sebeplerine dair fetva örnekleri:

Soru: Zeyd cârı (komşu) Hind’in odasının pencereleri mukâbelesinde bir âlî binâ ihdâs etmekle Hind’in odasında nakış işlenmek ve tilâvet-i Kur’ân olunmak mümkün olmayıp zarar-ı fâhişi olsa hâlâ Hind Zeyd’e ol vehc üzere zarar eden binâsını kal‘ ve ref‘ etdirmeğe kâdire olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 569)

Soru: Bir kasabada sâkin olan Zeyd kavukçu olup bir sükda dükkân açıp kavukçuluk işlerken ol sük erbâbı “Bizim sükumuzda kavukçu olduğuna rızamız yoktur” deyu dükkânını Zeyd’e kapatmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 573)

Soru: Zeyd’in dükkânı kurbunda Amr bir dükkân açıp kâr ve kesb eder oldukça Zeyd Amr’a “Benim ticarettime kesâd verirsin” deyip Amr’a dükkânını kapatmağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 573)

⁴⁷⁰ Behce, s. 268,482;Netice, s. 239,283-284..

⁴⁷¹ Soru: Zeyd bir belde de metâ‘ alıp bir sükda oturup ticâret ederken Amr ve Bekir “Ol mekûle metâ‘ alıp satmak bizim kârımızdır, sen bize kesâd verirsin” deyu Zeyd’i ticâretten men‘a kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 573)

Fetvalardan anlaşıldığına göre dükkân veya iş yerini kapama yetkisi kadiya veya muhtesibe aittir⁴⁷². Kethüda ve başka kimselerin dükkân kapama yetkisi yoktur⁴⁷³. Bu konuda fetva örnekleri:

Soru: Zeyd bezzâzlar çarşısında aşçı dükkânı ihdâs etmekle dükkânın duhânı kurbunda dükkânı olan Amr-ı bezzâzın emti'asına isabet edip zarar-ı beyyini olsa Amr Zeyd'e zararını defettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C. 2, s. 260)

Soru: Zeyd mülk arsasında Amr'ın menziline muttasıl mevzide bezirhâne ihdas ettikde Amr bezirhânenin duhân-ı kerîhesinden ziyade müteezzi olup zarar-ı beyyini olsa Amr zararını Zeyd'e def ettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb olur (Ali, C. 2, s. 260).

Soru: Zeyd'in bir sükda vaki boyahânesi kurbunda Amr boyahâne ihdas eylese Amr Zeyd'e bana kesâd verirsin deyüp Zeyd'in boyahânesini kapatmağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C. 2, s. 261).

Soru: Zeyd, bir kasabada menzili altında olan kadimi dükkânında ticaret ederken civarında menzilleri olan kimseler mücerred "Bizim nisvânımız (kadınlarımız) zokaka (sokağa) çıktıklarında dükkânına gelen kimseler nisvânımızı görürler" deyü Zeyd'e dükkânını kapatmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Ali, C. 2, s. 262).

B. ESNAF ve SANATKÂRLAR

Osmanlı toplumunda esnaf olarak faaliyet gösterenleri bir kısmı üretim işleriyle meşgul oluyordu, diğer bir kısmı da nakliye, eğitim-öğretim, sağlık gibi hizmetler ifa ediyorlardı. Burada fetvalarda ismi geçen esnaf ve sanatkârları sınıflandırmak suretiyle pek çoğu hakkında kısaca bilgi verceğiz. Ayrıca esnaf ve sanatkârların isimlerini bir liste halinde göstereceğiz.

---

⁴⁷²Ali, C. 2, s. 261.

⁴⁷³ Soru: Bir hurfet ahâlisinden olan Zeyd, Amr'ın cimâ' lafzıyla avratına şetm eyledikde hurfet-i mezbûra kethüdâsi olan Bekir "Sen yoldan düşdün" deyü Zeyd'in dükkânını kapatmağa Zeyd, Bekir'e "Emir şer'-i şerîfin şer'a râzıyım" dedikde Bekir "Şer'i neylersin, ben şer' kadar senin hakkından gelmez miyim" dese Bekir'e şer'an ne lâzım olur? el-Cevâb: Şer'i istihfâf edecek tecdîd-i imân ve nikâh lâzım olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 93).

1. Gıda ve Baharat Maddeleri İle İştigal Eden Esnaf

a. Ağdacı

Ağda tencerede karıştırılıp buharlaştırılarak koyulaşmış ve yapışkan halini kazanmış şeker, pekmez ve macun demektir. Şeker, pekmez gibi maddelerden imal edilmiş yapışkan şekerleme ve macun yapan ve satan kimseye de ağdacı denir.⁴⁷⁴ Ağdacı kelimesi geçen bir fetva: Soru: Zeyd icâre ile tasarrufunda olan ağdacı âlâtını oğlu Amr'a dört yüz gurûşa bey' ve teslîm etdikden sonra semen-i mezbûrdan vermek üzere dâini olan Bekir'i Amr üzerine havâle Bekir ve Amr havâleyi kabul etdiklerinden sonra Bekir deyn-i mezbûru te'cîl eylese hâlâ Bekir kable hulûli'l-ecel deyn-i mezbûru Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 320)

b. Arpacı

Arpa satan esnaf demektir. Bir fetva örneği: Soru: Birkaç kimesnelerin bir sükda bakkal dükkânları olmağla bakkallık ederlerken etrafında dükkânları olan mumcu ve arpacı tâifesi mücerred "Kadîmden olmayan yedi-sekiz seneden beri ihdâs olunmuşdur" deyu bakkal dükkânlarını kapatmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 573)

c. Aşçı

Aşçı, ücretle yemek yapan veya kendi dükkânında yemek yapıp satan kimse demektir. Bu konuda fetva örnekleri:

Soru: Zeyd bezzâzlar çarşısında aşçı dükkânı ihdâs etmekle dükkânın duhânı kurbunda dükkânı olan Amr-ı bezzâzın emti'asına isabet edip zarar-ı beyyini olsa Amr Zeyd'e zararını defettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: olur (Ali, C. 2, s. 260)

Soru: Zeyd Amr'a "Eğer sen bu dükkânda işlerken ben bu dükkânda aşçı olursam avratım üç talâk boş olsun" dese Amr ol dükkânda işlerken Zeyd ol dükkânda aşçı olmayacak avratı üç talâk boş olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 259).

⁴⁷⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 36.

Soru: Aşçı olan Zeyd-i sâim savmının sevâbı kâfirin olmak niyeti ile “Ramazan’da bugünden sonra açıcılık edersem orucum kâfirin olsun ve anama Kâbe yolunda zinâ etmiş olayım” deyip ba‘dehu Ramazan’da açıcılık eylese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: İstiğfâr. (Abdürrahim, C. 1, s. 322).

d. Bakkal

Bakkal, daha çok parekende olarak yiyecek ve günlük ihtiyaç maddeleri satan esnaf demektir. Bu konuda fetva örnekleri: Soru: Zeyd ve Amr yeri mukâta‘alı olan bir mülk bakkâl dükkânını müşâ‘ ve müşterek mutasarrıflar iken Zeyd müşâ‘iyet üzere tasarrufa razı olmayıp beynlerinde iktisâm murâd etdikde Amr kısmet bulunduğu takdîrce intifâ‘ mümkün iken kısmet etdirmeyip “Mühâye’e vechi üzere tasarruf edelim” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s.492).

Soru: Şirket-i ‘inân ile şerîkler olan Zeyd ve Amr Bekir’in bakkâl dükkânını istîcâr edip ol dükkânda ticâret ederlerken hâlâ Zeyd Amr ile fesh-i akd-i şirket etmeyip ve mal-ı şirketi iktisâm etmeden Amr’a “Elbette sen dükkândan çık, içinde olan metâ‘ı cümle ben zabt ederim” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 392)

Soru: Zeyd, Amr’a bir mülk dükkânını îcâr etmek şartıyla kıyemiyâtdan şu mikdâr bakkâl metâ‘ını on bin akçeye bey‘ ve teslîm ve dükkân-ı mezbûru bir sene tamamına dek Amr’a îcâr ve teslîm Amr dahi metâ‘-ı mezbûru dükkâna koyup bey‘ etmeden harîkde dükkân muhterik oldukda metâ‘-ı mezbûr dahi muhterik olsa hâlâ Amr ol metâ‘ın kıymetini Zeyd’e verirken Zeyd almayıp semen-i müsemmâyı almağa kâdir olur mu?el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 17)

Soru: Birkaç kimselerin bir sükda bakkâl dükkânları olup bakkallık ederlerken etrafında dükkânları olan mumcu ve arpacı ve pirinçi ve pastırmacı tâifesi mücerred kadimden olmayıp yedi sekiz seneden beri ihdas olunmuştur deyü ol bakkâl dükkânlarını kaparmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Ali, C. 2, s. 261).

e. Balıkçı⁴⁷⁵

Osmanlı topmunda bazı kimseler balıkçılıkla geçimlerini sağlıyorlardı. Balıkları göl ve denizlerden avlıyorlardı. Fetvalardan örnekler:

Soru: Balıkçı taifesinden birkaç kimseler bir kayığa binip balık sayd etmek için bir mahalle vardıklarında beynlerinde niza vaki olmakla içlerinden Zeyd sairlerine “Bir dahi evimden çıkıp sizinle kayığa binip saydgâha gidersem avratım üç talâk boş olsun” deyüp ba’dehu Zeyd sairleriyle ol kayığa binip menzillerine gelseler mücerred sairleriyle ol kayığa binip menziline gelseler mücerred sairleriyle ol kayığa binip menziline gelmekle avratı boş olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Feyziyye, s.68).

Soru: Deryada balık sayd eden (avlayan) Zeyd mücerred ekl ve bey’ ve semeni ile taayyüş (geçim) kasdeylese Zeyd’in bu vecih üzere kesbi mübah olup sayd ettiği balığı bey’ eylese semeni Zeyd’e helâl olur mu? el-Cevâb: Olur (Behce, s.555)

f. Helvacı

Helvacı, helva pişirip dükkânında veya sokakta gezdirerek satan kimse demektir⁴⁷⁶. Aşağıdaki fetvada helvacı kelimesi geçmektedir: Soru: Zeyd helvacı âlâtını otuz bin akçeye Amr’a bey’ ve teslîm etdikden sonra kable ahzi’s-semen Zeyd dâini Bekir’i Amr üzerine havâle Bekir ve Amr dahi havâleyi kabul edip ba’dehu ol gün Amr, Zeyd ile bey’i fesh eyleseler hâlâ Bekir havâle olundu deyu deynini Amr’dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 319)

g. Karcı/karcıbaşı

Karcı yazın kar satan ve bu işi meslek halinde yapan kişidir⁴⁷⁷. Karcıbaşı da karcılık mesleğini icra eden kişi ve karcılar esnafının başı demektir. Behcetü’l-fetâvâ’da iki fetvada karcıbaşı kelimesi, bir borcun havalesi meselesinde geçmektedir⁴⁷⁸.

⁴⁷⁵ Feyziyye, s.198; Ali, C.2, s.246; Behce, s.555,559; Netîce, s.468.

⁴⁷⁶ Şemseddin Sami, **Kâmûs-i Türkî**, s. 557.

⁴⁷⁷ Şemseddin Sami, **Kâmûs-i Türkî**, s. 1020.

⁴⁷⁸ Behce, s.330,333.

h. Kasap

Kasap, koyun, sığır gibi etleri yenen hayvanları kesen ve kestiği hayvanın etlerini parçalayıp satan kimsedir. Fetva mecmualarında kasaplık (kassâb) mesleği ile ilgili olan fetvaların bazılarını aşağıda naklediyoruz:

Soru: Zeyd, Amr-ı kassâba “Benim için adamım Bekir’e şu kadar vukiyye lahm ver akçesini ben vereyim” dedikten sonra Bekir dahi Zeyd tarafından risâleten ol kadar eti kassâbdan ahz eylese hâlâ Amr semeni Zeyd’den talep etmeyip mücerred “Eti senin yedinde verdim” deyu Bekir’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 355)

Soru: Zeyd, Amr-ı kassâba “Bekir’e yevmî (günlük) ikişer vukiyye et ver, akçesini ben sana vereyim” deyu emretmekle Amr dahi Zeyd’in emriyle semenini Zeyd’den mürâcaat edip almak şartıyla bir müdet Bekir’e yevmi ikişer vukiyye et vermiş olsa hâlâ Amr müddet-i mezbûrede Bekir’e vech-i muharrer üzere verdiği cem’an şu kadar vukiyye etin kıymetini Zeyd’den emrine binâen mürâcaat edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 355).

Soru: Zeyd, Amr-ı kassâba “Şu kadar ay tamamına dek Bekir’e günde şu kadar vukiyye lahm ver ba‘dehu kıymetini sana vereyim” demekle Amr dahi ol kadar ay tamamına dek Bekir’e günde ol kadar vukiyye lahm verse Amr ol lahmın kıymetini Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 355).

Soru: Zeyd kassâb olan Amr’a “Pazara gidenim Bekir’e benim için günde şu kadar et ver akçesini ben vereyim” demekle Amr dahi Bekir’e “Zeyd’e götürüver” deyu bir müddet günde ol kadar et verip Bekir dahi Zeyd’e verse hâlâ Amr, Zeyd’i mutâlebe etmeyip mücerred “Eline verdim” deyu Bekir’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s.354- 355)

Soru: Câmus ve kara sığır zebhetmeği sanat ittihaz eden kimesne câmus ve kara sığırı ücretle vech-i şer’î üzre zebhi sanat ittihaz edip kesbetmek mekruh mudur, yoksa haram mıdır? el-Cevâb: Mübahtır (Behce, s.555)

i. Pastırmacı ve Pirinçci

Pirinçci, dükkânında sırf pirinç satan kimse demektir. Pastırmacı da pastırma yapıp dükkânında satan kimse demektir. Bu konuda bir fetva:

Soru: Birkaç kimselerin bir sükda bakkâl dükkânları olup bakkallık ederlerken etrafında dükkânları olan mumcu ve arpacı ve pirinçci ve pastırmacı tâifesi mücerred kadimden olmayıp yedi sekiz seneden beri ihdas olunmuştur deyü ol bakkal dükkânlarını kaparmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Ali, C. 2, s. 261).

j. Peynirci

Soru: Zeyd peynirci esnafından Amr zimmetinde olan şu kadar akçe hakkını Amr'dan talep ettikde Amr mümâtele etmekle (oyalamakla) Zey Amr'ı bir müddet hâkime haps ettirmekle Amr'ın dükkânında olan bir miktar peyniri çürüyüp zâyî' olsa Amr mücerred hapis ettirmek sebab oldu deyü ol miktar peyniri Zeyd'e tazmine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Netîce, s.285).

k. Şerbetçi

Şerbet, genellikle meyve sularından ve su ve şekerden yapılan içecek demektir. Şerbet ve limonata yapıp satan kişye de şerbetçi denir⁴⁷⁹.

Soru: Hind şu kadar şerbetçi aletini Amr'a icâre-i sahiha ile icâr edip ücreti Amr'dan alsa ücret-i merkûme Hind'e helâl olur mu? el-Cevâb: Olur (Behce, s.482).

2. Dokumacılık ve Dericilik İlgili İştigal Eden Esnaf ve Sanatkârlar

a. Haffâf

Haffâf ayakkabı yapıp satan kimsedir. Haffâllıkla ilgili fetva örnekleri:

Soru: Zeyd'in sağır oğlu Amr, Bekir-i haffâfa sanat ta'lîmi için on sene hizmet edip ba'dehu fevt oldukda veresesı Bekir'den hizmet-i merkûme için ecr-i misl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Örf tahkîm olunur. (Abdürrahim, C. 2, s. 108)

Soru: Zeyd, Amr'a bir mikdâr haffâf eşyasını verip "Sen bey' eyle ba'dehu semenini mudârabeten i'mâl eyle" deyip Amr dahi alıp bey' edip semenini mudârabeten

⁴⁷⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 773.

i'mâl ederken Zeyd fevt olup mal-ı mudârabeye metâ' da bulunsa hâlâ verese-i Zeyd Amr'a "Mal-ı mudârabeye nakid olunca biz sabr etmeziz, hâlen sen mal-ı mudârabeyi bize malından ver de ol metâ' senin olsun, tedricle bey' eyle" deyu cebre kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 138)

Soru: Zeyd Amr-ı haffâfa "Bekir'e şu kadar pabuç ve mest ver, ba'dehu kıymetlerini ben sana vereyim" demekle Amr dahi Bekir'e ol kadar pabuç ve mest verse Amr ol pabuç ve mestlerin kıymetlerini Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Feyziyye, s.227).

b. Boyacı

Arapça'da sıbğ ve sıbğat isim olarak boya, masdar olarak da boyamak anlamına gelir. Bu kökten sabbâğ da kumaş/bez boyacısı demektir. Bez/kumaş boyacı ile ilgili fetva örnekleri:

Soru: Zeyd boyacı olan Amr'a esvâbını ücretle boyamak için verip ba'dehu Zeyd fevt olup verese-i ol esvâbı Amr'dan talep etdiklerinde Amr "Ben ol esvâbı mukaddemâ hayatında Zeyd'e def' ve teslîm eyledim" deyu dava ve yemin eylese tasdik olunur mu? el-Cevâb: Olunur. (Abdürrahim, C. 2, s. 190)

Soru: Zeyd bir esvâbını ücretle boyacı olan Amr'a boyamak için verip ba'dehu Zeyd fevt olduktan sonra verese-i ol esvâbı Amr'dan talep etdiklerinde Amr "Ben ol esvâbı mukaddemâ hayatında Zeyd'e def' ve teslîm etmiş idim" deyu yemin eylese yemini ile tasdik olunur mu? el-Cevâb: Olunur. (Abdürrahim, C. 2, s. 195).

Soru: Şu kadar top bezini boyacı olan Amr'a boyatmak için verdikte Bekir "Ben bu beze kefilim" dese kefâlet-i mezbûresi sahih olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Behce, s.313)

Soru: Zeyd şu kadar beyaz bezini boyacı olan Amr'a ücretle boyamak için verdikten sonra Amr bezi kalb (sahte) boyamakla bezlerin kıymetlerine noksan terettüb eylese Zeyd bezleri almayıp beyazen kıymetlerini Amr'a tazmine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Behce, s.476).

Soru: Sabbâğ tâifesi Zeyd ve Amr bir boya kazgânına (kazan) ale'l-iştirâk mutasarrıflar iken Zeyd zikr olunan kazgânı Amr'ın yedine emânet vaz' edip gaybet-i munkatı'a ile gâib olup hayat ve memâtı nâmalûm oldukda Zeyd'in oğlu Bekir ol kazgândan babası Zeyd'in hissesini Amr'dan alıp tasarrufa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 377).

Soru: Zeyd boyacı olan Amr'a esvâbını (elbiseler) ücretle boyamak için verip ba'dehu Zeyd fevt olup verese ol esvâbı Amr'dan talep etdiklerinde Amr "Ben ol esvâbı mukaddemâ hayatında Zeyd'e def' ve teslîm eyledim" deyu dava ve yemin eylese tasdik olunur mu? el-Cevâb: Olunur. (Abdürrahim, C. 1, s. 195).

c. Kassâr

Kassâr, câmeşûy, çırpıcı tabirleri çamaşır yıkayıcısı, leke çıkaran anlamına gelir. Fetvalardan örnekler:

Soru: Hind şu kadar zirâ' bezini ücretle çırpıcı olup ecîr-i müşterek olan Zeyneb'e ücretle çırpivermek ağartmak için teslîm edip Zeyneb dahi alıp bir nehrin kenarında çırpıp güneşe serdikde serdiği yerden serika olunup zâyi' olsa Zeyneb'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 194)

Soru: Hind bir mikdâr ham bezini ağartmak için kassâr olup ecîr-i müşterek olan Amr'a verip Amr dahi ol bezleri alıp bir nehirde ağardıktan birkaç kimesneler gelip gasben Amr'dan ahz eyleseler Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 194)

Soru: Birkaç kimesneler esvâblarını gasl edivermek için câmeşûy olan Zeyd'e verip ol dahi dükkânında hıfz üzere iken esvâb-i merkûme dükkânından serika olunup bilâ te'addi zâyi'a olsa sâhibleri esvâblarının nısf-i kıymetlerîn Zeyd'e tazmîne kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 195)

Soru: Hind çırpıcı Zeyneb'e bir top bezini ağartmak için verdikten sonra Zeyneb ol bezi ağartırken mu'tâd üzere güneşe serdikte bez an-asl çürük olup bazı

yerleri güneşin hararetinden muhterik olmakla kıymetine noksan terettüb eylese Zeyneb'e zamân (tazminat) lazım olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Behce, s.477).

Soru: Zeyd şu kadar bezini Amr-kı kassâra kasarlamak için verip Amr dahi kasarlarcken ol bezler Amr'ın hilâf-ı mu'tâd dikkatten nâşi paralanıp kıymetine noksan terettüb eylese Amr'a zamân (tazminat) lazım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Feyziyye, s.379)

d. Dokumacı, Çulha

“Nessâc”, “cüllâh”, “çulha” kelimeleri el tezgahında bez/kumaş dokuyucu, “nesc” kelimesi de dokumak demektir. Liflerinden iplik yapıp bez dokunan kettân kelimesi, Türkçe'de keten olarak telaffuz edilir. Yünlü kumaşlar, yün ve yapağıdan üretilir. Yünler eğrilir ve iplik haline getirilir. Fetvalarda “ğazl” kelimesi de yün eğirip iplik yapmak anlamında kullanılmıştır. Dokumacılar kumaş ve bez yanında tezgahlarında kalıçe (küçük halı), halı ve kilim gibi sergiler de dokuyorlardı. Fetvalardan örnekler:

Soru: Zeyd, Hind'e namzed oldukda mehr-i mu'aceli olmak üzere Hind'e bir mikdâr yapâğı irsâl edip Hind dahi nefsiçün ğazl (yün eğirmek) edip kilim ve kâlîçe dokuyup kable'l-akd Hind fevt olsa hâlâ Hind'in verese Zeyd'e yapâğısını zâmin olurlarken Zeyd almayıp ol kilim ve kâlîçeyi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 197)

Soru: Zeyd, Hind'e namzed oldukda mehr-i mu'accel olmak üzere Hind'e bir mikdâr yapâğı irsâl edip Hind dahi kilim ve kâlîçe dokusa ba'dehu Hind nefsinin Zeyd'e tezvîc etmeyip Amr'a tezvîc eyledikde Zeyd, Hind'e ol yapâğısını tazmîn etmeyip (Hind) ol kilim ve kâlîçeyi almağa kâdire olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 197-198)

Soru: Zeyd, Hind'e namzed oldukdan sonra Hind'e bir mikdâr yapâğı gönderip “İşlesin, dokusun hâsıl olan metâ' beynimizde müşterek olsun” demekle Hind dahi işleyip dokuyup metâ' hâsıl olsa hâlâ Hind nefsinin Zeyd'e tezvîc etmeyip âhara tezvîc eyledikde Zeyd dahi Hind'e ecr-i mislini verip ol metâ'ı almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 198).

Soru: Zeyd bir dükkânda oturup ücretle nesc âdeti olan Amr'a bir mikdâr ipliğini nesc için verip Amr alıp dükkânında hıfz üzere iken bilâ te'addi ve lâ taksîr dükkândan zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 194)

Soru: Hind şu kadar akçe ücret ile yetmiş arşın ipliğini çulha olan Amr'a dokuyuvermek için verip Amr dahi dokuyup tezgâhda sarılı iken ol bez serika olunup zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 194)

Soru: Zeyd, nessâc olan Amr'a şu kadar top ipliğini bez dokumak için şu kadar akçe ücret kavliyle verip ba'de zaman Zeyd, Amr'dan bezi taleb etdikde Amr "Ben ol bezi dokuyup Zeyd'e verdim" dese Amr sâlih ve mütedeyyin kimesne olacak yemini ile musaddik olunur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 194)

Soru: Bâyi'-i kettân olmayan Zeyd, kendi malıyla bir mikdâr kettân iştirâ ve kabz edip evine götürdükde zevcesi Hind'e asla nesne söylemeden Hind ol kettânı eğirip iplik edip ba'dehu Zeyd, Hind'i tatlık edip ol ipliği Hind'den aldıktan sonra Hind, Zeyd'den ücret almağa kâdire olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s.136)

Soru: Bâyi'-i kettân olmayan Zeyd kettân alıp götürüp zevcesi Hind'e teslim eyledikde bir nesne demeyip Hind dahi ol kettânı iplik işleyip bez dokudukdan sonra Hind fevt oldukda Hind'in zevci Zeyd ol bezi müstakillen ahz eylese Hind'in sâir veresesini Hind'in ğazl (yün eğirme) ve nesci (dokuma) için ücret nâmına bir nesne almağa kâdirler olur mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s.210)

Soru: Bâyi'-i kettân olmayan Zeyd onda işletmek için aldığı kettânı evine götürüp 'alâ sükût bıraktıktan sonra zevcesi Hind ol kettânı ğazl edip ba'dehu Zeyd'in yedine nesc ettirmek için def' edip Zeyd dahi Amr-ı nessâca (bez dokuyucusu) nesc ettirip ücretini verip evine götürse ol nesc olunan Zeyd ve Hind'den hangisinin olur? - Cevab: Zeyd'in olur. (Abdürrahim, C. 1, s.210)

Soru: Bâyi'-i kettân olmayan Zeyd kendi malıyla bir miktar kettân iştirâ ve kabz ve evine götürdükde zevcesi Hind'e bir nesne söylemeden Hind ol kettânı eğer iplik edip ba'dehu Zeyd'in izniyle ol ipliği bez dokuduktan sonra Hind fevt olup zevci Zeyd ile sâir veresesini terk eylese ol bez Zeyd ile sâir vereseden hangisinin olur? el-Cevâb: Zeyd'in olur. (Abdürrahim, C. 1, s.211)

Soru: Zeyd bir miktar kettânı zevcesi Hind'e ecir (ücret) zikretmeden “Benim için ğazl eyle (eğir)” deyu verip Hind dahi ğazl edip ba'dehu Zeyd alıp nesc etdirdikden (dokuduktan) sonra Hind ol bezi Zeyd'in elinden almış olsa hâlâ Zeyd ol bezi Hind'den alıp Hind'i tatlık etdikde Hind, Zeyd'den vech-i muharrer üzere ğazli için ecr-i misl almağa kâdire olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.211)

Soru: Zeyd kettân alıp zevcesi Hind'e iplik işle deyu verip ol dahi işleyip dokuyup bez eylese ol bez Zeyd ve Hind'den hangisinin olur? el-Cevâb: Zeyd'in olur. (Abdürrahim, C. 1, s.211)

e. Bezzâz, Bâyi'-i Kettân

Fetvalarda “bezzâzlar çarşısı”, “bezzâz”, “bâyi'-i kettân” tabirleri geçmektedir (Ali, C. 2, s. 260; Abdürrahim, C. 1, s.210). Bezzâz, tekstil ürünlerini satan tüccar yani manifaturacı demektir. Bâyi'-i kettân da keten bezi satıcısı anlamına gelir.

f. Hallâc

Hallâc, pamuk veya yünü bir alet yardımıyla atarak kabartan kimseye denir. Fetvalar: Soru: Birkaç nefer hayyâtlar Amr-i hallâca penbe vaz' etmek için verdikleri esvâbı rızalarıyla dükkânında hıfz üzere iken gece ile serika olunup (çalınıp) zâyi' olsa Amr ecîr-i müşterek olmağla ol esvâbın kıymetinin nısfını Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 195)

Soru: Birkaç nefer hayyâtlar Amr-i hallâca penbe vaz' etmek için verdikleri esvâbı rızalarıyla dükkânında hıfz üzere iken gece ile serika olunup zâyi' olsa Amr ecîr-i müşterek olmağla ol esvâbın kıymetinin nısfını Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 195)

g. Yorgancı

Soru: Yorgancı tâifesinden Zeyd yedi aded yorgan yüzlerini içlerine penbe atıvermek için hallâc olan Amr'a verip Amr dahi alıp dükkânında penbe atmak sadedinde iken harîk-i gâlib vâki' olmağla Amr ol yorgan yüzlerini harîkde tahlîs edemeyip muhterik olmuş olsalar ol yorgan yüzlerini Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 195)

h. Kürkcü

Soru: Zeyd kürkcü olan Amr'ın bir kürkünü gasb ve ol kürkü kesip parça parça edip yedinde kalsa Amr ol kürkünü Zeyd'e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Dilerse kıymetini tazmîn eder, dilerse kürkü alıp noksân-ı kat'ı tazmîn eder (Abdürrahim, C. 2, s. 169).

i. Kavukçu

Soru: Bir kasabada sâkin olan Zeyd kavukçu olup bir sûkda dükkân açıp kavukçuluk işlerken ol sûk erbâbı "Bizim sûkumuzda kavukçu olduğuna rızamız yoktur" deyu dükkânını Zeyd'e kapatmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 573)

j. Kazzâz (ipekçi,, ipek işleyen adam)

Ham ipek işleyen ve ibrişim haline getiren ve satan kişi demektir.

Soru: Zeyd üç aded sırmalı kuşağını kazzâz olan Amr'a şems ediver deyu verdikten sonra ol kuşaklar Amr'ın yedinden düşüp telef olsa hâlâ Zeyd ol kuşakların kıymetlerinin nısfını Amr ecîr-i müşterek olmağla Amr'dan tazmîne ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 195-196). Kazzâzlıkta akd-i şirketi inan (Behce, s.205)

k. Serrâc

Serrâc, koşum, eğer ve benzeri at takımı yapan ve satan kimse demektir. Tükçe'de saraç şeklinde telaffuz edilir. Fetva örnekleri:

Soru: Zeyd bir dükkânda serrâc olup ecîr-i müşterek olan Amr'a bir sîm rahtını ücretle kayışlayıp dikivermek için verdikten sonra Amr'ın dükkânında bilâ te'addi ve

lâ taksîr serika olunup zâyî' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 195)

Soru: Zeyd bir sîm raht kuşağını bir kasabada serrâc olan Amr'a "Bir kayışa diziver" deyu verip Amr dahi alıp kayışıldıkdan sonra ol kasabada bu mekûle nesneyi dükkânlarında alıkoymak mu'tâd değil iken Amr ol kuşağı dükkânında komağla dükkânı açılıp kuşağı serika olunup zâyî' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 195)

1. Terzi

Soru: Terzi olan Zeyd yine terzi tâifesinden olan Amr'a "Gel dükkânımda bana terzilikde imdâd ve i'ânet eyle her kaftan geldikçe kaftan başına sana şu kadar akçe ücret vereyim" deyip Amr dahi Zeyd'e terzilikde birkaç ay imdâd ve i'ânet edip Amr bir nesne vermeden Zeyd fevt olsa hâlâ Amr hizmetinin ecr-i mislini tereke-i vâfiye-i Zeyd'i kabz eden veresesinden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 131-132)

Soru: Zeyd bir çukasını terzi olan Amr'a hıyâtat (dikmek) için verip Amr dahi akşam vaktinde civârında açık dükkân kalmadıkdan sonra dükkânını kapayıp evine gitmek sadedinde iken ol çukayı menziline götürmek için dükkânından çıkarıp dükkânın kenarında bilâ hâfiz bırakıp bir mühimmi için gidip çuka nazarından gâib olup ba'dehu çuka ol mahalden zâyî' olup bulunmasa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 195)

Soru: Zeyd hayyât dükkânında ücretle hıyâtat için aldığı esvâbı ecîr-i vahdî olan Bekir'e "Dükkânda hıfz eyle" deyip koyup gitdikden sonra Bekir'in te'addi ve taksîrinsiz ol esvâb dükkânından serika olursa Bekir'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 195)

Soru: Zeyd, Amr-ı hayyâta hıyâtat için verdiği esvâbı Amr mu'tâd üzere dükkânına vaz' edip ba'dehu ol dükkândan ol esvâb gece ile serika olursa hâlâ Amr zamân bi'n-nısfı razı iken Zeyd "Ol dükkânda bir adam komak gerek idin" deyu tamâm-ı kıymetini tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Hâris var idiye olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 195)

3. Madencilik İle İlgili Esnaf ve Sanatkârlar

a. Bıçakçı

Soru: Bıçakçı tâifesinden olan Zeyd'e "Amr-ı sağır kendiye sanat-i mezbûreyi ta'lim için velisi izniyle üç sene hizmet edeyim" deyip ba'dehu Zeyd iki sene Amr'a hizmet-i mezbûreyi ta'lim etmiş olsa hâlâ Amr, Zeyd'den ecr-i misl taleb edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Âdet-i câriye tahkîm olunur. (Abdürrahim, C. 2, s. 107-108)

b. Bakır/Bakırcı

Soru: Zeyd bakırcı tâifesinden olan Amr'a "Bana haftada şu kadar akçe harçlık ver falan zamanda ben dahi sana şu kadar bin akçe sermaye vereyim ve ol sermaye ile işleyip bey' ettiğimiz bakır âlâtından hâsıla olan fâideden seninle haklaşalım" demekle Amr dahi Zeyd'e haftada haftaya ol kadar harçlık verip bu vech üzere altı senede cem'an yirmi sekiz bin akçe vermiş olsa hâlâ Zeyd, Amr'a sermaye vermemekle Amr vech-i meşrûh üzere verdiği yirmi sekiz bin akçeyi Zeyd'den taleb edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 145-146)

Soru: Zeyd'in Amr zimmetinde semen-i mebî'den şu kadar akçe hakkı olmağla Zeyd, Amr'a "Meblağ-i mezbûr senede şu kadar vukiyye bakır için selem olsun" deyip Amr dahi kabul eylese akd-i mezbûr sahîh olur mu? el-Cevab: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 78)

Soru: Zeyd bakırcı tâifesinden Amr'a "Bana haftadan haftaya şu kadar akçe harçlık ver, falan zamanda ben dahi sana şu kadar akçe sermaye vereyim ve ol sermaye ile işleyip bey' ettiğin bakır âlâtından hâsıl olan fâideden seninle haklaşalım" demekle Amr dahi Zeyd'e haftadan haftaya ol kadar akçe harçlık verip bu vech üzere altı senede cem'an yirmi sekiz bin akçe vermiş olsa hâlâ Zeyd Amr'a sermaye vermemekle Amr vech-i meşrûh üzere verdiği yirmi sekiz bin akçeyi Zeyd'den taleb ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 391)

c. Kuyumcu ve Sarrâf

Sarrâflar, altın, gümüş, dinar ve dirhem gibi kıymetli maddelerin alım-satımıyla meşğul olan esnaf kişidir. Kuyumcu da altın, gümüş gibi kıymetli madenlerden takı, mücevherat, ziynet malzemeleri yapıp satan kişidir.

Soru: Zeyd Şu kadar zolotasını Amr-ı sarrâfa “Şu kadar altın ver” deyü verüp Amr dahi alıp altınları verecek olduktan sonra Zeyd altınları kabzetmeden Zeyd Amr’dan müfârat edip ba’dehu Amr zolotaları istihlâk ettikten sonra Zeyd ol zolotaların misillerini vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Behce, s.308).

Soru: Hind, kızı Zeyneb ile Hatice’nin menziline vardıkda Hatice bir sorgucunu (tac) kendinin talebinsiz Zeyneb’in başına sokup ba’dehu Zeyneb vâlidesi Hind ile menzillerine gıtdikten sonra ol sorgûc Zeyneb’in başından düşüp kırılmağla Hind yapdırmak için kuyumcu olan Zeyd’e bilâ izin verdikde ol sorguç Zeyd’in dükkânından zâyi’ olsa hâlâ Hatice ol sorgucun kıymetini Hind’e tazmîne kâdire olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 150) -Bu suretde Hind ol sorgucun nısfını Zeyd’e tazmîne kâdire olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 150)

Soru: Zeyd bir yemenî taşlı yüzüğünü kuyumcu olan Amr’a verip Şu mekûle yapıver deyip ba’dehu Amr’ın hıfzında te’addi ve taksîrinden nâŐı ol yüzük zâyi’ olup ba’dehu Zeyd “Yüzüğümün kıymeti Şu kadar akçedir” deyip müdde’âsını isbât edip kıymetini Amr’dan tazmîn ve ahz edip ba’dehu ol yüzük Bekir’in yedinde zuhûr eylese hâlâ Amr ol yüzüğü Bekir’dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 196).

Soru: Zeyd bir altınlı mücevher hançerini Şu kadar gurûşa nesieten (veresiye) Amr’a bey’ ve teslîm eylese hâlâ Amr bey’-i mezbûrun fesâdına binâen fesh-i bey’e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C.2, s.81)

Soru: Zeyd bir gümüşlü bıçağını nesieten Amr’a bey’ ve teslîm etdikden sonra Amr fesh-i bey’le ol bıçağı Zeyd’e redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C.2, s.81)

Soru: Zeyd bir mücevher kuşağını dört yüz elli gurûş ile seksen yedi buçuk zirâ’ kumaş mukâbelesinde Amr’a bey’ ve teslîm ve meblağ-i mezbûr ile ol kadar kumaŐı Amr’dan aldıktan sonra hâlâ Zeyd bey’-i mezbûra nâdim olup meblağ-i mezbûr ile ol kadar zirâ’ kumaŐı Amr’a reddedip ol kuşağı Amr’dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C.2, s.81)

Soru: Zeyd elmas taşlı hâtemini nesieten Amr'a bey' ve teslî eylese hâlâ Amr bey'-i mezbûrun fesâdına binâen ol hâtemi Zeyd'e redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C.2, s.81)

Soru: Zeyd bir mücevher altınlı hançerini Amr'a şu kadar gurûşa bey' ve teslîm ve semen-i mezbûrun şu mikdârını meclis-i bey'de ahz ve kabz edip mâ'adâsını müddet-i malûmeye te'cîl eylese meclis-i bey'de kabz etdiği semen ol hançerin altınının kıymetinden ziyâde olacak bey'-i mezbûr sahîh olup müddet tamamında Zeyd, Amr'dan bâkîyi tamamen almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C.2, s.81)

Soru: Hind altından masnû' bilâ zarar tahlîs mümkün olan zümrüt taşlı küpesini dört ay ecel ile şu kadar gurûşa Zeyd'e bey' eylese bey'-i mezbûr sahîh olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C.2, s.81)

Soru: Kuyumcu olan Zeyd dükkânında müctemi' olan kumaş hurdası ile karışmış olan bir mikdâr toprağı şu kadar gurûşa Amr'a bey' eylese bey'-i mezbûr sahîh olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C.2, s.81)

Soru: Hind bir altın bileziğini Zeyneb'e şu kadar akçeye bey' ve teslîm edip kabz-ı semen etmeden Hind ve Zeyneb müteferrikalr olup ol bilezik, Zeyneb'in yedinde serika olursa Hind bileziğin kıymetini Zeyneb'e tazmîne kâdire olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C.2, s.81)

Soru: Zeyd bir mürassa' (cevherle süslü) altın kuşağını Amr ve Bekir'e iştirâk üzere şu mikdâr akçeye bey' ve teslîm edip ba'dehu Amr ve Bekir ol kuşağı bey'le istihlâk etdiklerinden sonra Amr gaybet eylese Bekir ol kuşağın kıymetinden hissesine düşen mikdârını Zeyd'e zâmin oldukda Zeyd, Amr'ın hissesine düşen mikdârı dahi mücerred "Me'an iştirâ etmişdiniz" deyu Bekir'den tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C.2, s.81)

Soru: Zeyd bilâ zarar altınını tahlîs mümkün olmayan elmas ile mürassa' altın kuşağını iki bin gurûşa nesieten Amr'a bey' ve teslîm etdikden sonra Zeyd fevt olsa hâlâ Amr "Bey'-i mezbûr câiz değildir" deyu ol kuşağı Zeyd'in veresesine teslîm murâd

etdikde verese almayıp semen tesmîye olunan iki bin gurûşu almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s.82)

Soru: Zeyd bazısı sîm ve bazısı altın bir kılıç ve bir raht ve evânî-i fidda (gümüş kaplar) ve zehebini (altın) nesieten Amr'a şu kadar akçeye bey' ve teslîm edip ba'de zaman düyûnu terekesinden ezyed olduğu halde fevt olsa hâlâ Zeyd bey'-i mezbûrun fesâdına binâen ol kılıç ve raht (at takımı) ve evâninin (kaplar) re'y-i hâkimle semen-i misline bey'ine sa'y etdikde ancak mukaddem tesmîye olunan semen hâsıl olmağla Zeyd onu bi't-tamam almak murâd etdikde sâir dâinler (alacaklılar) "Ğuramâya idhâl ederiz" deyip Zeyd'e tamamen aldırılmamağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar.(Abdürrahim, C. 2, s.82)

Soru: Bazı gümüş evânîsi tâciri olan Zeyd fevt oldukda Zeyd'in menzilinde olan evânî-i fidda için zevcesi Hind "Benimdir" deyip sâir verese "Zeyd'indir" deseler tarafeynin beyyineleri olmayacak kavlı hangisininindir, beyyine hangisine düşer? el-Cevâb: Kavlı Hind'indir, beyyine sâir vereseninindir. (Abdürrahim, C.2, s. 386).

d. Saatçı ve Tamircisi

Soru: Zeyd bir dükkânda ücretle nâsın saatlerini ıslâh eden Amr'a saatini ıslâh edivermek için verip Amr dahi dükkânında hıfz üzere iken dükkân açılıp saat serika olursa hâlâ Amr hıfzında te'addi ve taksîri olmadığına yemin ederken Zeyd ol saati Amr'a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuştur. (Abdürrahim, C. 2, s. 196).

Soru: Zeyd, Amr'dan iştirâ ve kabz ve def'-i semen ettiği saatin inde't-tüccâr reddini îcâb eder ayb-ı kadîmine muttali' olmağla ol saati hıyâr-ı aybla Amr'a redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 67)

Soru: Zeyd'in Amr'dan iştirâ ve kabz ettiği saatin bazı âlâtı olmamağla Zeyd müceddeden âlât yapıdırıp vaz' etdikden sonra Bekir saate müstehak çıkıp ba'de'l-ısbât hükmolunsa Zeyd, Bekir'e "Ol âlâtın kıymetlerini ver ve illâ kal'ı (sökülmesi) saate muzir olmamağla kal' edip alırım" dedikde Bekir razı olamyıp "Ol âlâtı meccânen zabt ederim" demeğle kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 70)

Soru: Zeyd, Amr'dan bir gün isti'mâl için âriyet aldığı bir saati bir gün isti'mâl edip Zeyd ol saati Amr'a teslim etmek mümkün iken teslim etmeyip birkaç gün kendi odasında alıkoyup ba'dehu ol saat Zeyd'in odasından serika olunup zâyi' olsa saati Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 149).

e. Kalaycı

Soru: Zeyd icâre-i mu'accele ve müeccele ile tasarrufunda olan vakıf dükkânı Amr-ı kalaycıya icâr etdikde Amr ol dükkânda kalaycılık sanatı işletmekle ol dükkânın binâsına vehn târî olduğundan mâ adâ ol dükkânın üzerinde sâkin olanlar duhândan ve neşâdir râyahasından müte'ezzî olsalar hâlâ mütevellî-i vakıf ve onda sâkin olanlar Amr'ı ol dükkânda kalaycılık sanatı işlemekten men'a kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Zarar-ı beyyin olacak olurlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 570)

f. Demirci

Fetvalarda demiri ifade etmek üzere temûr ve hadîd, demirciyi ifade etmek üzere de haddâd kelimesi kullanılmaktadır. Fetvalardan örnekler:

Soru: Zeyd bir sefînde Amr ile müşterek iken Amr'ın emriyle müşterek olmak üzere bir sefîne demiri iştirâ ve semenini Amr'ın emriyle kendi malından verip sefînde müşterek isti'mâl ederlerken ol demirin ipi fırtınadan kırılıp demir derya içinde kalıp zâyi' olsa hâlâ Zeyd semen-i mezbûrdan Amr'ın hissesine düşeni mürâca'at edip Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 390)

Soru: Zeyd-i sipâhînin timarı dâhilinde olan arzda hadîd madeni olup kadîmden erbâb-ı madenden arz-ı mezbûrda tahsîl ettikleri cevher-i hadîdden öşür vermek üzere me'murlar iken içlerinden Amr mücerred "benim amelim ile hâsıl oldu" deyu öşür vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 41).

Soru: Taraf-ı saltanat aleyhden mâl-i mîrî ve sâir-i a'şâr ve rusûm cem'ine me'mur olan Zeyd-i nâzır Amr ve Bekir'in kendide temlîk olunmayan arz-i mîrî üzerinde buldukları hadîd cevherini cümleten mezbûrların yedlerinden alıp zabta kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 41).

Soru: Bu suretde “Biz müslim olmağla vermeziz” deyip vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 41).

Soru: Zeyd şerâit-i seleme ri‘âyet etdikden sonra her kantarı dörder yüz akçeye olmak üzere ecel-i malûma şu kadar kantar demir için demirci olan Amr’a elli bir bin akçe verdikde ol kadar demire Amr’ın oğulları Bekir ve Beşir kefil olduklarından sonra müddet tamam olmadan Amr fevt olmuş olsa hâlâ müddet-i mezbûre tamamında Zeyd ol kadar kantar demiri kefâletlerine binâen Bekir ve Beşir’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 79).

Soru: Zeyd, Amr’ın menziline muttasıl birkaç bâb haddâd dükkânı ihdâs etmekle haddâdın darbından Amr’ın menzilin binâsına zarar-ı fâhişi olsa hâlâ Amr ol zararı bi-eyy-i vechin kân (zararı hangi sebebden olursa olsun) Zeyd’e def’ etdirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 572)

g. Ekserci

Ekserci, demir çivi, mih ve mismar yapan ve satan kişi demektir.

Soru: Ekserci tâifesinden Zeyd, murad ettiği kimselerden tîmûr (demir) iştirâ etmek istedikte bazı kimseler âharden iştirâ ettiğine razı olmazız bizden iştirâ eyle deyü Zeyd’e cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmazlar (Netîce, s.229-230).

h. Keserci

Dülger ve marangoz aleti yapıp satan kişidir.

Soru: Keserciler ittifak edip içlerinden olan müslimîn üzerlerine Amr-ı zimmîyi kethüda ve zabıt nasbedip Amr müslimîn üzerlerine “tedlîs ve hile etmesinler” deyü nezâret ve gâhî lede’l-iktizâ beynlerinde ta’zîr ve te’dîb eder olmakla hâlâ ol müslimîn hakime i’lâm ettiklerinde hakim Amr’ı ref’ edip bir müslimi üzerlerine kethüda ve zabıt nasbetmek meşru mudur? el-Cevâb: Meşrûdur (Behce, s.558).

i. Çinici

Soru: Çinici tâifesinden Zeyd ve Amr faidesi beyinlerinde beraber olmak üzere çinicilikte akd-i şirket ettiklerinden sonra Zeyd ve Amr iştirâ ettikleri toprağı çini

işleyip şu kadar faide hasıl oldukta faidenin cümlesini Zeyd ahz ve istihlâk eylese Amr faideden hissesini Zeyd'e tazmine kâdir olur mu? el-Cevâb: olur (Behce, s.209)

j. Hakkâk

Hakkâk mühür yapan kişi demektir: Bir fetva:

Soru: Zeyd hakkâk taifesinden Amr'ı sen âhara benim ismime mutabık mühür kazımışsın deyü ithâm edüp hasb ettirmeğe kâdir olu mu? el-Cevâb: Olmaz (Netîce, s.302).

k. Nal Yapımcısı

Soru: At nalı için istisnâ'a te'âmül cârî olan beldede Zeyd nal sâni'i olan Amr'a "Benim için şu kadar nal işle" deyü şu kadar akçe verip Amr dahi kabul edip aldıktan sonra Amr ol nalları işleyip Zeyd'e vermeden Zeyd fevt olsa hâlâ Amr verese-i Zeyd'e ol nalları işleyip vermeğe razı iken verese-i Zeyd "Her nal için masnû'an hâlâ bey' olunduğu üzere şu kadar akçe ver" deyip almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar(Abdürrahim, C. 2, s. 80)

4. İnşaatçılık ve Mimarlık İle İlgili Esnaf ve Sanatkârlar

a. Nakkâş

Nakkâş yağlı veya sulu boya ile binaların duvar ve tavanlarını boyayıp nakışlar ve çiçekler yapan sanatkâr demektir. Nakış aynı zamanda sırma ve ipekle kumaş üzerine yapılan işlemeyi de ifade eder.

Soru: Zeyd, Amr-ı nakkâşa "Menzilimi kendi boyan ile nakş eyle, sana beş bin akçe ücret vereyim" deyip Amr dahi razı olup kendi boyasıyla vech-i muharrer üzere nakş etdikden sonra Amr "Beş bin akçeden ziyâde harcım gitti" deyü dava etmekle nakşının masnû'an kıymeti takvîm olundukda altı bin akçe olduğu zâhir olup ve boyasının yevm-i idhâlde kıymeti beş bin akçe olup ecr-i misli dahi bin akçe olsa Amr altı bin akçeyi Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 111)

Soru: Zeyd cârî Hind'in odasının pencereleri mukâbelesinde bir âlî binâ ihdâs etmekle Hind'in odasında nakış işlenmek ve tilâvet-i Kur'ân olunmak mümkün olmayıp

zarar-ı fâhişi olsa hâlâ Hind Zeyd'e ol vehc üzere zarar eden binâsını kal' ve ref' etdirmeğe kâdire olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 569)

Soru: Zeyd sıbyâna ta'lîm-i Kur'ân eden Hind'e "Sağire kızım Zeyneb'e ta'lîm-i Kur'ân edip nakış işlemeği dahi ta'lîm eyle sana ücret vereyim" deyip lakin müddet ve mikdâr-i ücret beyân olunmasa Hind dahi iki sene Zeyneb'e ta'lîm-i Kur'ân edip nakış öğretse Zeyd, Hind'e bir nesne vermeyecek Hind ecr-i mislini Zeyd'den almağa kâdire olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C.2, s.108).

b. Neccâr

Neccâr bina, değirmen, duvar, gemi, kayık yapan usta demektir. Neccâr, gemileri kereste ile yaptığı gibi ahşap ev de yapar. Neccâr, marangozun yaptığı işleri de yapan bir kişidir. Ayrıca neccâr inşaat ustalığı da yapmaktadır.

Soru: Neccâr tâifesinden Zeyd ve Amr beynlerinde şirket yoğ iken mezbûrlar Bekir'in şu mekûle odasının neccâriyesini Bekir ile şu kadar akçeye söyleyip ba'dehu Zeyd binâyâ mübâşeretden ibâ edip Amr ile odayı müstakillen binâ eylese hâlâ Zeyd Amr'ın aldığı akçeden hisse nâmına nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 391)

Soru: Kayık istisnâ'ı müte'âraf olan beldede Zeyd, Amr-i neccâra şu kadar akçe verip "Kereste ile benim için tûl ve arzı şu kadar bir kayık yap" deyu kavlı edip Amr dahi kerestesiyle Zeyd'in dediği üzere bir kayık yapıp Zeyd'e teslim etdikden sonra Amr nâdim olup Zeyd'in rızasız meblağ-i mezbûru Zeyd'e red ile kayığı Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 80)

Soru: Sefine istisnâ'ı müte'âraf olan diyârda Zeyd, Amr'a "Benim için şu kadar akçeye şu cins bir sefine yapıver" deyip Amr dahi razı olup Zeyd meblağ-i mezbûru Amr'a peşin verip Amr dahi ol mekûle sefine yapıp ba'dehu Zeyd gördükde beğenmeyip hıyâr-ı ru'ye ile Amr'a reddeylese hâlâ Zeyd, Amr'dan meblağ-i mezbûru almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 80)

Soru: Zeyd tasarrufunda olan bir arsa üzerine şu kadar odaları kendi kerestesiyle ve âlât-i binâsıyla Zeyd için binâ edivermek üzere şu kadar gurûşa Amr ile

kavl edip Amr dahi bu vech üzere tekabül eylese akd-i mezbûr sahîh olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 110)

Soru: Bu suretde Amr vech-i muharrer üzere binâ eylese ol binâyâ Amr'ın sarf ve idhâl eylediği kereste ve âlât-i binânın vakt-i idhâlde kıymeti meselen üç yüz gurûş olsa ol odaların binâsının mebniyyen kıymeti dört yüz gurûş olsa üstadiyesinin mecmû'u için dört yüz gurûş almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 110)

Soru: Bu suretde kereste ve âlât-ı binânın yevm-i idhâlde kıymeti üç yüz gurûş olup odaların binâsının mebniyyen kıymeti dahi dört yüz gurûş olup ve lakin ecr-i misli üstâdiye yüz gurûşdan ziyâde olsa Amr, Zeyd'den dört yüz gurûşdan ziyâde bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 110)

Soru: Zeyd'in mülkü olan bir arsa üzerine Amr, Zeyd için kendinin kerestesiyle şu mekûle bir menzil binâ edivermek üzere on bin akçeye kavl eyleseler ba'dehu Amr ol menzili kendi kerestesiyle binâ edip Zeyd'e teslim eyledikde "On bin akçeden ziyâde harçım gitti" deyu dava ve nizâ' etmekle binâ-i mezbûrenin mebniyyen kıymetine nazar olundukda on beş bin akçe olduğu zâhir ve sâbit olup Amr'ın idhâl ettiği kerestenin yevm-i idhâlde kıymeti dahi on bin akçe olup üstâdiye dahi beş bin akçe olsa hâlâ Amr, Zeyd'den mukaddemâ kavl olunan on binden mâadâ beş bin akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 110)

Soru: Zeyd, Amr-ı neccâra menziline bir duvar binâ edivermek için emr edip Amr dahi Zeyd'e mu'tâd üzere menziline bir duvar binâ eyledikten sonra iki sene mürûrunda ol duvar münhedim oldukda Zeyd, Amr'a "Senin binâ eylediğin duvar yıkıldı" deyip Amr'a ücret verdiği akçeyi istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 110)

Soru: Zeyd'e harâba müşrif olan değirmenini yıkıp müceddiden binâ etmek için şu kadar akçe ücret ile neccâr olan Amr'ı istîcâr edip ba'ehu Amr ol değirmeni yıkıp yapmadan âhar diyâra gidip bir müddet değirmen mu'attal kalsa hâlâ Zeyd, Amr'dan "Değirmenim şu kadar zaman mu'attal kaldı" deyu battâliye kirâsı nâmına bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 111)

Soru: Zeyd-i neccâr Amr'a bir ahır binâ ediverip ba'dehu birkaç eyyâm mürûrunda ol ahır münhedim olsa hâlâ Amr, Zeyd'e ke'l-evvel ahırını binâ ettirmeğe yâhûd mukaddem verdiği ücreti geri almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 111)

Soru: Zeyd, Amr'ın binâsına emriyle mübâşir oldukda Zeyd kendi bi'z-zât birkaç neccârı yevmî şu kadar akçe ücret tesmîyesiyle istîcâr edip birkaç gün Amr'ın binâsında istihdâm eylese hâlâ ol neccârlar müstehak oldukları ücretlerini Zeyd'den talep ettiklerinde Zeyd akdi Amr'a izâfet etmiş değil iken mücerred “Binâ Amr'ındır dahi ben ücreti almadım, varın Amr'dan alın” deyip kendi vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 111)

c. Mimar

Soru: Zeyd, Amr'ın bi-şarti'r-rucû' emriyle Amr'ın menziline malından binâ edivermek ba'dehu masrûfunda ihtilâf eylediklerinde umûr-i binâyâ vukûfu olmayan iki nefer kimesneler “Ancak şu kadar akçeye olur” deyu Amr'ın dediği mikdârı takvim etmekle Beşir-i nâib ol vech üzere keşf hücceti verse hâlâ üstâz-ı mi'mârlar ve ehl-i vukûf ol binâyı takvîm-i sahîh ile takvîm ettiklerinde ancak Zeyd'in dediği mikdâr ile olur deyip ol vech üzere ittifâk eyleseler Zeyd'in kavli muteber olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 350) Bir fetvada mimar ağa, yapıları usulüne uygun yapıp yapılmadığı kontrol ettiği bildirilmiştir (Behce, s.316)

d. Doğramacı

Soru: Zeyd menziline cârı (komşusu) Amr'ın menziline muttasıl mevzide doğramacı dükkânı ihdâs edip birkaç kimseler ile ol sanatı işlemekle Amr'ın menzili duvarına vehn gelip zarar-ı beyyini olsa Amr zararını Zeyd'e def' ettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C.2, s.262)

5. Eğitim-Öğretim İle Meşgul Olanlar

a. Sahnâf

Soru: Zeyd bir kitabını sahnâf olup ücretle dellâl olan Amr'a bey' edivermek için verdikde alâ sevmi'ş-şirâ' tâlib olanlara vermeğe izin verip Amr dahi alıp ol kitabı

bey'a arz edip bir kimesneye alâ sevmi'ş-şirâ' verip ba'dehu unutsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. Abdürrahim, C. 2, s.191).

b. Matbaacı

Behcetü'l-fetâvâ'daki bir fetvaya göre, matbaada kitap basmanın câiz olup olmadığı sorulmuş ve bu soruya verilen cevapta matbaada kitap basmanın câiz olduğu ifade edilmiştir. Bu fetva, matbaanın ülkeye giriş tarihini bildirmesi bakımından önemlidir. Bir fetvada da bazı kişilerin bir araya gelip şirket kurup matbaada basma sanatında mahareti olan kişiye kitap bastırdıkları ve bu kişilerin basılan kitapların satımından para kazandıkları ifade edilmiştir (Behce, s.206,552).

c. Müstensih

Behcetü'l-fetâvâ'daki bir fetvaya göre, kadınların Kur'an âyetlerini yazarken dikkate etmeleri gereken hususlar sorulmuş ve kadının Kur'an'a hürmet içerisinde âyetleri yazması ifade edilmiştir. (Behce, s. 553).

d. Müzehhib ve Mücellid

Bir fetvada çarşıda bir dükkânda müzehhib (yaldızcı, kitapların satır ve kelimeleri arasına, cümle sonlarına altın varakı yapıştıran sanatkâr) ve mücellid (ciltçi) olarak çalışan bir sanatkârın faaliyet gösterdiği ifade edilmiştir (Feyziyye, s.344)

e. Eğitim-Öğretim Hizmetleri ile Meşgul Olanlar

Fetvalarda, vakıflar tarafından mekteb, medrese, muallimhâne gibi eğitim-öğretim kurumları kurulmuş, bu kurumlarda imam, müezzin, muîd, vaiz, ders-i âm gibi unvanları olan kişiler görev yapmışlar ve maaş ve ücretlerini vakıflardan almışlardır. Fetva örnekleri:

Soru: Zeyd-i vâkıf bir mekteb binâ ve vakfedip "Falan mescidde her kim imam olursa ol mektebde muallim olsun" deyu şart edip ve vazife-i ta'lîm için bir mikdâr nukûd akçe vakfedip ba'dehu ol mektebde ol mescidin imamı muallim olup edâ'-i hizmet üzere iken Zeyd'in vakfi olan nukûd zâyi' olmağla Bekir bir mikdâr akçesini vakfedip gallesini ol mektebde muallim olanlara şart eylese hâlâ Bekir "Ben muallime vazife şart etmekle mescidin imamı olan Beşir'i azledip dilediğim kimesneyi muallim ederim" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.444).

Soru: Zeyd beş yüz gurûş vakfedip “Hâsıl olan ribhden şu kadar eczâ’-i şerîfe tilâvet olunup yevmî birer akçe verile ve bâkî kalan akçe falan mektebde te‘allüm-i Kur’ân eden sıbyâna kaftân alına” deyu şart ve ta’yîn eylese hâlâ ol mektebde te‘allüm-i Kur’ân eder sıbyân olmayıp mu‘attala olsa ol mektebde muallim olan Amr bâkî kalan akçeyi vakf-ı mezbûr mütevellîsinden nefsiçün almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.444).

Soru: Zeyd esvâkta (çarşılarda) herkes işine meşgul iken sıbyana ta‘lîm için cehr ile Kur’ân-ı Azimü’ş-Şa’n okumak câiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.11)

Soru: Bir hırfet ahâlisinden Zeyd dükkânında sanaati meşgul iken karibinde olan dükkânda bazı sıbyan cehr ile Kur’ân-ı Azimü’ş-Şa’n tilâvet etdiklerinde Zeyd istimâ‘ etmeyip ameline meşgul olsa âsim olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.11).

Soru: Zeyd bir mikdâr akçesini vakıf ve gallesini binâ eylediği mektebde muallim olan ile bir mescid-i şerîfde vaz‘ eylediği eczâ’-i şerîfe tilâvet edenlere şart edip ve birkaç dükkânlarını dahi vakfedip gallesini ol mektebin firâşına ve eczâ’-i şerîfenin hâfızına şart eylemiş olsa hâlâ ol mektebin firâşı ile eczâ’-i şerîfenin hâfızı olanlara ol dükkânların gallesini mütevellîden taleb eyledikde mütevellî bir mikdârını verip ve bir mikdârını vermeyip vakf-ı nukûda za‘at târî olmağla “Gallenin ol mikdârını mektebde muallim olan ile eczâ’-i şerîfe tilâvet edenlere veririm” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.447).

Soru: Gallesi bir karyede vâki‘ muallimhânenin muallimi olanlara meşrûta vakfolan nukûdun gallesini mütevellîsi Zeyd muallimhâne harâb olup ve karye-i mezbûre ahâlîsi dahi perişan olup hâlî kalmağla re’y-i hâkimle kurbunda olan âhar muallimhânenin mesâlihine sarfa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s.449).

Soru: Evkâf-ı kadîmeden bir muallimhânedeki muallim olanlara meşrûta vakfi olmak üzere zabt ve muallim olanlar sâkin olagelip öyle olduğu meşhûr ve mütevâtir olan menzili mütevellîsi “Evlâd vakfidir” deyu icâre-i mu‘accele ve müeccele ile Amr’a

îcâr eylese hâlâ muallim olan kimesne ol menzili Amr'dan re'y-i hâkimle taleb edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s.553).

6. Sağlık Sektöründe Çalışanlar

Sağlık sektöründe çalışanları iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan bir grubu insan sağlığı ile diğeri de hayvan sağlığı ile meşğul olmaktadır. İnsan sağlığında çalışanlar şunlardır: Tabîb, cerrâh, haccâm, fessâd, kehhâl (göz hekimi), ebe (kâbile), sünnetçi (hattân). Hayvan sağlığı ile ilgilenenler baytar (veteriner) dir. Attârlar da ilaç mesebasinde bitkiler sattıkları için bu sektörde değerlendirilebilir.

a. Tabîb

Fetvalarda Osmanlı toplumunda hâzık (uzman) tabîblerin bulunduğu belirtilmiştir (Behce, s.591; Feyziyye, s.52; Abdürrahim, C. 2, s.109)

Soru: Fıtık marazına mübtela olan Zeyd'e cerrâhînden birkaç Müslümanlar “Yardırıp ilâc etmekten gayri ilâc faide vermez, marazın müştred olur, eğer yardırsan galib ihtimal helâk olmayıp halas olmandır” deyü haber verip bu maraza mübtela olanların bazıları dahi ol ilâc ile halas oldukları vaki iken Zeyd huzzâk-ı cerrâhînden Amr'a şak ettirip mu'tad üzere deva ederken müteessiren fevt olsa Zeyd âsim olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Behce, s.556).

Soru: Zeyd'in adamı olan Amr hasta oldukda Zeyd tabîb olan Bekir'e “Amr'a ilâc sana şu kadar akçe ücret vereyim” deyip ba'dehu birkaç eyyâm kendi malından edviyesine bir mikdâr akçe harc ve sarf edip Amr'a ilâc edip lakin Amr ifâkat bulmayıp bi-emrillah fevt olsa hâlâ Bekir, Zeyd'den semen-i edviyeyi ve ücretini taleb edip almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 109)

Soru: Bir maraza mübtelâ olan Zeyd, tabîb olan Amr'a “Marazıma ilâc eyle eğer ifâkat bulursam sana yedi bin akçe vereyim” demekle Amr dahi Zeyd'e altmış gün mu'âlece edip ba'dehu Zeyd fevt olsa hâlâ verese Amr'a ecr-i mislini ve edviyenin semenini verirlerken Amr razı olmayıp tereke-i Zeyd'den yedi bin akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 109)

Soru: Marîz olan Zeyd, Amr-ı tabîbe “Bana bir ber’ (iyileşme) hâsıl olunca kendi edviyen ile ilâc eyle sana şu kadar akçe vereyim” demekle Amr dahi kendi edviyesiyle Zeyd’e ilâc ve timâr edip ber’ hâsıl oldukda Amr’ın sarf ettiği edviyenin semenleriyle amelinin ecr-i misli ol kadar akçeye müsâvî olmağla Amr ol kadar akçeyi Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 109)

b. Kehhâl

Kehhâl göz hekimi demek olup aşağıda belirtilen fetvalara rastlanmıştır.

Soru: Remede mübtelâ olan Zeyd Amr-ı kehhâle kendi edviyen ile bana ber’ hâsıl olunca ilâc ve timarı eyle sana şu kadar akçe vereyim demekle Amr dahi kendi edviyesi ile Zeyd’e bir müddet ilâc ve timar edüb ber’ hâsıl olsa Amr’ın sarf ettiği edviyenin semeniyle amelinin ecr-i misli ol kadar akçeye müsavi olmağla Amr ol miktar akçeyi Zeyd’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Feyziyye, s.365).

c. Cerrâh

Soru: Zeyd’in bir dişi ağırdıkda cerrâh olan Amr’a “Şu dişimi ihrâc eyle” deyu emir etmekle Amr Zeyd’in ol dişini ihrâc etmeyip hataen âhar dişini ihrâc eylese Amr’a ne lâzım olur? el-Cevâb: Nısf-ı öşr-i diyet. (Abdürrahim, C. 1, s.350)

Soru: Zeyd Amr-ı haccâma “Ağrıyan şu dişimi çıkar” deyip Amr dahi Zeyd’in bir dişini çıkardıkdan sonra Zeyd Amr’dan “Emr ettiğim dişimi çıkarmayıp sağ dişimi çıkardın” deyip Amr Zeyd’e “Emir ettiğin dişi ihrâc eyledim” deyu ihtilâf eyleseler Amr’ın müdde’âsı sâbit olmayacak Zeyd Amr’dan dişinin diyetini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 350)

Soru: San’atında mâhir olan Zeyd-i cerrâh Hind-i sağîrenin başı çıban olmağla Hind’in başına Hind’in velîsi izniyle bir merhem sürüp birkaç gün mürûrunda Hind bi-emrillah-i Teâlâ fevt olsa hâlâ Hind’in veresesini Zeyd’e mücerred “Hind’in mevtine senin merhemini sebep oldu” deyu Zeyd’den diyet nâmına bir nesne almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C.1, s.357).

Soru: Zeyd-i cerrâh Amr’ın eli üzerinden kan aldıkda amel-i mu’tâdı tecâvüz edip sinirlerine neşter vurup ondan nâşî Zeyd’in eli şişip ba’de’l-bür’ (iyileşme, şifa

bulma) bileğinden aşağısı bi'l-küllîye amel-mânde kalsa Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Nısf-ı diyet. (Abdürrahim, C.1, s.357).

Soru: Zeyd bir çürük dişini cerrâh olan Amr'a gösterip “Şu dişimi çıkarıver” dedikde Amr Zeyd'in gösterdiği çürük dişini çıkarmayıp bir sağ dişini ihrâc eylese Amr'a ne lâzım olur? el-Cevâb: Nısf-ı öşr-i diyet. (Abdürrahim, C.1, s.357).

Soru: Zeyd'in ayağına bir maraz ârız oldukda cerrâh olan Amr Zeyd'in izniyle ol maraz için mu'tâd üzere Zeyd'in ayağına bir yakı yakıp ba'dehu ol yakı ovuldukda Zeyd'in ol ayağı bi'l-küllîye amel-mânde olup basamaz olsa Amr amel-i mu'tâdı tecâvüz etmemiş iken Zeyd Amr'a ol ayağı için diyet nâmına “Bana şu kadar akçe ver” deyip bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 357).

Soru: Zeyd hançer ile Amr'ın kaşını vurup mecrûh etdikde Amr kendi malından edviyeye (ilaç) üç yüz akçe sarf edip bür'-i tam (iyileşmesi tam) hâsıl oldukdan sonra hâlâ ol edviyeye harc ettiği üç yüz akçeyi Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: İmam Muhammed Şeybânî (aleyhi'r-rahmet) kavlı-i şerifi üzere olur (Abdürrahim, C. 1, s. 359).

Soru: Zeyd Amr'ın arkasına hançer ile vurup mecrûh edip bür'-i tam gelince cerrâha ve edviyeye şu kadar akçe sarf eylese hâlâ amr ol sarf ettiği akçeyi Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 359)

Soru: San'atında mahâreti olan Zeyd-i cerrâh Amr'ın izniyle hayvanının husyeteynini ihrâc etmekle hayavan ol cürhden nâşî helâk olsa Zeyd fiil-i mu'tâd edip ol amelde taksîr etmiş değil iken Amr hayvanının kıymetini Zeyd'e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 197)

d. Haccâm ve Fassâd

Haccâm, hacamatçı olup asıl görevi kan almak olmakla birlikte diş çekimi ve hayvanların hastalıklarıyla da ilgilenmektedir. Fassâd da kan alan cerrah, kan alıcı kimse demektir.

Soru: Zeyd Amr-ı haccâma “Ağrıyan şu dişimi çıkar” deyip Amr dahi Zeyd'in bir dişini çıkardıktan sonra Zeyd Amr'dan “Emr etdiğim dişimi çıkarmayıp sağ dişimi

çıkardın” deyip Amr Zeyd’e “Emir ettiğin dişi ihrâc eyledim” deyu ihtilâf eyleseler Amr’ın müdde’âsı sâbit olmayacak Zeyd Amr’dan dışının diyetini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahîm, C.1, s.350)

e. Kâbile

Kâbile, ebe demektir.

Soru: Hind Zeyneb’i doğurdurken esnâ’-i vilâdetde bırağıp gidip veled meyyiten doğup ve Zeyneb dahi fevt olsa vereseşi mücerred “Senin gitmen ile veled ve Zeyneb fevt oldu” deyu kâbileden diyet almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 358)

Kâbile’nin şehadeti ve bilirkışılığı bk. (Abdürrahim, C. 1, s. 59, 380, 504)

f. Sünnetçi

Soru: Zeyd Amr-ı kebîri Amr’ın emriyle mu’tâd üzere sünnet etdikde Amr’ın ol cerh nefesine sirâyet edip yirmi gün mürûrunda bilâ vâris fevt olsa emîn-i beytülmâl Zeyd’den Amr’ın diyeti nâmına bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 358)

g. Baytar ve nalbant

Soru: Nalband olan Zeyd, Amr’ın bir öküzünü rızasıyla mu’tâd üzere nallamak için aşağı yatırdıkda ol öküzün bir ayağı Zeyd’in te’addi ve taksîrinsiz kırılıp helâk olsa hâlâ Amr fiil-i mu’tâddan tecâvüz etmemiş iken ol öküzünün kıymetini Zeyd’e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 196)

Soru: Zeyd’in katırını nalband olan Amr nallar iken kakdığı mîh amel-i mu’tâdı tecâvüz etmekle katırın ayağına batıp ba’dehu ol ayağı mecrûh olup ol cürhden nâşî katırın tırnağı düşüp katır amelmânda olsa Amr’a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 196)

Soru: Zeyd’in bârgîrinin gözünde kise oldukda Zeyd bârgîrini nalband olan Amr’a götürüp mu’tâd üzere ilâc eyle demekle Amr dahi alıp vech-i mu’tâd üzere ilâc etmeyip n’alabandlar ilâc ve isti’mâl edegelmedikleri sem mekûlesinden bir nesneyi bârgîrin gözüne sürüp ondan nâşî bârgîrin gözü perdelenip asla görmez olsa hâlâ Zeyd,

Amr'a bârgîrinin kıymetini tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Rub'-i kıymetini tazmîn eder. (Abdürrahim, C.2, s.196)

Soru: At iğnemek sanatı olan Zeyd, Amr'ın bârgîrini izniyle iğnedikde amel-i mu'tâddan tecâvüz edip ba'dehu Zeyd'in te'addisi sebebiyle ol bârgîr helâk olsa hâlâ Amr bârgîrinin kıymetini Zeyd'den tazmîne ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 197)

Soru: Sanatında mahâreti olan Zeyd-i cerrâh Amr'ın izniyle hayavanının hasîtinin ihrâc etmekle hayavan ol cürhden nâşî helâk olsa Zeyd fiil-i mu'tâd edip ol amelde taksîr etmiş değil iken Amr hayavanının kıymetini Zeyd'e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 197)

Soru: Zeyd nalband olan Amr'a bir atını götürüp "Atımın kavalları tutuldu, tuğlamağla ilâc eyle" deyip gitdikden sonra Zeyd, Amr'ın iznisiz ol atın kavallarını ustura ile yarıp yedinde iken dördüncü gün ol at ol cürhden nâşî helâk olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 197)

Soru: Zeyd bir bârgîrini Amr'a verip "Bekir nalband bildiğim üstâd-ı nalbandır, götür Bekir'e teslim eyle, onayı versin gayrı kimesneye înetme rızam yoktur" deyip Amr dahi alıp Bekir'e götürmeyip Beşir'e "İneyi ver" deyip Beşir dahi iğneyip iğnemden nâşî bârgîr Amr'ın yedinde helâk olsa hâlâ Zeyd bârgîrinin kıymetini Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 197)

Soru: Zeyd bârgîrini Amr'a verip "Falan mahalde götür Bekir'e teslim eyle, bârgîrimi iğneyiversin" deyip Amr dahi alıp ol mahale götürürken esnâ'-i tarîkde Beşir ol bârgîr Zeyd'in olup Zey Amr ile Bekir'e irsâl etdiğini bilirken ol bârgîri Amr'dan alıp Zeyd'in izninsiz iğneleyip ondan nâşî bârgîr helâk olsa hâlâ Zeyd bârgîrinin kıymetini Beşir'den tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 197)

h. Attâr

Soru: Hind, Amr-ı attâra "Bana solucân otu ver" deyip Amr dahi sıçanotunu solucân otudur deyu verip Hind alıp şerbete katıp Zeyneb'e "İç" deyu verip Zeynep alıp

içip ondan müteessire fevt olsa Amr'a şer'an ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr (Abdürrahim, C. 1, s. 113).

Soru: Hind câriyesi Zeyneb'i "Çarşıdan horosân otu aliver" deyu gönderdikde Zeyneb attâr olan Zeyd'den ol otu taleb eyledikde Zeyd sıçan otunu horosân otu zannedip Zeyneb'e verip Zeyneb götürüp Hind'e verdikde Hind ilâc için şerbete katıp içip ba'dehu Hind ondan fevt olsa vereseşi Zeyd'den diyet almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar.(Abdürrahim, C. 1, s. 359)

Soru: Zeyd'in hizmetkârı Amr-ı sağır Bekir-i attârdan "Evde sıçan otu isterler" deyu bir akçelik sıçan otu alıp ba'dehu Amr onu ekl etmekle helâk olsa hâlâ vereseşi Amr'ın diyetini Bekir'den almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 359)

Soru: Hind sağîre kızı Zeyneb'i tılâ ilâcı (ağrıyan yer sürülen yağ, merhem) olmak üzere kaymak yağı ve hiddetlüeczâdan düzülen harâret yağı için komşusu Hatice'ye gönderip Hatice dahi Zeyneb'in eline verip Hind'e gönderdikde Zeyneb esnâ'-i tarîkde ol yağdan ekl etmekle helâk olsa Hatice'ye diyet lâzıme olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 359)

Soru: Zeyd attârlık sanatında olan abd-i me'zûnu Amr için taltîfen "Oğlum attârdır", "Oğlum şu kadar yaşa girdi" deyip Amr'a işaret eylese Amr âzâd olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 299).

7. Taşımacılık İle Meşgul Olanlar

Karada deve, at, katır, merkeb sırtında veya araba ile yük ve insan taşımacılığı yapılıyordu. Denizde ise gemi (sefine), kayık, çırnık (zahire kayığı), kadirga, sandal gibi araçlar ile yük taşınıyordu.

a. Mellâh

Gemi kaptanına, mellâh, reis gibi adlar veriliyordu.

Soru: Zeyd diyarda yelken ile sefinesiyle giderken yanından gelen Bekir'in sefinesinin üzerine yürüyüp ardında olan sandalını basıp gark etdikde ol sandal içinde olan Beşir dahi gark ve helâk olsa Beşir'in vereseşi Zeyd'den Beşir için diyet talebine

kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Zeyd seffinesini red ve sarfa sa'y edip âciz olacak olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 358).

Gemicilerin tazmin sorumluluğuna ait fetvalar:

Soru: Zeyd navl ile birkaç çuval pirincini Amr'ın seffinesine tahmîl eder oldukda Amr'a "Ol çuvalları seffinenin dibine vaz' eyleme, seffine sulanır, pirinç helâk olur, seffinenin üzerine vaz' eyle" deyip Amr dahi öyle hıfz edecek olup Zeyd çuvalları Amr'a teslîm edip gitdikden sonra Amr ol çuvalları seffinenin dibine sulanın mahale vaz' e dip ol mahalde su sirâyet edip pirincin bir mikdarı çürüyüp telef olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.183)

Soru: Zeyd bir tulum yağını bir diyârdan İstanbul'a götürmek için navl ile Amr-ı reîsin seffinesine tahmîl edip Amr dahi götürüp İstanbul iskelesine yanaşdıkdâ Zeyd'in izninsiz gıyâbında ol yağı seffineden dışarı çıkarırken tulum deryaya düşüp zâyi' olmağla Zeyd tazmîn murâd etdikde Amr mücerred "Ben ol tulumu pazarbaşı geldikde ihrâc eyledim, bizim âdetimiz böyle" deyu zamândan imtinâ'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Te'addisi olmayacak zamân bi'n-nısf lâzım olur. (Abdürrahim, C. 2, s.184)

Soru: Zeyd bir mikdâr kettânını navl ile Amr-ı reîse verip Amr dahi alıp seffinesine tahmîl ve âhar diyâra götürürken Zeyd'in emrettiği diyâra gitmeğe mecâl olmamağla bir iskelede çıkarıp bir mahzende hıfz ederken ol kettân zâyi' olsa hâlâ Zeyd kettânı Amr'a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf lâzım olur. (Abdürrahim, C. 2, s.184)

Soru: Zeyd bir mikdâr bogâsini "İstanbul'da Amr'a ver" deyu seffine reîsi olan Bekir'e verip lakin navl kavlı etmeyip Bekir dahi alıp seffinesine koyup götürürken ol bogâsiler min gayr-i te'addi zâyi' olsa Bekir'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf lâzım olur. (Abdürrahim, C. 2, s.184)

Soru: Zeyd, Amr-ı reîsin seffinesine bir mikdâr zehîra tahmîl edip âhar diyâra götürürken esnâ'-i tarîkde fırtına olmağla Amr gark ihtimâli yoğ iken Zeyd içinde olmamağla ol zehîrayı deryaya ilkâ eylese Zeyd geldikde ol zehîranın hîn-i ilkâda olan kıymetini Amr'a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.184)

Soru: Zeyd, Amr-ı reîsin seffinesine navl ile şu kadar keyl buğdayı tahmîl eyledikten sonra Amr, Zeyd'in izninsiz Zeyd'in buğdayı üzerine kendinin buğdayını döküp Zeyd'in buğdayı ile halt eyledikten sonra seffine paralandıkda ol buğday dahi helâk olsa hâlâ Zeyd ol buğdayının mislini Amr'dan tazmîne ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.184)

Soru: Zeyd-i reîsin seffinesi boğazdan geçerken kuma oturmağla Zeyd ol seffineye navl ile tahmîl ettiği Amr'ın pirincini seffine hiffet bulsun deyu seffineden çıkarıp derya kenarında bir ıslak yere koyup seffine kumdan kaldıktan sonra pirinci yükledip ba'dehu pirinç ol seffinede telef olsa Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.184)

Soru: Zeyd, Amr-ı reîsin seffinesine navl ile bir iskeleye götürmek için metâ' tahmîl edip ba'dehu Amr, Zeyd'in izniyle Bekir'i reîs edip ol iskeleye Bekir ile seffinesini irsâl edip esnâ'-i tarîkde fırtınadan seffine gark olmağla metâ' telef olsa Amr'a yâhûd Bekir'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s.185)

Soru: Zeyd, Mısır'dan İstanbul'a götürmek için navl ile Amr'ın seffinesine tahmîl ettiği üç denk peştemâlın iki dengini Amr, Zeyd'in izninsiz İstanbul'a götürmek için Bekir-i ecnebînin seffinesine koyup Bekir dahi İstanbul'a giderken esnâ'-i tarîkde Bekir'in seffinesini harbî kefere ahz edip ol denkleri dahi ahz ve ğâret eyleseler (yağmalasalar) hâlâ Zeyd ol peştemâlı Amr'dan tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.185)

Soru: Zeyd sekiz aded zeytin destisini şu kadar akçe navl ile Amr-ı reîsin seffinesine koyup "Var bu destileri falan diyârda falan kimesneye teslim eyle" deyip lakin kendi bile gitmeyip Amr-ı reîs ol diyâra giderken esnâ'-i tarîkde ol destilerden ikisi seffine içinde bilâ te'addi ve lâ taksîr kırılıp içinden yağ dökülüp zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s.185)

Soru: Zeyd navl ile Amr'ın seffinesine şu kadar limon tahmîl edip ba'dehu fırtınadan gark ihtimâli gâlib oldukda Amr ol limonu Zeyd'in izninsiz deryaya ilkâ edip

sefîneye hıffet gelmekle halâs olsa hîn-i ilkâda olan kıymetini Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.185)

Soru: Zeyd şu kadar fiçı yağını âhar diyâra götürüvermek için şu kadar akçe navl ile Amr-ı reîsin sefînesine tahmîl eder oldukda Amr ol fiçuları sefînede Zeyd'in ta'yîn etdiği mahale vaz' edip ba'dehu Zeyd sefîne ile Bekir'i vekîl edip bile gönderip Amr dahi ol fiçuları âhar diyâra götürürken fiçuların içinden yağın bir mikdârı eriyip akıp zâyi' olsa Zeyd ol zâyi' olan yağı Amr'a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s.185)

Soru: Zeyd, Amr'ın kayığına ücretle isti'mâl ederken Bekir-i kayıkçının kayığı ile Zeyd ve Bekir'in su'unsuz müsâdeme etdikde Amr'ın kayığı helâk olsa Amr kayığına Zeyd'e veya Bekir'e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s.186)

b. Mükârî, Menzilci, Katırcı

“Mükârî” kira ile hayvan işleten adam, hayvan işleticisi, nakliyecisi demektir. Genellikle yükleri katır hayvanı ile taşıdıkları için bunlara katırcı da denir. “Menzil” buradaki anlamı iki konak arası bir konak yol demektir. Yine “menzil” posta tatarı beygirlerinin bulunduğu mahal ve konaklama yeri anlamlarında da kullanılır. “Menzilci” ulaklar için beygir besleyen ve ücretle bu işi yapan kişidir. “Menzil bârgîri” de konaklar arası yük taşıyan ve haber ulaşımında kullanılan at demektir. “Ulak” da haberci demektir. Fetvalardan örnekler:

Soru: Menzilci olan Zeyd'in ecîr-i hâssı olan Amr, Zeyd'in emriyle ulak olan Bekir'i bir kasabaya götürmek için menzil bârgîrine bindirip ol kasabaya götürüp ba'dehu bârgîri alıp gelirken esnâ'-i tarîkde akşama karîb bir karyeye nüzûl edip onda Beşir'in menziline olan ahıra bârgîri bağlayıp yanında oturup uyurken bârgîr ol ahırdan serika olunup zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C.2, s.189)

Soru: Zeyd, Amr-ı mükârîye bazı metâ'ını ücretle verip âhar diyâra gönderdikde Amr esnâ'-i tarîkde mahfûz yere konmayıp serika gâlib olan sahrâya

konmağla ol metâ' serika olunsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur(Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd, Amr'a "Şu iki yük metâ'ı mükârî ile falan diyâra gönder" deyu verip Amr dahi alıp Zeyd'in emriyle Bekir-i mükârîye verip Bekir dahi bârgîrlerine tahmîl ve ol diyâra götürürken bir menzilde ol yükler Bekir'in sun'unsuz serika olunup zâyi' olsa Zeyd yâ vekîli bile olmayacak Bekir'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd ecîr-i müşterek olan Amr-i mükârîye âhar diyâra katırı ile şu kadar akçe ücretle götürmek için bir mikdâr eşyasını verip kendi bile gitmeyip Amr alıp götürüp giderken esnâ'-i tarîkde Amr'ın te'addi ve taksîrinsiz serika olunup zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd, Amr-ı mükârîye bir mikdâr metâ'ını âhar diyâra götürmek için ücretle verip Amr dahi ol metâ'ı katırına tahmîl edip Zeyd ile me'an ol diyâra giderken esnâ'-i tarîkde Zeyd ile Amr'ın yoluna harâmi inip ol metâ'ı yağma ve gâret eyleseler ol metâ'ı Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd iki denk bogâsini (astarlık) falan diyâra dek tahmîl için Amr'ın bir devesini istîcâr edip Amr ol denkleri yükledip esnâ'-i tarîkde bir köprüye devesi sevk etdikde deve sürçüp köprüden düşüp denkler suya gark olup çıkarmak mümkün olmayıp telef olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd iki denk metâ'ını ücretle katırcı olup ecîr-i müşterek olan Amr'a "Falan diyâra götür, onda Bekir'e teslim eyle" deyip Amr dahi alıp katırına tahmîl edip giderken esnâ'-i tarîkde ol metâ' Amr'ın te'addi ve taksîrinsiz zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur(Abdürrahim, C. 2, s. 187)

-Bu suretde Amr metâ'-i mezbûrun nısf-ı kıymetini Zeyd'e zâmin olurken Zeyd ona razı olmayıp tamâm-ı kıymetini tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 187).

Soru: Zeyd-i müteveffânın verese-i Amr'a "Zeyd'in falan diyârda Bekir yedinde olan terekesini var Bekir'den al, getir, terekeyi nakil için mükârlere lâzım gelen ecrini ve seni esnâ-i tarîkde harc ve sarfını sana vereyim" demeleriyle Amr dahi ol diyâra varıp terekeyi getirip verese-i Zeyd'e vermiş olsa hâlâ verese Amr'a bir nesne vermeyecek Amr, vereseden terekeyi nakil için mükârlere e verdiği ücreti ve kendinin ecr-i mislini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 124)

c. Araba/Arabacı

Soru: Zeyd bir mikdâr incirini ecîr-i müşterek olup arabacı olan Amr'ın arabasına şu kadar akçe ücretle araba ile âhar diyâra götürmek için tahmîl edip Amr dahi arabasıyla yalnız götürüp giderken esnâ'-i tarîkde ol incirin bir mikdârı Amr'ın te'addi ve taksîrinsiz serika olunup zâyî' olsa Amr'a zamân lâzım olur? el-Cevâb: Zamân bi'n-nisf ihtiyâr olunmuştur. (Abdürrahim, C. 2, s. 186)

Soru: Zeyd'in ücretle arabasını süren Amr Edirne'den bazı kimesneleri İstanbul'a ol arabaya ücretle bindirip gelirken bir köprüden geçerken araba devrilip ol kimesneler araba ile köprüden aşağı suya düşüp cümlesi gark olduklarında ol kimesnelerin vârisleri Zeyd'i ahz edip mücerred "Senin ecîrin idi" deyu mûrisleri için diyet almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s.365)

Soru: Bir karye ahâlîsinden Zeyd kendinin mülkü olan sığır arabasına yük yükledip bir şehre gelip pazar yeri olup öküz arabaları durageldiği mevzi'de durdukda Amr ol arabanın yanından geçerken arabanın öküzüne dayanmağla öküz Amr'ı depip Amr dahi düşmekle öküzler ürküp arabayı çekdiklerinde tekerlekleri Amr'ın bir ayağının üzerine uğramağla Amr'ın bir ayağı kırılıp mecrûh olsa Zeyd'e erş-i cerhî (yaralama tazminatı) lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.364)

Soru: Zeyd arabası olan Amr'a ücretle bir beldeye götürmek için şu kadar turunç teslim edip kendi bile gitmeyip Amr arabasıyla götürürken min-gayr-i zarûret yoldan sapıp karyesine uğrayıp birkaç gün meks etmekle turunçlar bi'l-küllîye çürüyüp zâyî' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 187)

d. Hammal

Kısa mesafeli ve küçük hacimli malları ücretle taşıyan kimsedir. Bu kişi yükü sırtanda, hayvanında taşıyabilir.

Soru: Hammal olan Zeyd bir beldede hamallık etmek istedikte sair hammallar bize kesâd verirsin deyü Zeyd'i men'a kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Feyziyye, s. 478)

Soru: Zeyd bir fiçı nârdengini (pekmez) falan mahalle götürmek için Amr-ı hammala ücret ile verüb Amr dahi götürürken ayağı süçüb fiçı düşmekle pârelenüp nârdenk bi'l-külliyeye zâyi olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur (Behce, s.475)

Soru: Zeyd bir desti aselini (bal) falan mahalle götürmek için Amr-ı hammala ücret ile verüb Amr dahi götürürken ayağı süçüb desti kırılıp asel bi'l-külliyeye zâyi olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur (Feyziyye, s.378).

Soru: Zeyd-i hammal arkasına kerâste (kereste) alup falan mahalle götürürken esnâ-i tarîkde kerâste Bekir'in üstüne düşmekle Bekir fev olsa verese Bekir'in diyetini Zeyd'den almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar (Netîce, s.574).

e. At Hammalı, Hayvan Kiralama

At hammalı at ile, beygir ile ücretle yük taşımayı meslek edinen kişi demektir. Bir kimse başkasının hayvanını da kiralayarak yük veya insan taşıyabilir.

Soru: Zeyd iki tulum yağını falan mahale nakl için ücretle at hammalı olan Amr'a verip Amr dahi alıp atına yükledip atını sevk edip giderken esnâ'-i tarîkde at sürçüp yıkılıp tulum çatlayıp yağ cümle telef olsa hâlâ Zeyd Amr'a ücretinden kıstını vermeyip ol yağını mekân-ı hamlde Amr'a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 196)

Soru: Zeyd âhar diyâra gider oldukda Amr'ın bârgîrini Amr'dan günde otuz beşer akçe ücretle istîcâr edip binip giderken esnâ'-i tarîkde bazı menzilde birer gün meks etmiş olsa Amr, Zeyd'den ol meks etdiği günlerde olan ecr-i müsemmâyı almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 195-196)

Soru: Zeyd bir yük tahmîl edip âhar diyâra götürmek için Amr'ın şu mikdâr bârgîrlerini ücret-i mu'ayyne ile müddet-i malûme tamamına dek istîcâr ve kabz edip ol bârgîrlere yük tahmîl edip âhar diyâra götürse hâlâ Amr müddet tamamında ecr-i müsemâyı Zeyd'dn almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.106)

f. Sakâ

Kırba, damacana gibi kap ile arkasında veya hayvanla su taşıyan kişiye sakkâ denir. Türkçe'de sakâ olarak telaffuz edilir. Fetva örnekleri:

Soru:Zeyd, Amr-ı sakâyeye (sucu) icâre ile verdiği bârgîr ile Amr gece ile çeşmede nöbet beklerken yatıp uyuyup bârgîr zâyî' olsa Zeyd ol bârgîri Amr'a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C.2, s.183).

Soru: Sakâ tâifesinden Zeyd bârgîrini bir tarîk-i âmde sevk edüb giderken esnâ-i tarîkde bârgîri Amr-ı sağîrin üzerine sürüb sağîri çiğnedüb ihlâk eylese Amr'ın veresei Amr'ın diyetini Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Netîce, s.585-586).

8. Bazı Hizmet Erbabı

a. Berber ve Kadın Kuaförü

Osmanlı toplumunda berberler traş etmenin yanı sıra, diş çekme, sünnet etme, kal alma gibi farklı faaliyetlerde de bulunuyorlardı⁴⁸⁰. Bir fetva örneği:

Soru: Zeyd, Amr'a berberlik sanatı öğretmek için şâkird oldukda tarafından ücret beyân olunmayıp ba'dehu bir sene Amr, Zeyd'e ol sanatı ta'lîm edip başka işlemeğe izin verdikde Zeyd dahi örf-i beldeleri üzere Amr'a ücret-i ta'lîm mukâbelesinde rızasıyla bir kumaş ile bir kaftan verip Amr dahi alıp kabul ve kabz eylese hâlâ Zeyd nâdim olup ol kumaş ile ol kaftanı Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 108).

Meşşâte, gelini tarayıp saçını düzelten ve zinet elbiseleri giydirip süslendiren kadın kuaförü demektir. Bir fetva örneği:

⁴⁸⁰ Abdürrahim, C. 1, s.101; Netice,574, 575,587, 593; Ali, C. 1, s. 312.;Feyziyye, s. 447, 450.

Soru: Meşşâte olan Hind, Zeyneb'i gelin etdikde Zeyneb'in yüzünü tezyîn etmekte be'is var mıdır? el-Cevâb: Yokdur (Abdürrahim, C. 1, s.134).

b. Zurnacı

Soru: Zeyd, zurnacı tâifesinden olan Amr'ı zurna çalmak için bir sene tamamına dek şu kadar akçe ücretle istîcâr Amr dahi bir sene tamamına dek Zeyd'e zurnacılık etdikden sonra sene tamamında Zeyd'den ecr-i müsemâyı almağa kâdir olur mu? (Abdürrahim, C. 2, s. 93)

c. Pâspân, Ev, Bağ Bekçisi

Çarşı ve han dükkânları bekçisine pâspân denir.

Soru: Bir çarşının dükkânlarından bir gece ile açılıp içinden bazı metâ' serika olundukda ol dükkânın sâhibi olan Zeyd pâspân olan Amr'dan "Sen hıfza me'mûrsun" deyip ol metâ'ın kıymetini tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. . (Abdürrahim, C. 2, s. 196).

Soru: Bir çarşıda ücretle pâspân olan Zeyd onda olan dükkânları hıfz etmeyip gece ile hâlî komağla Amr'ın dükkânı açılıp bir mikdâr metâ' zâyi' olsa hâlâ Amr ol metâ'ını Zeyd'e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 196).

Soru: Zeyd âhar diyâra gitdikde Amr'ı menziline bekçi koyup ba'de zaman Zeyd gelip Amr'ı ihrâc ve menzilde sâkin iken Zeyd, Bekir'den bir husûs dava etdikde müdde'âsına Amr-ı mezbûr şehâdet eylese Bekir mücerred "Mukaddemâ menziline ev bekçisi olmuş idi" deyu şehâdetini tutmamağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 407)

Soru: Zeyd'in umrândan ba'îd olan bâğının ücretle bekçisi olan Amr ol bâğın hâricinde kimesne mülkünde olmayan bir mevzi'de cerîhan maktûl bulunup kâtili malûm olmasa veresesi mücerred "Bâğının kurbunda bulundu" deyu Zeyd'den Amr için diyet almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 340)

Soru: Zeyd âhar diyâra gidip Amr'ı menziline bekçi komağla Amr'ın mürâhik olan oğlu Bekir, Zeyd'in mahzenini delip içinden bir mikdâr akçe ihrâc ve itlâf eylemiş

olsa hâlâ Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz, ba'de'l-bulûğ Bekir mutâleb olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 159)

d. Dellâl

Dellâl, simsarlık, komisyonculuk yaparak başkalarının malların ücret karşılığında satışını yapan kimse demektir.

Soru: Zeyd bir Mushaf-ı şerîfini bey' ediver deyu dellâl olan Amr'a verip Amr dahi Zeyd'in izninsiz ol Mushaf-ı şerîfi ecânibden Bekir'e emânet koyup ba'dehu Zeyd cebren aldıkda Bekir'e emânet komağa tecvîz ve kabul ve Bekir'e "Sende dursun" dedikden sonra ol Mushaf-ı şerîfi Bekir, Zeyd'in izninsiz Amr'a vermekle Amr alıp firâr eylese hâlâ Zeyd ol Mushaf-ı şerîfi Bekir'e tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 192)

Soru: Zeyd-i dellâl, Amr'ın menziline birkaç zaman mezâd edip Bekir'e bey' murâd etdikde Amr, dellâl-i mezbûrun ma'rifetsiz ol menzili Hâlid'e bey' edecek Zeyd, Amr'dan ecr-i mislini almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Kavli-i müftâ bih üzere istihsânen olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 121-122)

Soru: Zeyd ücret ile dellâllık işlemek âdeti olan Amr'a "Şu metâ'ımı bey' ediver" deyip lakin ücret tesmîye olunmayıp Amr dahi bey' edip semenini Zeyd'e teslim eylese amelinin ecr-i mislini Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 121-122)

Soru: Zeyd bir mikdâr hâresini (çizgili kumaş) Amr'a verip "Her zirâ'ımı ikişer gurûşa bey' ediver sana beş zirâ' hâre vereyim" deyip Amr dahi alıp bir müddet sa'y edip ol hâreyi Zeyd'in emri üzere her zirâ'ımı ikişer gurûşa bey' ediverse hâlâ Amr, Zeyd'den beş zirâ' hâreyi almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Ecr-i misl alır. (Abdürrahim, C. 2, s. 121-122)

e. Cânbâz

Soru: Zeyd bir katırını at pazarında bey'a karındaşı Amr'ı tevkîl edip Amr dahi götürüp gitdikde cânbâz olup şirâyâ tâlib olan Bekir ol katırın kuyruğunu kaldırıp ol katır hiredmendenin (akıllı kişinin) elinde iken katıra bakmak istedikde katır kıç ayağı

ile Bekir'i depip ihlâk eylese Zeyd'e ve Amr'a bir nesne lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 364).

f. Çoban, Sığırtaç

Soru: Zeyd ve Amr ve Bekir şirket-i mülk ile şu kadar re's koyuna mâlikler iken Zeyd koyunlardan şu mikdârını koyun çobanı olan Beşir'in yedinden şerîklerinin izinlerinsiz hissesine tuta alıp çobanın yedinde bâkî kalan bilâ te'addî cümle helâk olsa Amr ve Bekir Zeyd'in aldığı koyunlarda Zeyd'e müşârik olup hisselerini almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C.1, s. 379)

Soru: Bir karyede sığırtaç olan Zeyd, Amr'dan ücretle ra'y için aldığı iki inek bilâ te'addi ve lâ taksîr yedinde iken merada zâyi' olsa Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s.187)

Soru: Bir karye ahâlîsinin sığırtaçları olan Zeyd ahâlînin sığırlarını ra'y ederken içlerinden Amr sığırı Zeyd'in te'addi ve taksîrinden nâşî zâyi' olsa Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.187)

Soru: Bir karyenin sığırtaçı olup ecîr-i müşterek olan Zeyd'in ra'y ettiği hayvanlardan birini merada kurt kapıp paralayıp helâk olsa Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s.187)

Soru: Bir karyenin sığırtaçı olup ecîr-i müşterek olan Zeyd ahâlî-i karyenin sığırlarını ra'y edip akşama karîb sığırlarını götürürken ahâlîden Amr'ın bir sığırı orman içinde kalıp kurt paralayıp ihlâk eylese Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s.187)

Soru: Bir karye ahâlîsinin sığırtaçları olan Zeyd ahâlî-i karyenin ücretle hayvanlarını izinleriyle merada gece ile ra'y ederken ziyâde karanlık olmağla Zeyd göremeyip ahâlîden Bekir'in bir kısrağını kurt paralayıp helâk olsa Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuşdur. (Abdürrahim, C. 2, s.187)

Soru: Bir karyenin ücretle sığırtaçları olan Zeyd ahâlî-i karyenin sığırlarını merada ra'y ederken ol sığırları merada yalnız bırakıp onda bağını bozmağa gitdikden

sonra ahâl-i merkûmeden Amr'ın sığırını kurt yiyip helâk olsa Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur.(Abdürrahim, C. 2, s.187)

g. Hamam ve Hamamcı

Soru: Zeyd'in mülk hamâmının hamâmıcısı Amr hamâm içinde müstakillen sâkin iken Bekir hamâm içinde cerîhan maktûl bulunup kâtîli malûm olmasa Amr'a kasâme ve diyet lâzıme olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s.341)

Soru: Bir vakıf hamâmın külhâncısı olan Zeyd külhânda gece ile cerîhan maktûl bulunup kâtîli malûm olmayacak diyet kimin üzerine lâzıme olur? el-Cevâb: Müstakillen sâkin ise kimesneye lâzıme olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.341)

Soru: Zeyd hamama girdikde hamamcı olan Amr'a esvâbımı ısmarlayıp Amr gözetmeğe taahhüd edip ba'dehu Zeyd soyunup hamama girdikten sonra Amr gözetmeyip ba'dehu Zeyd çıkdıkda "Benim esvâbımın içinde bir kese ile üç bin akçem var idi, zâyi' oldu" dese Amr, Zeyd'in esvâbı içinde üç bin akçe olduğunu mukır olmasa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 193)

Soru: Zeyd hamama girmek murâd eyledikde ol hamamda hamamcı olan Amr'ın ecîri olup nâtûr olan Bekir, Zeyd'e sunmak için bir yer ta'yîn etmeden Zeyd bir istediği mahalde soyunup esvâbını ol mahalde koyup hamamın içine girip çıkınca esvâbı içinde bir mikdâr esvâbı serika olunup zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 193)

Soru: Hamamda ücret ile nâtûr olan Zeyd, Amr'a yer gösterip Amr dahi ol mahale soyunup girip çıkdında esvâbından bazı bulunmasa Zeyd'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Gözetmeğe taahhüd edip gözetmese olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 193)

Soru: Hind hamama girdikde hamamcı olan Zeyneb'e bir makreme içinde bağlı bir mikdâr hilyesini verip "Ben hamamdan çıkınca[ya dek] hıfz eyle" deyip Zeyneb alıp oturduğu yerde emânetler hıfz olunagelen mahale koyup bilâ te'addi ve lâ taksîr ol mahalden zâyi' olsa Zeyneb'e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 193)

-Bu suretde Zeyneb “Benim te‘addi ve taksîrimsiz zâyi‘ oldu” deyip üzerine red ve zamân lâzım olduğuna yemini ile tasdîk olunur mu? el-Cevâb: Olunur. (Abdürrahim, C. 2, s. 194)

Soru: Bir hamamın müste‘ciri olan Zeyd ol hamam içinde Amr ve Bekir ve Beşir’i nâtûr ta‘yîn edip hamam esvâblarını mezbûrlara teslîm eyledikde hizmetleri mukâbelesinde ve ol esvâbların hıfzı mukâbelesinde ücret ta‘yîn etmiş iken mezbûrlar Zeyd’e “Bu esvâblarından bir nesne zâyi‘ olursa biz zâmin olalım” deyip ba‘dehu ol esvâbları hamam içinde hıfz üzereler iken ol esvâblardan bir mikdârı Amr ve Bekir ve Beşir’in te‘addi ve taksîrlerinsiz serika olunup zâyi‘ olsa mezbûrlara zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 194)

h. Han ve Hancı

Aşağıdaki fetvalardan anlaşıldığına göre yollarda ve şehirlerde konaklama yeri olarak hanlar vardı:

Soru: Zeyd-i müsâfir esnâ’-i tarîkde bir hâna nüzûl edip önüne hayavanlarını bağlayıp yatıp gece ile hândan Zeyd’in bir katırı zâyi‘ olsa hâlâ Zeyd hânın hâncısı olan Amr’a mücerred “Sen hâncı olmağla katırımı buluver veyâhûd kıymetini zâmin ol” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 194)

Soru: Zeyd sıhhatinde mülk hânını âyende (gelen) ve revende (giden) konmak için vakfedip tescîl-i şer‘î ve teslîm ile’l-mütevellî etdirdikden sonra Zeyd fevt olsa hâlâ Zeyd’in evlâdından Amr “Vakf-ı mezbûru tutmam” deyu ol hânı mülkiyet üzere bey’a kâdir olur mu? *el-Cevâb*: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s.396).

Soru: Zeyd bir hânda bir hücre istîcâr edip iki nefer abd-i memlûkü ile müstakillen sâkin iken kulları ibâk etdikde Zeyd hâncı olan Amr’a “Ol kullarımı bana buluver veyâhûd kıymetlerini zâmin ol” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 194)

Soru: Zeyd bir hâna nüzûl eyledikde hâncı olan Amr’a bir bârgîrini hıfz için yevmi ikişer akçe ücretle emânet vaz‘ edip Amr dahi ol vech üzere kabul ve nefsinî îcâr

etdikden sonra ol bârgîr Amr'ın yedinde serika olunup zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 194)

C. OSMANLI'DA İŞYERLERİ /KÂRHÂNE/ ATÖLYELER

1. Genel Bilgi

Önceden de ifade edildiği gibi bazı sanatkârlar bakımından açtıkları dükkânlar hem bir iş yeri/imalathâne hem de satış yapılan mağaza anlamındaydı. Bakırcı dükkânı, kalaycı dükkânı, demirci dükkânı gibi. Dokumacılık sektöründe çalışanlar ise evlerindeki tezgahlarında üretimlerini yapıyorlardı. Bir fetva örneği:

Soru: Hind şu kadar akçe ücret ile yetmiş arşın ipliğini çulha olan Amr'a dokuyuvermek için verip Amr dahi dokuyup tezgâhda sarılı iken ol bez serika olunup zâyi' olsa Amr'a zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Zamân bi'n-nısf ihtiyâr olunmuştur. (Abdürrahim, C. 2, s. 194) . Bazı bazı mesleklere ait üretim yerleri de “kârhâne (işyeri)” ve “hâne” olarak isimlendiriliyordu. Burada bu isimlerle anılan işyerleri hakkında kısa bilgi verceğiz.

2. İşyerleri (İmalathâneler)

a. Değirmenci/ Değirmen

Fetvalardan anlaşıldığına göre, ülkede un öğütmek için pek çok su ve yel değirmeni⁴⁸¹ yapılmıştır. Su ve rüzgar ile çalışan değirmenleri işletenlere değirmenci denir. Rüzgar ile çalışana yel değirmeni, su ile çalışana ise su değirmeni denir. Ayrıca ülkede zeytin yağı değirmenleri vardır. Bazı değirmenler at ile çalıştırdıkları için “at değirmeni”⁴⁸² olarak isimlendirilmiştir. Zeytin yağları ile süttten elde edilen yağları üreten ve satan kişiler de yağcı olarak adlandırılmıştır.

Soru: Zeyd'in değirmeninde değirmenci olan Amr müstakillen değirmende sâkin iken değirmen içinde katil bulunup kâtili malûm olmasa Zeyd'e kasâme ve diyet lâzıme olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 340)

---

⁴⁸¹ Behce, s. 569.

⁴⁸² Behce, s. 574.

Soru: Zeyd'in değirmeninde değirmenci olan Amr mütakillen sâkin iken Bekir ve Beşir değirmende cerîhan maktûl bulunup kâtilleri malûm olmasa kasâme ve diyet Zeyd ve Amr'dan hangisine lâzime olur? el-Cevâb: Amr'a. (Abdürrahim, C. 1, s. 340)

Soru: Zeyd, Amr'ın birkaç re's atlarını Amr'ın izninsiz at değirmeninde isti'mâl eylese Amr, Zeyd'den ecr-i misl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 121)

Soru: Zeyd menziline zeyt yağı değirmeni ihdâs edip ol değirmenin çirkâbını ve ceberesini tarîk-i âmma icrâ ve ilkâ edip mârreye zararı olsa hâlâ mârre Zeyd'i ol vech üzere tarîk-i âmm çirkâbını icrâ ve ceberesini ilkâdan men'a kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 573)

Soru: Zeyd'in ihdâs ettiği değirmenin deverânında civârında olan menzillerin binâlarına vehn târî olup zarar-ı fâhişi olsa ol menzillerin erbâbı Zeyd'e zarar-ı fâhişi def' etdirmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 2, s.571)

Soru: Zeyd, Amr'ın menzili kurbunda at değirmeni ihdâs etmek murâd etdikde değirmenin deverânından Amr'ın menzilin duvarına vehn târî olacağı mukarrer ve zâhir olsa Amr, Zeyd'i değirmen binâsından men'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.571)

Soru: Zeyd bir karyede vâki' mescid-i şerîfîn haremi kurbunda tapu ile tasarrufunda olan bir hâlî arsaya değirmen binâ eylese bir vecihle mescide zararı yoğ iken ahâlîden birkaç kimesneler garaz ve ta'assub edip "Mescid kurbunda değirmen olduğuna rızamız yokdur" deyip hedm etdirmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 571)

Soru: Zeyd'in kadîmî değirmeninin esfelinde Amr bir değirmen ihdâs etmekle Zeyd'in değirmeni çarhından çıkan su karıp Zeyd'in değirmeninin duvarına hâle gelse hâlâ Zeyd Amr'a zarar-ı beyyini def' etdirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.571)

Soru: Zeyd menziline binâ eylediği değirmenin duvarından cârı Amr'ın menziline zarar-ı beyyini yoğ iken mücerred "Savtından müte'ezzî olurum" deyu

değirmenini işletmekden men‘a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s.571)

Soru: Zeyd’in bir su ile dâir değirmeninin altı yanında Amr bir değirmen binâ ve ihdâs edip sunun hark-i kadîmi terfî‘ etmekle su geri depib Zeyd’in değirmeninin duvarına zarar verse Zeyd, Amr’a zararı def‘ etdirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s.571)

Soru: Zeyd, Amr’ın menzili kurbunda arsası üzerinde bir at değirmeni binâ ve ihdâs etmek istedikde değirmen olduğu sûretde ol değirmenin duvarından Amr’ın menzilin duvarına vehn gelip yıkılacağı zâhir ve mukarrer olmağla hâkim Zeyd’i binâdan men‘ eyledikde Zeyd memnû‘ olmayıp “Değirmenimden duvar yıkılırsa zâmin olurum” deyip at değirmeni binâ etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 2, s.571)

b. Kiremidçi ve Kiremidhâne

Kiremidci kiremit yapan ve satan kişi demektir. Kiremit yapı malzemesi olarak kullanılır. Tuğla, taş, kireç, alçı da inşaat sektöründe kullanılan malzemelerdir. Fetvalardan örnekler:

Soru: Zeyd-i sipâhînin timarı toprağında bir kıt‘a çayır yerine mutasarrıf olan Amr’ın ol çayır yerinin toprağını bazı kimesneler Amr’ın izniyle kazıp kiremid işleyip bey‘ eder olsalar Zeyd ol kiremid kesdikleri toprağın kıymetini ol kimesnelere tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 581)

Soru: Zeyd tapu ile tasarrufunda olan vakıf tarlayı kiremidci olan Amr’a bir sene tamamına dek şu kadar akçe ücretle îcâr etdikden sonra Amr ol tarlanın toprağında kiremid işleyip bey‘ eylese hâlâ mütevellî-i vakıf ol kiremid işlenen toprağın ol mahalde olan kıymetini Amr’dan vakıf için tazmîn ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 202)

Soru: Zeyd mukâta‘a ile tasarrufunda olan vakıf arsayı mütevellî izninsiz kazıp kiremid ve tuğla işlemek istedikde mütevellî Zeyd’i men‘a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 483)

Soru: Zeyd'in tarlasında tâş madeni zuhûr eylese Zeyd sâhib-i arz izninsiz ol madenden dâş çıakrıp almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 41)

Soru: Bir vakfin toprağında bazı kimesneler mütevellî izninsiz taş çıkarıp ihrâk edip kireç eder olsalar mütevellî mezbûrları men'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. Cevab-ı âhar: Olur ve çıkardıkları taşın ol mahalde olan kıymetini tazmîn eder. (Abdürrahim, C. 1, s. 483)

Soru: Zeyd'in tasarrufunda olan tarlasında alçı madeni zâhir oldukda ol madeni Zeyd ile sipâhîden kangisi zabt eder? el-Cevâb: Sipâhî (Abdürrahim, C. 1, s. 42).

Soru: Arsası mukâta'-ı kadîmeli vakıf ve binâsı mülk olan kiremidhânenin mâliki Zeyd ol arsanın ecr-i misle mu'âdil mukâta'-a-ı kadîmesini arsa mütevellîsine verirken arsa mütevellîsi kanâat etmeyip "Ol kiremidhânedede işlediğın kiremidlerden on kiremide bir kiremid öşür ver" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 568)

Soru: Zeyd'in mukâta'a ile tasarrufunda olan vakıf arsa üzerine mütevellîsi Amr Zeyd'e kiremidhâne binâsına izin verip yedine temessük verdikden sonra Zeyd ol arsa üzerine kiremidhâne binâ etmek murâd eyledikde mütevellî "İznimden rucû' etdim" deyip Zeyd'i binâdan men'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 1, s. 465)

c. Mumcu, Mumhâne

Mumcu mum yapan ve satan kişidir. İmalathaneye de mumhâne denir.

Soru: Zeyd mülk mumhânesini on iki bin akçe dâini olan Amr'a yevmi on beşer akçe ücretle icâr ve teslîm Amr dahi ol mumhâneyi altı sene zabt ve icâresi zimmetinde kalsa hâlâ Zeyd, Amr zimmetinde müctemi' olan icâreden deyni mikdârını

deyne tutup fazlasını Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, 137).

Soru: Tevliyet ve gallesi evlâda meşrûta-i vakıf mumhâneyi evlâddan Zeyd müstakillen zabt ve âhara icâr edip bir müddet şu kadar akçe ücret alıp istihlâk etdikden sonra fevt olsa sâir evlâd ücret-i mezbûreden hisselerini tereke-i vâfiyesini kabz eden vereseden tazmîn ve ahza kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 498)

Soru: Zeyd'in icâre-i mu'accele ve müeccele ile tasarrufunda olan vakıf mumhânesini Amr fuzûlen zabt ve bir sene tasarruf eylese Zeyd ol mumhâneyi aldıkda tasarruf ettiği seneden Amr'dan ecr-i misl almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 1, s. 521)

Soru: Bir mahalle ortasında Zeyd bir mumhâne ihdâs edip yağ kokusundan mumhânenin civârında olan müslimîn müte'ezzîler olsalar hâkimü'ş-şer' zararı fâhişini def' etdirmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 570)

Soru: Birkaç kimesnelerin bir sûkda bakkal dükkânları olmağa bakkallık ederlerken etrafında dükkânları olan mumcu ve arpacı tâifesi mücerred "Kadîmden olmayan yedi-sekiz seneden beri ihdâs olunmuşdur" deyu bakkal dükkânlarını kapatmağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 573).

d. Boyahâne

Boya imal edilen imalathâne demektir. Fetvalar:

Soru: Zeyd'in bir sûkda vaki boyahânesi kurbunda Amr boyahâne ihdas eylese Amr Zeyd'e bana kesâd verirsin deyüp Zeyd'in boyahânesini kapatmağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C. 2, s. 261).

Soru: Zeyd-i sağîrin kıbel-i şer'den mansûb vasîsi olan Amr-ı sağîrin mülk-i mevrûsu olan boyahâneye sağîrin malı ile bazı odalar ilhâk edip ba'dehu harîkde muhterik olsa Zeyd bâliğ oldukda tutmayıp ol binâyaya sarf olunan meblağı Amr'a tazmîne kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 482).

e. Bezirhâne

Bezir yağı keten tohumundan elde edilen yağdır. Bezirhâne de bezir yağının imâl edilip satıldığı imâlâthânedir.

Soru: Keten tohumundan istihrâc olunup “bezir” tabir olunur yağ tâhir midir yoksa necis midir? el-Cevâb: Tâhirdir (Behce, s.549).

Soru: Zeyd mülk arsasında Amr’ın menziline muttasıl mevzide bezirhâne ihdas ettikde Amr bezirhânenin duhân-ı kerîhesinden ziyade müteazzi olup zarar-ı beyyini olsa Amr zararını Zeyd’e def ettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb olur (Ali, C. 2, s. 260).

Soru: Zeyd, Amr ile müşterek olduğu mülk bezirhânden hissesini ecânibden Bekir’e îcâr eylese sahîh olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 117)

f. Debbâğ/ Debbâğhane/Tabakhâne

Debbâğ derileri terbiye edip kösele, meşin sahtiyan haline getiren kimse, tabak; debbâğhâne ise debbağların deri işledikleri yer demektir. Türkçe’de debbâğ “tabak”, debbâğhâne de “tabakhane” şeklinde telaffuz edilir. Debbağların esnâf teşkilâtı içerisinde özel bir yerinin olduğu ve debbâğ esnafının kurucu Ahi Evren’in aynı zamanada diğer esnaf birliklerinin de pîri olduğu ve debbâğ esnafının, diğer esnaf birliklerine nazaran daha organizeli bir birlik olduğu kabul edilir⁴⁸³. Debbâğlar hem evcil hayvanların hem de yabani hayvanların derilerini terbiye ediyorlardı. Bu konuda bir fetva:

Soru: Arslan ve kaplan ve kurt derileri dibâğet olunduktan sonra ol derilerin üzerlerinde namaz kılmak câiz olur mu? el-Cevâb: olur. (Netîce, s.8).

Bir fetvada, kimsenin, debbâğlara bir lonca binası yapılması için vasiyette bulunduğu kaydedilmiştir. Fetvalardan örnekler:

Soru: Zeyd, “Fevtimden sonra malımdan üçyüz guruş ifrâz olunup debbâğlar hırfetine bir lonca yeri bina olunsun” deyü vasiyyet ve tenfizine Amr’ı vasi nasb ve

⁴⁸³ Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, s.317.

ihtiyar ettikten sonra Zeyd musirren fevt olup veresesini terk edip Amr terekeden üçyüz guruşa sülüs müsaid olup lonca yeri bina edib lakin meblağ-ı mezbûr vefâ etmeyip veresei üçyüz guruştan ziyadeye razı olmasalar Amr mâadâyı vereseden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Feyziyye, s. 465).

Soru: Bir vakıf debbâğhâneyi mütevellîsi Amr, Bekir'e îcâr eyledikde ol debbâğhânenin ortasında vâki' olup debbâğhâne tevâbi'inden debbâğhâne ile isti'mâl ve tasarruf olunagelen vakıf havz ve deriler dibâğat olunacak çukurlar min gayri zikr icârede dâhil olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 102).

Soru: Bir mahalle ahâlîsinden Zeyd mahalle-i mezbûre ortasında olan mülk menziline debbâğhâne ittihâz etmekle onda dibâğat olunan derilerin ve getirdikleri kelb necâsetinin râyiha-i kerîhelerinden ahâli-i mahalle müte'ezzîler olmağla varıp hâkimü'ş-şer'a i'lâm edip ol menzili debbâğhâne etmekden men' etdirmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 570)

Soru: Enhâr-ı hâssadan (özel nehirler) bir nehrin suyu birkaç kimesnelerin menzillerinden geçip esfelinde olan debbâğhanelere ve ondan sonra esfelinde olan değirmenlere cereyan edip cümlesi ol nehirden bi-hak kadîmden müntefi'ler iken ol nehrin cânib-i a'lâsından menâzile gelince bazı mevâzi'i kery (hafriyat) ve ıslâha muhtâc olsa ol mevâzi'in kery ve ıslâhı meûnetinde (kûlfetinde) cümlesi 'alâ hısassihim müşârik olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 142).

Soru: Debbâğ tâifesinden Zeyd bir mahalde dükkân açıp debbâğlık eder oldukda tâife-i mezbûreden birkaç kimesneler Zeyd'e "Elbette bizim derilerimizi bize meccânen dibâğat ediver ve illâ seni işletmeziz" deyip men'a kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 573).

Soru: Bir vakıf debbâğlık kârhânesine icareteyn ile mutasarrıf olan Zey ol kârhânedede nehâren (gündüz) debbâğlık işleyip leylen (gece) âhar mevzide olan menziline ehl ü iyâliyle beytütet edip (geceleyip) leylen ve nehâren ol kârhânedede sâkin olan Zeyd'in ecîri (işçisi) Amr kârhânedede cerihan katîl bulunup kâtili mâlum olmasa Zeyd'e kasâme ve diyet lazıme olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Behce, s.603).

g. Sabunhâne

Fetvalardan anlaşıldığına göre ülkede zeytin yağından sabun yapılıp satılıyordu (Abdürrahim, C.2, s. 22, 344; Behce, s. 274, 279).

Soru: Zeyd bir mahallede olan mülk menziline sabunhâne binâ ve ihdâs edip ve duhânından cîrânı mütezarrir ve müte'ezzî olsalar ahâlî-i mahalle-i mezbûre ol sabunhâneyi işletmekden men'a kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 568)

Soru: Zeyd menziline sabunhâne ihdas etmekle civarında menzilleri olan kimesneler sabunhanenin râyiha-i kerîhesinden ziyade müteezzîler olup zarar-ı beyyinleri olsa Zeyd'e zararlarını def' etmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olur (Ali, C.2, s.261)

h. Ekmekci, Börekçi ve Çörekçi Fırını

Soru: Zeyd mülk menziline dâim olmak üzere bir ekmekçi fırını ve bir börekçi fırını binâ ve ihdâs edip duhânından cîrânı zarar-ı beyyini ile mütezarrir olsalar hâlâ cîrânı ol zararı Zeyd'e def' etdirmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C.2, s. 568).

Soru: Bir mahallenin ortasında Zeyd bir ekmekçi fırını ihdâs etmekle ol fırının duhânı civarında olan müslüman evlerine girip zarar-ı fâhiş olsa ol müslümanlar Zeyd'e zararlarını def' etdirmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olurlar. (Abdürrahim, C.2, s.568)

Soru: Zeyd bir çörekçi fırını çörekçilik işlemek için üç sene tamamına dek Amr'a îcâr ve teslîm edip ba'dehu bir sene mürûrunda Amr müflis olsa Zeyd fesh-i icâreye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C.2, s.134)

Soru: Ekmekci tâifesinden Zeyd ekmekci dükkânında Amr'ı be-her yevm on beşer akçe destekâhdârlık (tezgâhtar) hizmetinde müddet-i malûme tamamına dek istîcâr Amr dahi ol dükkânda müddet-i mezbûre tamamına dek destekâhdârlık edip ücret-i mezbûreyi Zeyd'den almadan Zeyd fevt olsa hâlâ Amr ol müddetde ecr-i müsemmâ olan be-her yevm on beş akçeyi tereke-i vâfiye-i Zeyd'i kabz eden veresesinden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C.2, s.131)

Soru: Zeyd Amr ile bir börekçi dükkânı istîcâr etdiklerinden sonra ol dükkânda börekçilik işleyip fâide beynlerinde münâsafe olmak üzere şirket-i sanâyi‘ kavlı edip ba‘dehu bir müddet ol dükkânda işleyip bir mikdâr fâide hâsıl olduktan sonra fesh-i akd-i şirket etdiklerinde Zeyd ol fâideden nisfını alâ mâ şartan Amr’dan talep etdikde Amr “Benim sa‘yim ziyâdedir, sülüsânını ben alayım da sülüsünü sen al” deyip Zeyd’e nisf hissesini vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 1, s. 381).

Soru: Zeyd mütevellîsi olduğu vakıf şu kadar bâb odaları Amr’ın mülk börekçi fırını ile cem‘-i şerâit-i sıhhat-i istibdâl mevcûde iken emr-i sultânî ile istibdâl edip hâkime hüccet yazdırsalar hâlâ mütevellî istibdâl-i mezbûru feshe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C. 1, s. 460)

Soru: Arsa ve binâsı Zeyd’in vakfı olup gallesi bir mescidin mühimmâtına mevkûfe olan bir börekçi fırınının icâre-i mu‘accele ve müeccele ile mutasarrıfı olan Amr bilâ veled fevt olup ol fırın mahlûl oldukda ashâb-ı câh ve celâlden Bekir Beşir’in şu kadar akçesini alıp mütevellî-i vakfa “Var ol fırını Beşir’e meccânen tefvîz edip yedine temessük ver” deyu cebr etmekle mütevellî dahi Beşir’e tefvîz edip yedine temessük verip ba‘dehu fırın harîkde muhterik olsa hâlâ mütevellî-i vakıf ol fırının yerini vakıf için zabt ve âhara icâre murâd etdikde Beşir “Benim yedimde temessüküm vardır” deyip mütevellîyi men‘a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 541).

Soru: Zeyd etmekçi olan Amr’a “Benim için pazara gidenim Bekir’e günde şu kadar etmek ver, akçesini ben vereyim” demekle Amr dahi Bekir’e “Zeyd’e götür” deyu bir müddet günde ol mikdâr etmek verip Bekir dahi Zeyd’e verse hâlâ Amr, Zeyd’i mutâlebe etmeyip mücerred “Eline verdim” deyu Bekir’dan nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 355)

Soru: Zeyd, Amr’ın âhar diyârda olan etmekçi fırını görmeyen bir sene tamamına dek Amr’dan şu kadar akçeye istîcâr edip ba‘dehu varıp gördükde beğenmeyip hıyâr-ı ru‘yet ile fesh-i icâreye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 54). Bazı kimseler ekmekçi fırını kira ile işletiyorlardı (Abdürrahim, C.2, s. 101, 135).

Soru: Zeyd etmekçi olan Amr'a "Benim için pazara gidenim Bekir'e günde şu kadar etmek ver, akçesini ben vereyim" demekle Amr dahi Bekir'e "Zeyd'e götür" deyu bir müddet günde ol mikdâr etmek verip Bekir dahi Zeyd'e verse hâlâ Amr, Zeyd'i mutâlebe etmeyip mücerred "Eline verdim" deyu Bekir'den nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 355).

i. Kömür/kömürhâne

Fetvalardan örnekler: Soru: Zeyd şu kadar vukiyye kömürünü Amr'a bey' ve teslîm etdikden sonra ol kömür Amr'ın yedinde mevcûd iken Zeyd ve Amr ol kömürün semeninde ihtilâf edip Zeyd "Her vukiyyesini bir akçeye vermiş idim" deyip Amr "Her iki vukiyyesi bir akçeyedir" deyip lakin müdde'âlarına yineleriri olmamağla hâkim, mezbûrâna yemin teklîf edip her biri yemin etdikden sonra hâkim-i mezbûr bey'-i mezbûru feshe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C.2, s.49)

Soru: Zeyd mu'addün li'l-istiğlâl olan mülk kömürhânesini Amr'a bir sene tamamına dek otuz bin akçeye îcâr ve teslîm ve meblağ-i mezbûru kabz edip Amr sene tamamına dek zabt etdikden sonra Zeyd fevt oldukda Amr verese ile tecdîd-i akd-i icâre etmeden kömürhâneyi iki sene dahi zabt eylese hâlâ Amr ol senelerde tasarrufuçün kömürhânenin ecr-i mislini vereseye verirken verese razılar olmayıp mücerred "Mukaddemâ otuz bin akçeye istîcâr etmiş idin" deyu Amr'dan otuz bin akçe almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s.119)

j. Yağhâne/Yağcı

Zeytin yağları ile süttten elde edilen yağları üreten ve satan kişiler de yağcı olarak adlandırılmıştır. Zeytin yağı değirmenleri de vardır. Üretilen bu yağlar fıçı ve destiler içinde gemilerle başka bölgelere gönderiliyordu. (Abdürrahim, C. 2, s. 185).

Soru: Zeyd karındaşları Amr ve Bekir ile iştirâk-i sevî üzere icâre-i mu'accele ve müeccele ile bir yağhâne dükkânına mutasarrıf iken Zeyd bilâ veled fevt olup dükkândan hissesini mütevellî vakıf için zabt murâd etdikde Zeyd'in verese "Ol dükkân içinde mülk fırın ve mülk âlât olmağla onlara tebe'iyet ile Zeyd'in hissesi dahi mülk hükmünde olup irsle bize intikâl eder" deyip mütevellîyi zabtdan men' etdirip kendiler zabta kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 1, s. 520)

Soru: Bir kasaba ahâlîsinden bazı kimesneler kurbunda olan bir âhar kasabaya varıp onda yağcı olan Zeyd'den yağ iştirâ etmek murâd etdikde kasaba-i ûlâda bir vakıf yağ değirmenine mutasarrıf olan Amr, Zeyd'e "Benim kasabamdan varan kimesnelere yağ verme, vakfa zarar olur" deyu Zeyd'i isteyenlere yağ bey' etmekden men'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 573)

Soru: Zeyd bir vakıf şîr ve revganhâneyi (süt ve tereyağı hânesi) tağallüben hedm ve nükzünü (enkazı,yıkıntısı, kerestesi) istihlâk eylese mütevellî binâ-ı münhedimin (yıkılan binanın) mebniyyen kıymetini Zeyd'e tazmine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C.2, s.214). (bk.Yağhâne için Behce, s.266)

k. Nişasta Kârhânesi

Fetva örnekleri:

Soru: Bir belde mahallâtından bir mahallede sâkin olan Zeyd menziline bir nişasta kârhânesi binâ ve ihdâs edip nişasta işledikçe râyihasından civârında olan müslümanlar müte'ezzî olmağla hâkime i'lâm etdiklerinde hâkim Zeyd'i ol mahalde nişasta işletmekden men'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur . (Abdürrahim, C. 2, s. 570)

Soru: Bir kasabada vâki' kadîmden Zeyd'in vakfi olan nişasta hânenin kurbunda Amr mikdâr arsa-ı hâliye iştirâ edip ol arsa üzerine bir menzil binâ ve ihdâs etdikden sonra hâlâ Amr ol nişastahânenin mütevellîsi Bekir'e "Ol nişastahânenen râyiha gelmekle müte'ezzî olurum" deyip mütevellîyi ol nişastahânedeki nişasta işletmekden men'a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. . (Abdürrahim, C. 2, s. 570)

l. Selhhâne

Selhhâne Türkçe'de "salhâne" olarak telaffuz edilir. Salhâne hayvan kesim yeri, mezbaha demektir.

Soru: Bir beldede câmi-i şerîf kurbunda vâki' bir sükda Amr sonradan bir selhhâne/salhâne ihdâs edip ol salhânedeki boğazlanan koyun ve sığırların kanları ve ona müctemi' olan gelen müslimînin câmia gidecek yollarını telvîs edip müslümanlar ve ol sük erbâbı kılyet ile müte'ezzîler olsalar hâkimü'ş-şer' Zeyd'i ol mahalli

selhhâne/salhâne etmekden men' a kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 570)

Soru: Bir kasabada vaki cami-i şerif kurbunda Zeyd selhhâne/salhâne ihdas edip zebh olunan koyunların revs ve levsinin rayihasından cemaat mütezziler olup hakime i'lâm ettirdiklerinde hakim Zeyd'i ol salhâneyi işletmekten men'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C.2, s.261).

m. Bozahâne

Osmanlı toplumunda boza meşrû bir içecek kabul ediliyordu. Bozaların yapıldığı yerde halk gelip boza içebiliyordu.

Soru: Bir belde mahallâtından bir mahallede sâkin olan Zeyd ol beldede vâki' bozahânelerde müctemi' olan boza sıkındısı (posa) olan fazlâtı cem' edip menziline olan hayvanlarına yedirmek için menziline bir mevzi'a yığıp ol fazlâtın ziyâde râyiha-i kerîhesinden civârında olan müslümanlar küllü mütezarrir olsalar hâlâ hâkime i'lâm etdiklerinde hâkimü'ş-şer' Zeyd'e zarar-ı fâhişini def' etdirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 570)

Soru: Zeyd bir câmiin kurbunda bir bozahâne binâ ve ihdâs etmekle ol bozahâneye gelen eşkiyânın hây ve hûyundan câmi-i mezbûrun cemâati müte'ezziler olup hâkimü'ş-şer'e i'lâm etdiklerinde hâkim Zeyd'e ol bozahâneyi kapatmağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 572)

Tablo 7.1**Fetvalarda İsmi Geçen Esnaf ve Sanatkârlar**

Ağdacı	Dalgıç	Kasap	Nalbant
Arabacı	Debbağ	Katırcı	Nâtır
Arpacı	Değirmenci	Kavukçu	Neccâr
Aşçı	Dellâk	Kazzâz	Nişastacı
Attâr	Dellâl	Kehhâl(Göz hekimi)	Oduncu
Avcı	Demirci	Kerpiçci	Orakçı
Ayakkabıcı (Haffaf)	Deveci	Keserci	Paspân
Bakırcı	Dinekçi	Keten Bayii	Pastırmacı
Bakkal	Doğramacı	Kılıçcı	Peynirci
Balıkçı	Dokumacı	Kıncı	Pirinçci
Baytar	Dümenci	Kiremitçi	Saatçi
Berber	Ebe (Kâbile)	Kömürcü	Sabuncu
Bezzâz	Esirci	Kuyucu	Sahhâf
Bezirci	Etimekçi Fırıncısı	Kuyumcu	Saraç
Bıçakçı	Fassâd	Külhancı	Sarban
Boyacı	Fırıncı	Kürekçi	Sarrâf
Bozacı, Şerbetçi	Gemici (Mellâh)	Kürkçü	Sığırtmaç (Çoban)
Börekçi	Haccâm (Hacamatçı)	Marangoz	Sucu (Sakâ)
Canbaz	Haffaf	Matbaacı	Suyolcu
Cerrâh	Hallaç	Menzilci	Sünnetçi (Hattân)
Cüllâh (Dokumacı)	Hamamcı	Meşşâte(Kadın kuaförü)	Tabîb
Çamaşırcı	Hammal	Mimar	Taşçı
Çırpıcı (Kassâr)	Hancı	Mumcu	Tercüman
Çinici	Helvacı	Mücellid	Terzi
Çivici (Ekserci)	Hizmetkâr	Mühürcü (Hakkâk)	Tezgâhtar
Çoban	İşçi	Mükârî	Ulak
Çömlekçi	Kalafatçı	Müstensih	Yağcı
Çörekçi	Kalaycı	Müzehhib	Yorgancı
Çulha	Karcı	Nakkaş	Zurnacı

III. OSMANLI'DA VE FETVALARDA SINAÎ ÜRETİM

Osmanlı'da sınaî üretimi piyasaya dönük olan ve olmayan şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Osmanlı'nın klasik döneminde kırsal kesimde yaşayan nüfus giyim eşyaları, tarım aletleri gibi ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi üretimleriyle karşılamaktaydı⁴⁸⁴. Özellikle pamuk ve yün köylü kadınlar tarafından önce iplik ve daha sonra evlerinde bulunan el tezgahlarında kumaş haline getiriliyordu. Şehirlerde de esnaf el tezgahlarında az da olsa bez ve kumaş üretimi yapıyordu.

Osmanlı'da sanayi sistemi, deri işlemeçiliği, ipekli ve yünlü dokumacılık gibi hayvancılıkla, pamuklu dokumacılık gibi tarımla yakın ilişki halindeydi. Gemi yapım sanayii ise devletin bizzat organize ettiği ve elinde tuttuğu “büyük sanayi”e örnek olarak gösterilebilir. Küçük sanayi esnaf teşkilâtının elindeydi. Mehmet Genç, Osmanlı ekonomisinin 18.yüzyılın ilk yarısında, hemen hemen bütün sektörlere şamil bir genişleme içinde görüldüğünü, özellikle dokuma sanayiinde üretimin artışının ve yayılmasının belirgin olduğunu söylemiştir. Ayrıca Girit'in zeytinyağı ihrac eden bir ada olduğunu, bu adada 1720'lerden itibaren sabunhane sayısının artmasına paralel olarak sabun üretiminin de artmaya başladığını ve Karadeniz bölgesinde geniş sürümü olan bu kaliteli sabunun Rusya ve Avrupa'ya ihraç edildiğini; İmparatorluğun başlıca demir üretim merkezlerinin başında Sofya-Samakov bölgesinde 1720'ye doğru 80 kadar demir fırının faaliyette olduğunu ifade etmiştir⁴⁸⁵. Fetvalar, Mehmet Genç'in bu ifadelerini destekler mahiyettedir. Şöyle ki, Behcetü'-fetâvâ'da bir fetvada demir madenlerinin kârhânede (atölye/işyeri) işlenip üretilen demirlerin ihrac edildiği⁴⁸⁶, Fetâvâ-yı Feyziyye'de de bir fetvada (Feyziyye, s.395) Samakov'da üretilen demirin İstanbul'a getirildiği kaydedilmiştir. Fetâvâ-yı Ali'de Samakov adlı bir işletmenin (kârhâne) kira ile işletildiği ifade edilmiştir (c.2, s.195).

Fetvalarda sınaî üretimin özellikle dericilik, dokumacılık ve madencilik alanlarında yapıldığı görülmektedir. İpekli, pamuklu, yünlü dokumacılık ile ilgili fetvalara çok fazla rastlanmaktadır. Fertlere ait gemiler yapılmaktaydı. Bunları neccârlar

⁴⁸⁴ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 222.

⁴⁸⁵ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, s.212-213.

⁴⁸⁶ Soru: Bir karye ahalisinden Zeyd, işira ettiği şu kadar demir ma'denini dink tabir olunan kârhânesinde (işyeri) kaydub demirini ihrâc eylese ol karye sipahisi ol demirden öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.35)

yapıyorlardı. Gemi, deniz ulaşım ve taşımacılığında kullanılan en iyi araçtı. Dış ticaret genellikle gemilerle gerçekleştiriliyordu. Madencilik sektöründe özellikle kuyumcular, ziyet eşyaları, kap-kacak; bakırcılar bakır kaplar yapımında ileri safhada idiler. Sanatkârların ürettikleri ürünlerin bir kısmı ihraç ediliyordu. Fetvalarda sanayide kullanılan ham maddeler ve üretilen ürünlere örnek olarak şunları verebiliriz:

Tekstil ham maddeleri ve ürünleri: Halı, kilim, penbe (pamuk), yün, yapağı, dîbâ (ipek kumaş), çuka/çuha, iplik, keten, bogâsi (astar), boya, kalpak, keçe, şal, çuval, bez, kuşak, çivit (boya maddesi), ibrişim, elbise, börtüncük (ham ipek yumağı), bohça, incili sarpuş, incili cübbe, ibrişim seccâde, gömlek, kaftan, incili kaftan, ipek yastık, heybe, tülbent gibi.

Deri ve ürünleri: Ayakkabı, deri, sahtiyân, gön, çarık, mest, kürk, samur kürk, pabuç, kayış kemer gibi.

Maden ve ürünleri: Altın, gümüş, bakır, demir, kalay, kurşun, taş, mermer taş, altın bilezik, altın kemer, altın kuşak, altından mücevher taşlı bilezik, altınlı mücevher, altın takımları, gümüş takımları, bakır kap, bakır tas, bakraç, bıçak, kazan, şişe kâse, şişe bardak, elmas taşlı yüzük, gümüş bilezik, gümüşlü bıçak, gümüşlü divit, inci, mücevher altınlı hançer, sîm kılıç, yakut, zümrüt taşlı küpe, bilezik, bıçak, balta, gaddâre (keskin kılıç), kılıç, tüfenk, tabanca, sîm buhûrdân, sîm gülâbdân, yüzük, mücevher saat, pirinç saat, hançer, sahan, yakut taş, bakır fincan, elmas yüzük gibi.

Fetvalardan hareketle Osmanlı'da ticaret hayatı bölümünde geçtiği gibi Osmanlı esnafının ürettiği sanayii ürünlerinin önemli bir kısmı ihraç ediliyordu. Bazı sanayi ürünleri de ihhal ediliyordu. Biri İngiltere'den, diğeri Macaristan'dan ithal edilen tekstil ürünlerine birer örnek fetva:

Soru: Zeyd şu kadar çukasını londrine (ince çuka, Londra çukası) olmak üzere Amr'dan iştirâ ve kabz etdikden sonra ol çuka londrine olmayıp londrineden alçak âhar cinsden olduğu zâhir olsa Zeyd ol çukayı Amr'a redde kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C.2, s.62; bk.Ali, C.1, 313).

Soru: Zeyd, Amr'a on sekiz pâsdâv çuka (elbiselik top çuka) teslîm edip “Var bunu Bekir’-i reîse teslîm eyle” deyip Amr dahi alıp Bekir’e teslîm etdikden sonra Zeyd Bekir ile mülâkî oldukda Bekir “Ben Amr’ın yedinden ancak on altı pâtâv çuka aldım” dedikde Amr “Ben on sekiz pâstâv çukayı Bekir’e bi’t-tamam teslîm eyledim” deyu yemin eylese yemini ile tasdîk olunur mu? el-Cevab: Zamânı nefsinden def` hakkında olunur. (Abdürrahim, C.2, s.62).

SEKİZİNCİ BÖLÜM

FETVALARDAN HAREKETLE OSMANLI PARA, FİNANS VE KREDİ SİSTEMİ

Burada önce Osmanlı Devleti'nde kuruluştan XVIII. asrın sonuna kadar tedavül aracı olarak kullanılan paralar ile finans ve kredi konusunda özet bir bilgi vereceğiz. Daha sonra şeyhülislâm fetvalarında zikredilen paralar ile finans ve kredi meselesini inceleyeceğiz.

I. OSMANLI'DA KURULUŞTAN XVIII. YÜZYILIN SONUNA KADAR PARA, FİNANS VE KREDİ

A. OSMANLI'DA PARA

Kuruluşundan itibaren madenî para rejimini benimseyen Osmanlılar, akçeyi 1326-1757 yılları arasında hesap parası olarak kullandı. 1757'den sonra artık akçe basılmadı, bunun yerini önceden hesap parası olmaya başlamış olan “kuruş” aldı. Özellikle Tanzimat döneminde ise temsilî para sistemi ağırlık kazanmaya başladı⁴⁸⁷.

Sözlükte “parça, gümüş parçası” anlamındaki Farsça pâreden geldiği belirtilen “para” kelimesi genel olarak bütün ödeme araçlarını ifade eder. Arapça “sikke” kelimesi de üzeri damgalı veya yazılı veyahut resimli madenî para anlamına gelir. Osmanlı Devleti, devraldığı coğrafyada kendisinden önce hükümlen olan devletlerin çıkardıkları madenî paraları kullanmayı sürdürdü. Osmanlılar, Fatih Sultan Mehmed'in dönemine kadar gümüş ve bakırdan sikke bastılar. Fatih döneminde ise altın sikke basıldı⁴⁸⁸. Osmanlı Devleti'nde gümüşten kesilen ilk sikkeye “akçe” adı verildi⁴⁸⁹. Akçenin Osman Bey zamanında basıldığına dair farklı görüşler ileri sürülmüştür⁴⁹⁰. Genel

⁴⁸⁷ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 266.

⁴⁸⁸ Fatih dönemine kadar akçe ve mangır dışında yabancı ülkelerin paraları da kullanılıyordu. Fâtih'in bastırıldığı altınlar da Venedik altın dükası esas alınmıştır. Düka dışında İspanyollar'ın riyal'i, Hollanda'nın thaler'i çokça basılmıştır. Buna esedî gurus: (aslanlı dolar) deniyordu. II. Süleyman döneminde yaklaşık 20 gram ağırlığında “kuruş” olarak adlandırılan büyük gurus sikkeler tedavül edilmiştir. III. Ahmed İstanbul ve Mısır'da tuğralı, eşrefi altınlar bastırmıştır. III. Ahmed zamanında akçenin yerini bir para ölçüsü olarak “pâre” almıştır. 1 para= 3 akçe 1 kuruş= 40 pâre (Oğuz Tekin, “Sikke”, *DİA*, C. 37, 2009, s. 183-184).

⁴⁸⁹ Halil Sahillioğlu, “Akçe”, *DİA*, C. 2, 1989, s. 224-226.

⁴⁹⁰ Halil Sahillioğlu, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, İstanbul, Doktora Tezi, 1958, s. 21; Sahillioğlu, “Akçe”, C.2, s. 225.

kabule göre, akçe ilk önce 1326 yılında Orhan Bey adına kestirildi. Orhan Bey zamanında 1'lik, 2'lik ve 5'lik akçeler basıldı. Batılılar iri gümüş paralar olan gros ve grossone darbına başladılar. Fâtih Sultan Mehmed de bu ticarî canlanma hareketine paralel olarak 1470 yılında onluk “Muhammed Hânî” adı verilen akçeleri tedavüle çıkardı⁴⁹¹. Akçe XVII. asrın sonuna kadar temel Osmanlı para birimi olma özelliğini korudu.

Öte yandan alışverişlerde bozuk para ihtiyacını karşılamak üzere I. Murad zamanından (1362-1389) itibaren bakır paralar (mankur/mangır) basılmaktaydı. Ancak devlet hazineye yapılan ödemelerde bunları kabul etmemekteydi. İki ebatta basılan bakır paraların büyüklerinin sekizi, küçüklerinin ise yirmi dördü bir gümüş akçeye eşitti. XVII. asırda sınırlı sayıda bakır sikke basıldı. 1688'de bol miktarda mankur/mangır veya pul denilen bakır paralar basıldı. Nominal değeriyle maden değeri arasındaki fark ve kolay kâr imkânı kısa sürede kalpazanların dikkatini çektiği için dışardan getirilen gemiler dolusu kalp bakır para piyasaya sürüldü. Bu durumun piyasalarda oluşturduğu istikrarsızlık ve enflasyondan dolayı Kasım 1691'de mangırların basımı ve tedavülü yasaklandı.

Tahta geçen her padişah sikkeyi kendi adına bastırırdı. Buna tecdid-i sikke denirdi. Sultan, kendi adına kestirdiği yeni akçeleri tedavüle çıkardığında selefine ait akçelerin tedavülünü yasaklardı. Eski akçeler ya hurda gümüş olarak ya da devletçe tesbit edilen bir oranda yeni akçeyle değiştirilirdi. Akçe, Fâtih Sultan Mehmed devrine (1451-1481) kadar genel itibariyle değerini korudu. Fâtih, artan askerî giderleri karşılayabilmesi ve gelişen ekonomide para arzının talebi karşılayabilmesi ve benzeri gerekçelerle sikke tecdidi ile birlikte akçeyi tağşîş ediyor yani ağırlığını düşürüyordu. Fâtih 1444, 1451, 1460, 1475 ve 1481 yıllarında eski akçe yasağı uygulatmış ve her defasında akçenin ağırlığı bir buğday ağırlığında düşürülmüştür. Ancak Fâtih Sultan Mehmed'in akçe ile ilgili bu uygulamaları halkın ve yeniçerilerin tepkisini çekti ve huzursuzluğa sebep oldu. Fâtih dönemini takip eden yaklaşık yüzyıllık bir süre içerisinde gümüş akçe nispeten değerini korudu. Ancak savaşların maliye üzerine ağır bir yük bindirmesi yüzünden 1585 veya 1586'da yapılan ve o döneme kadar

---

⁴⁹¹ Sahillioğlu, “Akçe”, C.2, s. 225.

gerçekleştirilen en büyük tağşiş olan bir işlemle akçenin gümüş oranı % 44 azaltıldı. Ünlü iktisat tarihçisi Halil Sahillioğlu Osmanlı'da tashih-i sikkenin amaçlarını şöyle anlatmaktadır: “Resmî ve gayri resmî akçe tağşişleri ekonomiyi çıkmaza soktuğu ve buna karşı, savaş veya başka bir sebeple acele tedbir alınmadığı zamanlarda “akçe kırkıcılığı” kendini gösterirdi. Piyasada ağırlığı düşük akçeler bulununca, çoğunluğunu gayri müslimlerin özellikle yahudilerin oluşturduğu kuyumcu ve sarraflarla kalpazanlar sağlam akçelerin kenarını kırarak gümüşünü çalarlardı. Bu keşmekeşe son vermek için hükümdarlar sikke tecdidinde yaptıklarını bu defa sikke tashihi adı altında gerçekleştirirlerdi. Sikke tashihiinde, yeni akçeler ya eski standart üzerinden yahut bir miktar ağırlığı düşürülerek yeni bir standart üzerinden tedavüle çıkarılırdı”⁴⁹². Akçe tashihleri 1600, 1618, 1624 ve 1641 tarihlerinde yapıldı⁴⁹³. XVII. asrın sonlarına doğru yapılan bir düzenlemeyle pâre, akçenin yerine Osmanlı para birimi haline geldi. 1 pâre = 3 akçe, 1 kuruş = 40 pâre ölçüsü getirilen bu sistemdeki ilk gümüş kuruş 1690 yılında basıldı⁴⁹⁴.

Osmanlı'da ilk altın para Fâtih döneminde 1477 veya 1478 yılında darbedildi. İlk defa basılan bu altın paraya “hasene-i sultânî” veya kısaca “sultânî” adı verildi. Osmanlılar kullandıkları Avrupa altınlarına filori derlerdi. Bu 1252'de Floransa'da basılan ilk Avrupa altını idi. Fâtih'in bastırması olduğu bu altın sikke Venedik dukası veya filori ile aynı ayardı (23,5)⁴⁹⁵. İlk Osmanlı parasına da filori denmekle birlikte çoğunlukla XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bu para Sultanî ismini taşıdı. Bu tarihten sonra Eşrefî denmiş daha sonra da Şerifi'ye çevrilmiştir⁴⁹⁶. Sultânî isimli bu Osmanlı altın paralar, Venedik dukasıyla hemen hemen aynı olan değerini XVII. asrın başlarına

⁴⁹² Sahillioğlu, “Akçe”, C. 2, s. 227.

⁴⁹³ Sahillioğlu, “Akçe”, C.2, aynı yer.

⁴⁹⁴ Ali Akyıldız, “Para”, **DİA**, C. 34, 2007, s. 164; Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı'da kuruş sistemine şu şekilde geçildiğini ifade etmektedir: “II. Sultan Süleyman zamanında ve 1687 (H.1099) senesinde Osmanlı meskûkâtı ıslah ve tadil olunduğu sırada akçe usulü terk ve yerine “kuruş” üzerine müesses usul ikame olundu” (Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü, C. 1, s. 34). II. Süleyman zamanında basılan ilk “kuruş” altı (6) dirhem ağırlığında idi. III. Ahmed'in zamanında basılan” yeni kuruş” ise sekiz (8) dirhem ağırlığında idi (Bilmen, C. 4, s. 138).

⁴⁹⁵ Halil İnalçık filori hakkında şu bilgileri vermektedir: “Filori kelimesi İtalyanca filorinden gelmekte olan bu para ilk defa Floransa'da basılmıştır. 1182'den 1252'ye kadar gümüş para olan filorin 1252 yılında altından darbedilerek kısa sürede Avrupa'ya ve diğer yerlere yayıldı. 3,5 gram ağırlığındaki bu altın para, İtalyan devletlerinin Türkmen beylikleriyle olan ticarî münasebetleri dolayısıyla Batı Anadolu'da geniş ölçüde kullanıldı. Filorin, Fâtih Sultan Mehmed dönemine kadar filori adıyla Osmanlılar'da en çok kullanılan altın para durumundaydı. Daha sonra filori, Osmanlılar tarafından altın para karşılığı olarak hem kendi bastıkları hem de Avrupa menşeli olarak için kullanılmaya başlandı. Osmanlılar Venedik dukası için de filori adını kullanmışlardı. Böylece filori; dinar, hasene gibi sadece altın para karşılığında bir anlam kazanmıştı” (Halil İnalçık, “Filori”, **DİA**, C. 13, 1996, s. 106).

⁴⁹⁶ Tabakoğlu, **İktisat Tarihi**, s. 267-268.

kadar muhafaza etti. Osmanlı'da XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde “tuğralı”, “zincirli/zencirekli”, “findık” ve “zer-i mahbûb” isimli altın paralar basıldı⁴⁹⁷.

Fatih döneminde ilk altın paranın basılmasından önceki dönemde değerli maden olarak yalnızca gümüş kullanıldığından bilim adamlarınca buraya kadar olan dönem “monometalist: tek metalli” dönem olarak adlandırıldı. İlk altın paranın basılmasıyla birlikte “bimetalist: çift madenli” döneme geçildi⁴⁹⁸. “Yeni fetihler neticesinde altın ve gümüş standardına dayalı olan Osmanlı para sistemi de giderek karmaşık bir durum aldı. Zira Osmanlı sikkesi, Anadolu beylikleri, Bizans ve diğer yabancı devlet paralarıyla birlikte piyasadaydı. Bunun yanında Mısır'da pâre/para, Eflak-Boğdan, Erdel ve Macaristan civarında penz, Kırım'da kefevî akçe gibi mahalli paralar tedavül edilmekteydi. Devlet, İstanbul'a yakın Orta ve Batı Anadolu ile Balkanlar'da akçe ve sultânîye dayalı olan kendi para sistemini sürdürürken özellikle uzak piyasalarda Venedik dukası, Ceneviz altını, İspanyol reali, Hollanda esedîsi, Polonya zolotası, Avusturya taleri ve İran şâhîsi gibi yabancı paraların dolaşımını serbest bıraktı”⁴⁹⁹.

XVI. yüzyılda Avrupa devletlerinin altın ve özellikle de guruş/kuruş denen büyük boy gümüş sikkeleri bütün dünyaya yayıldı⁵⁰⁰. XVI. yüzyılın ortalarından

---

⁴⁹⁷ İbrahim Artuk, XVIII. yüzyılda basılan Osmanlı altın paralarıyla ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Findık altını, III. Ahmet'in tahta çıktığı (1703) yıllarda kalpazanlar tarafından kırılarak ve ayanı eksiltiyle piyasaya sürülen şerefi altının yerine bastırıldı. 1716 yılında “cedîd zer-i İslâmbol” adıyla darbedilen yeni altın parada halk arasında “İstanbul altını” veya “zencirli” diye anılmaktaydı. Bunların Mısır'da basılanlarının tarihleri üzerine “sene” kelimesi de eklenmişti. Zamanla kenarlarına çepeçevre konulan nokta veya habbeler findığa benzetildiği için bu altınlara findık altını denmeye başlandı. Bunlar 23 ayar ve 1 dirhem (3,4575 gr.) ağırlığında olup İstanbul'da bir ara “Mısır zencirlisi” adıyla anılırdıysa da findık veya findıklı tabiri giderek yaygınlık kazanmıştır. III. Mustafa zamanında (1757-1774) findık altını daha da yaygınlaştı. Bunlara “Sultan Mustafa altını” da denildi. 1788'de meskûkât râyiçleri belirlenirken findık altınına 5 kuruş rayiç konuldu” (İbrahim Artuk, “Findık Altını”, *DİA*, C. 13, 1996, s. 27-28).

Zer-i mahbûb, ilk defa II. Mustafa zamanında basılmış ve tedavüle çıkmış, çok rağbet gördüğünden zer-i mahbûb (sevilen altın) adıyla anılmıştır. Bu paranın, Mısır'da basılan altının piyasada çoğalıp İstanbul'da basılanların azalması sebebiyle 1108'de (1696) çıkarılan cedîd eşrefî altınıyla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bu altın para üzerinde padişah tuğrası da yer aldığı için ayrıca “yeni tuğralı, cedîd eşrefî, tuğralı” diye adlandırılmıştır. Edirne ve İzmir'de de darphâneler kurularak yeni sikkenin basımına önem verildi; çünkü yeni malî tedbirler çerçevesinde vergi tahsilâtının bu yeni para üzerinden yapılması kararlaştırılmıştı. Piyasaya çıkan cedîd eşrefî altını Mısır'da da darbedilince bu altın zer-i mahbûb olarak anılmaya başlandı. III. Ahmed zamanında 1128'de (1716) yarım miskal (12 kırat = 2,60 gr.) ağırlığında ve eski yıldız altınlarından daha halis 24 ayarında, 18 mm. çapında altın sikke basıldı. Bu yeni sikkeye de “İstanbul zer-i mahbûbu” denildi. Bunun eşrefî altınlarından farkı arka yüzündeki darp yerine Kostantiniye değil İslâmbol yazılmasıydı. (İbrahim Artuk, “Zer-i mahbûb”, *DİA*, C. 44, 2013, s. 281)

⁴⁹⁸ Oğuz Tekin, “Sikke”, *DİA*, C. 37, 2009, s. 183-184.

⁴⁹⁹ Akyıldız, “Para”, C.34, s. 164.

⁵⁰⁰ Şevket Pamuk, kuruş/guruş hakkında şu bilgileri vermektedir: III.yüzyılda Kuzey İtalya'da önce 2 gramlık, daha sonra 4 gramlık büyük sikkeler tedavüle sürüldü. Bu sikkeler İtalya'da grosse, Orta Avrupa'da grochen olarak adlandırılıyordu. Osmanlılar buna guruş ve kuruş dediler. XVI.yüzyılda Avrupa devletlerinin altın ve özellikle de

itibaren bu Avrupa kuruşları Balkanlar üzerinden Osmanlı topraklarına girdi ve piyasalarda kullanıldı. Sikkeler içinde en çok tanınanlardan biri Hollanda taleriydi. Bu sikke esedî guruş= aslanlı guruş diye biliniyordu⁵⁰¹. Daha yaygın bir biçimde kullanılan bir diğer sikke “riyal guruş” diye adlandırılan İspanya riyali idi. Avusturya ve Almanya'nın büyük boy gümüş sikkeleri “kara guruş, kâmil guruş” gibi adlarla tedavül etmekteydi. Biraz ufak olan Polonya ve Hollanda kökenli zolotaları (isolette) de tedavül ediyordu⁵⁰². XVII. yüzyılın başlarında esedî guruşun kur değeri 70, riyal kuruşun kur değeri ise 80 ayarı tam akçeye eşitti. III. Ahmed döneminden (1703-1730) itibaren Osmanlı devleti piyasadaki esedî guruşların standartlarını örnek olarak ilk Osmanlı kuruşlarını darbetmeye başladı. Böylece 1 Osmanlı kuruşu= 120 akçe= 40 pârâ (para) üzerinden yeni bir para birimi oluşturuldu. Akçe ve pârâ, kuruşun kesirleri olarak kabul edildi. İlk Osmanlı kuruşları 25.6 gram ağırlığında olup 16 gram saf gümüş içermekteydi.⁵⁰³ Ayrıca Osmanlı Devleti bu esedî kuruşun 2/3 ağırlığında zolota adıyla bilinen bir sikkeyi de bastı. Zolota 6,25 dirhem (20.04 gr) ağırlığında ve %40'ı bakır olan bir sikke idi⁵⁰⁴.

---

büyük boy gümüş sikkeleri bütün dünyaya yayıldı. XVI.yüzyılın ortalarından itibaren bu Avrupa guruşları Balkanlar üzerinden Osmanlı topraklarına girdi ve piyasalarda kullanıldı. Sikkeler içinde en çok tanınanlardan biri Hollanda taleriydi. Bu sikke Esedî guruş= aslanlı guruş diye biliniyordu. Daha yaygın bir biçimde kullanılan bir diğer sikke “riyal guruş” diye adlandırılan İspanya riyali idi. Avusturya ve Almanya'nın büyük boy gümüş sikkeleri “kara guruş, kâmil guruş” gibi adlarla tedavül etmekteydi. Biraz ufak olan Polonya ve Hollanda kökenli zolotaları (isolette) de tedavül ediyordu. XVII.yüzyılın başlarında esedî guruşun kur değeri 70, riyal kuruşun kur değeri ise 80 ayarı tam akçeye eşitti. III.Ahmed döneminde (1703-1730) itibaren Osmanlı devleti piyasadaki esedî guruşların standartlarını örnek olarak ilk Osmanlı kuruşlarını darbetmeye başladı. Böylece 1 Osmanlı kuruşu= 120 akçe= 40 para üzerinden yeni bir para birimi oluşturuldu. Akçe ve pare kuruşun kesirleri olarak kabul edildi. İlk Osmanlı kuruşları 25.6 gram ağırlığında olup 16 gram saf gümüş içermekteydi. (Şevket Pamuk, “Kuruş”, **DİA**, C. 26, 2002, s. 458).

⁵⁰¹ Halil Sahillioğlu esedî, riyal, zolota gibi yabancı gümüş paralar ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Esedî, Osmanlılar tarafından özellikle XVII. yüzyıldan itibaren kullanılan bir para birimidir. “Hollandalılar”ın “rex daller” adıyla darbettikleri gümüş paraya, üzerinde arslan resmi bulunduğu için Osmanlılar “arslanlı kuruş” veya “esedî” adını vermişlerdir. Muhtemelen bu para Orta Avrupa'dan, Alman kuruşları olan Gülден Groschen'lerle (ağırlığı 25,58 gr.) birlikte girmiştir Osmanlı kaynaklarında XVI. yüzyılda çeşitli kuruşlar arasında bir ayırım yapılmazdı. XVII. yüzyılda biri İspanyol menşeli real (riyal) kuruş, diğeri Hollanda parası olan aslanlı kuruş olmak üzere ayrılmaya başlamıştır. Riyal “kâmil kuruş, tam kuruş” veya “tamam kuruş” adlarıyla anılırdı Arslanlı kuruştan ağırca olan bu kuruşun rayici 10 akçe daha fazla idi. Riyal kuruş XVII. yüzyılda genel olarak 80 akçe, aslanlı kuruş ise 70 akçe tutuyordu. II. Süleyman tahta geçtiğinde Türk kuruşları bastırmıştır. Bu kuruşları, aslanlı kuruşları model olarak bastırmış. Ancak bu yeni kuruşlara, üzerinde aslan resmi bulunmamakla birlikte “esedî kuruş” adı verilmiştir. Osmanlılar, esedî kuruşu bir hesap parası olarak kullanmışlar. Bunun yanı sıra bu esedî kuruşun 2/3 ağırlığında zolota adıyla bilinen bir sikkeyi basmışlardır. Zolota 6,25 dirhem (20.04 gr) ağırlığında ve %40'ı bakır olan bir sikke idi. Kuruşun tesbit edilen rayici 120 akçe (40 para), zolotanınki ise 80 akçe (26 para 2 akçe). 1717'de zolota 90 akçeye çıkarılmıştır” (Halil Sahillioğlu, “Esedî”, **DİA**, C. 11, 1995, s. 268-369).

⁵⁰² İbrahim Artuk, “Zolota”, **DİA**, C. 44, 2013, s. 500-501.

⁵⁰³ Şevket Pamuk, “Kuruş”, C. 26, s. 458.

⁵⁰⁴ Sahillioğlu, “Esedî”, C. 11, s. 268-369.

B. OSMANLI'DA FİNANS VE KREDİ

Osmanlı'da ticaretin teşvik edilmesinin bir sonucu olarak kredi kullanımı da yaygındı. Vakıflar ve ellerinde âtil para bulunduranlar, mudarebe denen emek-sermeye ortaklığı usulüyle paralarını işletiyorlardı⁵⁰⁵. Özellikle kervan ve gemilerle uzak ülkelere giden tüccarlar, topladıkları bu paralardan elde ettikleri kârları sermaye sahipleriyle paylaşıyorlardı. İş adamlarının ve esnafın kredi ihtiyacını karşılayan vakıflar da vardı. Bazı kredi işlemlerinde açık ve örtülü faiz uygulanıyordu. Resmî faiz hadleri %15'i geçmemekle birlikte tefeciler %20-50 arasında faiz uyguluyorlardı. Resmî faiz haddini uygulayan vakıfların bu yolla elde edilen gelirleri, dinî ve sosyal hizmetlerin ifası için kullanıyordu. Resmî faiz haddi üzerinde ikrazda bulunanlar ve tefecilik yapanlar cezalandırılıyordu⁵⁰⁶.

Osmanlı'da ticaret, büyük ölçüde krediye dayanıyordu. Yerli ve yabancı tüccarlar, mallarını bir ay ile iki yıl arasında değişen bir vade ile satıyorlardı. Vadeli satış yapan veya ödünç veren kişiler, bu işlemlerini mahkemede kadıya tescil ettirip ispat vasıtası olarak senet/hüccet düzenlettiriyorlardı⁵⁰⁷.

Osmanlılar, poliçeye benzer süftece ve kadı mektubu (kitabu'l-kâdı) denen belgeleri kullanıyorlardı. Süftece; poliçe, seyahat çeki, posta veya banka havalesine benziyordu ve nakit para transferinden doğan zorlukları bertaraf ediyordu. Kitabu'l-kadı ise, eski bir alacağı tahsil amacıyla düzenlenen kadı mektubu idi. Bununla alacaklının vekili bazı şartlarla bu belgeyi alıp borçlunun borçlusundan parasını tahsil edebiliyordu. Kâğıt para ihracı ve ticarî faaliyetler, banka ihtiyacını ortaya çıkardı. Osmanlılar'da ilk banka Bank-ı Dersaadet (İstanbul Bankası, Bank de Constantinople) adıyla kuruldu⁵⁰⁸.

---

⁵⁰⁵ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, s. 260.

⁵⁰⁶ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 277-278.

⁵⁰⁷ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 278.

⁵⁰⁸ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, aynı yer.

II. FETVALARDA PARA VE FİNANS VE KREDİ

A. FETVALARDA PARA

Şeyhülislâm fetvalarında zikredilen ve toplumda kullanılan paralar şunlardır⁵⁰⁹:

Tablo 8.1

Fetvalarda Geçen Osmanlı'da Kullanılan Paralar

1.	Dirhem ⁵¹⁰
2.	Dinar
3.	Akçe (Abdürrahim,C.2,s.59) ⁵¹¹
4.	Bağdâdî (Hâlis gümüş) ⁵¹² (Abdürrahim,C.2,s.86),
5.	Mangır (Feyz, s.47.) ⁵¹³
6.	Guruş/kuruş (Ali, C. 2, s. 101; Abdürrahim.,C.2, s. 69)
7.	Esedî (Abdürrahim,C.2, s.86); Ali, C. 1, s. 331

⁵⁰⁹ Soru: Guruş, iri ceyyid akçe ile seksen akçeye râyic iken Zeyd Amr'a şu kadar karz verdikten sonra hurda akçe zâhir olup guruş hurda akçe ile yüzirmi akçeye râyic olsa Zeyd ol kadar guruşu Amr'dan talep ettikte Amr her bir guruşu yüzirmi akçeye tutup ol hisab üzere şu kadar guruş noksan ile eda-yı deyn ederim deyüb ol kadar guruşu tamamen vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, C. 1, s. 328).

Soru:Guruş yüz akçeye râyic iken Zeyd Amr zimmetinde olan şu kadar guruş için her bir guruş için her bir guruş mukabelesinde yüz akçe alıp ba'dehu guruş yüzirmi akçeye râyic olsa Amr Zeyd'e "benden aldığın akçenin mislini bana ver, o kadar guruş al" derken Zeyd razı olmayıb "guruş başına bana yirmişer akçe dahi ver" demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: olmaz (Ali, C. 1, s.329).

⁵¹⁰Soru: Zeyd Amr'dan her biri altışar dirhem gelir şu kadar guruş karz aldıktan sonra Amr Zeyd'den meblağ-ı mezbûr mukabelesinde her biri sekizbuçuk dirhem gelir o kadar guruş olsa Zeyd'den aldığı guruşların misli hâlâ râyic olmakla Zeyd aldığı guruşların mislini Amr'a verip verdiği guruşları Amr'dan istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Ali, C. 1, s. 329).

⁵¹¹ Vaktiyle yüz veya beşyüz akçeye bir "kise/kese"; yüzbin akçeye de bir "yük" denirdi (Fazla bilgi için bk. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyim ve Terimleri Sözlüğü**, C. 2, s. 247-248, C. 3, s. 639). Fetvalarda da yük ve kise tabirleri geçmektedir (Feyziyye, s.230, 308.; Ali, II,100).

⁵¹² Soru: Zeyd bağdâdî tabir olunur hâlis gümüşden kesilmiş her biri bir dirhem-i şer'î gelir yirmi bin bağdâdîsini İstanbul'da Amr'a ikrâz ve teslim Amr dahi alıp İstanbul'da harc ve sarf edip ba'dehu Amr Bağdad'da karz aldığı bağdâdînin misli on sekiz bin bağdâdîyi Zeyd'e verip ba'dehu Zeyd, Amr'dan iki bin bağdâdîsini dahi talep ettikde Amr, Zeyd'e "Bağdâdî ziyâde bahâya râyic olup verdiğim bağdâdî ile aldığın metâ'dan şu kadar fâide tahsil etdin, ona tut" deyip bâki iki bin bağdâdîsini vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 86).

⁵¹³ Soru: Mangır rayiç iken Zeyd Hind'i şu kadar bin mangır mehir tesmiyesiyle tezevvüç edip ba'de'd-duhûl mangır kâsid olup ba'dehu Zeyd Hind'i tatlik eylese Hind Zeyd'den ol kadar mangırın yevm-i kesadda altın ya gümüşünden olan kıymetini almak istedikte Zeyd razı olmayıp "Ol kadar mangır veririm" demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Feyziye s.47)

8.	Riyalî kuruş (Abdürrahim,C.2, s.87; Ali, C. 1, s. 330)
9.	Pâre ⁵¹⁴ (Netîce, s.266,444; Ali, C. 1, s 328)
10.	Filori ⁵¹⁵ (Abdürrahim, C. 2, s. 154)
11.	Fındık altını (Netîce, s.264)
12.	Zolota ⁵¹⁶ (Behce, s.308; Feyziyye, s. 117, 220; Netîce, s.120,122)
13.	Şerîfî altın (Ali, C. 2, s.100)
14.	Tuğralı altın (Feyziyye, s. 117, 195)
15.	Zincirli altın (Feyziyye, s.117) Zer-i Mahbûb ⁵¹⁷

⁵¹⁴ Soru: Zeyd Amr'dan şu kadar bin pâre karz alıp istihlâk ettikten sonra Zeyd Amr'a meblağ-ı mezbur mukabelesinde kıymetine müsavi şu kadar altın verip Amr dahi kabul ve kabz eylese Zeyd nâdim olmakla Amr'a "sana verdiğim altınları istirdâd edip ol kadar pâre veririm" demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Ali, I,328-329).

⁵¹⁵ Soru: Zeyd "karındaşı Amr'a ver" deyü Bekr'e verdiği şu kadar filoriyi Bekr Zeyd'den izinsiz "Amr'a ver" deyü ecânibden Beşr'e verüb Beşr dahi alub Amr'a vermeden Beşr meblağ-ı mezburu mechulen fevt olmağla Zeyd meblağı Bekr'den tazmin edüb alıcak Bekr dahi meblağ-ı mezburu Beşr'in tereke-i vâfiyesini kabz eden veresinden tazmine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 154)

⁵¹⁶ Soru: Bir belde beyne'n-nâs "bey'-i muamele" tesmiye olunan bey' ile on guruşa bey' olunan metân semeni eda olundukda rayiç olan nukûd-i muhtelifeden dokuz guruş verilip fi'l-hakika bey'-i mezkûr dokuz guruş üzerine mün'akid olmak üzere müteâref olmakla ol belde ahalisinden Zeyd Amr'a zolota seksen akçeye rayiç iken şu kadar metânı onbin guruşa bey'-i muamele veçhi üzere bey' ve teslim edib kabz-ı semen etmeden taraf-ı saltanattan emr ile zolota doksan akçeye rayiç olsa hâlen Zeyd müteâref üzere ol metân semeni olan dokuzbin gurusunu Amr'dan talep ettikde Amr Zeyd'e "Hin-i bey'de zolota seksen akçeye rayiç idi hâlen doksan akçeye rayiç olmakla zolotayı yüz akçe hesabı üzere dokuzbin guruşdan şu kadar guruş noksan al" deyip tamamen vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.278)

Soru: Zeyd şu kadar zolotasını Amr-i sarrafa "Şu kadar altın ver" deyü verip Amr dahi alıp altınları verecek olduktan sonra Zeyd altınları kabzetmeden Zeyd Amr'dan mufârat edip ba'dehu Amr zolotaları istihlâk ettikten sonra Zeyd ol zolotaların misillerini Amr'dan talep ettikde Amr "Ol kadar altın al" deyip zolotaların misillerini vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.308)

Soru: Zeyd şu kadar zolotasını Amr-i sarrafa "Şu kadar altın ver" deyü verip Amr dahi alıp altınları verecek olduktan sonra Zeyd altınları kabzetmeden Zeyd Amr'dan mufârat edip ba'dehu Amr zolotaları istihlâk ettikten sonra Zeyd ol zolotaların misillerini Amr'dan talep ettikde Amr "Ol kadar altın al" deyip zolotaların misillerini vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Behce, s.308)

Soru: Altı dirhem bir denk gelir cedîd zolota seksenbir akçeye rayiç iken Zeyd Amr'dan şu kadar zolota karz aldıktan sonra zolota doksan akçeye rayiç olsa hâlen Amr Zeyd'e verdiği zolotaların misillerini Zeyd'den talep ettikde Zeyd "Aldığım zolotaların her birini seksenbir akçeye harcetmişim, sen dahi her biri mukabelesinde seksenbir akçe al" deyip misillerini vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Behce, s.311).

⁵¹⁷ Soru: İslâmbôl mahbûbi altını üçyüz guruşa râyic iken Zeyd Hind'i şu kadar İslâmbôl mahbûbi altını mehir tesmiyesiyle tezevvüç ettikten sonra ol makule altın beş guruşa râyic olsa hâlâ Zeyd fevt olup ol makule altın râyic

16.	Abbâsî ⁵¹⁸ . Abbâsî, Şah Abbâs Safevî'ye ait bir İran sikkesidir ⁵¹⁹ .
17.	Cırık (Feyziyye, s.220).

Cırık, ufak bakır sikkesi olup Avusturya'nın tedavüldeki sikkesinden alınmış bir isimlendirmedir⁵²⁰.

Bizans ve İran paraları Araplar tarafından İslâmiyet'in öncesinde ve sonrasında kullanılmaktaydı⁵²¹. Emevîler'in orta döneminden itibaren İslâmî simgeleri taşıyan paralar basılmaya başlandı. İslâm Devletleri'nin geleneğinde gümüş sikkelere dirhem, altından olanlara dinar veya miskal denirdi⁵²². Bu iki sikkenin adları, ağırlıklarındaki tartı birimlerinden ileri geliyordu. Gümüş para birimi, şer'i dirhem (2.97 gr.), dinar veya miskal denilen altın para ise miskal ağırlığında idi (4.25 gr.). Bunların kırat karşılıkları da 14 ve 20 kıratı⁵²³. Bir fetvada bir dirhem-i şer'inin ağırlığı sorulmuş ve cevap olarak beş arpa ağırlığı bir kırat kabul edilen ondört (14) kırat olduğu ifade

olup ve eydi-i nâsdan munkatî' olmamakla Hind ol kadar altını terekeden istedikte sâir vereseşi hin-i tesmiyede üç guruşa râyic olmakla üçer guruş al deyip ol kadar altını almaktan men'e kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar (Netîce, s.57-58).

Soru:İslâmbôl zer-i mahbûbi yüzün pâreye râyic iken Zeyd şu kadar İslâmbol zer-i mahbûbi Amr'a îdâ ve teslim ettikten sonra Amr ol mahbûbları bigayri hak kendi mesârifine sarfla istihlâk edip ba'dehu İslâmbôl zer-i mahbûbi yüzüymü pâreye râyic olsa hâlâ Zeyd fevt olmakla vereseşi ol mahbûbların misillerini Amr'dan talep ettiklerinde Amr ol zer-i mahbûbların her birini yüz otuz pâreye sarfetmişim öyle olacak yüzün pârelik deyüp o zer-i mahbûbların misillerini vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: olmaz (Netîce, s.444).

⁵¹⁸ Soru: Zeyd şu kadar abbâsîsini Amr'a şu kadar esediyyeye bey' ve abbâsîlerini Amr'a teslim edip ba'dehu esedîlerini kabz etmeden Zeyd Amr'dan müfârekât eylese Amr ol abbâsîlerini Zeyd'e red murad ettikte Zeyd almayıp akd-ı mezbûre binaen ol kadar esedî alırım demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Ali, C. 1, s.327)

⁵¹⁹ Şemseddin Sami, s. 926.

⁵²⁰ Şemseddin Sami, s. 474.

⁵²¹ Araplar'ın İslâmiyetten önce ve sonra kullandıkları İran'ın gümüş parasının adı dirhem, Bizans'ın altın parasının adı ise dinar idi. Dinar, Hristiyanlık sembollerinden kademeli olarak arındırılarak müslümanlarca bir müddet basıldı. İlk İslâm dinarı, para sistemini esaslı bir şekilde düzenleyen Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân zamanında hicrî 77 (696) yılında çıkarıldı. Dinarın yanında İran'ın gümüş dirhemleri de bir süre kullanıldı. Sâsânî (İran) dirhemleri Hz. Ömer döneminde basıldı ve üzerlerindeki İslâm dışı motifler yenilerini yavaş yavaş İslâmî simge ve ibarelere bıraktı. İlk İslâm dirhemini altın ve bakır sikkeler de olduğu gibi Abdülmelik b. Mervân çıkardı. Ancak, müslümanlar, Bizans'tan aldıkları yerlerde tedavülde olan "fels" denilen bakır paraları kullanmayıp, onun yerine Bizans felslerine benzer yeni bakır paralar bastılar (Akyıldız, "Para", C. 34, s. 164-165).

⁵²² Dinar/miskal ve dirhem neveleri şunlardır: Dinar: Bir dinar 20 kıratdır. Dinar, on dirhem-i şer'i halis gümüş kıymetinde olan altındır (Bir dirhem-i şer'i: 2.97 gr.). Dinar, bir miskal ağırlığında olan altına da denir (Bir dinar/ miskal: 4.25 gr.).

Dirhem-i ceyyid: bozuk, mağşuş (karışık) olmayan dirhem (gümüş para)'dir.

Dirhem-i halis: Saf gümüşten ibaret olup başka bir maden ile karışık olmayan dirhemdir.

Dirhem-i mağşuş: Başka bir maden ile karışık olan dirhemdir.

Dirhem-i şer'i: Ondört kıratdır (2.97 gr.). Zekatta, diyette ve diğer hususlarda, mehirde muteber olan dirhemdir.

Dirhem-i züyûf: Bakır veya diğer madenle karışmış olmasından dolayı ceyyidlik va sını kaybetmiş olan dirhemdir.

Dirhem-i râyiç: Halk arasında alınıp verilen dirhemdir. Ceyyid de züyûf da olabilir.

Dirhem-i örfî: Bazı âlimlere göre onaltı kırat, bazılarına göre ondört kıratdır. Osmanlı Darbhane-i âmire usulünce ise bir kırat dört buğday ağırlığı olup dört buğday da beş arpa ağırlığına eşittir. (Bilmen, C. 4, s. 122-123).

⁵²³ Sahillioğlu, "Akçe", C. 2, s. 224-226.

edilmiştir⁵²⁴. Önceki İslâm Devletleri'nde gümüş sikkelere dirhem, altın sikkelere dinar, bakır sikkelere fels ismi verilmekle birlikte Osmanlı'da gümüş sikkelere akçe, altın sikkelere sultânî, bakır sikkelere mangır ismi verilmiştir. Ancak fıkıh ve fetva kitaplarında zekatta, diyette ve diğer hususlarda, mehirde dirhem-i şer'i ve dinar/miskal esas kabul edilmiştir. Mesela zekatta nisab miktarı 200 dirhem ve 20 dinar/miskaldır. Şeyhülislâm fetvalarında diyet miktarı, nevileri ve akçe karşılıkları şöyle belirlenmiştir:

Tablo 8.2

Öldürülen Erkek Kişinin Diyet Miktarı

Nevi	Miktarı	Akçe/Dirhem Râyici	Fetva Mecmuası
Altın	1000 dinar	-	Behce
Gümüş	10.000 dirhem	-	Behce
Deve	100 aded	-	Behce
Akçe	125.000	1 dirhem= 12,5 akçe	Ali
Akçe	190.000	1 dirhem= 19 akçe	Feyziyye
Akçe	100.000	1 dirhem= 10 akçe	Abdürrahim
Akçe	200.000	1 dirhem= 20 cedîd akçe	Behce

Soru: Hatâen katlonulan recülün (erkek kişinin) diyeti nedir ve diyetin envâi nedir? el-Cevâb: Altından bin dinar, gümüşden onbin dirhem, deveden yüz aded devedir (Behce, s.582). “Bu surette dirhem-i şer'i nedir? el-Cevâb: Her kırattı beş şaire (arpaya) farz olunan on dört kırattır” (Behce, s.582)

⁵²⁴ Behce, s.582.

Soru: Fî zamaninâ (zamanımızda) biyaât ve muâmelâtta (alım-satım ve muamelelerde) yirmisi bir kuruşa rayiç olup veznen yirmisi bir dirhem-i şer'i olan cedid akçeden recülün diyeti ne miktardır? el-Cevâb: İkiyüzbin (200 bin) akçedir (Behce, s.582).

Soru: Recülün diyeti gümüşten yirmi beşi iki dirhem-i şer'i gelir akçeden ne miktardır. Yüzyirmi beş (125)bin akçe (Ali, C. 2, s.293)

Soru: Recülün diyeti ondokuz bir dirhem gelir akçeden ne miktardır. Yüzdoksan bin (190 bin) akçedir (Feyziyye, s.441)

Soru: Zeyd Amr'ı mucib-i diyet olan katl ile katl edip fizzadan (gümüş) diyet alınmak lazım geldikde hâlâ onu bir dirhem olmak üzere ka't olunan akçeden diyet-i kâmile ne miktardır? Cevap yüzbin akçedir (Abdürrahim, C.1, s.337).

Diyet miktarlarının yukarıdaki fetvalarda farklı tesbit edilmesinin sebebi, akçenin tecdid ve tashihinde ayarının düşürülmesidir.

Halil Sahillioğlu, Osmanlı'da altının para darbında ve bazı sanayi dallarında kullanılan önemli bir maden olduğunu şöyle ifade etmiştir: "Altın Osmanlılar'da gerek para darbında gerekse bazı sanayi alanlarında kullanılan önemli bir madendir. Sanayide kuyumculuk, yaldızlama işleri, sirmakeşlik, bakır veya gümüş teli altın suyuna batırma işi ve bu tellerle yapılan dokumacılık başlıca kullanım alanları idi. Altın, para, külçe veya eşya halinde de olsa değeri pek farketmediği için, para piyasasından maden piyasasına veya maden piyasasından para piyasasına kolayca aktarılabilirdi"⁵²⁵. Şeyhülislâm fetvalarında altının hem tedevül aracı olarak kullanıldığı, hem de bazı sanayi dallarında hammadde olarak kullanıldığı, altından bilezik, küpe gibi ziynet eşyaların yapıldığı görülmektedir. Fetvalarda altının "findık altını", "zer-i mahbûb", "şerîfi altını", tuğralı", "zincirli", "filori" adlarıyla tedavül aracı olarak kullanıldığı belirtilmek birlikte "sultânî" adıyla kullanıldığına rastlanmamaktadır. Fetvalardan, altın madeni gibi gümüşün de, para basımı yanında sanayide, kuyumculukta⁵²⁶, simkeşlik ve dokumacılık alanlarında kullanılan önemli bir maden olduğu ve ilk Osmanlı sikkesi ve

⁵²⁵ Halil Sahillioğlu, "Altın", *DİA*, C. 2, 1989, s. 533.

⁵²⁶ Feyziyye, s.219

Osmanlı para birimi olan akçenin ve guruş/kuruş adı verilen sikkelerin gümüşten kesildiği anlaşılmaktadır. Yine fetvalarda sıklıkla akçeye atıf yapıldığı, akçenin zaman zaman tecdid veya tashih edildiği, bu suretle ayarının düşürüldüğü ve ayarı düşürülen bu akçeye “züyûf akçe” ve “mağşûş akçe” denildiği görülmektedir. Fetâvâ Abdürrahim Efendi’de geçen bir fetvada “bin elli” tarihinde cedid akçe zuhur ettiği, bunu miladi 1640 veya 1641 tarihine denk geldiği ve bu fetvanın Sultan İbrahim (1640-1648) döneminde yapılan 1641 tarihindeki sikke düzenlemesini doğruladığı anlaşılmaktadır:

Soru: Bin elli tarihinde cedid akçe zuhur edüb Zeyd mütevellisi olduğu vakıf dükkânı şu kadar akçe icâre-i muaccele ve ecr-i misli beher mâh (ay) kırkar akçe müeccele ile Amr'a icâr ve teslim Amr dahi cedid akçeden müeccele-i misline cânib-i vakfa verirken birkaç sene mürurunda akçe kırkar züyûf oldukta Amr ol dükkânın müeccelesini cânib-i vakfa bir müddet kırkar züyûf akçeden verüb ba'dehu dükkân-ı mezburun müeccelesinden birkaç ayda icâre müctemi' olup vakfa teslim etmeden mukaddem züyûf kâsıd (geçersiz) ve inde'n-nâs (insanların elinde) münkatı' (kesilmiş) olup cedid akçe râyic oldukta müteveli Amr'dan müctemi' olan ücret-i merkumeyi cedid akçeden talep ettikte dükkân-ı mezburun müeccele-i misli cedid akçeden dahi beher mâh kırkar akçe iken Amr mücerred “Müctemi' olan icare züyûf zamanında müctemi' olmağla altundan kıymetini veririm” deyüb cedid akçeden vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz.(Abdürrahim, C. 1, s. 506)

Fetvalarda bakırdan bastırılan mangırlara da sıklıkla atıfların yapıldığı görülmektedir. Şeyhülislâm fetvalarından, akçenin sürekli değer kaybetmesi ve devletin yapmış olduğu sikke tecdidleri ve tashihleri, toplum içerisinde var olan ticarî ve parasal işlemlerde bir takım anlaşmazlıklara yol açtığı anlaşılmaktadır. Ruhi Özcan da bir makalesinde sikke tecdid ve tashihlerinin önceden yapılan akitler için anlaşmazlığa sebep olduğu yönündeki tesbitimizle paralellik arzeden bir tesbitde bulunmuştur⁵²⁷. Fetvalardan anlaşıldığı kadarıyla genelde problemler şu şekilde tezahür ediyordu: Satış akdi yapıldıktan sonra, para tedavülden kaldırıldığında (kesâd) veya piyasada

---

⁵²⁷ Ruhi Özcan “Osmanlı Devleti’nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri” adlı makalesinde sikke tashihleriyle ortaya çıkan sorunlara ilişkin benzer değerlendirmede bulunmuştur. râyiç değerlerin, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 17. Sayı, Konya, Bahar 2005, s. 259.

bulunmadığında (inkita, münkati), müşterinin satış akdini bozup daha önce verdiği eski para kadar yeni para talep etmesi, bir malı ücretini daha sonra vermek şartıyla satın alıp kabz ettikten sonra, tedavüldeki akçe kaldırılıp yeni akçe konduğunda, satıcıya eski akçenin satış günündeki altın veya gümüşten değeri kadar yeni akçe vermek gerekip gerekmediği, züyûf akçenin rayiç olduğu bir belde bir mal satın alan kimsenin, daha değerli akçenin rayiç olduğu belde malı ücretini ödemeye kalktığına, züyûf akçenin kıymeti kadar mı ödeme yapacağı. Karz, icâre gibi akitlerle ilgili parasal problemler de böyledir. Zira sikke tecdidi ve tashihi bütün ülkede aynı anda uygulanamıyor, bu da problemlere yol açıyordu⁵²⁸. Bu konuda fetvalardan bir örnek verelim:

Soru: İstanbul'da züyûf akçe râyic iken cedîd akçe zuhûr edip emr-i sultânî ile züyûfun revâcî men' olunduktan sonra Edirne'de züyûfun revâcî men' olunmadan Edirne'de sâkin olan Zeyd şu kadar keyl buğdayını şu kadar cedîd akçeye Amr'a bey' ve teslim eyledikten sonra Edirne'de dahi züyûfun revâcî emr ile men' olursa hâlâ Zeyd ol kadar cedîd akçeyi Amr'dan talep etdikde Amr "Ben ol buğdayı senden iştirâ ettiğimde züyûf akçe geçer idi, altından kıymetini al" deyip cedîd akçe vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 89)

Bu konu sadece ticarî muamelelerde gündeme gelmiyordu. Benzer problemler ile nikâh akitlerinde, diyetlerde de karşılaşılmaktaydı. Bir örnek;

---

⁵²⁸ Soru: Bir belde züyûf akçe râyic iken Zeyd bir bârgîrini şu kadar züyûf akçeye Amr'a bey' ve teslim Amr dahi iştirâ ve tesellüm etdikden sonra Amr züyûf akçeden meblağ-i mezbûru Zeyd'e teslim murâd etdikde ol belde râyic olan züyûf akçe olup cedîd akçe zuhûr etmemiş iken Zeyd mücerred "Şimdi züyûf akçe İstanbul'da kâsid olmuş" deyu züyûf akçe almayıp "Elbette züyûf adedince cedîd akçe bulup cedîd akçe ver" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 88-89)

Soru: Gış-ı gâlib cedîd semenin revâcî zamanında Zeyd, Amr'a şu kadar koyununu şu kadar cedîd semene bey' ve teslim edip kabz-ı semen etmeden cedîd semen kâsid ve eydî-i nâsdan munkatî' olsa hâlâ Amr ol kadar semenin yevm-i akidde olan kıymetlerini Zeyd'e verirken Zeyd kanâat etmeyip kıymetlerinden zâid şu kadar esedî almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 89)

Soru: Hurda ve züyûf akçenin revâcî zamanında Zeyd, Amr'a şu kadar akçeye bir metâ'ını bey' ve teslim edip kabz-ı semen etmeden züyûf akçenin revâcî memnû' olmağla kâsid olsa hâlâ Amr semen-i mezbûrun yevm-i akidde altından kıymetini Zeyd'e verip edâ-i deyn etmek istedikde Zeyd almayıp mukâbelesinde cedîd akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 89)

Soru: Zeyd vasîsi olduğu sığârın bazı menkûlâtını semen-i misilleri olan şu kadar cedîd semene bey' ve teslim ve kabz-ı semen edip ba'de zaman cedîd semen kâsid olsa hâlâ Zeyd'in yerine Beşir vasî oldukda Zeyd makbûzu olan cedîd semenleri Beşir'e verirken Beşir almayıp "Yerine sorguçlu semen ver" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 89)

Soru: Bir diyârın nakd-i beledi her iki yüzü bir gürüşe râyic olup hurda ve züyûf akçe olmağla Zeyd Hind'i ol diyârda ol mekûle akçeden yirmi bin akçe mehir tesmîyesiyle tezevvüc ve duhûl edip ba'dehu fevt olsa hâlâ Hind terekeden ol diyârda râyic olan mezbûru'l-na't akçeden yirmi bin akçe almağa kanâat etmeyip "Yirmi beş günlük ba'di olan diyârda cedîd akçe râyicdir, öyle olacak ol diyâr akçesinden yirmi cedîd akçe alırım veyahûd her yüzü mukâbelesinde bir esedî gürüş alırım" demeğe kâdire olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 1, s. 196)

Soru: Mangır rayiç iken Zeyd Hind’i şu kadar bin mangır mehir tesmiyesiyle tezevvüç edip ba’de’d-duhûl mangır kâsid olup ba’dehu Zeyd Hind’i tatlık eylese Hind Zeyd’den ol kadar mangırın yevm-i kesadda altın ya gümüşünden olan kıymetini almak istedikte Zeyd razı olmayıp “Ol kadar mangır veririm” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Feyziyye, s.47)

Paranın değerinde sürekli olarak görülen değişiklikler, toplum içersinde sık sık böyle davaların açılmasına da sebep oluyordu. Şeyhülislâmlar para ile ilgili ihtilaflarda kimsenin mağdur olmaması için hassasiyet göstermişler ve yapılan işlemlerde altını sâbite kabul edip, para ile ilgili hususlarda bu doğrultuda fetva vermişlerdir⁵²⁹.

Şeyhülislâm fetvalarında dikkati çeken bir diğer husus da, tedavülden kaldırılan akçe ile, “cedid akçe” denilen ve devlet tarafından yeni basılan akçe arasındaki değer farkının taraflar arasında önceden yapılan akitler için bir anlaşmazlığın sebebi olmasının yanı sıra⁵³⁰ toplumda akçe kırkılcığının ortaya çıkmasıdır. Aşağıda

⁵²⁹ Soru: Halisü'l-âyâr olup yahud gışşına galip ya musâvi olan meskûk altın ve guruş ve sair rayiç olan nukûdun istikrâzları veznen mi olur yoksa adeden mi? el-Cevâb: Veznen lazımdır, adeden caiz değildir. (Behce, s.311)

Soru: Bu surette vezn ve mikdarı mazbût ve malum olan nukûd-i madrûbeyi el-yevm halkın beyinlerinde tekrar veznolunmadan bitariki'l-karz alıp verdiklerinde hükm-i şer’î ne veçhiledir? el-Cevâb: An-asl nukûd-i mezkûrenin vezn ve mikdarı malum ve mazbût olup âhâdın nizâa müeddî tefâvütü olmamakla karz tarikiyle alınıp verildikde tekrar veznolunmayıp adeden alınıp verilmede beis yokdur, manada veznen alınıp verilmiş olur, meğer maktûu'l-etraf ola, ol surette adeden olmaz tekrar vezne muhtaçtır. (Behce,s.311)

⁵³⁰ Soru: Zeyd, Amr’a semen-i malûma bey’ ve teslîm etdiği metâ’ı, cedîd akçenin revâcı zamanında “Cedîd akçeye bey’ etmiş idim” deyu dava ve ikâmet-i beyyine edip Amr “Her üç yüz on beş akçe bir altına râyic hurda ve züyûf akçe ile bey’ eyledin” deyu dava ve ikâmet-i beyyine eylese hangisinin beyyinesi evlâdır? el-Cevâb: Zeyd’in beyyinesi evlâdır. (Abdürrahim, C. 2, s. 51)

Soru: Zeyd, Amr’a karz şu kadar semen verdikde Amr dahi Zeyd’e her semen başına dörder akçe verecek olup ba’dehu Amr ol kadar semeni istihlâk etdikden sonra Zeyd’e mislini verirken Zeyd almayıp mücerred “Her semen başına dörder akçe verecek olmuş idin” deyip Amr’dan her semen başına dörder akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 87)

Soru: Yedişer dirhem riâyîlî gurûş râyic iken Zeyd, Amr’dan karz şu kadar yedişer dirhem gurûş alıp istihlâk etdikden sonra ol mekûle gurûş eyâdi’n-nâsdan munkatı’ olsa hâlâ Amr, Zeyd’e dokuz dirhem gelir riâyîlî gurûşdan veznen ol mikdâr riâyîlî gurûş verirken Amr almayıp “Adedince ol mikdâr riâyîlî gurûş veyâhûd adedince ol mikdâr esedî gurûş ver” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 87)

Soru: Gışş-ı gâlib cedîd semenin revâcı zamanında Zeyd, Amr’dan karz şu kadar cedîd semen alıp istihlâk edip ba’dehu cedîd semen kâsid ve eydî-i nâsdan munkatı’ olsa hâlâ Amr, Zeyd’e ol semenlerin yevm-i kabzda olan kıymetlerini verirken Amr almayıp kıymetinden ziyâde şu kadar esedî gurûş almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 87)

Soru: Gışş-ı gâlib cedîd semenin revâcı zamanında Zeyd, Amr’dan bin semen karz aldıkda mukâbelesinde Amr’a yüz esedî gurûş verecek olup lakin ol günde bin semenin kıymeti ancak seksen esedî gurûş olsa ba’dehu Zeyd ol semenleri istihlâk etdikden sonra cedîd semen kâsid ve eydî-i nâsdan munkatı’ olsa hâlâ Zeyd ol semenleri yevm-i kabzda olan kıymetlerini Amr’a verirken Amr almayıp “Mukâbelesinde yüz gurûş vermeğe va’d etmiş idin” deyip kıymetinden ziyâde almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 87)

Soru: Cedîd semen râyic iken Zeyd, Amr’dan şu kadar cedîd semen istikrâz ve istihlâk etdikden sonra cedîd semen kâsid olsa hâlâ Amr semenlerin yevm-i kabzda altından yâ gümüşden kıymetlerini Zeyd’den talep etdikde Zeyd vermeyip “Ol kadar cedîd semen al” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 87)

Soru: Ceyyid akçe ile gurûş seksen akçeye râyic iken Zeyd, Amr’dan ol mekûle ceyyid akçeden şu kadar akçe karz alıp istihlâk etdikden sonra züyûf akçe zâhir olup gurûş züyûf akçe ile yüz kırk akçeye râyic olup ol mekûle

metni verilen fetvada “akçe kırkıcılığının” halk arasında yapıldığını ve bunun yasaklanmış olduğu da görülmektedir:

Soru: Hâlâ teatisi (değişimi) memnu' olan kırkık ve züyûf akçenin revâcî zamanında Zeyd mütevellisi olduğu vakıf dükkânını Amr'a icâr Amr dahi isticâr edüb esnâ-i müddet icârede züyûf akçe kâsîd ve eydi'n-nâs münkati' olub ba'dehu müddet-i icare tamam olsa halen Amr Zeyd'e ücret-i mezburamın kıymeti olmak üzere her üçyüzonbeş akçesi mukabelesinde bir altun vermek murâd eyledikte müteveli-yi mezbur râzı olmayub ol dükkânın cedid akçe ile dahi ecr-i mislini olkadar akçe olmağla vakıf için züyûf adedince cedid almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.(Abdürrahim, C. 1, s.,506). Bu fetvadaki, “Hâlâ teâtisi (değişimi) memnu' olan kırkık ve züyûf akçenin revâcî zamanında” ifadesi ise, Tabakoğlu'nun “Devlet zaman zaman bu tür kızıl ve kırkık akçelerin tedavülünü yasaklıyor fakat kıymetli maden arz ve talep şartlarının ortaya çıkardığı bu durumu sonunda onaylamak zorunda kalıyordu”⁵³¹ şeklinde belirttiği bilgiyi doğrular niteliktedir.

Yine bir fetvada “maktû'u'l-etraf” yani kenarları kırılmış paraların adeden değil, tartı ile alınıp verilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁵³². Halil Sahillioğlu'nun “akçe kırkıcılığı”na dair verdiği bilgiyi destekleyen aşağıdaki fetvada akçe kırkıcıların tazir ve hapis cezasına çarptırılacağı kaydedilmiştir: Soru: Müslim ve Yahudi taifesinden birkaç kimesneler beyne'n-nâs râyic olup tâmmu'l-vezn olan paraları düşürüp etraftan sülüs ve nısîf miktarlarını kırıp ve kırıntıları halka neşretmeleriyle bey' ü şîrâ ve sair muâmelâtta halka zarar ve nizâm-ı memlekete hâlel verip bu fiil-i şeni' (çirkin fiil) mutâdları olduğu şer'an sabit olsa mezburalara şer'an ne lazım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd (Behce, s.152).

Şeyhülislâm fetvalarında altın ve gümüş paraların râyic bedellerinden fazlaya alınıp satılması padişah tarafından yasaklanmışken, bu emre uymayanların “ta'zîr-i

---

ceyyid akçe eydî-i nâsdan munkati' olsa hâlâ Amr ol mekûle ol kadar ceyyid akçenin yevm-i kabzda olan kıymetlerini Zeyd'den talep etdikde Zeyd vermeyip “Her yüz kırk akçe mukâbelesinde bir gurûş al yâ ceyyid akçe adedince züyûf akçe al” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 87)

Soru: Zeyd, Amr'dan karz aldığı şu kadar züyûf akçeyi istihlâk etdikden sonra meblağ-i mezbur kâsîd olsa hâlâ Zeyd meblağ-i mezburun yevm-i kabzda altından kıymetini Amr'a verirken Amr almayıp züyûf adedince ceyyid akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 87)

⁵³¹ Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, s. 262.

⁵³² Behce, s.312.

şedîd” ile cezalandırılacağı kaydedilmiştir⁵³³. Yine fetvalarda, devletin paralarını taklid ve tağyir edenlerin, kalpazanlık yapanların tâzîren cezalandırılacağı görülmektedir⁵³⁴. Fetvaların bazılarında sahte para basmakla birlikte piyasayı fazla etkileyemeyi anlaşılan kişilerin bu durumları dikkate alınarak ta’zir ve hapis cezasına çarptırılacağı, fetvaların bazılarında ise sahte para basmayı meslek haline getiren ve böylece toplumun huzurunu bozup piyasayı ciddi şekilde etkileyen kimselerin bu menfur eylemlerinin karşılığı olarak veliyyü’l-emrin emri üzerine ta’zîren katledilebilecekleri ifade edilmektedir. Bu konuda Fetâvâ-yı Feyziyye’den şu fetvalar örnek verilebilir:

Soru: Zeyd nühâsdan (bakırdan) guruş ve akçe yapıp ve temvîhen (yaldızlayarak, sulandırarak) ağardup üzerine sikke-i sultâniyye elfâzını tezvîren yazıp “meskûk gümüşdür” deyü ibâdullahi hud’a ile aldatıp sâ’î bi’l-fesâd olduğu zâhir ve mutehakkık olsa Zeyd’in şer ve fesadı def için emr-i veliyyü’l-emr ile katli meşrû mudur? el-Cevâb: Kalbazanların (sahte para basanların) katli hususunda müteberât-ı fikhiyyede mesele görülmemeyin katillerine iftâ mümkün olmamıştır. Lakin mezbûrlar gereği gibi teftiş olunup sanat-ı habîseyi (kötü sanatı) kendüler işlediği zahir ve mutehakkık olursa şerlerini def için katillerine ferman buyrulmasa da beis yoktur. Ama yanlarında ve evlerinde kalb akçe bulunup alâyim (alâmetler) ve âlât bulunmasa, ahvâllerini haber verir kimseler dahi olmasa, ta’zîr-i şedîd ve habs-i medîdden gayri ceza caiz değildir (Feyziyye, s.117).

Soru: Birkaç kimseler kalbazanlık etmek üzere ahzolanup yanlarında ve evlerinde kalb akçe ve kalb zolota ve müzevver tuğralı ve zincirli altın sikkeleri bulunup gereği gibi teftiş olundukta ol sanat-ı habîseyi kendüler işledikleri zahir ve mutehakkık olsa sâ’î bi’l-fesâd olmalarıyla şer ve fesadlarını def için ol kimseler siyâseten emr-i veliyyü’l-emr ile katleri meşrû olur mu? el-Cevâb: Olur (Feyziyye, s.117).

B. FETVALARDA FİNANS ve KREDİ

Şeyhülislâm fetvalarından bir kısmı, doğrudan veya dolaylı olarak finans ve

---

533 Behce, s.148.

534 Feyziyye,s.117; Netîce, s.120-122; Behce, 148,152.

kredi meseleleriyle ilgilidir. Burada bu fetvalardan hareketle Osmanlı toplumunda tüccar, esnaf ve sanatkârların sağladıkları finans, kredi kaynak ve yollarını kısaca inceleyeceğiz.

Karz: Kur'ân-ı Kerîm'de riba yasaklanmış, karz-ı hasen ise teşvik edilmiştir. Âyet meâlleri şöyledir:

“Allah alış-verişi helâl, ribayı haram kıldı”. (el-Bakara 2/275).

“Kim Allah'a güzel bir borç (karz-ı hasen) verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder. Daraltan da genişleten de Allah'tır ve O'na döndürüleceksiniz”. (el-Bakara 2/245).

Karz kelimesi, altın, gümüş, nakit para ve mislî bir malın bir şahsa ödünç verilmesini; karz-ı hasen de Allah'ın rızasını gözeterek ihtiyacı olanlara karşılıksız ödünç para vermeyi ifade eder. Ödünç vermeye ikraz, ödünç verene mukriz, ödünç alana da müstakriz denir. Karz, sosyal bir yardım olduğu için her hangi bir karşılık almaksızın ödünç veren kişi büyük bir sevap kazanır. Borçlu da borcunu tastaman vaktinde ödemelidir. Ancak verilen bir borç karşılığında, bu borç miktarından fazla bir şey alınır, karşılıksız alınan bu miktar da bir ribadır ve yasaktır⁵³⁵.

İslâm toplumlarında karz-ı hasen yaygın bir şekilde uygulanıyor, bu yolla büyük ölçüde kredi ihtiyacı karşılanıyordu. Fetvalardan Osmanlı toplumunda ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaç duydukları krediyi büyük ölçüde karz-ı hasen yoluyla sağladıkları anlaşılmaktadır⁵³⁶.

⁵³⁵ Fazla bilgi için bk. Bilmen, C. 6, s. 13, 94-110

⁵³⁶ Soru: Gurüş, cedîd akçe ile yüzer akçeye râyic iken Zeyd bir vakfa mütevellî oldukda asl-ı mal vakıfdan her bir gurüşü yüzer akçe hesabı üzere cem'an şu kadar akçe olmak üzere şu kadar gurüş kabz ettikten sonra her gurüş yüz kırkar akçeye çıkıp ba'dehu Zeyd tevliyetden ma'zûl olup yerine Amr mütevellî olmağla Amr, Zeyd'den makbûzu olan ol kadar gurüşü taleb ettikde Zeyd hâlâ “Gurüş ziyâdeye râyic olmağla yüz kırkar akçe hesabınca gurüş al yahûd her gurüş mukâbelesine yüzer akçe al” deyip makbûzu olan ol kadar gurüşün mislini vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 84-85)

Soru: Bu suretde Amr, Zeyd'den ol kadar gurüş mukâbelesinde şu kadar gurüşluk hurda akçe ile şu kadar aded semen almış olsa Amr ol hurda akçe ile ol semenleri Zeyd'in üzerine reddedip Zeyd'den ol kabz ettiği gurüşların mislini vakıf için almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 85)

Soru: Bir vakfa mütevellî olan Zeyd ma'zûl olup yerine Amr mütevellî oldukda Zeyd'in hâkimü's-şer' muhâbesesini görüp ancak derekesi elli dört bin züyûf akçe çıkıp ol akçe yedinde iken Zeyd istihlâk edip ba'dehu züyûf kâsid ve eydî-i nâsdan munkatî' oldukda Zeyd dahi fevt olsa hâlâ Zeyd'in veresesi meblağ-i mezbûrun yevm-i istihlâkda altından kıymeti ile edâ-i deyn murâd ettiklerinde Amr almayıp “Züyûf adedince cedîd alırım” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 85)

Bey' bi'l-vefâ: Bey' bi'l-vefâ, bir malı, parasını reddettiğinde geri vermek üzere bir kimseye şu kadar paraya satmaktır. Bey' bi'l-vefâ, İslâm toplumlarında gelişen ticaret faaliyetleri karşısında karz akdiyle yeterli kredi ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çekenler, kredi sağlamak üzere ticaret alanında belirli uygulamalar yapmışlar ve âdet halinde uyguladıkları bu işleme bey' bi-l-vefâ akdi ismini vermişlerdir. Bey' bi'l-vefâ, XI. yüzyılda Buhara çevresinde halk arasında uygulanmakta olan bir akit türü olarak ortaya çıkmıştır. XI. yüzyıl Hanefî fakihleri de, bu akdin faize çare olmak üzere uygulanan bir akit nevi olduğunu⁵³⁷, bu akdin aslında bir rehin akdi olduğunu ve bunun

---

Soru: Zeyd, Amr'dan karz aldığı beş yüz sorguçu semenin her onu mukâbelesinde Amr'a bir esedî gurûş verecek olup ve Amr'ın yedine bu vech üzere bir temessük verdikten sonra aldığı semeni mesârifine sarf edip ba'dehu aldığı beş yüz semenin mislini Amr'a verirken Amr almayıp mücerred "Ol semen mukâbelesinde bir esedî verecek olup yedime temessük vermiş idin" deyu Zeyd'den esedî gurûş almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 85)

Soru: Her bir esedî yüzer akçeye râyic iken Zeyd, Amr'dan şu kadar esedî gurûş istikrâz ve kabz edip zimmetinde iken her bir esedî yüz yirmi akçeye râyic oldukda Amr, Zeyd'den ol kadar esedî gurûşun mislini talep etdikde Zeyd "Her bir esedî mukâbelesinde yüz yirmi akçe al" deyip esedî gurûş vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 85)

Soru: Zeyd, Amr'dan istikrâz ve kabz ettiği semenin misli bin semeni Amr'a verirken Amr almayıp mukâbelesinde gurûş veyâhûd ceyyid ve cedîd akçe almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 85)

Soru: Tashîh-i sikke olunup cedîd akçe zuhûr eyledikten sonra Zeyd, Amr'ın yedinde bulunup mecmû'u bin yüz dirhem olan otuz bin sekiz yüz akçesini Amr'dan istikrâz ve kabz eyledikde mukâbelesinde iki yüz yirmi gurûş verecek olup ba'dehu Zeyd ol otuz bin sekiz yüz akçesini istihlâk eyledikten sonra Zeyd aldığı akçenin mislini fiddadan veznen bin yüz dirhem gümüş verip edâ-i deyn murâd eyledikde Amr almayıp mücerred "İki yüz yirmi gurûş verecek olmuş idin" deyu Zeyd'den ol kadar gurûş almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 85)

Soru: Zeyd, Amr'dan dört yüz kırk altı gurûş iktirâz ve kabz eyledikde mukâbelesinde Amr'a beş bin râyic olan semen verecek olup Amr dahi razı olup ba'dehu Zeyd meblağ-i mezbûru istihlâk etdikden sonra Amr'a götürüp beş bin semeni verip Amr dahi mukaddemâ olan kavillerine binâen semen almak lâzım gelir za'mı ile ol gurûşlar mukâbelesinde Zeyd'den beş bin aded semen almış hâlâ Amr ol aldığı semenleri Zeyd'in üzerine reddedip Zeyd'den ol gurûşlarının misli dört yüz kırk altı gurûş almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 85-86)

Soru: Cedîd semen râyic iken Zeyd, Amr'dan şu kadar cedîd semen istikrâz ve kabz edip mesârifine sarf etdikden sonra on beş ay mürûrunda Zeyd, Amr'a misli ol kadar cedîd semen verip edâ-i deyn etdikden sonra bir ay mürûrunda semen-i cedîdin revâcı memnû' olsa hâlâ Zeyd "Senden aldığım semenleri harc edemedim, sen geri al da yerine bana şu kadar akçe ver" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 86)

Soru: Cedîd semen râyic iken Zeyd, Amr'dan şu kadar cedîd semeni harc etmeden aynî ile yedinde mevcûd iken semen-i cedîd kâsid olsa hâlâ Zeyd ol semenleri aynî ile Amr'a red murâd etdikde Amr "Almam yerine semen-i atık ver" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 86)

Soru: Zeyd, Amr'dan her bir altışar dirhem gelir şu kadar gurûş karz aldıktan sonra Amr Zeyd'den meblağ-ı mezbûr mukâbelesinde her biri sekiz buçuk dirhem gelir ol kadar gurûş olsa Zeyd'in aldığı gurûşların misli hâlâ râyic olmağla Zeyd aldığı gurûşların mislini Amr'a verip verdiği gurûşları Amr'dan istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 86)

Soru: Zeyd, mütevellîsi olduğu vakfın malından her biri altışar dirhem gelir Amr'a şu kadar gurûş verip Amr dahi alıp mesârifine sarfla istihlâk etdikden sonra Zeyd ma'zûl olup yerine Bekir mütevellî oldukda Amr her biri altışar dirhem gelir ol kadar gurûşun mislini Bekir'e zâmin olurken Bekir almayıp her biri mukâbelesinde sekizer veyâhûd dokuzar dirhem gelir gurûş almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 86)

Soru: Züyûf akçenin revâcı zamanında gurûş yüz yirmi akçeye râyic iken Zeyd bir vakfın mütevellîsi Amr'dan mal-ı vakıfdan şu kadar bin züyûf akçe alıp mesârifine sarfla istihlâk etdikden sonra zimmetinde iken cedîd akçe zuhûr edip züyûf kâsid ve eydî-i nâsdan munkatî' olsa hâlâ Zeyd meblağ-i mezbûrun yevm-i kabzda atından kıymetini Amr'a verirken Amr almayıp mücerred "Ben sana ol akçeyi verdiğimde yüz yirmi akçeye râyic idi, elbette yüz yirmi akçe üzere bana gurûş ver" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 86)

⁵³⁷ Abdülaziz Bayındır, "Bey' bi'l-Vefâ", **DİA**, C. 6, 1992, s. 20.

câiz işlem olduğunu söylemişlerdir⁵³⁸. Fetva mecmualarında bey' bi'l-vefâ akdiyle kredi sağlandığına dair pek çok fetva yer almaktadır⁵³⁹. Bunun uygulamasını bir örnekle anlatalım: Paraya ihtiyacı olan bir kişi, mesela tarlasını borç talep ettiği kişiye, tekrar aynı paraya geri almak şartıyla satar, borç alan kişi, belirlenen süre sonunda gayri menkulünü sattığı paraya tekrar geri alır, satın alan kişi bu müddet zarfında tarlanın gelirinden istifade edebilir. Böylece borç para veren kişi, borç verdiği anapraranın yanında, geçici olarak satın aldığı tarlanın gelirinden bir miktar kâr sağlamış olabilir.

Bey' bi'l-istiğlâl: Bey' bi'l-vefâ konusuyla yakından ilgili olarak Osmanlı Devleti'nde yeni bir akit çeşidi olarak "bey' bi'l-istiğlâl" adıyla bir akit ortaya çıkmıştır⁵⁴⁰. Aslında bu akit, içerisinde kiralama şartı bulunan bir bey' bi'l-vefâ akdidir. Bunun uygulaması şöyle bir örnekle anlatılabilir: Paraya ihtiyacı olan bir kişi, mesela evini veya dükkânını kendisi içinde oturduğu halde borç talep ettiği kişiye satar, belirlenen süre sonunda gayrimenkulünü sattığı paraya tekrar geri alır, içeirsinde oturduğu sürenin de kirasını verir. Böylece borç para veren kişi, borç verdiği anapraranın yanında "kira" ismiyle bir kâr sağlamış olur. Osmanlı toplumunda ortaya çıkan bey' bi'l-istiğlâl akdinde kâr amacı bey' bi'l-vefâyâ göre çok daha açık ve nettir.

---

⁵³⁸ Bilmen, C. 6, s. 16-127.

⁵³⁹ Soru: Bey'-i vefâ konusunda şeyhülislâmın görüşü nedir; bey'-i vefâ rehin gibi midir, fâsid ya da bâtl bir bey' midir ya da dördüncü bir durum mudur, hükmü nedir? el-Cevâb: Dördüncü bir durumdur ki, müşteri kabzeddikden sonra satıcının icâzet ile sahîh olması açısından câiz bir bey'e akdine, satıcının semenin ödenmesiyle alabilmesi yönüyle de rehine benzer. (Abdürrahim, C. 2, s. 227)

Soru: Zeyd, Amr'dan aldığı bir mikdâr akçe mukâbelesinde bir çift öküzünü vefâen Amr'a bey' ve teslim eyledikde "Semen-i mezbûru falan zamana dek veremezsem ol öküzler meblağ-i mezbûr mukâbelesinde senin olsun" deyip ba'dehu ol zaman mürûr edip Zeyd edâ'-i deyn edemese hâlâ Zeyd deyn-i mezbûru Amr'a verip ol öküzleri Amr'dan alıp zabt murâd etdikde Amr deynini ta'yîn olunan zamanda vermemekle "Kavl-i mezbûra binâen benim olur" deyip vermemeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 227)

Soru: Zeyd beş bin gurûş kıymetli bir mülk menziline Amr'dan aldığı bin iki yüz gurûş mukâbelesinde Amr'a vefâen bey' ve teslim Amr dahi menzil-i mezbûrda sâkin iken menzil-i mezbûr harîkde muhterik olup ancak beş yüz gurûşluk arsa ve nukzu kalsa hâlâ Zeyd deyninden bi'n-nisbe ol arsa ve nukza mukâbil olan mikdâr akçeyi Amr'a verip ol arsa ve nukzu fek ile tahlîs murâd etdikde Amr "Tamamen bin iki yüz gurûşu vermeyince zabt ederim" demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 227)

Soru: Hind mülk çiftliğini zevci Zeyd'e şu kadar akçeye vefâen bey' etdikde "Falan güne dek akçeni veremezsem bey' bana münkâlib olsun" deyip ba'dehu ol güne dek akçeyi veremese hâlâ akçesini verip çiftliği Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 227)

Soru: Zeyd, Amr'dan aldığı yedi yüz elli gurûş mukâbelesinde Amr'a bir mülk bağıni bey' bi'l-vefâ ile bey' ve teslim ba'de zaman Zeyd meblağ-i mezbûru Amr'a verip ol bağı almak istedikde Amr "Mahsûlünü almayınca vermem" demeğe kâdir olur mu (Abdürrahim, C. 2, s. 228)

Soru: Zeyd mülk menziline dâynini Amr'a deyni mukabelesinde vefâen bey' ve teslim ettikten sonra Zeyd deyni eda edip menzili Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: olur (Ali, C. 1, s. 291).

⁵⁴⁰ Bilgin, s. 172-173.

Şeyhülislâm fetvalarında bey' bi'l-istiğlâl yoluyla kredi temin edildiği görülmektedir⁵⁴¹.

Muâmele veya muâmele-i şer'iyye: XVI. yüzyıldan itibaren dünyada meydana gelen iktisadi gelişmelerin etkisiyle Osmanlı toplumunda paranın tedavül hızı ve hacmi arttı ve her alanda nakit paraya olan ihtiyaç daha fazla hissedildi⁵⁴². İhtiyaçlarını karşıyacak kadar karz-ı hasen olarak isimlendirilen faizsiz kredi temin edemeyen tüccar, esnaf ve sanatkârlar, ihtiyaçlarını karşılayacak krediyi muâmele adı verilen bir yolla sağlamaya başladılar. Dolayısıyla Osmanlı toplumunda kredi sağlama yolları arasında muâmele veya muâmele-i şer'iyye ismi verilen böyle bir uygulama önemli bir yer işgal etti. Bu yolla, hem elinde sermayesi bulunan kişi, parasını değerlendirmiş oluyor, hem de sermayeye ihtiyaç duyan kişi açıktan faiz yasağını ihlal etmeden kredi temin etmiş oluyordu. Ancak muâmele esas itibariyle bu ikinci faydaya, yani kredi teminine yönelik bir gayeye matuftu. Özellikle para vakıfları da bu yolla ihtiyaç sahiplerine kredi veriyor, bu yolla elde ettiği kârı dinî ve sosyal hizmetlerin ifasında kullanıyordu. Bilal Aybakan muâmele/muâmele-i şer'iyyenin ortaya çıkış amacı ve uygulanışı hakkında şu bilgiyi vermektedir: “Osmanlı döneminde özellikle para vakıflarına ait paraların, karz verenin alacağını her an talep edebilmesi hükmüne takılmadan ve faiz yasağını açıktan ihlâl etmeden belli oranda bir fazlalıkla ödünç verilmesine imkân sağlamak üzere fıkıh literatüründe “îne satışı” olarak da bilinen bir formülden yararlanma yoluna gidilmiştir. Buna göre önce vakıf, borç vereceği kişinin sembolik değere sahip bir malını kredi vereceği para kadar bir bedel karşılığında peşin olarak satın alır; hemen ardından bu mal, vakıf tarafından belli bir yüzde eklenmiş bedelle vadeli olarak aynı kişiye satılır. Bu formül aynı sonucu doğuracak şekilde kendi içinde başka türlü de düzenlenebilir. Mesela vakfa ait sembolik değere sahip bir mal önce vadeli işlemle satılır, ardından daha düşük bir bedelle peşin olarak geri alınır. Muâmele-i şer'iyye veya kısaca muâmele adı verilen bu işlemle bir yandan karzdaki vade belirsizliği sorunu aşılmış, öte yandan kredi ihtiyaçları vakıflara belli gelir sağlayacak şekilde karşılanmış oluyordu”⁵⁴³.

Şeyhülislâm fetvalarında muâmele-i şer'iyye yoluyla kâr oranı en fazla yüzde

⁵⁴¹ Soru: Zeyd mülk menziline dâyini Amr'a deyni mukabelesinde bitariki'l-istiğlâl bey' ve teslim ettikten sonra Zeyd deyni eda edip menzili Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: olur (Ali, C. 1, s. 301)

⁵⁴² Bilgin, s. 150-151.

⁵⁴³ Bilal Aybakan, “Muamele”, **DİA**, C. 30, 2005, s. 320.

onbeş olarak belirtilmiştir⁵⁴⁴. Fetvalardan, yüzdeonbeş üzerindeki kârı almak üzere açılan davanın dinlenmeyeceği anlaşılmaktadır⁵⁴⁵. Fetvalarda, yüzde onbeşten fazla bir oranda muamele ile akçe verilmesini yasaklayan veliyyü'l-emrin emrine rağmen fazlasıyla muamele yapanlara tâzîr cezası uygulanacağı ifade edilmiştir⁵⁴⁶.

Şeyhülislâm fetvalarının vakıf bölümünde yer alan fetvalardan anlaşıldığına göre, Osmanlı toplumunda ihtiyaç sahiplerinin kredi ihtiyaçlarını karşılamak üzere de para vakıfları kuruldu. Bu tür para vakıfları tarafından, vâkıfın vakfiyesindeki şartı doğrultusunda tüccar, esnaf ve sanatkârlardan ihtiyaç sahiplerine kâr/ribih amacı güdülmeksizin kredi veriliyordu.

⁵⁴⁴ **Mumâmele işlemine dair fetvalar:** Soru: Onu on bir hesabı üzere muâmele ile Zeyd'den bin akçe istikrâz eden Amr bir metâ'ını Zeyd'e bin akçeye bey' ve teslim ve kabz-ı semen etdikden sonra Zeyd'den geri bin yüz akçeye bir sene tamamına dek müeccelen iştirâ ve kabz edip Zeyd'e ecel-i mezkûre tamamına dek bin yüz akçe medyûn olsa muâmele-i şer'îye etmiş olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 82)

Soru: Zeyd, Amr'a karz verdiği akçesi için bir müddetde ilzâm-i ribh etmeden Amr'dan ribh nâmına şu kadar akçe alsâ hâlâ Amr edâ-i deyn eder oldukda ribh-i mezkûru asla hesâba kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 82).

Soru: Zeyd, Amr'a muâmele-i şer'îye ile on altın verir oldukda bir çukasını Amr'a on bir buçuk altına bir sene tamamına dek nesieten Amr'a bey' ve teslim Amr dahi ol çukayı on altına Bekir'e bey' ve teslim edip Bekir dahi yine Zeyd'e on altına ol çukayı bey' ve teslim eyledikde semeni olan on altını Zeyd, Bekir'e verip Bekir dahi Amr'a verse Zeyd Amr'a vech-i muharrer üzere devir etmekle ilzâm-ı ribh olunmuş olup sene tamamında Zeyd, Amr'dan on bir buçuk altın alsâ muâmele-i şer'îye etmiş olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 82).

Soru: Zeyd kendiye yüz gurûş medyûnu olan Amr'ın metâ'ını Amr'dan ol yüz gurûşa iştirâ ve kabz eyledikden sonra yine ol metâ'ı Amr'a sene tamamına dek yüz on beş gurûşa nesieten bey' ve teslim eylese vech-i şer'î üzere muâmele-i şer'îye etmiş olup Amr'ın üzerine onun on bir buçuk hesabı üzere on beş gurûş ilzâm-i ribh etmiş olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 82).

Soru: Onu on bir buçuk hesabı üzere muâmele ile Zeyd mütevelliden altı yüz gurûş istikrâz eden Amr bir metâ'ını Zeyd'e altı yüz gurûşa bey' ve teslim ve kabz-ı semen eyledikden sonra Zeyd'den geri altı yüz doksan gurûşa bir sene tamamına dek müeccelen iştirâ ve kabz edip vakfa ecel- i mezbûr tamamına dek altı yüz doksan gurûş medyûn olsa muâmele-i şer'îye olmuş olur mu? el-Cevâb: Olur (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

Soru: Zeyd, medyûnu Amr'ın üzerine ilzâm-ı ribh irâdesiyle kendinin bir sîm raht ve bir sîm kılıcını nesieten Amr'a şu kadar gurûşa bey' ve teslim edip Amr dahi "Zeyd'e ver" deyu ol meclisde ol rahtla kılıcı Bekir'e verip Bekir dahi Zeyd'e teslim eylese bu vech üzere Zeyd, Amr üzerine ilzâm-ı ribh etmiş olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

Soru: Zeyd, Amr'dan karz yüz gurûş aldıktan sonra Amr, Zeyd'in üzerine ilzâm-ı ribh etmek irâdesiyle Zeyd'in çukasını yedinden alıp yine Zeyd'e bir sene tamamına dek şu kadar akçeye bey' ve teslim eylese hâlâ sene tamamında Amr ol çuka Zeyd'in mülkü iken Zeyd'e bey' ve teslim ettiğine ikrâr ederken çuka bahâsı nâmına Zeyd'den nesieten almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

Soru: Zeyd medyûnu Amr'ın üzerine kırk gurûş ribh ilzâm etmek irâdesiyle bir atını Amr'a kırk gurûşa nesieten bey' ve teslim edip ba'dehu ol meclisde bey'i fesh edip atı Amr'dan alsâ Amr'ın üzerine ol kadar ribh ilzâm etmiş olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

Soru: Zeyd, Amr'a verdiği dört yüz gurûş için Amr'ın üzerine ilzâm-ı ribh etmek irâdesiyle bir altın hâtemini yüz gurûşa Amr'a nesieten bey' ve teslim etdikden sonra ol hâtemi yine Amr'dan almış olsa hâlâ Amr aldığı dört yüz gurûşu Zeyd'e verdikden sonra Zeyd ona kanâat etmeyip mücerred "Ben sana yüz gurûşa altın hâtem bey' etmiş idim" deyu Amr'dan nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Abdürrahim, C. 2, s. 83).

⁵⁴⁵ Soru: Zeyd mütevellisi olduğu vakfın malından Amr'a verdiği şu kadar akçe için üzerine onun on bir buçukdan ziyâdeye ilzâm-i ribh eyledikden sonra onun on bir buçukdan ziyâdesini Amr'dan dava eylese mesmû'a olur mu? el-Cevâb: Olmaz, memnû'dur. (Abdürrahim, C. 1, s. 452)

⁵⁴⁶ Soru: "Onu on bir buçukdan ziyâde muâmele ile akçe verilmeye" deyu emr-i 'âli vârid olmuş iken Zeyd onu on bir buçukdan ziyâde muâmele ile akçe verir olsa Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr ile zecr ve men'. (Abdürrahim, C. 1, s. 122)

Şirket: Osmanlı toplumunda ellerinde atıl para bulunduranlar, mudârebe denen emek-sermaye ortaklığı yoluyla paralarını işletiyorlardı. Şeyhülislâm fetvalarında mudarebe şirketinde sermayeyi çalıştıran taraf, sermayeyi iç ve dış ticarete kullanıyor ve elde edilen kârı anlaşma şartlarına uygun olarak sermaye sahibi ile paylaşıyordu⁵⁴⁷. Toplumda kredi üzerine kurulan şirketü'l-vücûh (kredi/ticarî itibar şirketi) da vardı. Şirketü'l-vücûhta taraflar, ödünç para kullanarak veya vâdeli mal satın alıp ticaret yaparlar ve elde ettikleri kârı yarıyarıya veya anlaşma şartlarına göre paylaşırlardı. Sermayelerini birleştirip “şirketü'l-embâl” adıyla şirket kuranlar da ticarî faaliyetler de bulunuyorlardı. Şirket nevilерinden bir diğeri de “şirketü'l-sanâyi ve't-tekabbül” idi. Bu şirket nevinde taraflar, sermayeyi ya kendileri koyarlar veya dışardan sağlayarak bir mal yapımını, bir üretim işini üzerlerine alırlar, emekleriyle ürettikleri

⁵⁴⁷ Soru: Zeyd'in mudâribi Amr mal-ı mudârebe ile metâ' alıp mal-ı mezbûr metâ'da olup malda fazla olmayıp Amr metâ'in cümlesini Zeyd'e verirken Zeyd almayıp “Elbette bey' eyle” deyu Amr'a cebre kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 137)

Soru: Zeyd-i reis Amr'dan mudârebe-i mutlaka ile aldığı şu kadar akçe ile birkaç sefer edip hâsıl olan ribhi iktisâm ettiklerinden sonra kable'l-fesh Zeyd tekrar sefer ettikde mal-ı mudârebeyle bilâ te'addi bir mikdâr zarar terettüb eylese hâlâ Amr tarafeynden alınan ribhden ..... ile asl-ı malı tekmile kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 137-138)

Soru: Zeyd-i reis Amr'dan mudârebe-i muklata ile aldığı şu kadar akçe ile birkaç sefer edip hâsıl olan ribhi Amr ile iktisâm ettiklerinden sonra kable'l-fesh Zeyd tekrar sefer ettikde mal-ı mudârebeyle bilâ te'addi helâk olsa tarafeynden alınan ribhin cümlesi asl-ı maldan ekall olacak Amr, Zeyd'in aldığı ribhin cümlesini Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 138)

Soru: Zeyd, Amr'a bir mikdâr haffâf eşyasını verip “Sen bey' eyle ba'dehu semenini mudârabeten i'mâl eyle” deyip Amr dahi alıp bey' edip semenini mudârabeten i'mâl ederken Zeyd fevt olup mal-ı mudârebe metâ'da bulunsa hâlâ verese-i Zeyd Amr'a “Mal-ı mudârebe nakid olunca[ya dek] biz sabr etmeziz, hâlâ sen mal-u mudârebeyi bize malından ver de ol metâ' senin olsun, tedricle bey' eyle” deyu cebre kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar. (Abdürrahim, C. 2, s. 138) Soru: Zeyd, Amr'a “Bekir zimmetinde olan şu kadar akçemi sen Bekir'den al, mudârabeden i'mâl eyle ne mikdâr fâide hâsıla olursa nısfı senin ve nısfı benim olsun” deyip Amr dahi meblağ-i mezbûru Bekir'den alıp i'mâl edip şu kadar ribh hâsıl olsa hâlâ Amr ribh-i mezbûrun nısfını almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur. (Abdürrahim, C. 2, s. 138)

Soru: Zeyd, Amr'dan mudârebe tarîkiyle aldığı akçe ile metâ' alıp yedinde iken ol metâ'da ribh hâsıl olmayıp ancak kıymeti re's-i mal mikdârı iken Amr, Zeyd'e “Ol metâ'ı sen al bana re's-i malımı ver” deyip Zeyd dahi razı olup mudârabeten aldığı mikdâr akçeyi Amr'a verip ol mukâbeledde metâ'ı kabul edip ba'dehu Zeyd ol metâ'ı ziyâde bahâ ile bey' eylese hâlâ Amr nâdim olup evvel ziyâdeden Zeyd'den hisse almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 138)

Soru: Esedî gurûş yüz akçeye râyic iken Zeyd Amr'a mudârebe tarîkiyle şu kadar esedî gurûş verip Amr dahi birkaç sene mal-ı mudârebeyi i'mâl edip esedî gurûş yüz otuz akçeye râyic oldukda mal-ı mudârebe cümle nakid olsa hâlâ Zeyd “Ol akçeden re's-i mal mikdârı esedî gurûşa tebdil olunup fazlası beynimizde şartımız üzere kısmet olsunsun” dedikde Amr razı olmayıp “Her esedî mukâbelesinde yüzer akçe al fazlasını iktisâm edelim” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 139)

Soru: Zeyd, Amr'a mudârabeten amel için beş yüz esedî gurûş ile bir mikdâr pâre-ı Mısri verip Amr dahi meblağ-i mezbûr ile bir müddet amel ve ticâret edip ba'dehu mal-ı mudârebe nakid olup fesh-i akid etmeleriyle Zeyd, Amr'ın yedinde olan mal-ı müsâ'idden re's-i malının misli ol kadar gurûş ile parayı mukaddem istifâ edip ba'dehu “Mâ adâyi iktisâm edelim” dedikde Amr hâlâ gurûş ziyâdeye râyic olmağa “Akçe hesabınca gurûşlarını şu kadar noksân üzere al” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 13-140)

Soru: Züyûf akçe ile esedî yüz kırk akçeye râyic iken Zeyd, Amr'dan mudârabeten iki yüz esedî gurûş alıp meblağ-i mezbûr ile ticaret üzere iken ceyyid ve cedid akçe zuhûr edip gurûş yüze tenzil olunsa hâlâ mal-ı mudârebe nakid oldukda Zeyd asl-ı mal olan iki yüz esedî gurûşu Amr'a verip mâ adâyi iktisâm murâd ettikde Amr razı olmayıp “Zuhûr eden akçeden her bir esedî mukâbelesinde asl-ı mal olmak üzere yüz kırkar akçe mukaddem ifrâz olunsundan sonra fazlayı iktisâm edelim” demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 140)

malları satarlar ve elde ettikleri kârı anlaşma şartlarına göre aralarında paylaşırlardı.

İbdâ‘/Bidâ‘a: Sözlükte “kesip ayırmak, âşikâr olmak, açıklamak” anlamındaki bad‘ kökünden türetilmiş ibdâ‘ diğer anlamlarının yanı sıra “bir malı sermaye olarak vermek” mânasına gelir. İslâm hukukunda ise ibdâ‘ (mübâda‘a) hukukî bir işlem türü olup “bir kimsenin kârı tamamen kendisine olması şartıyla bir kimseye işletmesi için sermaye vermesi” şeklinde tanımlanır (Mecelle, md. 1059). Sermaye sahibine mübdi‘, işleticiye müstebdi‘ denilir. Bidâ‘a kelimesi de genelde ticarî eşya, özelde ibdâ‘ yoluyla işletilen sermaye, bazan da ibdâ‘ akdi anlamında kullanılır⁵⁴⁸.

Bir kimse, âtıl sermayesini, ticaretten anlayan bir kimseye verip bu sermaye ile kâr elde etmek üzere alım-satım yapmasını isteyebilir. Bu işlemde sermaye de kâr da bir tarafa aittir. Sermayeyi çalıştıran kimsenin bu işlemde dolayı her hangi bir kâr isteme hakkı yoktur⁵⁴⁹. Ancak bazı Mâlikî fakihleri ücretle de ibdâ‘ yapılabileceğini savunmakla birlikte ibdâ‘da aslolan sermaye işleticisinin karşılıksız (teberruan) iş görmesidir. Öte yandan ibdâ‘, mudârebe akdi kadar ticarî hayatta yaygın olarak uygulanan bir akit nevi değildir. Bunun sebebi, ibdâ‘ın ticarî hayatın tabii gelişimi içinde ortaya çıkmış yaygın bir akid türü olmaktan ziyade yetim ve vakıf mallarını, kimsesiz ve yardıma muhtaç kimselerin yararını korumaya yönelik, hayır ve sevap kazanma özelliği ön planda olan istisnâî bir usul olmasıdır. Kur’an’da yetimlerin haklarının korunup gözetilmesine vurgu yapıp onlar için en yararlı ve güzel olan neyse onun tavsiye edilmesi (el-Bakara 2/220; el-En‘âm 6/152; el-İsrâ 17/34), hadislerde de her yıl ödenecek zekâtla zaman içinde erimemesi için yetim mallarının en iyi şekilde işletilmesinin öğütlenmesi (el-Muvatta‘, “Zekât”, 21), ileri dönem fakihlerince yetim mallarının ibdâ‘ veya mudârebe yoluyla işletilmesinin şer‘î delilleri olarak tanıtılmıştır.

İbdâ‘ fıkıh literatüründe emanet akit nevilerinden bir olarak kabul edilir. İbdâ‘ akdinin kuruluşu ve hukukî sonuç doğurması, şirket ve mudârebe akdinin İslâm hukukunda tâbi olduğu genel kurallardan farklılık göstermez.

İbdâ‘ın Ortaçağ ve Yeniçağ’da tüccarlar arasında geniş bir uygulama alanı bulması karşılıklı güven ve dostluktan ziyade ortak ihtiyaçlar sebebiyledir. Uzak

⁵⁴⁸ Fethi Gedikli, “İbdâ‘”, DİA, C. 19, s.262-263.

⁵⁴⁹ Bilmen, C. 7, s.101.

bölgelerle ticarî ilişki içinde olan gezgin tâcirlerin zaman zaman bu bölgelerdeki meslektaşlarının iş birliği ve yardımına ihtiyaç duyduğu ve bu sebeple onlara başvurduğu, kendisine ihtiyaç duyulan bir zamanda da aynı şekilde arkadaşının işi için çaba harcadığı olurdu. Bunun yanında ibdâ‘ın akrabalar arasında rastlanan bir akid olduğuna da işaret edilmelidir. İncelenen fetva mecmualarında bidâ‘a usulün uygulandığına dair fetvalara tesadüf edilmiştir⁵⁵⁰. Bidâ‘a usulüyle ilgili fetvalara örnek:

Soru: Zeyd-i reîs sefinesiyle bir diyâra sefer ederken Amr, Zeyd’e “Ol diyârdan bana şu mekûle metâ‘ alıver” deyu bidâ‘a tarîki ile bir miktar gurûş verip Zeyd alıp giderken fırtınadan sefîne gark olup meblağ-i mezbûr zâyi‘ olsa Zeyd’e zamân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s.144)

Soru: Zeyd, Amr’dan aldığı on bin akçe ile birkaç sene amel edip dört bin akçe fâide hâsıla oldukda Zeyd “Ol akçe yedimde mudârabe olup kavlimiz üzere hâsıla olan fâidenin nısfı benimdir” deyip Amr dahi Zeyd’e “Ol akçe senin yedinde bidâ‘adır, cümle fâide benimdir” dese kavil hangisininindir? el-Cevâb: Amr’ındır. (Abdürrahim, C.2, s.147).

Soru: İstanbullu olan Zeyd Mısır’a giden Amr’a bidâ‘a tarikıyla bir miktar akça verip Mısır’dan kettân alıverip İstanbul’a gelen gemilerden birine tahmil edip bana irsâl eyle deyüp Amr dahi meblağ-ı mezkur ile Mısır’a varıp Zeyd için kettân işтира edip ümenâsından Bekir’e verip Beşir’in sefinesine tahmil edip İstanbul’da Zeyd’e ilet deyüp Bekir dahi Beşir’in sefinesine tahmil edip İstanbul’da Zeyd’e ver diye Beşir’e teslim edip ba’dehu esnâ-yı tarikde Beşir’in sefinesi harbiler müstevli olup ahz eyleseler (alsalar) mücerred gönderdik kettân bana vasıl olmadı diye Amr’dan tazmin ve ahza kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz. (Abdürrahim, C. 2, s. 337).

Soru: Zeyd âhar diyara gider oldukta Amr Zeyd’e bir metâ‘ verip “Ol diyarda metâ‘ı bey’ ve akçesiyle cümle faidesi benim olmak üzere amel eyle” demekle Zeyd dahi metâ‘ı götürüp semen-i misli olan şu kadar akçeye ba’de’l-bey’ semeniyle vech-i muharrer üzere ticaret edip şu kadar faide hasıla olsa ol faide Zeyd ve Amr’dan

⁵⁵⁰ Behce, s.491; Feyziyye, s.340; Netîce, s.436.

hangisininidir? el-Cevâb: Amr'ındır (Behce, s.491).

Öte yandan mallarını veresiye satanlar, ödünç para verenler, alacaklarını rehin veya kefâletle garanti altına alabiliyorlardı. Ayrıca bu konuda sened de tanzim edebiliyorlardı. Osmanlı toplumunda kadılar, aynı zamanda noterlik görevlerini de yapıyorlardı; vâdeli alım-satım ve karz gibi akitleri yapan kişiler bu akitlerle üstlendikleri borç ve alacakları hususunda senet düzenlenmesine dair kadiya başvurabiliyorlardı.

Süftece: Süftece, bir nevi poliçe⁵⁵¹, ödeme emrini içeren mektup demektir⁵⁵². “Borçlunun alacaklısına, muayyen miktarda parayı borçlanılan yerin dışındaki belli bir yerde bizzat ödeme taahhüdünü veya oradaki muhatap olan üçüncü kişiye (ortağına, acentesine, nâibine, vekiline, borçlusuna) kayıtsız şartsız ödeme emrini içeren kıymetli evrâka yahut işlemin kendisine süftece denir. Genellikle başka bir şehre giden tâcirin/ yolcunun taşıma riski, zorluk veya masrafından kurtulmak için başvurduğu bir işlemdir”⁵⁵³. Süftece daha çok karz akdinden, bazen da vadeli satım, selem ve icâre akdinden doğan alacağı temsil eder. Bir fetvada Dimaşklı (Şamlı) olup Medine’de oturan bir kişinin Galata’da tâcir olan kişinin ortağına bin dirhem karz verdiği, karzı alan kişinin Galata’da ortağı olan tâcir kişiye hitaben ve Medine’de oturan kişinin lehine karzın ödeme emrini içeren bir süftece yazdığı bildirilmektedir. Medineli bu kişi süfteceyi vekil tayin ettiği şahsa gönderir, vekil olan kişi de süftecede belirtilen parayı Galatalı tüccardan tahsil eder (Behce, s. 325). Süfteceye örnek bir fetva:

Soru: Zeyd Amr’a süftece tarîkıyla verdiği şu kadar akçenin temessükünü Amr’ın sipariş ettiği âhar diyarda olan şeriki Bekir’e getirip verdikte Bekir süfteceyi kabul ve meblağ-ı mezbûru Zeyd’e eda ettikten sonra Amr Bekir’e kağıt gönderip “Sana Zeyd ile yazdığım süfteciyi kabul etme, eğer meblağ-ı mezbûru Zeyd’e verdin ise

⁵⁵¹ Behcetü’l-fetâvâ’da bir yerde poliçe kelimesi geçmektedir (Behce, s. 487).

⁵⁵² Süftece, bir beldede verilen bir paranın, bir ödünçün bir ödeme emriyle diğer bir beldede tesviye edilmesinden ibarettir. Bir kimse, bulunduğu bir beldede bir tacire bir miktar para verip ondan aldığı ödeme mektubiyle bu parayı gideceği diğer bir beldedeki bir tacirden veya başka birinden alacak olsa bir süftece muamelesi vücuda gelmiş olur. Bu muamele ekseri yol teklîkesini veya yük zahmetini bertaraf etmek için yapılır. Hanefiler alacaklı (mukriz) mektup şartını müstakrize (borçluya) şart koşarsa bunu mekruh veya gayri caiz görürler. Ancak müstakriz kendiliğinden bir mektup yazarsa bunda mahzur yoktur. Akçeyi poliçe etmeye de “seftece” de denir (Bilmen, C. 6, s. 287)

⁵⁵³ Cengiz Kallek, “Süftece”, **DİA**, C. 38, 2010, s. 19.

geri alıp temessükü geriye reddetsin” deyü tahrîr etmekle Bekir edasına nâdim olup meblağ-ı mezbûru Zeyd’den istirdada kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz (Behce,s.326).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı'nın başında bulunan şeyhülislâmların vermiş oldukları fetvalar, genel itibariyle İslâm Hukuku çerçevesinde yönetilmiş bir devletin sosyo-ekonomik yapısında önemli bir etkiye sahiptir. Bu nedenle şeyhülislâm fetvaları bir toplumun iktisadî hayatını anlamak, arkasındaki düşünce yapısını analiz etmek için önemli birer arşiv vesikası durumundadır. Özellikle Fatih Sultan Mehmet zamanında şeyhülislâmlık makamının kurumsallaştırılması ve daha sonraki dönemlerde şeyhülislâmların devlet hiyerarşisindeki artan önemi dikkate alındığında şeyhülislâm fetvalarının iktisat tarihi araştırmaları açısından da önemli bir yere sahip olduğu belirtilebilir.

Osmanlı döneminde şeyhülislâmlar tarafından verilen fetvalar, fıkıh kitaplarının sistematığına uygun bir biçimde derlenip kitap halinde yayınlanmıştır. Günümüz ekonomi ilminde ele alınan konuların ekserisinin fıkıh ilminin alanına girdiği söylenebilir. Dolayısıyla fetva mecmualarında yer alan özellikle de hukukî muamelelere ait sorulardan ve bunlara verilen cevaplardan bir kısmı doğrudan doğruya veya dolaylı bir biçimde Osmanlı'nın iktisat anlayışını aksettirmektedir. Buna göre şeyhülislâmlar tarafından verilen fetvaları içeren bu mecmuaların, Osmanlı toplumunun ictimai, iktisadî, hukukî ve benzeri alanlarda yaşayış ve yapısını yansıtan tarihî belgelerden biri sayıldığı ifade edilebilir.

Bu araştırmada temel kaynak olarak kullanılan Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi (ö.1103/1692), Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (ö.1115/1703), Şeyhülislâm Menteşzâde Abdürrahim Efendi (ö.1128/1716), Şeyhülislâm Abdullah Efendi (ö.1156/1743) ve Şeyhülislâm Dürrişâde Mehmed Ârif Efendi (ö.1215/1800) gibi şeyhülislâmların fetva mecmualarında yer alan ve iktisat tarihini ilgilendiren bilgiler ile iktisat tarihçilerinin verdikleri bilgiler arasında -bazı konularda çelişir olanlar olsa da- genel olarak paralellik arzettiği sonucuna ulaşılmıştır.

İftâ (fetva verme) ile kazâ (yargı) müesseseleri arasındaki temel fark, verilen fetvanın kişiler nezdinde hukukî bir bağlayıcılığının olmaması, kazâ organının aldığı kararın ise devlet otoritesini temsil etmesi bağlamında bağlayıcı hükümler

doğurmasıdır. Ancak Osmanlı uygulamasında şeyhülislâmlığın giderek artan önemi, bu makama getirilen kimselerin istisnalar hariç genelde çeşitli kadılık ve kazaskerlik makamlarından gelen kimseler olması ve de ilmiye teşkilatının başı sıfatıyla kazaskerlik ve kadılık makamlarının âmiri konumunda olması gibi nedenlerle doğası gereği, bu makam tarafından verilen bazı fetvâlar uygulama sahasını da etkiler nitelikte olmuştur. Tez çalışmasında şeyhülislâmlık makamının bazı durumlarda günümüzdeki çeşitli adli organlara benzetilmesi de bu sebeptir. Uygulama birliği sağlaması bakımından Yargıtay'a, bazı yasaları iptal etmesi bakımından ise Anayasa Mahkemesi'ne benzetebiliriz. Bu gibi sebeplerle teorik açıdan iftâ-kazâ arasındaki ayrımının, Osmanlı Devleti uygulamasında özel bir hal aldığı yani zaman zaman fetvanın kazayı da etkilediği söylenebilir. Nitekim tez çalışmasına konu olan fetvâlarda bunu gösteren fetvâlara rastlanmaktadır.

Osmanlı maliyesinin en önemli gelir kaynağı halkın ödediği vergilerdir. Vergiler iki ana grupta toplanabilir. Bunlardan biri şer'î vergiler (tekâlif-i şer'îyye), diğeri örfî vergiler (tekâlif-i örfîyye)'dir. Şer'î vergiler, fikhî hükümlere göre toplanırdı. Öşür, haraç ve cizye olmak üzere üç kısma ayrılırdı. Örfî vergiler ise padişahın (ülü'l-emr) şer'in kendisine tanıdığı sınırlı yasama yetkisiyle konulurdu. Örfî vergiler de çeşitli vergilerden oluşurdu. Burada Osmanlı'da harb zamanında geçici olarak konulan örfî vergilerin zamanla geçici olma niteliğinden çıkıp devamlı tahsil edilen bir vergi türüne dönüştüğü ve bunun da halkın şikayetlerine sebep olduğu görülmektedir.

İncelenen fetvâlardan hareketle şeyhülislâmların vergi konusundaki yaklaşımının yöneten ile yönetilen arasında âdil bir duruş olduğu söylenebilir. Kullanım hakkının reâyâyâ, üzerindeki vergilerin tahsil hakkının ise sipahîlere ait olduğu mirî arazilerden alınan vergiler konusunda bir çok fetvâ bulunmaktadır. Bu fetvâlarda reâyâyâ haksız bir şekilde kendisinden alınması gerekenden fazla bir miktar vergi talep eden sipahîlerle olan anlaşmazlıklarını şeyhülislâma sormuş, bu tür haksız fazla vergi alma teşebbüslerinin şeyhülislâmlar tarafından kabul edilemez olduğu ise fetvâlara yansımıştır. Ya da tam tersi şekilde, devletin alacağı olan vergilerin devlet adına sipahilerce tahsil edilmek istenildiğinde reâyânın buna yanaşmadığı durumlarda ise kamu alacağı olan verginin alınması yönünde de yine âdil bir tavır gösterilmiştir.

Burada ifade edilmesi gereken bir diğerk husus ise “resm-i bâd-ı hevâ” ve “resm-i arûsâne” gibi şer’î bir dayanağı olmayan vergilerin reâyâdan zorla alınamayacağını belirten fetvâlara da rastlanmış olunmasıdır. Kendisi de aslında bir kamu görevlisi olan, hatta devlet hiyerarşisinde üst düzey bir konumda bulunan şeyhülislâmlar, bu tür şer’î dayanağı olmayan vergilerin halktan alınmaması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu gibi örneklerden hareketle söylenebilir ki, şeyhülislâmlar yalnızca devlet otoritesinin haklarını savunan, uygulamalara şer’î dayanaklar hazırlayan bir konumda olmamışlar, dinî hükümler gereğince devlet ve halk arasındaki adaletin tesis edilebilmesi için eşit bir mesafede durabilmişlerdir. Yine fetvalarda hâkimlerin ve mahkeme çalışanlarının rüşvet almalarının, hükmü geciktirmelerinin, halka zulmetmek üzere ehl-i örfle işbirliği yapmalarının, mahkeme çalışanlarının cezalandırılmasını ve görevden azledilmesini gerektiren sebepler olarak zikredilmiştir. İncelenen fetvalardan birinde, şeyhülislâmın sorulan soruya verdiği cevap kısmında soruya konu olan arazinin türünün aslında “mîrî” statüde olduğu, ancak hâsıl olan üründen alınan vergiye aslında harâc-ı mukaseme denilmesi gerekirken galaten “öşür” denildiği belirtilmektedir. Bazı araştırmacılara göre bunun sebebi harâç resminin gayrimüslimlerin özel mülklerinden alınan vergilere de denilmesinden dolayı Müslüman reâyâ arasında rahatsızlık veren bir ifade olmasından dolayı, bazı araştırmacılara göre ise genellikle alınan verginin 1/10 olmasından dolayı kelime anlamı itibariyle öşür ifadesinin kullanıldığı şeklinde izâh edilmektedir.

Fetvalarda fertler arası sosyal, ticarî, ailevî vb. ilişkilerde dürüstlüğün esas olduğu, insanların can, mal, namus, din ve ibadet hürriyetine karşı işlenen her çeşit fiilerin cezalandırılacağı belirtilmiştir. Fetvalarda padişah ve idarecilerin meşrû emirlerine, kamunun sulh ve sükûn içinde yaşamasını sağlayan kanunlara aykırı davrananlarının cezalandırılacağı, mesela bir fetvada yüzde onbeşten fazla bir oranda muamele ile akçe verilmesini yasaklayan veliyyü’l-emrin emrine rağmen fazlasıyla muamele yapanlara tâzîr cezası uygulanacağı ifade edilmiştir. Yine fetvalarda resmî makamlara gerçeğe aykırı ihbarda bulunanlara, jurnalcilik yapanlara tâzîr cezası verileceği; devletin aleyhine, kamu zararına çalışanların, toplumun hayatını tehlikeye düşürenlerin ve casusluk yapanların, devletin paralarını taklid, tağyir edenlerin, kalpazanlık yapanların tâzîren cezalandırılacağı; yetkisi olmadığı halde sahtekârlık yaparak halktan haksız yere vergi toplayanlara tâzîren ceza verileceği belirtilmiştir.

Şeyhülislâmların hukukî muamelere ilişkin konularda verdikleri fetvaların bir kısmının halkın kredi/finansman ihtiyaçlarının karşılanmasını kolaylaştırıcı nitelikte fetvalar olduğu, bu fetvaların bir diğer kısmının ise borçlanmalarda borçlanılan paranın tedavülden kalkması veya değerinin düşmesi halinde alacaklı ve borçlunun haklarının korunmasına yönelik fetvalar olduğu görülmektedir. Hanefi mezhebindeki hâkim görüşe göre menkul malların, dolayısıyla paranın vakfı da câiz değildir. Osmanlı şeyhülislâmlarından Çivizâde bu hâkim görüşü benimsemiş, döneminde para vakıflarını yasaklamış, Birgivî de bu görüşü desteklemiştir. Ancak Çivizâde'nin halefi olan Ebüssuûd Efendi döneminde tekrar para vakıflarının câiz olduğu düşüncesi ağırlık kazanmış, incelenen fetva mecmualarında da bu görüş doğrultusunda fetvalar verilmiş, hatta para vakfının “fâiz olduğu, haram olduğu, dolayısıyla câiz olmadığı” söyleyenlerin ise cezalandırılacağını belirten fetvalar verilmiştir. Bu fetvadaki yaklaşımın her ne kadar ifade özgürlüğü anlamında sıkıntılı bir durum arz ettiği belirtilebilirse de uzun bir dönem boyunca yerleşen bu para vakfı uygulamasının farklı görüşlerle toplum arasında bir ayrışmaya yol açmaması ve bir anlamda uygulama birliğinin tesis edilmesinin amaçlandığı da söylenebilir. Fetva mecmualarında bu dönemdeki yani XVII. yüzyıldaki teknik gelişmeler dikkate alınarak verilen fetvalara da rastlanmaktadır. Bu konuda matbaanın cevazına dair verilen fetva örnek olarak verilebilir.

Osmanlı iktisat tarihçilerin çalışmalarından yararlanılmak suretiyle bir tez planı hazırlanmış ve bu çerçevede dâhilinde konular işlenmeye çalışılmıştır. Osmanlı iktisat tarihçileri, Osmanlı'da ekonominin; “tarım ve hayvancılık”, “sanayi” ve “ticaret” olmak üzere üç temel üzerine kurulduğunu ve Osmanlı Devleti'nin kendine özgü bir iktisadî hayatının mevcut olduğunu ifade etmişlerdir. İslâm bilginleri de başlıca meşru kazanç yollarını ticaret, sanat ve ziraat olarak sıralamışlardır.

Tez çalışmasında Osmanlı'da ekonomik faaliyetlerin tümünün, reâyanın sıkıntıya düşmeden, mütevazı bir hayat yaşamasını sağlamak amacıyla düzenlendiğini ve bu anlayışın, sanayi inkılabına kadar yani XVIII. yüzyılın sonlarına kadar hemen hemen değişmeden devam ettiğini tespit edilmiştir.

Hiç şüphesiz Osmanlı ekonomisinin tabî kaynakları insan ve toprak olarak iki temele dayanmıştır. İnsan kaynağını “reâya” denilen üretici kesim oluşturmuştur. Toprak ise Osmanlı ekonomisinin en önemli kaynağı durumundaydı. Toprakların mülkiyetinin bir kısmı fertlere, bir kısmı vakıflara ve önemli bir kısmı da devlete ait idi. Mülkiyeti devlete ait olan ve “mîrî” diye adlandırılan topraklar kullanılmak üzere halka verilmişti.

Osmanlı ekonomisinin temeli tarıma dayalı idi. Çünkü nüfusun çoğunluğu kırsal kesimde yaşıyordu. Tarımın temeli ise timar sistemine dayanıyordu. Timar topraklarının mülkiyeti devlete, tasarrufu halka, üreticinin devlete vermesi gereken vergiler ise timarlı sipahiye aitti. Osmanlı’da hayvancılık, hem tarım ekonomisinin hem de genel ekonominin temel unsurlarından biriydi. Beslenme, dericilik, dokuma gibi ekonomi dallarında önemli bir hammaddeydi. Aynı zamanda ulaşım ve taşıma sektörünün en önemli güç kaynağı idi. İncelenen fetvalarda Osmanlı ekonomisinin arz yönlü bir modele dayandığını görmekteyiz. Bu duruma örnek olarak bir fetvada “mahlûl” yani boş durumda olan bir toprağın reâyâ tarafından toprağın sipahisinden izinsiz olarak ekilip biçildiğini, toprağın sipahisinin ise bu topraktan hâsıl olan üründen yalnızca öşrünü alabileceğini bildirmektedir. Yani burada boş durumdaki toprağın üretime katkıda bulunulması için reâyânın üretimden alıkonulmadığı, bilâkis üretimi destekleyici bir tavır alındığı görülmektedir.

Osmanlı’da sanayi genellikle tezgâhlar ve küçük işletmeler şeklindeydi. Bunlar da şehir ve büyük kasabalarda toplanmıştı. Sanayi alanında çalışanlara “esnaf” denirdi. Esnaf, “üreticiler” ve “hizmet erbâbı” olarak ikiye ayrılırdı. Üreticiler, ham maddeyi işlenmiş madde haline getirip bunu pazarlayan esnafdır. Hizmet erbâbı ise toplumda ihtiyaç duyulan bir hizmeti ifa eden kimselerdir. Kuyumcu, marangoz üretici esnafa; berber, hamal ise hizmet erbâbına misal olarak verilebilir. Fetvalardan anlaşıldığına göre, savaşların yoğun olduğu bir dönem olmasına rağmen ülkede özellikle deri, dokuma ve madencilik sanayii eski halini ve canlılığını muhafaza etmiştir. Esnaf olmak isteyen önce çırak, sonra kalfa, en sonunda da usta olurdu. Osmanlı Devleti’nde esnaf ve sanatkârlar “lonca” adı verilen teşkilâtlara sahiptiler. Her esnaf bir teşkilâta kayıt olur, loncasının koruması ve denetimi altında bulunurdu. Osmanlı’da dükkân açma

hakkına “gedik” denirdi. Ancak incelenen fetvalarda dükkân açma hakkı anlamında gedik kelimesinin kullanıldığına rastlanılmamıştır. Fetvalarda geçen gedik tâbiri vakıf dükkanların içerisinde yer alan alet edevat, tezgâh gibi üretim araçları için kullanılmıştır. Değnilmesinde fayda görülen bir diğer husus ise, fetvalarda esnaflık faaliyetlerinde, yeni bir dükkan açma hakkının herhangi bir sınırlandırılmaya tâbi tutulmayışı, ancak üretimden kaynaklanan çevreye rahatsızlık ve zarar veren durumlarda kamunun hakkının korunması anlamında gerekli tedbirlerin alınabileceğidir.

Osmanlılar’da XIX. yüzyıla kadar bakır, gümüş ve altından yapılmış paralar kullanıldı. Bu paralar darphane denen yerlerde basılır ve genellikle “sikke” adı verilirdi. Gümüşten yapılan paraya “akçe”, altından yapılan “sikke-i hasene” veya “sultânî”, bakırdan yapılan da “mangır” adı verilirdi. Devletin bastığı bu paralar yanında başka ülkelerin paraları da kullanılırdı. Her padişah tahta çıktığında adına yeni para bastırıyor ve eskilerin tedavülünü yasaklıyordu. İşte ülkede çeşitli paraların kullanılması, sikkenin yeniden basılması (tecdîd-i sikke) veya sikkenin tashih edilmesi (tashîh-i sikke) ticarî hayatta bazı olumsuzluklara ve ihtilaflara sebep oluyordu. Şeyhülislâmların fetvalarıyla bu gibi durumlarda haksızlıkların giderilmesini ve hak ve adaletin ortaya çıkmasını sağladıkları görülmektedir. Ayrıca 1688’de bol miktarda basılan, nominal değeriyle maden değeri arasındaki fark ve kolay kâr imkânı nedeniyle kısa sürede kalpazanların dikkatini çektiği için dışardan getirilen gemiler dolusu kalp bakır para piyasaya sürülmesine sebep olan mankur/mangır veya pul denilen bakır paraların piyasalarda oluşturduğu istikrarsızlık ve enflasyondan dolayı Kasım 1691’de basımı ve tedavülü yasaklandığına işaret edilen fetvalara da incelenen fetva mecmualarında rastlanılmıştır.

İncelenen fetvalarda, Osmanlı’da zengin ve hareketli bir ticaret hayatının varlığı görülmektedir. Ekonominin ticaret kesimini ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan biri sanatkârların ürettiklerini dükkânlarında pazarlamasıdır. Diğeri ise yurt içi veya yurt dışında satma amacıyla mal getirmek veya götürmektir. Osmanlı Devleti, her zaman ticareti özendirmiş ve tüccarları korumuştur. Bu amaçla şehir ve büyük kasabalarda han, bedesten gibi ticaret merkezleri, yol üzerlerinde ve yerleşim merkezlerinde hanlar ve kervansaraylar yaptırılmıştır. Yerli ve yabancı tüccarlar ülkede sebestçe ticarî faaliyette bulunmuşlardır.

Vakıf müessesesi hiç şüphe yok ki İslâm medeniyetinin önemli kurumlarından birisidir. Osmanlı Devleti'nde de bu müessesenin sosyal ve iktisadî hayat için önemli bir konumda olduğu incelenen fetvâ mecmualarında bir çok fetvaya konu olmasından da anlaşılmaktadır. Fetvâlarda, vakıf kurmanın teşvik edildiği, halk tarafından da vakıf kurma ve mevcut vakıfların faaliyetlerini sürdürme faaliyetlerinin yaygın olduğu görülmektedir. Fetva mecmualarında, vakıfların eğitim-öğretim, konaklama, sağlık ve bayındırlık gibi kamu hizmetlerinin ifasında önemli katkı sağladığı görülür.

KAYNAKÇA

Fetva Mecmuaları

Abdullah Efendi, Yenişehirli, **Behcetü'l-Fetâvâ**, Matbâa-i Âmire, İstanbul, 1266/1850.

—, **Behcetü'l-Fetâvâ**, (Hazırlayan: Süleyman Kaya ve diğerleri), Klasik Yayınları, İstanbul 2011.

Abdürrahim Efendi, Mentешzâde, **Fetâvâ-yı Abdürrahim**, Dâru't-Tıbbâti'l- Âmire, İstanbul, 1243/1827.

Ali Efendi, Çatalcalı, **Fetâvâ-yı Ali Efendi**, Matbâa-i Âmire, İstanbul, 1312/1893.

Feyzullah Efendi, Seyyid, **Fetâvâ-yı Feyziyye**, (Hazırlayan: Süleyman Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul, 2009.

Mehmed Ârif Efendi, Dürrîzâde, **Netîcetü'l-Fetâvâ**, (Derleyen: Hafız Mehmed b. Ahmed b. Şeyh Mustafa), Matbâa-i Âmire, İstanbul, 1265/1849.

Diğer Kaynaklar

Akalın, Güneri. **Kamu Ekonomisi**. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986.

Akgündüz, Ahmed. **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**. Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.

—, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**. İstanbul: FEY Vakfı Yayınları, 1990-1992.

Akgündüz, Ahmed ve Said Öztürk. **Darende Temettuat Defterleri**. İstanbul: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2002.

Akman, Mehmet. "Örf", **DİA**. Cilt 34. 2007.

Aktan, Coşkun Can, Dilek Dinleyici ve Özgür Saraç. **Vergi, Zulüm ve İsyân**. Ankara: Phoneix Yayınevi, 2002.

Akyıldız, Ali. "Para", **DİA**. Cilt 34. 2007.

Anhegger, Robert ve Halil İnalçık. **Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i 'Örf-i 'Osmânî II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânûnnâmeler**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956.

Apaydın, Hacı Yunus. "İhtikâr", **İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**. Cilt 2. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.

- Arslan, Emine. **Nukûllü Fetva Mecmuaları ve Mehmet Fıkhî el-Aynî'nin el-Ecvibetü'l-Kâni'a 'An Es'ileti'l Vâkı'a Adlı Eserinin Bu Mecmualar Arasında Durduğu Yer**. İstanbul: Basılmamış Doktora Tezi, 2010.
- Artuk, İbrahim. "Fındık Altını", **DİA**. 1996.
- . "Zer-i mahbûb", **DİA**. Cilt 44. 2013.
- . "Zolota", **DİA**. Cilt 44. 2013.
- Atar, Fahrettin. "Fetva", **DİA**. Cilt 12. 1995.
- . **İslâm Yargılama Hukukunun Esasları**. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000.
- Aybakan, Bilal. "Muamele", **DİA**. Cilt 30. 2005.
- Bardakoğlu, Ali. "Şirket", **İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**. Cilt 4. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.
- . "**Vakıf**", **İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**. Cilt 4. tarih yok.
- Bayındır, Abdülaziz. "Bey' bi'l-Vefâ", **DİA**. Cilt 6. 1992.
- Beldiceanu, Nicoara. **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar**. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Teori Yayınları, 1985.
- Berki, Ali Himmet. "**Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişaf ve Tekâmülü ve Fertlere Sağladığı Faydalar**", sayı: 6, Vakıflar Dergisi (1965).
- . Vakıflar. İstanbul: Cihan Kitaphanesi, 1940.
- Bilgin, Vejdî. **Fakih ve Toplum (Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh)**. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. **Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu**. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1969.
- Bulutoğlu, Kenan. **Türk Vergi Sistemi**. 3. Basım. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1970.
- Bursalı Mehmet Tahir. **Osmanlı Müellifleri**. İstanbul: Meral Yayınevi, tarih yok.
- Cin, Halil. "Arazi", **DİA**. Cilt 3. 1991.
- . **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**. Ankara: Yenigün Matbaası, 1978.
- Çağatay, Neş'et. "**Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler**", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. Cilt 5. Ankara, 1947.
- Çağrıncı, Mustafa. "Ticaret Ahlâkı", **DİA**. Cilt 16. 2012.

- Çakır, Coşkun. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**. İstanbul: Küre Yayınları, 2001.
- Davudoğlu, Ahmed. **Selamet Yolları**. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1967.
- Doğan, D. Mehmet. **Büyük Türkçe Sözlük**. İstanbul , 1996.
- Döndüren, Hamdi. **Delilleriyle İslâm Ticaret ve İktisat İlmihali**. İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.
- Erkal, Mehmet. "Beytülmâl", **DİA**. Cilt 6. 1992.
- . "Öşür", **DİA**. Cilt 34. 2007.
- Galbraith, John Kenneth. **İktisat Tarihi**. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2004.
- Genç, Mehmet. "İltizam", **DİA**. Cilt 22. 2000.
- . "Mâlikâne", **DİA**. Cilt 27. 2003.
- . **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**. 4.Basım. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.
- Gözübenli, Beşir. "Şirket", **DİA**. Cilt 39. 2010.
- Güçer, Lütfi. Lütfi Güçer, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Gümrük. "Gümrük", **DİA**. Cilt 14. 1996.
- Hacak, Hasan. "Arazi", **İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**. Cilt 1. İstanbul, 2006.
- İnalçık, Halil. "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü", **Türk Tarih Kurumu Belleten**. Cilt 23. 1959.
- . "Filori", **DİA**. Cilt 13. 1996.
- . "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi**. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- . "Timar", **DİA**. Cilt 41. 2012.
- . **Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- . **Doğu Batı Makaleler II**. Ankara: Doğu Batı Yay., 2008.
- . **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- İpşirli, Mehmet. "Abdullah Efendi, Yenişehirli", **DİA**. Cilt 1. 1988.
- . "Abdürrahim Efendi, Menteşzâde", **DİA**. Cilt 1. 1988.
- . "Dürrizâde Mehmet Ârif Efendi", **DİA**. Cilt 10. 1994.

- "Ehl-i Örf", **DİA**. Cilt 10. 1994.
- "Şeyhülislâm", **DİA**. Cilt 39. 2010.
- "İlmiye", **DİA**. Cilt 22. 2000.
- Kallek, Cengiz. "Fetâvâ-yı Abdürrahim", **DİA**. Cilt 12. 1995.
- "Fetâvâ-yı Ali Efendi", **DİA**. Cilt 12. 1995.
- "Kile", **DİA**. Cilt 25. 2002.
- "Narh", **DİA**. Cilt 32. 2006.
- "Süftece", **DİA**. Cilt 38. 2010.
- "Ticaret", **DİA**. Cilt 41. 2012.
- **İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi Harâc ve Emvâl Kitapları**. İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.
- Karaman, Hayreddin. **Mukayeseli İslâm Hukuku**. İstanbul: Nesil Yayınları, 1987.
- Kazımcı, Ziya. **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**. İstanbul: Bilge Yayınları, 2004.
- **Osmanlı'da Vergi Sistemi**. İstanbul: Bilge Yayınları, 2005.
- **Osmanlılarda Vergi Sistemi**. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1977.
- Koloğlu, Orhan. "Ulaşım ve Haberleşme", **Osmanlı Uygarlığı**. Yay.Haz. Halil İnalcık ve Günsel Renda. Cilt 1. Ankara: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2004.
- "Ulaşım ve Haberleşme", **Osmanlı Uygarlığı**. Cilt 1. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Geleneksel El Sanatları / Kültür Eserleri Dizisi, 2004.
- Köse, Saffet. "Netîcetü'l-Fetâvâ", **DİA**. Cilt 33. 2007.
- Kurmuş, Orhan. **Bir Bilim Olarak İktisat Tarihi'nin Doğuşu**. Ankara: Savaş Yayınları, 1982.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Defterdar", **DİA**. Cilt 9. 1994.
- Mardin, Ebu'lulâ. "Vakıf Müessesesi", **İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi**. Cilt 10. İstanbul, 1954.
- Miras, Kâmil. **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970.
- Orhonlu, Cengiz. "Hazine", **DİA**. Cilt 17. 1998.
- Orman, Sabri. "Başlangıcından Osmanlı'ya İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları", **Dîvân Dergisi**, Sayı 6, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 1999.
- Öğüt, Salim. "Fetâvâ-yı Feyziyye", **DİA**. Cilt 12. 1995.

- Öner, Erdoğan. **Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare**. Ankara: Maliye Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığı, 2005.
- Özcan, Ruhi. "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri". **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 17 (2005).
- Özcan, Tahsin. "Pazar" (Osmanlı Dönemi), **DİA**. Cilt 34. 2007.
- . **Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı**. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- Özel, Ahmet. "Behcetü'l Fetâvâ", **DİA**. Cilt 5. 1992.
- Öztürk, Nazif. "Mukâtaalı Vakıf", **DİA**. Cilt 31. 2006.
- . **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesi'nde Vakıf Müessesesi**. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 1995.
- Özvar, Erol. **Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Uygulaması**. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003.
- . "Voyvoda", **DİA**. Cilt 43. 2013
- Pakalın, Mehmet Zeki. **Osmanlı Tarih Deyim ve Terimleri Sözlüğü**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Pamuk, Şevket. "Kuruş", **DİA**. Cilt 26. 2002.
- . **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**. İstanbul: Tarih Yurt Yayınları, 1999.
- . **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Rider, Christine. **An Introduction to Economic History**. Cincinnati, Ohio: South-Western College Publishing, 1995.
- Sahillioğlu, Halil. "Akçe", **DİA**. Cilt 2. 1989.
- . "Altın", **DİA**. Cilt 2. 1989.
- . "Esedî", **DİA**. Cilt 11. 1995.
- . **Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme**. İstanbul: Doktora Tezi, 1958.
- Sami, Şemseddin. **Kamus-i Türkî**. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978.
- Sayın, Abdurrahman Vefik. **Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No:1999/352, 1999.
- Smith, Adam. **The Wealth of Nations**. London: Everyman's Library, 1964.
- Sudi, Süleyman. **Defter-i Muktesid**. İstanbul: Şirket-i Mürettibiyesi Matbaası, 1307.

- . **Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)**. Dü. Mehmet Ali Ünal. Isparta, 1996.
- Şafak, Ali. **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı (İlk Devirler)**. İstanbul: Türdav, 1977.
- Şener, Abdüllatif. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Tabakoğlu, Ahmet. "Giriş", **İslâm İktisadı Araştırmaları I**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.
- . "Öşür (Osmanlılar)", **DİA**. Cilt 34. 2007.
- . "Resim", **DİA**. Cilt 34. 2007.
- . "Tekâlif", **DİA**. Cilt 40. 2011.
- . **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- . **Toplu Makaleler II İslâm İktisadı**. İstanbul: Kitabevi, 2005.
- . **Türk İktisat Tarihi**. Altıncı Basılış. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Tayşi, Mehmet Serhan. "Feyzullah Efendi", **DİA**. Cilt 12. 1995.
- Tekin, Oğuz. "Sikke", **DİA**. Cilt 37. 2009.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.
- Üçok, Coşkun ve diğerleri. **Türk Hukuk Tarihi**. Ankara: Savaş Yayınevi, 2002.
- Yediyıldız, Bahaeddin. **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Zeytinoğlu, Erol. **İktisat Tarihi**. İstanbul: Süryay Sürekli Yayınlar, 1993.